

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД «ВІДРОДЖЕННЯ»
ТРАНСФОРМАЦІЯ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

ХРЕСТОМАТІЯ

*Рекомендовано
Міністерством освіти
України*

Київ
"ЛИБІДЬ"
1996

ПЕРЕДМОВА

Хрестоматія підготовлена як навчальний посібник, призначений для ознайомлення студентства й широкого загалу з досягненнями західної соціальної філософії у сфері дослідження проблем суспільного розвитку в цілому та їхніми конкретними проявами стосовно становища людини в техногенному світі.

Посібник складається з двох розділів, в яких знайшли відображення різні етапи розвитку соціально-філософських досліджень. У першому розділі представлені концепції, в котрих аналізується період розвинутого «індустріального суспільства» з його основними ознаками: концентрація виробництва, раціональний економічний і технологічний розрахунок, засилля організаційних структур, монолітність усієї соціально-економічної системи. Така система прагне до усунення суб'єктивного чинника зі сфери технологізованого й раціоналізованого світу. Тому для людини це означає її знеособлення, відчуження, «одновимірність» (Г. Маркузе). Еріх Фромм тлумачив цей феномен у психоаналітичних термінах і говорив про «синдром відчуження», про необхідність «оздоровити» суспільство, а Герберт Маркузе пропонував вдатися до «Великої Відмови», аби врятувати гуманістичний вимір у суспільстві. Жак Еллюль взагалі не бачив виходу для людини, оскільки подальший розвиток техніки веде лише до її «тотальної інтеграції». Але в період 70-х років у так званому «індустріальному суспільстві» відбуваються зміни, що відкривають нові перспективи для розвитку суспільства в цілому й людини зокрема. Створюється нова соціально-економічна реальність, в якій на перший план виходять інші ознаки суспільства. Зокрема, Деніел Белл, виходячи з передумови, що теоретичне знання — це вісь, навколо якої має бути організована технологія, економічне зростання й стратифікація суспільства, вважає, що це викличе відповідні зміни й у соціальній структурі суспільства, в її етичних та соціо-

культурних вимірах. Водночас ситуація в постіндустріальному суспільстві значною мірою ускладнюється, оскільки попередня монолітна соціально-економічна реальність розпадається на три відносно незалежні сфери — економіку, політику й культуру. В минулому всі три сфери були взаємно пов'язані спільною системою цінностей, проте нині вони дедалі більш роз'єднуються й відокремлюються.

Про таку ж диверсифікацію постіндустріального суспільства говорить і Олвін Тоффлер у книзі «Третя хвиля». На його думку, в новому «суперіндустріальному» суспільстві попередні шість визначальних принципів (концентрація, централізація, синхронізація, спеціалізація, стандартизація, максимілізація), які цементували «індустріальне суспільство», обертаються на протилежні: децентралізація, десинхронізація й так далі.

Відповідно, виробництво має зовсім інший характер. «Новий спосіб виробництва, — пише Тоффлер, — робить можливим повернення до хатнього виробництва на новій, більш високій, електронній базі та акцентує увагу на домівці як на центрі суспільства» (*Toffler A. The third wave. New York, 1980. P.210*). При цьому відбувається мовби повернення до «ручної праці» докапіталістичного періоду. З'являється можливість майже все робити в домашніх умовах. Виробництво і споживання наче зосереджені в одному місці, створюючи якийсь симбіоз. Цьому типові виробництва—споживання відповідає певна етика, котра йде на зміну протестантській етиці з її вузько економічним визначенням особистого успіху. Тобто на зміну етиці споживання приходять етика самообслуговування, що має інші цінності та типи поведінки.

У хрестоматії подано переклади розділів цієї книги: «Нова психосфера». «Особистість майбутнього», «Політичний мавзолей», в яких описані ті прояви змін особистісного, соціокультурного й політичного плану, що мають місце в умовах розкладу «індустріального» соціального характеру особистості, системи соціокультурних пріоритетів і цінностей та ієрархічної політичної структури. За Тоффлером, у наш час відбувається загальна реструктуризація всього комплексу соціальних реалій, що стосуються особистості, громадських уподобань, системи організації владних структур тощо. Зрештою, Тоффлер застерігає, аби ми не чекали від нього «єдиної ідеальної моделі», яку так часто конструювали мислителі минулого. Оскільки майбутнє суспільство «за природою» буде децентралізованим, демасифікованим і так далі, то звідси випливає, що підстав для такої однорідності не існуватиме.

До хрестоматії ввійшов також переклад статті японського дослідника, засновника й директора Інституту інформаційного суспільства в Токіо, автора бестселера «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983 р.). Хоча стаття присвячена питанню майбутньої трансформації Homo sapiens в Homo intelligens, вона водночас зачіпає проблеми функціонування майбутнього синергетичного суспільства, що має з'явитися на основі масового поширення електронних інформаційних мереж. Новий соціальний порядок являтиме собою «поліцентровану» систему, яка функціонує на принципах взаємозв'язку, а не відповідно до монополізованої влади центру. Цей взаємозв'язок означає, що особистість і група об'єднані однією метою, що на місце егоїстичних інтересів приходить загальний інтерес, прагнення до спільної мети. Це буде суспільство, подібне до живого організму із системою прямого зв'язку, воно буде здатне швидко й динамічно відповідати на зміни в навколишньому середовищі. Зрештою, Homo intelligens будуватиме цивілізацію, яка повністю відрізнятиметься од тієї, що її створив Homo sapiens. Це має бути «глобальна громадська спільність», котра є не просто федерацією вільних об'єднань, а суспільством, у якому окремі громадяни є його головними компонентами і в якому автономність та незалежність перебувають у гармонії з упорядкованістю колективу.

Девід Лайон, британський дослідник «інформаційного суспільства», найменш відома постать серед представлених тут авторів. Хоча його популярність не йде в порівняння з іншими, проте науково-теоретична позиція заслуговує на увагу як така, що вносить критичний вимір в існуючу проблему соціальних наслідків «інформаційної революції». Зазначаючи, що концепція «інформаційного суспільства» має як «ідеологічний», «політичний», так і «соціальний» аспекти, Лайон вважає, що всі їх потрібно враховувати при аналізі «майбутнього» соціального порядку. Зрештою, йдеться про те, аби усвідомити, що «технологічний розвиток не має заздалегідь встановлених соціальних ефектів», а тому в кожному випадкові впровадження інформаційно-технологічних інновацій необхідно ставити питання про їхні етичні й соціокультурні виміри, про можливі негативні соціальні наслідки.

Отже, запропоновані читачеві фрагменти з соціально-філософської тематики дають уявлення як про спектр можливих підходів, так і про напрям еволюції суспільствознавчої думки провідних західних філософів і соціологів.

Віталій ЛЯХ

Розділ 1
КОНЦЕПЦІЇ
«ІНДУСТРІАЛЬНОГО
СУСПІЛЬСТВА».
ПРОБЛЕМИ ТЕХНОЛОГІЧНОГО
ВПЛИВУ
НА ЛЮДИНУ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Раймон Арон

ВІСІМНАДЦЯТЬ ЛЕКЦІЙ ПРО ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

Лекція V

ПРО ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

Чотири попередніх лекції цього курсу становлять певний вид узагальненого вступу не лише стосовно теми, яку я досліджував цього року, а й щодо способу її осягнення. Відтепер я спробую охарактеризувати те, що я називаю індустріальним суспільством і відповідно різними типами індустріального суспільства: йдеться про те, аби виділити спільні риси, які властиві всім індустріальним суспільствам, і ті, котрі притаманні лише кожному з них.

Можна мислити, виходячи з досить простої дефініції індустріального суспільства: це суспільство, в якому промисловість, велика промисловість була б найхарактернішою формою виробництва. Індустріальне суспільство було б суспільством, в якому виробництво здійснюється на таких підприємствах, як Рено чи Сітройен.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Читачеві пропонується уривок з книги «Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство» Раймона Арона (1905-1983 рр.), відомого французького філософа й соціолога, знаного своїми працями з історії соціології, філософії, історії, дослідження сучасного індустріального суспільства, методологічних проблем історичного пізнання («Вступ до філософії історії», 1938; «Виміри історичної свідомості», 1961; «Три есе про індустріальну добу», 1966; «Етапи соціологічної думки», 1968; «Опіум інтелектуалів», 1968 тощо).

Разом з Волтом Ростоу та Деніелом Беллом Раймон Арон є одним з творців теорії єдиного «індустріального суспільства». На відміну од марксистського формаційного підходу до соціально-історичного розвитку Арон та інші прихильники цієї теорії розглядають соціально-економічний прогрес як перехід від «традиційного» (аграрного) до промислового («індустріального») суспільства. Отже, виходячи з положення, що будь-яка індустріальна система має свою внутрішню логіку розвитку, Арон стверджує, що, незважаючи на

Починаючи із цієї елементарної дефініції, можна було б досить успішно дедукувати кілька характерних ознак індустріальної економіки. Спочатку відзначимо, що підприємство радикальним чином відділено від сім'ї. Хоча відділення місця роботи від сімейного кола — це показник, котрий аж ніяк не є універсальним, навіть у наших суспільствах.

Ремісницькі підприємства й велика кількість селянських господарств показують, що виокремлення у вигляді підприємства, з одного боку, і сім'ї, з іншого, не є історичною необхідністю.

По-друге, індустріальні підприємства вводять оригінальний спосіб розподілу праці. Дійсно, вони містять не лише той розподіл, який існував у всіх суспільствах: між різними секторами економіки, між селянами, комерсантами й ремісниками, а й певний тип внутрішнього розподілу на підприємстві: технологічний розподіл праці, що є однією з характерних ознак сучасних індустріальних суспільств.

По-третє, індустріальне підприємство передбачає певне накопичення капіталу.

Індустріальна цивілізація вимагає, щоб кожен робітник працював на крупний капітал, а останній постійно оновлювався. Від поняття індустріального суспільства можна перейти до поняття прогресивної економіки. Для цього випадку доречно було б процитувати славнозвісну формулу Маркса: «Накопичуйте, накопичуйте — ось закон і пророки».

Маркс кинув цю формулу для того, аби охарактеризувати капіталістичне суспільство.

Проте завдяки сучасному історичному досвідові ми знаємо, що накопичення капіталу характерне не лише для капіталістичних суспільств, а й для будь-якого індустріального суспільства. Без усякого сумніву, Сталін міг би застосувати цю формулу Маркса до свого власного суспільства.

існування начебто протилежних типів суспільства — капіталізму і соціалізму, все ж існує єдине індустріальне суспільство. Доведення саме цієї точки зору подибуємо в поданому тут перекладі п'ятої лекції Раймона Арона, яка має назву «Про індустріальне суспільство».

Автор наводить декілька ознак індустріальної економіки, котрі свідчать про те, що вони є універсальними, бо властиві будь-якій соціально-економічній системі, якщо вона розвивається на індустріальній основі. Зрештою, Арон робить висновок, нібито розбіжності між капіталізмом і соціалізмом зводяться до двох пунктів: перший стосується власності на засоби виробництва, другий — способу регулювання. Порівнюючи ці дві соціально-економічні системи, Раймон Арон стверджує: кожна з них має свої вади. Зокрема, капіталізму дорікають за те, що йому притаманна експлуатація робітників, за те, що він є аморальною системою, що він веде до крайньої нерівності в доходах, за те, що в ньому домінує анархія, і, отже, постійно існує загроза криз. Перші три недоліки капіталізму характерні для будь-якої економічної системи, оскільки накопичення капіталу та перерозподіл його з метою

Починаючи з того моменту, коли робітник має потребу у великому капіталі, у процесі його експансії, вводиться четверте поняття — раціонального розрахунку. На великих підприємствах, таких, про які я вже згадував, виникає необхідність постійного розрахунку: для того, щоб собівартість виробництва була найнижчою, аби поновлювався і зростав капітал. Жодне сучасне індустріальне суспільство не може ігнорувати те, що буржуазні економісти, так само, як і економісти-марксистки, називають економічним розрахунком. Ми матимемо нагоду побачити, до якої міри спосіб розрахунку змінюється залежно від режиму, але на початку нашого шляху можна сказати, що будь-яке індустріальне суспільство включає строгий економічний розрахунок, без якого втрати енергії і ресурсів були б надзвичайними.

Я кажу економічний розрахунок, а не технічний. Як приклад необхідного розрізнення між технічним і економічним розрахунками можна навести функціонування залізниці Франції, яка технічно досконала, а фінансово перебуває в постійній лихоманці. Я не кажу, що лихоманка є результатом технічної досконалості, а лише те, що запровадження технічних вдосколень має бути підпорядковане розрахункові. Потрібно знати, чи рентабельно замінити стрілочний перевід застарілої моделі на досконаліший. І якщо це питання постає під час заміни одного пристрою на одному якомусь окремому підприємстві, зокрема на залізниці, то тим більше воно постає для певної сукупності засобів транспорту. Як розподілити ресурси між залізницею та автодорожнім транспортом? І для ще ширшого розрахунку, як розподілити сукупність ресурсів колективу між різними споживачами? В індустріальній економіці не

розширення виробництва є рушійною силою будь-якого суспільства. Останній недолік переважає на ранніх етапах розвитку капіталізму і згодом поступається місцем більш врівноваженим відносинам.

Кінець кінцем Арон доводить, що розбіжності між двома соціально-економічними системами є несуттєвими, оскільки стосуються лише форм регулювання. Основний же висновок Арона такий: «Індустріалізація немінуча, вона прагне до універсальності» (Trois essais sur l'âge industriel. Paris, 1966. P.93). На його думку, усі розвинуті країни немінуче проходять стадію індустріалізації, яка тягне за собою укорінення в соціально-економічній сфері «інструментальної раціональності». Однак раціональність такого роду має ту ваду, що вона веде до послідовної дегуманізації всіх сфер суспільного життя. За Аронем, система, побудована на принципі «технічної раціональності», функціонує мовби сама по собі, не враховуючи природні потреби людей. З цього він робить висновок, що слід вирватися з індустріально і науково орієнтованого розвитку з тим, аби людство змогло, нарешті, здійснити своє призначення.

завжди можна взаємовигідно реалізувати все те, що дозволяють робити технічні можливості.

Часто в пресі можна знайти подібні приклади як характеристики помилок суспільства, в якому ми живемо. Справді, не існує жодної ймовірності, що в кожному дану мить будуть застосовані найбільш досконалі технічні засоби, оскільки це б передбачало необмежені ресурси капіталів. Тому природно, що ми завжди спостерігаємо відставання в певних сферах відносно технічних можливостей. Для того, аби знати, якими мають бути технічні засоби, придатні для використання, потрібно здійснити економічний розрахунок.

Нарешті, п'ятою характерною ознакою, що її можна дедукувати з поняття індустріального підприємства, це концентрація робочої сили на місці трудової діяльності. Тут відразу ж виникає питання власності на засоби виробництва.

Концентрація робочої сили існує в усіх індустріальних суспільствах, хоч яким би був статус власності на засоби виробництва. Але природно, що, коли, з одного боку, маємо сотні або тисячі робітників, а з іншого — невелику кількість власників, то не може не постати проблема стосунків між цими власниками і сконцентрованими робітниками. Усі індустріальні суспільства мають певну організацію робітничих мас і піднімають питання про індивідуальну власність на засоби виробництва.

Ідея колективної власності стара як світ, так само стара як складні суспільства, стара як відомі цивілізації. У відповідні епохи завжди існували люди, котрі протестували проти нерівності, що була наслідком приватної власності, і котрі мріяли про колективну власність, яка мала покласти край нерівності. Але було б абсурдно змішувати секуляризовану соціалістичну мрію із соціалістичною ідеєю індустріальних суспільств, оскільки тут вперше існують великі концентрації робочої сили, вперше засоби виробництва завдяки їхній багатомірності, здається, випередили можливості індивідуальної власності і, отже, ставлять питання про те, щоб знати, кому вони повинні належати.

Отже, виходячи із наведеного вище елементарного поняття індустріального суспільства, можна дедукувати певну кількість характерних ознак наших індустріальних суспільств. Проте цей аналіз мені здається поверховим, і я хотів би спробувати поглибити його; характеризуючи сумарно те, що

становить економічну систему, таким чином перейти до розгляду різних точок зору, котрі можуть мати місце в процесі її дослідження, тобто здійснити те, що дозволить більш чітко охарактеризувати той різновид індустріального суспільства, який являє собою капіталістичне суспільство.

Втім навіть поняття «економіка» є важким для уточнення. Існує два типи визначень. Або ж посиляються на потреби індивідів і називають економікою діяльність, спрямовану на задоволення потреб людей. Але це визначення є малозадовільним. Зокрема, існують такі потреби, як сексуальні, стосовно яких не можна сказати, що задоволення їх вимагає економічної діяльності як такої; далі, майже ніколи не можна чітко перелічити потреби людей. Можна було б сказати, з першого погляду в парадоксальній формі, але по суті — у банальній, що людина — це тварина, для якої несуттєві потреби, що можуть з'явитися, є такими ж нагальними, як і потреби, віднесені до суттєвих. Починаючи з того моменту, коли фундаментальні потреби (такі, як потреби в їжі і захисті) забезпечені, раптом виникають інші проблеми соціального плану: потреба пізнання, престижу, влади: тобто такого типу, що неможливо сказати, що такі-то потреби економічні, а такі-то не є ними. Другий тип визначення посиляється на сенс економічної діяльності, або інакше, використовуючи мову Макса Вебера, на той смисл, який люди в процесі своєї поведінки надають економіці. У цьому випадку економікою називають управління при недостатності ресурсів, або інакше, відношення засобів до цілей, що досягаються в тому випадку, коли засоби обмежені й допускається застосування альтернатив.

Ця дефініція економіки за допомогою показових (significant) характеристик діяльності є задовільною для розвинутих суспільств. У наших суспільствах цілі, які ставлять собі індивіди, є різноманітними і явно визначеними. Потреби й бажання постійно зростають. Засоби щодо їх задоволення численні, і вони передбачають альтернативне використання. Зокрема, застосування грошей і узагальнення через грошовий еквівалент майнової власності вводить поняття вибору, шляхом альтернативного використання засобів і різноманітних цілей. Гроші є різновидом універсального засобу для досягнення відповідних цілей, які кожен може собі поставити.

Складність цього визначення економіки починається з того моменту, коли управління, переобтяжене недостат-

ністю засобів, є таким (у малих та архаїчних суспільствах), що майже неможливо відокремити діяльність, яка відповідає цьому раціональному виборі, від засобів, призначених для визначених цілей. У найпростіших суспільствах засоби не є предметом альтернативного розрахунку, потреби або цілі визначені досить широко, раз і назавжди для всіх, через звичку або через релігійні вірування. Важко виокремити економічний розрахунок або розрахунок на основі раціонального використання обмежених засобів. У примітивних суспільствах економічна сфера, економічна діяльність не відокремлені від соціальної сукупності. Економічна поведінка людей не є ізольованою, оскільки цілі, так само як і засоби, визначені віруваннями, які нам здаються позаекономічними.

Трудність кожного із цих двох визначень не є нездоланною, якщо дозволимо собі пригадати, що надісторичні поняття повинні мати формальний характер, і для того, аби знову віднайти історичний вимір, потрібно провести специфікацію цих формальних понять.

Очевидно, людина в ролі тварини повинна задовольняти певні елементарні потреби для того, щоб вижити. Людина в ролі людини, з того часу, як існують суспільства, знає й небіологічні потреби, які не є ні менш нагальними, ні менш невідкладними, ніж так звані елементарні потреби. Усі суспільства є бідними й мають розв'язувати проблему, котру ми називаємо економічною проблемою. Це означає, що всі суспільства мають свідомість щодо економічної проблеми, тобто щодо раціонального управління недостатніми засобами. Усі суспільства мають економіку *в собі*. Однак не всі вони мають економіку *для себе*; або простіше, усі суспільства мають економіку і вирішують свої економічні проблеми, але не всі вони ставлять їх явно, в економічних термінах.

У суспільствах, в яких економічна діяльність не існує окремо, намагаються розглядати задоволення елементарних потреб як виключно економічну активність. Але це є лише звичкою. Дійсно, у цих суспільствах є чимало елементарних потреб, які можна назвати економічними, але переважно існує невідокремлена економічна діяльність.

Але в усякому випадку економіка, навіть у так званих примітивних суспільствах, складається з *виробництва, циркуляції цінностей і споживання*.

Виробництво, тобто зусилля або праця, спрямовані на збирання продуктів землеробства чи на переробку сиро-

вини, існує з того часу, як людина залишила земний рай. Умови людського існування такі, що вона може жити тільки задовольняючи свої потреби і що вона здатна задовольняти свої потреби тільки завдяки певному виду праці. Ця праця може бути розглянута з трьох основних точок зору:

1) *Технологічна точка зору*: якими знаряддями володіє людина або суспільство, що потребують вивчення?

2) *Правова точка зору*, кому належать знаряддя праці і, зокрема, земля?

3) *Якою є соціальна, адміністративна організація праці загалом?*

Марксистська пропозиція щодо виробничих відносин є сумнівною, оскільки вона чітко не розділяє технологічну, правову і соціальну, або адміністративну, точки зору. Таке розрізнення є фундаментальним (ми ще матимемо нагоду це побачити), оскільки не можна зрозуміти економічні проблеми нашого часу, якщо не розрізняти, з одного боку, те, що є спільним для будь-якого технологічно визначеного виробництва, а з іншого — правові відмінності, які впливають із власності на знаряддя праці, так само, як і відмінності адміністративні, що є результатом або ні цих правових відмінностей.

Другою фазою всієї цієї економічної системи є фаза, яку можна назвати циркуляцією, а саме: обмін і розподіл.

Проблема обміну народжується від того, що навіть у найпростіших суспільствах існує соціальна діяльність або колективне виробництво. Не існує суспільства, в якому всі ті, хто виробляє цінності, зберігали б їх для себе. Завжди є певний мінімум обміну, звідки виникає проблема торгівлі й розподілу. Ми повинні вивчити економічну систему з точки зору типу обміну, з точки зору системи, яка дозволяє обмін, тобто монетарної системи, і нарешті, з точки зору розподілу цінностей або рівності чи нерівності споживання. Зрештою, будь-яка економіка має своєю метою задовольняти бажання чи потреби; остаточна ціль — це споживання. Вивчити економіку в її зв'язку зі споживанням означає спочатку знайти те, що суспільство хоче споживати, тобто якими є ті цілі, котрі воно собі ставить, якими є ті цінності, навколо котрих воно тримається й котрі воно бажає отримувати. У складних суспільствах вивчити споживання означає визначити рівень, на якому перебуває споживання певного суспільства в цілому або певного класу чи певних індивідів, і так само спробувати визначити, яким чином, виходячи з певної кількості ресурсів, індивіди розподіляють своє споживання залежно від своїх бажань, що

веде до диференціації того, що називають рівнем життя (що є кількісним поняттям) і способом життя (що є якісним поняттям).

Економічний ансамбль може бути охоплений синтетично, виходячи з різних міркувань:

- 1) Розподіл праці й тип розподілу праці в суспільстві в цілому.
- 2) Дух або рушійні сили економічної діяльності. Відразу ж я хочу ввести тут банальне, але необхідне

розрізнення: можна виробляти для того, щоб безпосередньо задовольняти потреби, або для того, щоб продавати на ринкові, тобто одержувати прибуток. Нема такого селянина у Франції, який би не виробляв частково для задоволення своїх власних потреб і частково для того, щоб продати на ринку. Ці дві рушійні сили можуть бути прикладені або до часткового економічного ансамблю, або до загального. Ми маємо суспільства, де панує безпосередня діяльність, спрямована на задоволення потреб, і економіки, де рушійною силою є прибуток, де люди, по суті, працюють для того, щоб продавати на ринкові й одержувати відповідний зиск.

- 3) Спосіб регуляції, або тип організації економічної системи. В будь-якій економіці необхідно визначити цілі, розподілити засоби і, зрештою, привести у відповідність те, що виробляють, і те, що купують.

Існує принаймні два простих типи регуляції економіки: один — це регуляція через централізовану систему рішень або планування, другий — це регуляція через механізми ринку. Це — абстрактні тигли. Велике промислове підприємство, таке як заводи Рено, управляється централізовано, воно встановлює план виробництва на рік, при необхідності на кілька років. Однак ці плани підлягають переглядові, оскільки продаж автомобілів Рено не планується і не може бути спланованим, він залежить від бажань споживачів. Усі економічні ансамблі містять у собі поєднання регулювання шляхом централізованого прийняття рішень та регулювання шляхом вирівнювання пропозиції і попиту через ринок.

Ідеальним типом планової економіки є такий тип економіки, в якій планові органи вирішували б, починаючи з початку року, сукупність усього того, що має бути вироблено, сукупність прибутків, належних різним індивідам, і, як наслідок, здійснювали б узгодження між виробництвом і попитом за допомогою планового комітету по прийняттю централізованих рішень. Мені немає потреби вам говорити, що тотально планова економіка ніколи не існувала й не може існувати. Але існують полярні відмінності в ступені

планування і в ступені гри механізмів ринку. Відмінності між індустріальними суспільствами значною мірою залежать не від схематичної опозиції ринку і планування, а від того, наскільки вони пристосовані до ринку і наскільки — до планування.

4) Відповідна частка функцій держави та ініціатив індивідів в економічній системі.

Я не люблю протиставлення індивідуальної економіки і економіки державної, оскільки воно заплутує і поєднує два ясних критерії. Існує такий ясний критерій, як власність на засоби виробництва, власність індивідуальна або колективна, та інший ясний критерій, такий, як спосіб регулювання економіки. Поняття про роль держави, що використовується вульгарно, має бути розподілене на певну кількість критеріїв більш точних.

Серед цих різних точок, спираючись на які можна вивчати економічну сукупність, які є найважливішими?

Я не буду намагатися створити загальну теорію типів економіки, оскільки мета цих лекцій полягає в тому, щоб підказати вам спосіб обмірковування соціологічних проблем. Для мене важливіше показати вам проблематичний характер більшості розбіжностей між економічними типами, ніж нав'язати вам ще одну класифікацію серед інших вже існуючих.

Зазначимо, що для протоісторії і передісторії історики, етнологи та археологи, як звичайно, віддають перевагу тому, що я назвав технологічною точкою зору. Дійсно, на початку розвитку людського виду саме якість і кількість наявних знарядь праці визначають не стільки загальний спосіб, яким люди живуть, а той вільний простір, усередині якого можна варіювати різні форми людського існування.

Що стосується складніших історичних суспільств, котрі вивчали Шпенглер* і Тойнбі** і які вони називали ци-

* Шпенглер Освальд (1880—1936 рр.) — німецький філософ, представник «філософії життя». Відомий своєю працею «Присмерк Європи» (2 т., 1918—1922 рр.), в якій він виклав своє розуміння розвитку світових культур. Культура тлумачиться ним як «організм», що має декілька стадій розвитку. Виступаючи проти європоцентризму й «лінійного» спрямування історії, він відстоював ідею циклічності розвитку різних культурних формувань. — *Перекл.*

** Тойнбі Арнольд (1889—1975 рр.) — британський історик, соціолог і філософ, представник «філософії культури». Основна його праця — дванадцятитомне «Дослідження історії» (1934—1961 рр.), в якій він під впливом Освальда Шпенглера прагнув переосмислити весь суспільно-історичний розвиток людства в дусі теорії кругообігу локальних цивілізацій. — *Перекл.*

вілізацією або культурою, то до останніх входили принаймні тваринництво й сільське господарство. Точка зору чисто технологічна тут недостатня, оскільки починаючи з тієї ж технології виникають різні форми власності на засоби виробництва й класові відносини. У процесі розвитку історичних суспільств не можна пов'язувати кожну з їхніх трансформацій з технологічними змінами. Те, що дозволяє зробити технологія, — це широкі й невизначені оцінки. Припустимо, наприклад, що в Сполучених Штатах 7 % активного населення зайнято в сільському господарстві й 45 % в промисловості, решта — у третинному секторі. Цей розподіл вимагає певної продуктивної сили (користуючись марксистським виразом), яка не існувала до теперішнього періоду. Певна кількість наявної енергії встановлює певне поле варіацій для суспільств, але не визначає в деталях його організації. Сучасні суспільства здаються такими, що належать до нового, оригінального типу саме завдяки їхньому енергетичному потенціалові. Як звичайно, використовують поняття механічного раба, тобто приблизно таку кількість енергії, яка потрібна для нормальної роботи однієї людини вісім годин на день протягом 300 днів. Французьке суспільство 1938 року мало на одного працівника 15 механічних рабів; у той же час Великобританія мала їх 36, Сполучені Штати — 55. Якщо ви помножите ці цифри на 10, то одержите певний тип оригінального суспільства стосовно всіх відомих у минулому суспільств.

Класифікація типів суспільства співвідноситься з тією чи іншою точками зору, які я вже перелічив раніше. Одна з найвідоміших — це точка зору німецького економіста Карла Бюхера, котрий вважав, що економічна історія зводиться до трьох послідовних етапів: закрыта надомна економіка, міська економіка й національна економіка. Класифікація такого роду орієнтується на сферу обігу й прагне охарактеризувати економіку, посилаючись на розширення тієї сфери, в якій відбувається товарообіг. Виходячи з цього можна знайти декілька конкретних історичних характерів, але не існує чіткої послідовності цих трьох типів. Більше того, це одночасно і часткові типи, і типи, що застосовуються до глобальних суспільств.

Інші класифікації посилаються на засоби, які використовуються для економічних розрахунків і для обміну: природна економіка, економіка монетарна і кредитна економіка.

Остання класифікація, про яку я тільки що згадував, оскільки вона славнозвісна, — це класифікація Маркса, котру ви знайдете в передмові до «Вступу до критики політичної економії». Маркс висунув тезу, нібито можна розрізнити азійський спосіб виробництва, античний спосіб виробництва, заснований на рабстві, феодальний спосіб виробництва, заснований на кріпацькій залежності, і, нарешті, капіталістичний спосіб виробництва, що ґрунтується на найманій праці.

Класифікація Маркса ставить у центр історичного аналізу відношення людей до внутрішньої сфери виробництва. Можна вивести певну кількість характеристик стосовно античної, середньовічної й сучасної економіки, щодо трьох понять — рабства, кріпацтва, найманої праці, але напевно не можна виявити всі характерні риси цих економік. Я також не буду пропонувати вам якусь нову класифікацію. Перелічені критерії мають на меті показати вам, що для того, аби зрозуміти економічну сукупність, потрібно ставити себе на різні точки зору. На сучасному рівні наших знань ми не можемо стверджувати, нібито якийсь критерій є домінуючим і достатнім для того, щоб визначити економічний ансамбль.

Економіку, де має місце заробітна плата, тобто розподіл на наймачів і службовців, можна віднести як до економіки Індії, так і до економіки Сполучених Штатів. Сказати, що в цих двох випадках економіка заснована на найманій праці, означало б виявити неухважність, оскільки ці дві країни до такої міри різні, що нашу увагу мала б привертати більше відмінність між формами найманої праці, аніж їхня спільність. Те, до чого потрібно прагнути, виходячи з певного критерію, це фіксувати поле варіацій.

Дійсно, припустимо, що згідно з марксистським методом ми скажемо: «Сучасна капіталістична економіка ґрунтується на найманій праці». Отже, існує розрив між робітником і засобами виробництва; засоби виробництва належать підприємцеві або капіталістові, а робітник не володіє нічим, окрім своєї робочої сили. Наукова проблема тут така: які характерні риси можна знайти у будь-якій економіці, де має місце розрив між підприємцем і найманими робітниками, і які існують поля варіанти в економіці, що ґрунтується на найманій праці?

Згадаємо те, що ми говорили про будь-яку індустріальну економіку: підприємство відокремлене від сім'ї, у ньому

реалізується певний тип виробництва, технічний розподіл праці, накопичення капіталу й прогресивний характер економіки, економічний розрахунок стає неминучим і звідси впливає концентрація робітників.

Тепер, коли ми побіжно переглянули різні можливі критерії, можемо поставити собі запитання: «Ці п'ять характерних ознак знаходимо як в радянській, так і в капіталістичній економіці. Тоді до чого мають відношення протилежності? Або інакше, в чому полягають розбіжності між різновидами індустріального суспільства?»

Протилежності між цими двома типами економік, по суті, стосуються двох пунктів:

1. *Власність на засоби виробництва:* у капіталістичній економіці засоби виробництва належать приватним особам, а не державі.
2. *Спосіб регулювання.* Схематично можна сказати, що в одному випадкові розподіл ресурсів самостійно визначається плановим комітетом, а в іншому — розподіл ресурсів визначається рішенням індивідів на ринку, або інакше, що рівновага між пропозицією і попитом у першому випадкові досягається за рахунок планування, а в другому — через ринкову приблизну оцінку.

Спробуємо відшукати наслідки цих фундаментальних опозицій, виходячи з яких ми знайдемо протилежності нижчого рівня.

Можна і навіть потрібно себе запитати, до якої міри змінюються відносини між асоційованими членами й виробництвом, тобто до якої міри відносини між робітниками і керівниками виробництва відрізняються в системі приватної власності і в системі суспільної власності. До якої міри рушійні сили економічної діяльності змінюються відповідно до обраного способу регулювання? Або інакше, більш точно, до якої міри потяг до прибутку відіграє однакову або відмінну роль у цих двох системах?

Комбінуючи різні критерії, які я вам сьогодні перелічив, можна сказати, що капіталістичний устрій є таким:

- 1) Де засоби виробництва є об'єктом індивідуального привласнення.
- 2) Де регулювання економіки децентралізоване, тобто таке, що рівновага між виробництвом і споживанням не встановлюється для всіх раз і назавжди за допомогою заздалегідь прийнятого рішення, а з'являється поступово, через наближення, за допомогою ринку.

3) Де наймачі і службовці відокремлені один від одного таким чином, що одні володіють лише робочою силою, а інші є власниками засобів виробництва, звідси ці відносини мають назву системи найманої праці.

4) Де домінуючою рушійною силою є гонитва за прибутком.

5) Де, оскільки розподіл ресурсів не визначено плановим порядком, існує коливання цін на кожному частковому ринкові, і навіть у всій економічній сфері, те, що полемічною мовою прозивають капіталістичною анархією. Позаяк регулювання не централізоване, то ціни на виробі неминуче коливаються на ринкові залежно від пропозиції і попиту, зрозуміло також, що сам загальний рівень цін коливається на ринкові залежно від надлишку або нестачі глобального попиту стосовно глобального пропонування, і що, як наслідок, час від часу має місце те, що ми називаємо кризами (регулярні або нерегулярні). Фактично, немає жодного капіталістичного суспільства, яке було б повністю, ідеально капіталістичним. Дійсно, у французькому суспільстві частина промисловості є колективною власністю. З іншого боку, неправда, що в капіталістичній системі всі економічні суб'єкти спонукаються до дії єдиним бажанням прибутку. Ми прагнемо лише відзначити найфундаментальніші характерні риси капіталістичного ладу в чистому вигляді.

Чому капіталістичний лад уявляється певній кількості людей як зло в собі? До цього часу я не формулював жодного оціночного судження, але тепер потрібно порівняти цей устрій з іншими можливими способами регулювання, з іншими можливими типами власності та виробництва.

Що собою являє фундаментальна критика капіталістичної економіки? Стосовно цієї теми існує якась частка інтелектуальної моди. Був період, коли антикапіталіст викликав скандал, сьогодні швидше той, хто не оголошує себе антикапіталістом, може викликати скандал. Особисто я не належу ні до перших, ні до других, але я хотів би зробити огляд (щоб спробувати проаналізувати капіталістичний лад детальніше) головних аргументів цього акта звинувачення.

Мені здається, що в основному йому докоряють передусім за те, що він містить у собі експлуатацію робітників, потім за те, що він є аморальною системою, заснованою на гонитві за прибутком; по-третє, призводить до крайньої нерівності в доходах; по-четверте, у ньому домінує

анархія, тобто через відсутність планування, свідомого розподілу ресурсів і доходів в ньому, як наслідок, постійно існує загроза криз.

Останній аргумент, що я його розгляну пізніше, це аргумент про саморуйнування капіталізму; у певній перспективі устрій, такий, як я його визначив, заснований на приватній власності на засоби виробництва і на децентралізованому регулюванні, мовби приречений сам себе зруйнувати. Сьогодні побіжно розглянемо перший аргумент. Ми посилалися (не розкриваючи його) на класичний аргумент Маркса в «Капіталі», а саме на теорію додаткової вартості, звідки випливає основна ідея про експлуатацію. Сучасні теоретики експлуатації не читали «Капіталу», але, як ви знаєте, коли ідея стала популярною, нема потреби посилатися на текст оригіналу.

Якщо взяти до уваги, що експлуатація має місце відтоді, відколи існує нерівність в оплаті, то зрозуміло, що утворення великих капіталістичних підприємств передбачає експлуатацію, оскільки нерівність доходів тут очевидна. Можна навіть сказати, не виказуючи надмірного песимізму, що доходи мають тенденцію зростати в міру того, як робота стає приємнішою. Більш груба робота, менш кваліфікована, та, що видається нам найнеприємнішою, вона ж є найменш оплачуваною. Утім додамо, що ця властивість не була до цього часу характерною лише для капіталістичних суспільств, а має місце в усіх відомих нам суспільствах, включаючи радянське суспільство.

Якщо ми залишимо осторонь цей простий факт нерівності, то ідея експлуатації крутиться навколо поняття додаткової вартості. Зведена до найсуттєвішого, ця аргументація є такою: робітник своєю працею виробляє певну кількість вартості, однак одержує у своїй зарплаті нижчу вартість від тієї, яку він виробив. Ця аргументація ускладнюється при використанні теорії трудової вартості й марксистської теорії зарплати. Я лишаю осторонь цю теорію, яка нас заведе надто далеко. Зрештою, в ній залишається щонайменше ядро такої аргументації: робітник своєю працею створює певну кількість вартості, одержує нижчий еквівалент щодо тієї, яку він виробив, а залишок іде на прибуток капіталістові.

Потрібно розпочати з того, щоб визнати частину істини цієї аргументації. Робітник, у цілому вся робітнича маса, одержує у своїй зарплаті нижчу вартість щодо тієї, яку він створює. Але в сучасному типі економіки не може бути

по-іншому. Сучасна економіка, яку ми визначили як прогресистську економіку, передбачає, що кожного року колектив не споживає всі ті цінності, котрі він виробляє. В економіці тотального планування також існує додаткова вартість, тобто якась частина вартості, створена робітниками, яка їм ніколи не видається у вигляді зарплати, але яка повертається колективові. Колектив використовує цю додаткову вартість залежно від своїх планів і розподіляє цю додаткову вартість між різними секторами економіки з метою інвестування.

У радянській економіці додаткова вартість, створена робітником понад свою зарплату, йде на весь колектив, який її розподіляє згідно з рішеннями планового комітету. В капіталістичній економіці, коли існує індивідуальна власність на засоби виробництва, додаткова вартість проходить через посередництво індивідуальних доходів підприємців. Отже, я розглядаю капіталістичну економіку в чистому вигляді і вважаю, що необхідні для інвестицій фонди надходять від індивідуальних заощаджень, надлишок індивідуальних доходів не споживається їхніми власниками. В обох випадках прибуток інвестується. У плановій радянській системі інвестування цієї додаткової вартості визначається й розподіляється плановим комітетом. У капіталістичній економічній системі цей надлишок має бути інвестований через посередництво індивідуальних доходів. У чому полягають можливі незручності системи, в якій надлишок вартості проходить через індивідуальні доходи?

Цей надлишок вартості, призначений бути інвестованим для розширення процесу виробництва, має ризик стати споживаним власниками цих доходів. Якщо в капіталістичній системі капіталісти одержують значні прибутки й витрачають їх на розкошування, то така система є гидкою. Якщо в капіталістичній системі найбільша частина доходів, які йдуть капіталістам, знову інвестується, то немає значення, що прибутки проходять через індивідів з тим, аби згодом знову повернутися в різні сектори економіки. Отже, перша проблема полягає в тому, щоб дізнатися, яка частина цього додаткового прибутку споживається привілейованим класом. Друга проблема полягає в тому, аби встановити відносну ефективність системи колективного виробництва. Третя проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, чи розподіл інвестицій через рішення планового комітету є кращим або гіршим, ніж розподіл інвестицій через ринок капіталів, через позику капіталів на ринкові.

Ще одне питання виникає щодо експлуатації їхньої додаткової вартості. Що являє собою додаткова вартість, яка йде капіталістам, у сучасній капіталістичній економіці американського типу?

Я підняв для вас статистику розподілу загальних витрат американського капіталістичного суспільства за 1953 рік. У загальному обсязі зарплата становила 76,9 %; 12,4 % йшло державі у вигляді податків; 5,2 % становили прямі інвестиції в підприємство й залишалось 5,5 % для акціонерів.

У розвинутому капіталістичному суспільстві пропорція прибутку, що розподіляється між акціонерами, дуже мала порівняно із загальним обсягом зарплати, податків і прямих інвестицій у підприємство.

Чому цей відсоток такий мізерний? Два чинники обмежують можливості витрат на предмети розкоші і не-інвестування. Передусім це — конкуренція. В конкурентній економіці потрібно інвестувати капітали для модернізації обладнання з тим, щоб не бути випередженим у боротьбі між різними виробниками. Інший чинник, що відіграє роль, це тиск робітничих професійних спілок. Песимістичні оглядачі, до котрих я належу, завжди були схильні вірити, що міра експлуатації прямо пропорційна тій здатності людей експлуатувати собі подібних, яку вони мають. Наскільки сильну позицію займає якийсь соціальний клас, що дозволяє йому експлуатувати інші класи, настільки ж ефективно цей клас буде їх експлуатувати. У випадку малорозвинутих капіталістичних суспільств, що нині називаються слаборозвинутими, де існує мала кількість капіталістів, котрі мають не капіталістичний дух, а орієнтовані на витрати на розкошування, система найманої праці іноді є гідкою системою експлуатації одночасно і для експлуатованих, і для суспільства в цілому: сумарна заробітна плата знаходиться нижче рівня, який можна було б порівняти з колективними ресурсами і великими доходами, котрі не інвестуються. Зате в інших суспільствах, де панує той же принцип найманої праці, може існувати зовсім інший розподіл індивідуальних доходів, і додаткова вартість, створена робітниками, знову повертається в суспільство в її сукупності.

А втім, капіталістична система завжди матимиме, з погляду численних критиків, той недолік, що додаткова вартість проходить через індивідуальні доходи. Але якщо взяти до уваги проблему рівня доходів, то фактом є те, що якість, ефективність виробництва і організація значать

надзвичайно більше, ніж обсяг прибутків. Пригадайте цифри, які я наводив: 76,9 % від загальної суми йде на зарплату, 12,4 % — для держави, 5,5 % — для акціонерів. Припустимо, що розподілу прибутків серед акціонерів зовсім би не було, надбавка до зарплати, яка за цим слідувала, була б дуже малою порівняно з тим підвищенням зарплати, котре уможлиблює зробити зростання виробництва.

Перекладено за виданням: *R. Aron. Dix-huit lecons sur la societe industrielle. Paris, 1962.*

© ВІТАЛІЙ ЛЯХ, переклад українською мовою, 1996.

Жак Еллюль

ТЕХНІКА, АБО ВИКЛИК СТОЛІТТЯ

ЗВЕРНЕННЯ ДО ЧИТАЧА

З самого початку необхідно усунути деякі непорозуміння, які не можуть не з'явитися, коли розмірковують про техніку.

У цій книзі не йдеться про опис різних технік, накопичення яких формує технічну цивілізацію. Потрібна була б ціла бібліотека для того, щоб описати ці незчисленні знаряддя, придумані людиною, і це не мало б великої користі чи цінності, оскільки ми не змогли б вийти за межі етапу вульгаризації; а втім, уже існує велика кількість елементарних праць, котрі описують техніки, яких цілком достатньо. Отже, ми будемо безперервно натякати на ці техніки, але припускаючи при цьому, що вони відомі читачеві своїм застосуванням або своїм механізмом дії.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Жак Еллюль (1912—1994 рр.) — відомий французький соціолог, знаний своїми працями з проблем техніки, соціології пропаганди, держави, революції, суспільного розвитку («Пропаганда», 1962; «Аутопсія революції», 1969; «Від революції до бунтів», 1972; «Змінити революцію. Неминучий пролетаріат», 1982).

У 1954 році була опублікована його праця «Техніка або виклик століття», яка згодом (у 1964 р.) була перевидана в Сполучених Штатах під назвою «Технологічне суспільство» й викликала неабиякий резонанс серед суспільствознавців. Порівнюючи її з роботою Освальда Шпенглера «Людина і техніка» та трилогією Льюїса Мемфорда «Мегамашина», преса відзначала, що книга Жака Еллюля — одна з найвизначніших наукових праць другої половини ХХ століття.

Досліджуючи проблему техніки, Еллюль знайшов оригінальний підхід до визначення її специфіки. Він провів розмежування між операційною технікою й технікою як цілісним феноменом індустріального суспільства. Тобто мається на увазі, що на певному етапі свого розвитку техніка набрала статусу

Більше не йдеться про те, щоб спробувати встановити позитивний чи негативний підсумок того, що сьогодні було здійснено завдяки техніці. Зіставляти її перевагу та незручності зовсім не входило в наші наміри. Ми не будемо повторювати слідом за сотнями інших дослідників, що завдяки техніці зменшується тривалість праці, підвищується матеріальний рівень життя, але робітник зазнає дедалі більших утруднень у процесі адаптації до машин. Ми переконані, що ніхто у світі не в змозі визначити реальний і детальний баланс між сукупністю результатів та сукупністю технік.

Те, що звичайно так називають, є лише фрагментарним і поверховим розглядом.

Нарешті, не йдеться про те, щоб привнести в цю працю етичне чи естетичне судження про техніку.

Очевидно, що оскільки ми не можемо лишатися чистими фотографами і оскільки ми належимо до роду людей, то певне прийняття позиції може проявитися. Але воно не настільки помітне, щоб заважати найглибшій об'єктивності. Ознаку останньої знайдуть, безумовно, у тому, що технократи будуть оцінювати цей твір як песимістичний, а технофобії — як оптимістичний стосовно техніки.

Ми лише спробували переписати, розтлумачити, передати за допомогою глобального аналізу позицію свідомості (одночасно конкретну і фундаментальну) щодо феномена технік в їх сукупності.

Такою є єдина мета цієї книги.

автономного, монолітного, самозростаючого виду реальності. Зокрема, він виділяє ті, відносно нові характеристики сучасної техніки, які набули поширення з другої половини ХХ століття і які в кінцевому підсумкові сприяють зростаючій дегуманізації особистості. Це — доведений до автоматизму вибір технічних засобів, здатність техніки до самозростання, її цілокупність, універсальність і автономність. Наслідком першого є те, що технічний розв'язок не залишає людині вибору: вибрати можна тільки між різними технічними засобами, те ж, що важливе для людини, не береться до уваги. Самозростання техніки веде до того, що лише незначна частка людських зусиль витрачається на виробництво справді чогось важливого. Основні ж людські витрати спрямовані на розвиток тільки техніки. Інші характеристики техніки також: спрямовані проти особистості. Зрештою, на думку Еллуля, «техніка викликає й зумовлює соціальні, політичні та економічні зміни». Людина при цьому уподібнюється до каталізатора або навіть до «жетона, що вставляється в отвір машини: вона починає операцію не беручи участі в ній» (Ellul J. La technique ou Genjeu du siecle. P. 133, 135)

Г л а в а 1

ТЕХНІКИ

У сучасному світі жоден соціальний, людський, духовний чинник не мав такого значення, як техніка. Проте жодна сфера не є настільки ж малознаною. Спробуємо намітити декілька орієнтирів для того, щоб з'ясувати, яке місце займає феномен техніки.

I — СИТУАЦІЇ

Машини і техніка. Той, хто бачить слово *техніка*, мимохіть думає про *машину*. І завжди розглядають наш світ як світ машин. Цю помилку, наприклад, знаходимо у панів Дюкассе та Олдгема. Це йде від того, що машина є найочевиднішою, найгрубішою, найвражаючою формою техніки. Це походить також від того, що машина — примітивна, стародавня, історична форма цієї сили. Те, що називають *історією техніки*, як правило, зводиться до історії машини. І ми маємо в наявності якусь інерцію, що властива інтелектуалам, котрі розглядають явища нашого часу як щось ідентичне минулим формам.

Зрештою, техніка дійсно має своїм відправним пунктом існування машини. Цілком правильно, що саме починаючи з механіки розвивається все інше. Також правильно, що без машини світ техніки не існував би.

Але пояснювати таким чином цю ситуацію не є цілком виправданим. Адже, безумовно, помилково оперувати із

В цілому виникає технічна цивілізація, в якій для людини залишається дуже мало місця. Причому небезпека навіть не в тому, що машини витісняють людей або що технічні засоби стали домінувати над цілями. Головна небезпека полягає в тому, що техніка постійно і безупинно адаптує людину до технічного середовища. На місце машин з їхнім дратуючим шумом і лязкотінням приходять інша техніка, із заколисуючим муркотінням. І тоді з'ясується, що людина спіймалася подібно до «мухи в пляшці» (Ellul J. Op. cit. P. 379).

Особливу роль в інтеграції індивіда Жак Еллюль відводить «людській техніці», яка являє собою набір засобів по управлінню людською поведінкою. Завдання такої техніки подвійне: з одного боку — усунути тертя, конфлікти, несумісності, що виникають у процесі трудової діяльності між: індивідом і «машинною», а з іншого — сприяти найповнішій мобілізації людських сил і здібностей. Оскільки машинне виробництво продукує не лише специфічні відносини у сфері праці, а й модифікує сприйняття людиною часу й простору, змінює навколишнє середовище й саму людину, то звідси постає проблема,

цією сумішшю, тим більше, що загалом вона веде до уявлення, що, оскільки машина є вихідним пунктом і перебуває в центрі проблеми техніки, то це означає, що займатися проблемою машини — це побіжно займатися проблемою в цілому. Саме тут усе ще криється найбільша помилка. Тепер техніка набула майже повної автономії щодо машини, а остання залишилася далеко позаду від свого дітища.

Потрібно принципово наголосити на тому факті, що техніка тепер застосовується до тих сфер, які вже не мають великого значення для функціонування індустріального життя. Поширення цієї сили зараз має стороннє відношення щодо розповсюдження машин. А баланс між ними, здається, має бути оберненим: сьогодні це саме машина повністю залежить від техніки і вона представляє тільки її малу частину. Якщо спробувати охарактеризувати відношення між технікою і машиною, то слід було б сказати не лише про те, що вона стає можливою (у своїх соціальних і економічних застосуваннях) завдяки іншим технічним поступам: вона є тільки одним з аспектів техніки.

Машина в ній не репрезентує навіть найбільш важливий аспект реальності (до певної міри вона залишається найпоказовішою), оскільки техніка сьогодні охоплює всю сукупність діяльностей людини, а не лише її виробничу діяльність.

Але з іншого боку, машина залишається достатньо симптоматичною, оскільки вона продукує ідеальний тип застосування техніки. Вона є тільки і виключно нею. Вона не містить у собі жодного іншого чинника: можна було б

яким чином людина може пристосуватися до життя в нових умовах. Людина відчуває себе хворою в новому оточенні, вона перебуває в стані замішання, непевності, звідси виникають неврози та інші психічні захворювання. Отже, постає проблема інтеграції людини в технічне середовище. Неабияк роль тут належить соціальній психології як одній з «людських технік», яка, за задумом її творців, покликана допомогти людині відновити душевну рівновагу в безупинно мінливому світі, але не шляхом усунення репресивних чинників технологізованого світу, а шляхом знаходження засобів для більш повної адаптації індивіда до нового оточення. Мета психологічних методів — нейтралізувати індивідуальні відмінності. Оскільки технічний світ уніфікований, однотипний, то й від людини, котра перебуває в ньому, вимагається одновимірність. Жак Еллюль вважає, що людей, які були б повністю інтегровані в технізований спосіб буття, ще мало. Цілком ймовірно, що такі люди можуть існувати, «але життєрадісний робот ще не народився» (Eltul J. Op. cit. P.372).

сказати, що вона є технікою в чистому вигляді. У всіх ситуаціях, де зустрічається прояв могутності техніки, вона прагне (несвідомим чином) вилучити все те, що вона не може засвоїти. Іншими словами, скрізь, де ми зустрічаємо цей чинник, він з необхідністю (здається, мовби походження визначає його долю) спонукає це зробити, в значенні якоїсь механізації. Ідеться про те, щоб трансформувати в машину все те, що нею ще не є. Отже, можна сказати, що машина навіть конститує визначальний чинник.

Утім існує інше відношення між технікою і машиною, яке дозволяє нам проникнути в саме серце цієї проблеми нашої цивілізації. Відомо, і всі згодні з тим, що машина породила нелюдське середовище. Це характерне для XIX століття зняряддя раптом увірвалося в суспільство, яке з політичної, інституційної, людської точок зору не було готовим до його сприйняття. Воно впорядковалося так, як довелося.

Людина жила в антилюдській атмосфері. Концентрація великих міст, забруднених будинків, відсутність простору, відсутність повітря, відсутність часу, безбарвні тротуари і бліде світло, яке примушує відступити час, дегуманізовані заводи, незадовольняючі смисли, праця жінок, віддалення від природи. Життя більше не має сенсу. Громадський транспорт, де людина є принаймні пакетом; лікарні, де вона є лише певний номер, тридцять вісім, і це ще є прогресом... А шум, цей монстр, що буравить наш мозок у будь-який час дня і ночі, не погоджуючись на найменшу відстрочку. Бути пролетарським і відчуженим — ось умови людського існування перед машиною.

Еллюль передікав досить невтішний наслідок цієї тенденції. Втім, інстинкти людини й навіть сфера підсвідомого будуть експлуатуватися технікою, і це дозволить це з більшою ефективністю маніпулювати індивідом. «Коли психологічна техніка, — писав Еллюль, — в тісній координації з матеріальною технікою досягнуть нарешті успіху в створенні єдності, то будь-яке можливе відхилення зникне, і людська раса буде являти собою блок завершеної та ірраціональної солідарності» (Ellul J. Op. cit. P. 371—372). Таким чином, на думку Еллюля, інтеграція індивіда є неминучим наслідком розвитку й посилення автономності різних видів техніки. В результаті — людина «спіймалася» в пастку технізованого світу, і виходу з нього вчений, за його власним визнанням, не бачить. І мета його книги — це «заклик до сплячого прокинутися». Хоча слід зазначити, що в подальшому, у праці «Змінити революцію» Жак Еллюль змінив свою точку зору на техніку, оскільки в середині 70-х років з'явилося нове покоління техніки («інформаційної»), яке змінило співвідношення в системі «людина — технічний світ».

Даремно було б злословити проти капіталізму: не він породив цей світ, а машина. Обтяжливі й силувані аргументи для доведення протилежного примусили зникнути цю очевидність під тоннами друкованої продукції (втім, достатньо чесно), і якщо її автори не хотіли розводити демагогію, то слід визнати їх відповідальними. «Машина є антисоціальною, — говорив Мемфорд. — Вона прагне, внаслідок свого прогресуючого характеру, до найбільш гострих форм експлуатації людини».

Машина займає своє місце в соціальному порядку, який не створений для неї, і тим самим вона породжує нелюдське суспільство, в якому ми прокладаємо свій шлях. Вона антисоціальна стосовно суспільства XIX століття, і капіталізм є лише одним з аспектів цього глибинного безпорядку. Для того, щоб знову встановити порядок, потрібно справжнім чином поставити питання щодо всіх даних цього суспільства. Воно має соціальну й політичну структуру, воно має своє мистецтво й життя, воно має свої комерційні організації, проте, якщо ми випустимо з уваги машину, то вона звалить все те, що не може підтримувати надмірну вагу, безупинне відновлення механічного універсуму. Усе слід переглянути, починаючи з механічного порядку. І саме тут якраз постає питання про роль техніки. В усіх сферах вона стоїть на чолі великої кількості винаходів стосовно всього того, що використовується, стосовно того, що може бути узгоджене з машиною. Остання не здатна інтегрувати себе в суспільство XIX століття: техніка сприяє цій інтеграції. І, з одного боку, вона закладає динаміт під старі будівлі, які не можуть сприйняти виробника, а з іншого боку — вона конструює новий необхідний світ. Вона має у своїй природі якраз те, що потрібне механізму для того, аби бути придатним для машин; але вона переважає останню, трансцендує її, оскільки вона залишається в тісному контакті з людиною. Металевий монстр не може продовжувати досить довго третирувати людей; він встановлює порядок такий же жорсткий і такий же негнучкий, як і він сам; на кого покладатися йому, як не на свого партнера, і їх з'єднання впливає з необхідності.

Техніка інтегрує машину в суспільство, робить її соціальною й соціабельною. В рівній мірі вона їй конструює світ, який їй був би потрібний, вона встановлює порядок там, де безладні поштовхи шатунів нагромаджують руїни. Вона Прояснює, упорядковує й раціоналізує: вона робить в

абстрактних сферах те, що машина робить у сфері праці. Вона ефективна і повсюдно несе закон ефективності. Вона навіть робить, економізує машину, коли остання вносить свій вклад тим, що виправляє недоліки організації. «Машини санкціонують соціальну неефективність», — говорить пан Мемфорд. Чим більше застосовують техніку, тим більше раціонального використання машин і, як наслідок, менше виникає потреб використовувати їх будь-де. Організація ставить машину саме там, де потрібно, і вимагає від неї саме того, що потрібно.

Тоді це веде до протиставлення двох форм зростання суспільства. «Від колишнього зростання рефлексивного або інстинктивного, тобто несвідомого, нові потреби [машина] примушують нас пояснювати умови зростання раціонального, інтелектуального або свідомого... Можна себе запитати: можливо не лише час світу є скінченим космічно, а також і час світу свідомого, що розпочинається?» (Гіттон). Це свідоме механізованого світу є не що інше, як узагальнена техніка.

Техніка інтегрує будь-що. Вона уникає потрясінь і драм: людина не адаптована до цього світу із сталі: вона її адаптує. Але правда також і те, що в даний момент вона змінює диспозицію цього сліпого світу для того, аби людина ввійшла в нього, не поранивши себе об гострі кути, і що він не відчуває більше тривоги стосовно звинувачень у негуманності. Отже, техніка створює щит, за один раз змінюючи відношення таким чином, що вони підходять для різних випадків. Хвороба, породжена механічним шумом, заспокоюється в муркотінні розраджувальної єдності.

Доки техніка представлена виключно машиною, то можна сказати «машина і людина».

Постає проблема цього відношення. Машина залишається об'єктом, а людина, яка до певної міри перебуває під впливом машини (навіть значною мірою: у своїй професійній діяльності, у приватному житті, у психіці), все ж залишається незалежною: вона може утверджувати себе поза машиною. Вона може зайняти позицію щодо машини.

Але коли техніка входить в усі сфери і в саму людину, яка стає для неї об'єктом, сама техніка перестає бути об'єктом для людини, вона стає її власною субстанцією: вона більше не протистоїть людині, а інтегрує себе в ній і прогресуючи її абсорбує. У цьому ситуація техніки докорінно відрізняється од становища машини. Ця транс-

формація, яку ми можемо спостерігати сьогодні, є результатом того факту, що техніка стала автономною.

Коли ми говоримо, що техніка *тяжіє* до механізації, то слід дещо уточнити: це не є простий факт адаптації людини до машини. Безумовно, існує цей процес адаптації, але це ще було б тут лише дією машини, тоді як ми перебуваємо в наявності певного виду механізації в собі, феноменом, що є не результатом зустрічі, а результатом застосування нових законів до діяльності. Якщо можна кваліфікувати машину вищою формою «знання-дії», то механізація, яка впливає з техніки, є застосуванням цієї вищої форми до всіх чужорідних машині сфер, і ми можемо дійти до твердження, нібито техніка є якраз характерною там, де машина не відіграє ролі. Отже, є радикальною помилкою асимілювати ці два явища, і від початку цього дослідження слід бути насторожі стосовно цього непорозуміння.

Наука і техніка. Але тоді відразу ми стикаємося з іншим утрудненням. Щоправда, це вже інший місток для віслюків, і треба бути скрупульозно точним, аби говорити про нього, настільки часто це питання було предметом суперечок. Відношення між наукою і технікою — це класичні теми для бакалавра, які одного разу були прилаштовані до експериментальної науки XIX століття у вигляді сухозлотиці. Кожен знає, що техніка є застосуванням науки, і, більш детально, наука, будучи чистою умоглядністю, веде до появи техніки як точки контакту між матеріальною реальністю і науковим результатом, але також як результат експерименту, як одержання доказів, що їх можна пристосувати до практичного життя.

Ця традиційна точка зору є докорінно помилковою. Вона враховує лише певну категорію наук і короткий проміжок часу: вона є істинною лише для фізичних наук і для XX століття. Отже, на ній абсолютно неможливо засновувати ні загальний умовивід, ні, як це ми намагаємося зробити, сучасний погляд на ситуацію.

Однак просте зауваження, зроблене під історичним кутом зору, руйнує безпечність цих рішень: історично техніка передує науці, примітивна людина знала лише техніку. В елліністичній цивілізації саме східна техніка з'явилася першою, а не впливала з грецької науки. Отже, історично це відношення «наука — техніка» має бути обернене.

Проте зрештою техніка досягає свого історичного розвитку лише з того часу, як втручається наука. Тоді техніка повинна чекати на прогрес науки. Щодо цієї історичної

перспективи пан Жіль досить правильно зауважив: «Техніка своїми постійними дослідженнями ставить проблеми, вивільняє поняття й первісні зашифровані елементи, але їй потрібно чекати на рішення», які приходять від науки.

Що стосується нашого часу, то цілком очевидно, що швидка зміна кругозору дозволяє досягнути зовсім інше співвідношення; у всякому разі, що здається цілком певним, так це те, що межа між науковою і технічною працею аж ніяк не є ясною.

Коли у сфері історичної науки говорять про історичну техніку, то все це підготовча робота, яка означає таке: пошук текстів, читання, звірка, відбудова пам'яток, критика і тлумачення, уся сукупність технічних операцій, котрі повинні привести до інтерпретації, потім до історичного синтезу, що є справжньою науковою роботою. Отже, тут ми маємо справу з попередником техніки.

А втім, відомо, що в певних випадках, навіть у фізиці, техніка передує науці.

Найвідоміший приклад — парова машина. Це чиста реалізація експериментального генія: послідовність винаходів і вдосконалень Кос-Хігенса, Палена, Савері та інших ґрунтувалася на практичних намацуваннях. Наукове пояснення феноменів прийде пізніше, зі зсувом у два століття, і буде дуже важко його дати. Отже, ми досить далекі від того, щоб механічно пов'язувати науку і техніку. Співвідношення також не є простим, більше того, існує взаємодія, і сьогодні за кожним науковим дослідженням стоїть велике технічне обладнання (це випадок ядерних досліджень). І часто навіть саме проста технічна модифікація дозволяє здійснити науковий прогрес.

Коли цього засобу не існує, то наука не рухається вперед: так Фарадей мав догадку про зовсім недавні відкриття щодо компонентів матерії, але він не міг дійти до точного результату, оскільки вакуумної техніки ще не існувало в його епоху: бо саме завдяки цій техніці розрідження газу дійшли до наукових результатів. Так само медичне значення пеніциліну було відкрито одним французьким медиком ще в 1912 році, проте тоді не існувало жодного технічного засобу для його виробництва й консервації, що поставило під сумнів це відкриття і, зрештою, його облишили.

Більшість дослідників у будь-якій лабораторії — це техніки, котрі виконують якусь роботу, що дуже віддалено нагадує наукову працю. Учений більше не є самотнім генієм. «Він працює в команді й погоджується на відмову

од свободи дослідження та авторства на свій винахід в обмін на персональну й матеріальну допомогу, яку йому пропонують великі лабораторії: це є дві необхідні умови; без них дослідник не може сподіватися на реалізацію своїх проєктів...» (Юнг). Здається, що чиста наука віддаляється й полишає місце для прикладної науки, котра іноді раптово досягає блискучих вершин, виходячи з яких стають можливими нові технічні дослідження. І навпаки, технічні модифікації, наприклад, в авіації, котрі здаються простими й чисто матеріального порядку, вимагають попередньо досить складної наукової праці. Так було з проблемою, що її поставила надзвукова швидкість. У рівній мірі до цього можна віднести судження пана Вінера, для якого вчені молодого покоління Сполучених Штатів є передусім техніками, котрі нічого не стануть досліджувати без великої кількості людей, коштів і машин.

Однак, це відношення між наукою і технікою стає ще більш заплутаним, якщо розглядати новіші галузі, де немає ніяких меж. Де починається і де кінчається техніка в біології? А в сфері сучасної психології й соціології що можна було б назвати технікою, позаяк все є технікою при його застосуванні?

Це не означає, що саме застосування характеризує цю техніку, оскільки без неї (попередньо чи в завершальній стадії) наука не має ніякого особливого існування. Ми залишаємо сферу науки, якщо ми відмовимось од техніки, і входимо в царину гіпотез і теорій.

І в політичній економії, незважаючи на недавні спроби економістів роз'єднати економічну науку й економічну техніку, аби визначити і встановити бар'єри, ми покажемо, що сьогодні саме техніка формує навіть предмет економічної думки.

Отже, наведені дані є виключно вражаючими. Перед громадам технічного світу і мализною наукової сфери проблема цих відносин здається шкільним питанням, яке може цікавити лише філософів, і яке є ніщо інше, як беззмістовна умоглядність. Сьогодні не сфера науки, а сфера людини вийшла на передній край, і тепер феномен техніки є значно важливішим для становища людини, ніж проблема науки. Здається, що вже не стосовно науки слід визначати техніку. Йдеться тут зовсім ні про те, щоб створити філософію науки, ні про те, щоб встановити в ідеалі, в розумі, яким має бути відношення між діяльністю і науковим мисленням. Ідеться просто про те, щоб озирну-

тися докола себе й констатувати певні очевидності, які випадають з поля зору надто розумних філософів.

Зрозуміло, питання тут не стоїть про те, щоб принизити наукову діяльність, а лише про те, аби констатувати, що в сьогоденних історичних фактах вона переважається технічною діяльністю. Отож наука більше не сприймається без свого технічного завершення.

Зв'язок між ними тісний як ніколи, що змусило пана Камішеля зауважити: саме тому, що техніка прогресує надто швидко, вона вимагає прогресу науки, вона спричиняє загальне прискорення.

Між іншим, техніка завжди використовується безпосередньо. Інтервал, який традиційно відділяв наукове відкриття і його практичне застосування, весь час скорочується. Як тільки відкриття зроблено, починають шукати, яким чином його використати; заявляють про себе приватні капітали і державне втручання: відбувається вторгнення в суспільну сферу досить часто ще до того, як були підраховані всі його наслідки, до з'ясування значення для людей цієї авантюри. Ба навіть, якби вчений мав сам в собі таку обачність: так, він справді наляканий вторгненням у світ того, що він так старанно обмірковував у своїй лабораторії. Проте, як опиратися тискові різних чинників? Як чинити опір грошам, успіхові, а ще більше — популярності, захопленості публіки? І ще більше — загальному духовному настроєві, який хоче, щоб технічне застосування було останнім словом? І як чинити опір бажанню продовжити свої дослідження? Оскільки саме такою є дилема, в яку втиснутий сучасний учений: або ж він погодиться з тим, що його дослідження будуть технічно застосовані, або ж він змушений буде їх припинити. Саме такою є драма фізиків-ядерників: вони взяли до уваги, що лише лабораторії Лос-Аламоса мали у своєму розпорядженні технічні засоби, необхідні для продовження їхньої роботи. При цьому держава здійснює справжню монополію, і вчений змушений прийняти її умови. Як сказав один з «атомників», «те, що мене зараз затримує, це відсутність можливості використати для моєї роботи спеціальний мікроскоп, який, між іншим, ніде не існує...» (Юнгк). Учений не може більше чинити опір: «Навіть наука, особливо чудова наука нашого часу, стала елементом техніки, знаряддям» (Мосс). Дійсно, останнє слово тут найдоречніше: наука стала знаряддям техніки.

Пізніше ми будемо вивчати, як науковий утилітаризм, виходячи з техніки, набрав такої сили, що для будь-якого незацікавленого дослідження майже немає більше місця. Безумовно, завжди має бути науковий фундамент, але зараз майже неможливо розрізнити ці дві сфери. Наукові і технічні дослідження тісно пов'язані. Втім, можливо (зокрема, такою є думка Ейнштейна), що всепоглинаюча техніка завершиться стерилізацією науки. Отже, нам часто доводиться говорити слово «техніка» там, де йдеться про науку, позначати як технічні роботи ті, які кваліфікуються як наукові; це впливає з цієї лускоподібної структури й загальної орієнтації, на що ми вказуємо тепер і що продемонструємо згодом.

Організація і техніка. Нарешті, третій елемент буде нам слугувати для того, аби визначити «стан» нашого питання. Я вже вказував на те, що ми повинні розуміти термін «техніка» в якомусь розширеному смислі. Однак деякі автори, можливо, для того, щоб не виходити за межі традиційного слововживання, вважають за краще зберігати теперішній смисл і шукають інший термін для позначення того явища, яке ми констатували в цей час. За паном Тойнбі, історія розподіляється на три періоди, і ми щойно завершили технічний період і вступаємо в період організації. Ми цілком згодні з паном Тойнбі в тому, що механічна техніка більше не характеризує наш час. Хоч би якою важливою і якою вражаючою вона залишалася, все ж вона є лише другорядним явищем поряд з фактами визначальнішими або навіть більш вражаючими. Ідеться про всеосяжну організацію в усіх сферах суспільства, і саме наявність цього феномена спонукала Бернгема написати «Революцію менеджерів».

Я лише не згоден з паном Тойнбі в тому, що стосується вибору найменувань та розподілу, який він установив між добою техніки і організаційною. Коли він так чинить, то він залишається в межах сумарної концепції техніки, котра вже заперечується як така, що змішує машину й техніку. Отже, він обмежується тією її сферою, яка була, і не розглядає те, що існує зараз.

Насправді, те, що пан Тойнбі називає організацією, а пан Бернгом менеджерською діяльністю, це — техніка, застосована до соціального життя, економічного або соціального. Дійсно, що може бути більш технічним, ніж таке визначення організації: «Організація є процес, який полягає у постановці завдань індивідам або групам з тим, щоб

певним ефективним і економічним способом, шляхом координації всіх їхніх зусиль досягти поставлених цілей» (Шеддон)? Це веде до стандартизації й раціоналізації економічного чи адміністративного життя, як це прекрасно показав пан Мас: «Стандартизувати означає розв'язувати наперед усі проблеми, які може поставити функціонування якоїсь організації... Це означає, що ми майже не покладаємося ні на натхнення, ні на винахідливість, ні на свій розум для того, аби знайти розв'язку якоїсь трудності в той момент, коли вона з'явиться, а означає розв'язати її завбачливо... Звідси, стандартизація породжує знеособлювання в тому смислі, що організація більше спирається на [методи] та інструкції, ніж на індивідів...» Отже, ми якраз маємо всі характерні риси техніки. Організація є лише технікою. І саме в цьому смислі пан Вінсент мав рацію написати: «Зіставити оптимальну сукупність чинників або оптимальний вимір — означає... здійснити технічний прогрес у формі кращої організації...»

Безумовно, мені можуть сказати: «Яке має значення ця дискусія навколо слів, коли, по суті, ви згодні з Тойнбі?» Однак ці дискусії мають досить велике значення. І ось чому: позиція пана Тойнбі веде до розмежування періодів і явищ, які повинні зоставатися єдиними. Нас примушують повірити, що організація є чимось іншим, ніж техніка, що людина якимось чином відкрила нову сферу діяльності, нові методи, і що потрібно вивчати організацію як нове явище, тоді як це зовсім не так; тоді як потрібно навпаки наполягати на безперервності технічного процесу. Якраз це є той самий феномен, який набуває нового аспекту (я б сказав: свого істинного аспекту) і розгортає себе у світовому масштабі, в універсальному масштабі діяльності.

Які це має наслідки? Ті самі проблеми, що були підняті механічною технікою, виявляють себе як такі, що містять в собі силу X, ще не прораховану, через застосування техніки до адміністрації та всіх сфер життя. Тоді як у пана Тойнбі поняття організації, яке йде на зміну поняттю техніки, є певною протиположністю, ліками (і це утішна точка зору на історію), мені здається, що ми якраз заради істини повинні дотримуватися протилежного і вважати, що цей розвиток веде до зростання тих самих технічних проблем, даючи часткове розв'язання попередніх проблем, але рішуче продовжуючи йти тим шляхом, який вони спровокували. Отже, діється згідно зі славнозвісним методом, котрий полягає в тому, щоб зробити отвір для того, аби заткнути інший, який знаходиться поруч.

Другий наслідок: якщо ми присутні лише при розширенні технічної сфери, то стає зрозумілим те, що ми говорили вище стосовно механізації. В той час як пан Гойнбі нам представляє організацію з небаченими до цього часу ефектами, ми, навпаки, можемо бути впевненими в тому, що ці ефекти є застосуванням різного роду технік до машин, що ідеалом є механізація всього того, що техніка зустрічає на своєму шляху. Отже, що на вигляд суто вербальна опозиція має певну важливість. Насправді, технічна доба продовжується, і ми не можемо навіть сказати, що перебуваємо під час її повного розквіту. Навпаки, можна передбачити, що їй ще залишається зробити декілька вирішальних завоювань (серед інших — стосовно людини) і не видно того, що могло б перешкодити техніці цього досягти. Проте, якщо не йдеться про новий чинник, то виходить, що відтепер ми можемо мати достатньо ясності стосовно того, що містить у собі і що означає цей феномен.

Визначення. Найчастіше, коли виходять з ідентифікації техніка-машина, дефініції, які при цьому виникають, виявляються неадекватними тим фактам, що ми констатуємо сьогодні. Першу взято у соціолога, який пречудово знає цю проблему: у Мосса. Він дав досить багато різних визначень техніки, деякі з них напевно досконалі. З них ми зупинимося на тому, яке заслуговує на критику для того, аби в такий спосіб уточнити наші ідеї: «Техніка — це в загальному плані група рухів, дій, в більшості ручних, організованих і традиційних, спрямованих на досягнення мети, знаної як фізична, хімічна чи органічна». Це визначення є цілком прийнятним для соціолога, що вивчає примітивні народи. Як показав Мосс, воно має численні переваги: наприклад, відрізняє розгляд техніки од розгляду релігії чи мистецтва (а також те, що магія, як ми це побачимо, повинна, по суті, входити до технік). Однак переваги є незаперечними лише з історичної точки зору. З погляду нашого часу ця дефініція є абсолютно недостатньою.

Коли говорять про *рухи*, то чи можна сказати, що техніка розроблення якогось економічного плану, котра, втім, є суто технічною операцією, була б їхнім результатом? Тут немає жодного руху або дії, які були б особливим чином задіяні. Це — інтелектуальна операція, що, однак, є технікою.

Якщо техніка зводиться до ручної праці, то неточність такого визначення виявляється ще більше. Сьогодні значна

частина технічних операцій є ручними операціями у повному розумінні. Або машина замішає людину, або техніка стає інтелектуальною, але в сучасному світі найважливіша (оскільки вона несе зародки майбутнього) чи найпоширеніша сфера не є сферою ручної праці. Безумовно, ручні операції залишаються в основі механічної праці, і ми не повинні забувати, що це — вагомий аргумент Юнгера проти ілюзій щодо прогресу техніки: чим більше техніка удосконалюється, тим більше вона вимагає вторинної ручної праці, і обсяг цих ручних операцій зростає швидше, ніж обсяг механічних. Але навіть якщо це правда, все ж таки головною характерною рисою сучасної техніки є не вихід на ручну працю, а орієнтація на організацію та взаємодію машин між собою.

Отже, якщо ми згодні стосовно терміна «організований», який Мосс вводить у визначення, то все ж ми відмежовуємося од нього знову, коли йдеться про «традиційне». Ні, у сучасному світі техніка більше не спирається на традицію в строгому сенсі. І, зрештою, саме це глибоко відрізняє сучасну техніку од техніки, яку ми можемо знайти в попередніх цивілізаціях. Це правда, що в усіх цивілізаціях техніка жила як традиція, тобто через передачу успадкованих прийомів, що повільно визрівали і ще повільніше змінювалися; еволюціонуючи під тиском обставин, в той же час, як і все соціальне тіло; породжуючи автоматизми, що стають спадкоємними, які поступово інтегруються в кожен нову форму техніки.

Але хто сьогодні не бачить руйнування всіх цих понять? Техніка стає автономною й формою поглинаючого світу, який підкоряється своїм власним законам, заперечуючи будь-яку традицію. Техніка спирається вже не на традицію, а на комбінацію попередніх технічних прийомів, і її еволюція надто швидка, надто приголомшлива, щоб бути інтегрованою попередньою традицією. Цей факт, який ми пізніше вивчатимемо детальніше, також пояснює, чому ідея, що техніка забезпечує відомий результат заздалегідь, не є абсолютно правильною. Вона є правильною, коли розглядається звичний досвід. Той, хто веде машину, знає, що він може очікувати на більш високу швидкість, коли Натисне на акселератор. Однак навіть у сфері механіки це не є цілком правильним у випадку з найновішою технікою серводвигунів. Дійсно, тут існує певна частка адаптації самої машини, яка зрештою визначає мету, що її важко досягнути, щоб передбачити.

Істина виявляється, якщо розглядати не більш звичний досвід, а технічний прогрес. Однак було б слушним зауважити, що в наш час звички й технічний прогрес тісно пов'язані. А втім правильно, що саме звичний досвід залишався довгий час сферою застосування техніки, з ним пов'язані всі її найвідоміші досягнення. Постійні винаходи в цій сфері без упину руйнують звички.

Нарешті, Мосс*, здається, вважає, що мета, яка досягається, належить до фізичної або хімічної сфери. Але сьогодні ми добре знаємо, що техніка пішла далі. Психоаналіз і соціологія перейшли у сферу практичного застосування, і одна з них опинилася в статусі пропаганди. Тут операція належить до морального, психічного й духовного характеру. Однак вона не перестає бути технікою. Але йдеться про якийсь світ, котрий до цього часу був полишений прагматизмові й котрий швидко приєднав себе до методу. Як наслідок, ми можемо сказати, що ця дефініція, прийнята для техніки, що існувала до XVIII століття, не відповідає нашому часові. Мосс тут став жертвою оптичного ефекту соціології первісного суспільства, як про це свідчить прийнята ним класифікація техніки (харчування, одяг, транспорт тощо).

Інший приклад цих неадекватних дефініцій нам навів пан Фурастьє** й ті, хто проводить такі ж дослідження. За Фурастьє, технічний прогрес — це «зростання обсягу виробництва, одержаного за допомогою фіксованої кількості сировини чи людської праці». Тобто, техніка є виключно тим, що спричиняє це зростання продуктивності.

Тоді, скажуть нам, можна аналізувати це поняття в трьох аспектах: *продуктивність у природі*, техніка тоді є те, що дозволяє зекономити ресурси для того, аби одержати певну продукцію; *фінансова прибутковість*, тоді техніка є те, що сприяє зростанню виробництва через збільшення фінансових інвестицій; *продуктивність людської праці*, тоді технікою є те, що збільшує кількість праці, яка припадає на фіксовану одиницю людської праці. І якщо ми тут повинні подякувати панові Фурастьє за спростування помилки пана

* Мосс Марсель (1872—1950 рр.) — французький етнограф і соціолог. У соціології робив наголос на системно структурному підході до аналізу соціальних об'єктів. — *Перекл.*

** Фурастьє Жан (народився в 1907 р.) — французький соціолог, один з творців теорії «індустріального суспільства». Виходячи з ідеї технологічного детермінізму, він ділить суспільно-історичний розвиток на два періоди: доіндустріальний та індустріальний. Одним з перших на Заході сформулював концепцію «постіндустріального суспільства». — *Перекл.*

Юнгера (наприклад, коли останній протиставляє технічний прогрес економічному так, що після нього вони стали суперечностями) і за те, що він показав, як вони, навпаки, збігаються, ми все ж змушені також відмовитися од цього визначення техніки, оскільки воно повністю безпідставне.

Воно довільне передусім тому, що воно — суто економічне і є поняттям лише економічної продуктивності: однак існує велика кількість традиційних технік, які не спираються на пошуки прибутковості і які не мають економічного характеру. Це якраз саме їх мав на увазі Мосс у своїй дефініції, і вони ще існують. Далі в процесі дивовижного розквіту сучасних технік збільшується кількість тих, які безпосередньо не стосуються економічного життя. Коли встановлюється техніка, як частина процесу харчування, або коли встановлюється техніка гри, як рух скаутів, то в крайньому випадку я бачу корисну діяльність, але аж ніяк не економічний бік справи.

В інших випадках економічні чинники мають дво- або триступінчасті наслідки, і, справді, тоді навіть не можна сказати, що саме вони були визначальними факторами цієї прогресії. Так, наприклад, як у випадку із сучасною обчислювальною машиною. Безумовно, скажуть, що планування і розв'язання рівнянь сімдесяти різновидів, необхідні для певних економетричних досліджень, неможливі без цієї обчислювальної машини; однак якраз зовсім не економічна продуктивність, що є результатом використання цієї машини, дозволяє нам визначити її значення.

Друге критичне зауваження стосується виняткового характеру продуктивності, пов'язаної з технікою: *зростання обсягу виробництва*, тобто поняття ще більш вузьке, ніж поняття прибутковості. Зрештою, тому, що техніки, в яких констатують останні найбільші успіхи, не є техніками виробництва; так, певні методи, що пов'язані з людиною — уся хірургія, психосоціологія тощо, — не мають нічого спільного з продуктивністю. Ще більше це стосується техніки руйнування; оскільки якраз саме атомна, воднева бомби, ракети й таке інше виявляють наймогутніші технічні винаходи людини. Це саме тут сфера розвитку будь-якої винахідливості та механічних удосконалень.

За досконалістю ніщо не може зрівнятися з машиною війни. Військовий корабель або літак значно досконаліший, аніж його цивільний аналог. Організація армії — транспорт, забезпечення, управління — мають бути найбездоганнішими: найменша помилка коштує життя людей і безпосередньо вимірюється через поразку або перемогу.

Де тут прибутковість? Швидше ганьба. Де продуктивність? Вона негативна. Навіть у цьому понятті, що його також приписують панові Вінсенту: «Технічний прогрес — це відносне коливання глобальної продуктивності в певній сфері між двома даними періодами». Це визначення, безумовно, корисне з економічної точки зору, відразу ж веде до плутанини: так, воно зобов'язує відрізнити технічний прогрес од прогресу техніки (те, що відповідає прогресивному розвитку технік в усіх сферах) і відрізнити ці обидва від «власне технічного прогресу», який стосується змін у продуктивності, — дедуктивний висновок, зроблений на основі природних явищ: тому у своєму визначенні технічного прогресу пан Вінсент зобов'язаний визнати, що він включає в нього *природні* явища (більш чи менш багаті родовища, землі тощо), тобто те, що за визначенням навіть протилежне *техніці!* Такої акробатики мови, таких розрізень достатньо для того, щоб довести беззмістовність подібного визначення. Воно вказує лише на якийсь аспект технічного прогресу, об'єднуючи в одне ціле елементи, які належать до техніки. Однак, саме виходячи із цієї дефініції, пан Вінсент робить висновок про повільність технічного прогресу. Але те, що правильне стосовно економічної продуктивності, є помилковим щодо технічного прогресу в загальному його розумінні. Очевидно, що коли відсікти од техніки цілу її частину, найпрогресивнішу, то тоді можна говорити про повільність цього прогресу. І ця абстракція є ще більш оманливою, коли прагнуть зміряти технічний прогрес. Таке вимірювання, здійснене паном Фурастьє, є неточним, оскільки воно залишає осторонь все те, що не пов'язане з виробництвом, і наслідки, що є не економічними, а людськими і соціологічними.

На цю тенденцію, що зводить проблему техніки до виміру виробництва, ми натрапляємо у пана Жоржа Фрідмана*, дух якої він так ясно передав. У своєму вступі до збірника ЮНЕСКО про техніку він, здається, згоден виходити з досить широкого визначення, яке ми знайдемо дещо пізніше. Але відразу ж після цього, у другому параграфі, і без попередження про зсув чи редукцію, він схильний редукувати все це до економічного виробництва.

* Фрідман Жорж (1902—1977 рр.) — французький соціолог, представник французької школи соціології праці. Досліджував проблеми «індустріального суспільства», вплив техніки на соціальний прогрес, проблеми дегуманізації праці тощо. — *Перекл.*

Слід себе запитати, яка пружина штовхає проблему до цієї крайності. Можна було б подумати про неявний оптимістичний вияв волі: врешті-решт мусимо думати, що технічний прогрес є прийнятним, і оберемо свій найпозитивніший аспект таким чином, начебто він є лише єдиним аспектом. Ця схильність, що могла б бути властива панові Фурастьє, здається, не може бути притаманна панові Фрідману.

Насправді ж, я вважаю, що причина полягає в складі наукового мислення.

Техніки виробництва являють собою об'єкт незліченних досліджень у всіх їхніх аспектах — механічному, економічному, психологічному, соціологічному; розпочинається процес прояснення взаємовідношень між індустріальною машиною та людиною в найточнішій і супернауковій манері. Тому змушені користуватися матеріалами, які мають у наявності, а оскільки майже не знають зв'язків між людиною та автомобілем, телефоном чи радіотелефоном і оскільки абсолютно не знають стосунків між людиною й Апаратом управління або соціологічних модифікацій, що викликані *іншими* аспектами техніки, то підсвідомо вибір спрямовується в ту сферу, про яку знають (науково) і прагнуть звести до цього будь-яке питання.

Утім існує інший елемент цього наукового ставлення: може бути пізнане лише те, що піддається обчисленню або принаймні перерахуванню. Аби вийти з так званої «довільності й суб'єктивності», уникнути етичних або літературних суджень, котрі, як це кожний знає, не заслуговують на увагу й не мають основи, потрібно звернутися до цифр. Який висновок ви хотіли одержати з твердження, що робітник стомився? І навпаки, коли біохімія дозволяє мати обраховані дані щодо стомленості, то тоді, нарешті, можна взяти до уваги цю утому, бо є реальний факт і надія на розв'язку. Однак існує ціла сфера застосування техніки, значною мірою досить велика, яка не підлягає обчисленню. Це якраз саме її ми вивчаємо в даній роботі. Мабуть, тому, усе те, що може бути сказане після цього, не є серйозним — надто просто. Таким чином, варто краще закрити очі і вважати, що це або псевдопроблеми, або що вони взагалі не є проблемами. Тому часто «наукова» позиція полягає в тому, аби заперечувати існування того, що не стосується наукового методу. Однак проблема індустріальної машини, майже в усіх своїх аспектах, піддається обчисленню. Отже, мимоволі зводять усю техніку до цього аспекту. Можна

також це зробити добровільно, як пан Вінсент, котрий недвозначно наводить це міркування у своєму визначенні: «Ми будемо включати в технічний прогрес усі прогреси... якщо тільки вони піддаються обрахуванню відповідним чином!»

Нарешті, коли лан Г.Д.Лассвел дає як визначення техніки «сукупність практик, які мають слугувати вихідними матеріалами для побудови цінностей», то здається, що воно підпадає під удар попередньої критики. Дійсно, начебто мається на увазі лише індустріальна техніка. А з іншого боку, можна було б заперечити стосовно того, що техніка дозволяє виробляти цінності. Але з прикладів, котрі пан Лассвел наводить, можна побачити, що він уявляє собі поняття свого визначення в досить розширеному вигляді: він наводить таблицю цінностей і технік, які відповідають один одному: наприклад, це — цінності багатства, могутності, доброго самопочуття, любові з відповідними техніками управління, виробництва, медицини, сім'ї (?). Таке розуміння цінності може здаватися дивним. Термін явно невідповідний. Але це свідчить, що пан Лассвел надає технікам найширшого смислу. До того ж він недвозначно уточнює, що до них мають входити не лише способи, якими діють на речі, а ще й прийоми, за допомогою яких впливають на людей, і так далі. Отже, ми погодимося з думкою пана Лассвела.

Технічна операція і феномен техніки. Урахування цих декількох орієнтирів, котрі ми щойно відзначили, уможлиблює пошук якщо не визначення, то принаймні приблизної оцінки техніки. Але передовсім маємо застерегти щодо однієї плутанини: тут не йдеться про різноманітні техніки. Кожен у своїй професії використовує якусь одну техніку, і трудність полягає в тому, щоб знати ті різні техніки, про які ми згадували на самому початку.

Однак у цих різних розгалуженнях техніки можна віднайти певні спільні риси, певні тенденції, певні принципи, що скрізь однакові. Неслушно називати це *Технікою* з великої літери Т, оскільки ніхто не впізнає себе в цьому кістякові. Але все ж таки це дозволяє зібрати докупи якусь реальність, що є феноменом техніки, яка сьогодні універсальна. Якщо вважати, що в будь-якій сфері людської діяльності часткова техніка стосовно кожної з них є методом, котрий використовується для досягнення певного результату, то цілком очевидно, що це піднімає проблему засобів. I,

фактично, техніка є ніщо інше, як засіб і сукупність засобів. Хоча це не применшує важливість проблеми, оскільки наша цивілізація є передовсім цивілізацією засобів, і здається, що в реальності сучасного життя засоби стають важливішими, аніж цілі. Усяке інше розуміння є лише ідеалістичним.

Однак техніки, що розглядаються як метод, виявляють деякі спільні риси, орієнтації, котрі не слід розглядати як щось надзвичайне, а лише як відправний пункт для більш детального вивчення. Цілком правильно, що феномен техніки є значно складнішим, аніж цей різновид синтезу спільних рис різних технік.

Якщо ми хочемо ближче наблизитися до визначення техніки, то насправді нам треба відокремити технічну операцію од феномена техніки.

Технічна операція супроводжує будь-яку працю, що здійснюється за допомогою певного методу для досягнення якогось результату. Т вона може бути такою елементарною, як у випадку праці, пов'язаної з розколюванням кременю, і такою складною, як удосконалення електронного мозку.

У всякому випадку, це є метод, який характеризує певний вид праці. Він може бути більш чи менш ефективним, більш чи менш складним, але не маючи відмінностей по суті, досить часто розглядають саме те, що існує певний вид неперервності в технічній діяльності і що якраз вища витонченість (що зобов'язана своїм існуванням науковому прогресові) відрізняє сучасну технічну операцію од примітивної. Будь-яка праця, очевидно, міститиме в собі певну техніку, навіть збирання фруктів у нецивілізованих народів: техніка для того, аби залізти на дерево, аби найшвидше і з найменшою втомою зривати плоди, аби розрізати достиглі фрукти й так далі. Однак те, що має характеризувати технічну діяльність в праці, це — пошук найвищої ефективності: відбувається заміщення цілком природних і спонтанних зусиль шляхом комбінування дій, призначених, наприклад, для того, щоб збільшити продуктивність. Якраз саме це має спонукати до створення технічних форм, виходячи з простих форм діяльності, утім наявні технічні форми не є обов'язково складнішими, ніж попередні, але зате ефективніші, придатніші.

Отже, у цей момент техніка створює засоби, але технічна операція все ж відбувається на рівні того, хто виконує повну роботу. Кваліфікований робітник, як і первісний мисливець, лишається технічним оператором, і це правда, що його становище змінюється досить мало.

На цьому досить широкому тлі технічної операції ми перебуваємо в наявності подвійного втручання: втручання свідомості і втручання розуму, і це подвійне втручання продукує те, що я називаю феноменом техніки.

У чому проявляє себе це подвійне втручання? По суті, воно змушує перейти у сферу ясних, вільних і обґрунтованих ідей те, що до цього перебувало в експериментальній, неусвідомленій і спонтанній сфері.

Коли пан Леруа-Гуран* дає опис зброї зулусів і складає таблицю балістичної ефективності шабель та стріл, враховуючи рівень знань сучасної фізики, то очевидно, що він здійснює зовсім іншу роботу порівняно з роботою коваля Землі Бешуана, коли останній створює форму такої шаблі; вибір форми буде абсолютно несвідомим і спонтанним, і міг би бути обґрунтованим за допомогою розрахунку, але останнього бракує в технічній операції як такій. Втручання розуму є неминучим, оскільки спонтанно людина у своїй діяльності буде лише імітувати природу. Однак з давніх давен помічено, що досягнення, які обмежуються копіюванням природи, не мають майбутнього (крило птаха відтворювалося, починаючи з Ікара й аж до Адера). Розум веде до реалізації якоїсь мети, виходячи з певних характерних рис, певних абстрактних даних, а це виводить, залишаючи осторонь наслідування природи, на шлях, що якраз і є шляхом техніки.

Втручання розуму в технічну операцію веде до таких наслідків: з одного боку, переконання, що можна знайти інші засоби, які повинні з'явитися. Розум перевертає прагматичні традиції і створює нові способи праці, нові знаряддя праці, раціонально вивчає можливості для більш широкого, більш динамічного експериментування. Як наслідок, розум завдяки великій диверсифікації примножує кількість технічних операцій, але він також діє у зворотному сенсі: розум виважує результати, він має враховувати цю визначену мету техніки, а саме: ефективність. Він бере до уваги те, що кожний винайдений засіб здатен забезпечити, а серед засобів, які йому надає технічна операція, він робить вибір, розрізнення для того, аби одержати найбільш ефективний засіб, найпридатніший до бажаної мети, і ми тоді матимемо зведення засобів до єдиного: до такого, який справді є найефективнішим. Саме тут маємо найчіткіший образ розуму в його технічному аспекті.

* Леруа-Гуран Андре (народився в 1911 р.) — французький археолог і етнограф. Основні праці присвячені еволюції техніки й культури людства від первісних часів до Нового часу. — *Перекл.*

Але окрім того, має місце втручання усвідомлення. Останнє ясно й наочно показує всім людям значущість техніки й те, що можна зробити завдяки їй в кожній окремій сфері. Ми усвідомлюємо можливості. Однак безпосередньо це має своїм неминучим наслідком те, що стимулюється пошук до застосування вже відомих методів та до відкриття аналогічного поля діяльності в тих сферах, в яких праця ще віддана самохиті прагматизмові та інстинктові. Отже, усвідомлення веде до швидкого і майже універсального поширення техніки.

Таким чином, ми бачимо, що подвійне втручання в технічний світ, яке породжує феномен техніки, може бути резюмоване як «пошук найкращого засобу в усіх сферах». Саме цей «найкращий спосіб» і є, власне кажучи, технічним засобом, і якраз саме акумуляція цих засобів породжує технічну цивілізацію.

Отже, феномен техніки є сферою зайнятості великої кількості людей нашого часу, котрі занепокоєні пошуком в усіх речах абсолютно найефективнішого методу. Тому що реально ми підійшли до певної межі, яку можна розуміти у двох смислах. Сьогодні враховується не відносно кращий засіб, тобто такий, що порівнюється з іншими засобами, які так само задіяні. Вибір між різними застосованими методами дедалі менше й менше є особистою справою. Дійсно, йдеться про те, аби знайти найкращий засіб в його абсолюті, тобто такий, що в більшості випадків ґрунтується на розрахунках.

І той, хто здійснює вибір, є зрештою спеціалістом, котрий робить розрахунок, що демонструє його перевагу. Отже, існує ціла наука про засоби, наука про техніку, яка постійно розвивається.

Ця наука безпосередньо поширюється на різні сфери діяльності від процесу гоління до організації висадки десанту в Нормандії та кремації тисяч депортованих. Уже не існує такого виду людської діяльності, який би нині уникнув цього технічного імперативу. Існує техніка організації (очевидно, що цей важливий факт, на який вказував пан Тойнбі, цілком вписується в дане розуміння феномена техніки) так само, як є техніка дружби чи техніка плавання. Можна помітити, що за цих умов ми досить віддалилися од того, аби змішувати техніку й машину; і якщо ми прагнемо розглянути величезні сектори застосування цього дослідження засобів, то ми маємо віднайти поза цією надто очевидною механічною технікою (про яку ми будемо гово-

рити, оскільки вона вже достатньо привертала до себе увагу й досить відома) і всіма іншими формами інтелектуальної техніки (картотеки, бібліотека тощо) три великих сектори функціонування сучасної техніки.

Економічна техніка, чия неосязність повністю зумовлена виробництвом, простягається від організації праці до планування. Ця техніка відрізняється од інших за своїм об'єктом та за своєю метою, без чого, безумовно, її проблеми є такими ж, як і проблеми всіх інших типів діяльності.

Організаційна техніка, яка стосується великих мас, застосовується як до великих комерційних або промислових справ (і внаслідок цього знову виходить на економічну сферу), так і до державних справ, до адміністративного життя або поліцейської системи. Більше того, ця організаційна техніка знаходить собі застосування у війні, і ця техніка забезпечує тепер могутність армії такою ж мірою, як і зброя. На даний час усе те, що є складовою юридичної сфери, залежить від організаційної техніки.

Третій сектор — це *людська техніка*, форми якої досить різноманітні: від медицини, генетики і аж до пропаганди, проходячи через педагогічні техніки, техніки професійної орієнтації, реклами тощо. Тут сама людина стає об'єктом техніки.

Ми бачимо, що є досить різними техніки, які використовуються в кожному із цих секторів, і не є через необхідність подібними одна до іншої внаслідок того, що вони — техніки, але вони мають одну й ту ж мету, одне й те ж заняття і, як наслідок, вони співвідносні. Ці три сектори показують нам обшир феномена техніки.

Сьогодні практично немає нічого такого, що могло б її уникнути. Ця констатація яку досить легко зробити, не буде викликати подиву, оскільки ми настільки призвичаїлись до машин, що здається, нібито нам нічого нового тут більше не відкрити.

IV —ТОТАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ

До останнього часу майже обов'язковим було розглядати дві частини в людині, котра перебуває поряд з технічним світом. Одна частина її існування була віддана монстрові, що вимагає підкорення зовнішнім та імперським правилам, але інша її частина збереглася недоторканою: її внутрішнє, сімейне або психічне життя. В той час, як така

людина страждала від цього розриву, все ж вона залишала за собою частину свободи та особистості. Коли ця частина була надто великою, то говорили про комплекс соціальної неадаптації. Цей розкол не тотожний старому поділові на соціальне і індивідуальне. Позаяк існує нетехнічне соціальне та індивідуальне, яке підвладне техніці (наприклад, манера працювати); будь-який внутрішній розподіл сучасної людини зводиться до цього «*summa divisio*»* на те, що в людині було об'єктом техніки, і на те, що залишилося незайманим.

Звичайно, ця ситуація все ще зберігається. Майже всі люди в цьому світі відчувають цей розподіл і цей розкол. Внутрішня людина з усією своєю прив'язаністю до минулого, чуттєвою й розумовою, страждає від суворого порядку техніки. Нечасто можна зустріти тих, хто відмовився од свого внутрішнього чи особистого життя для того, щоб без докорів сумління і прихильностей вирушити шляхом техніки. Можливо, дехто в СРСР, у Сполучених Штатах. Але «життєрадісний робот» ще не народився. Однак цей тиск, цей розрив, ми про це вже говорили й повторюємо, дедалі важче витримувати. Ця все більш згубна дуальність людини дедалі частіше зустрічається психологам, соціологам, педагогам, психотерапевтам та іншим.

І ось виявляється, що ми хочемо відновити єдність людини: відновити людину...

Відновити людину в усіх значеннях цього слова. І що для цього потрібно? Знову склеїти розділені через поступ техніки частини — але яким чином? Тут існує лише один спосіб: технічними засобами; дійсно, всі науки про людину пропонують технічні засоби.

Чи не означає це, що йдеться про те, аби оточити тепер те, що ще залишилося особистісного. Потрібно його схопити, відтяти йому голову, реінтегрувати в цей порядок, який безперервно зростає. Те, що належить до особистого життя, має бути упорядковане через невидиму, але таку ж невмолиму техніку, позаяк вона впливає з індивідуального переконання.

Те, що було духовним життям, зазнає такого ж приступу. Розваги, дружба, мистецтво — усе ступає на той самий шлях, і звідси єдність людини знову є можливою. Завдяки цій уніфікації можна більше не боятися соціальної неадаптації, комплексів, страждань. Людина уніфікується мов ті штани, що парують під праскою, набираючи своєї форми.

* Тут: первісний розподіл (лат.). — *Перекл.*

Більше не існує іншого шляху, окрім цього перегруповання людини: вона мусить повністю підкоритися силі техніки, вона має стати об'єктом техніки в усіх своїх діях та помислах. І люди доброї волі, зайняті тим, аби віднайти єдність особистості, зовсім не бажають цього. Але їхньою помилкою є те, що вони цього не помічають: і свідомий психолог, котрий схиляється над людиною, яка страждає, не бачить двох розв'язок. Позаяк, дійсно, техніка нав'язує своє рішення. Ви досягаєте єдності людини, безперечно, так, але через її тотальну інтеграцію в процес, який примітивним чином провокує своє розщеплення. Це розщеплення і, можливо, ці неврози є ще ознакою того, що ще не всього досягнуто в цьому процесі асиміляції людини, але відновити єдність — означає завершити цей процес, означає занурити людину в течію, яка її понесе, так, що вже нема нічого, що б її обігнало, чи ризикнуло змінити курс. Віднині це — мертве тіло, іграшка хвиль і колювань, що безперервно підживлює завзятість техніків.

Технічна анестезія. Що здається найдивнішим у будь-якому подібному процесі, то це якийсь різновид постійного й складного обертання, яке робить так, що застосування техніки, призначеної для того, аби звільнити людину від машини, дедалі жорсткіше підкоряє її апаратам.

Безумовно, ми мали людину, котра, перебуваючи біля техніки, підкоряється примхам машини. Вона змушена дотримуватися її ритму, дихати її випарами, дивитися на її розряди, бути уважною за двох, долати свою втому й нудьгу. Потім приходять хронометрист, який раціоналізує та автоматизує рухи, який вчить економити сили й рефлекторно розподіляти свою увагу. Але психолог перечить: «Це не є прийнятним; це — тотальне підкорення машині; потрібно звільнити людину». Для цього він встановлює свій тип поведінки, свої психологічні закони, свої критерії стомленості. Він їй пропонує не стільки систему рухів, як програму цілого життя. Цю людину вміщено в рамки техніки, яка, безумовно, робить її життя легшим і особливо в тому плані, що дозволяє їй працювати з мінімумом затрат, але за умови, що вона дотримується правил цієї тоталітарної гігієни.

Це — досить простий приклад, взятий із сфери праці, але в точно такому ж вигляді ми його знаходимо в усіх сферах діяльності сучасної людини в міру того, як психотехнік збирається звільнити людину. У цьому смислі кожен прогрес оплачується ще більшою залежністю від інструмен-

ту звільнення. Тим самим ми приблизно перебуваємо у становищі хворого, що сильно страждає і якому дають морфій. Останній дозволяє йому більше не страждати, не бути рабом страждання. Але в прогресуючій мірі хворий звикає до наркотику, не може без нього далі обходитися, стає рабом наркотику, і коли хвороба проходить, він усе ж лишається під владою нового хазяїна. Так, люди, котрі перебували під впливом тоталітарної пропаганди, звільнившись фактично одного разу від неї, не можуть безпосередньо, цілком природно знайти самих себе, отож психічний травматизм був занадто глибоким. Але ми вже бачили, що майже не існує іншого засобу, аби його подолати, ніж пропаганда такої ж або сильнішої інтенсивності, яка, безумовно, звільняючи людину від «ідей», підкорить її психічному тискові, котрий ще більше убиває її свободу.

І який потрібен засіб, щоб (при наявності прискіпливої брутальної поліції, яка діє навмання, напосідає, стосовно якої ніколи не можна бути спокійним) встановити найсучаснішу, найдосконалішу систему картотек, котра б включала в себе всіх громадян держави? Мікрофільмування й перфоратори роблять це можливим. Усякий житель відслідковуватиметься на кожному етапі його життя географічно, біологічно, економічно, і поліція з великою точністю знатиме все, що необхідно, аби контролювати будь-кого, їй більше непотрібно бути брутальною і інквізиторською, їй більше непотрібно давати про себе знати, але кожної миті вона, невидимо і невідчутно, приклеєна до життя кожного.

Чого досягнуто? — Не бути потривоженим у своїх заняттях, не зазнавати грубого обходження, не бути «підозрілим». Сила, яка надає матеріальної ваги поліції, дедалі майже не відчувається. І в системі, котра просувається до досконалості, навіть більше непотрібно вдаватися до атмосфери терору, що так добре допомагає при встановленні тоталітарного поліцейського управління. «Терор над містом», чудово описаний Черрадо Альваро, є лише перехідним періодом. За «розбещеною поліцією», котру ми бачимо, за привселюдними стратами з допомогою ката настає період поширеного терору. Чимдалі майже не видно поліції, але вона панує в темряві; а розправи, відомо, як вони чиняться в бетонованих підвалах великих, оповитих таємницею будинків.

Проте на розвинутішій стадії терор зникає. Поліція більше існує для того, щоб захищати добрих громадян; вона вже ніяким чином не виказує свою вагомість. Більше немає

масових облав, таємничості. Вона стає наукоподібною. Кожного громадянина педантично занесено на картку. В будь-яку мить поліція може його схопити, як тільки захоче. І в більшості випадків це навіть усуває необхідність так робити. Для особистості більше немає жодного шансу втекти, щезнути, цього більше не бажають робити. Навіщо втікати? Хіба може бути страшною маленька реєстраційна картка в кілька міліметрів висотою! Тут ми точно схопили сутність процесу «гуманізації» техніки. У принципі вона полягає в тому, щоб зробити невідчутними незручності інших технік. Для цього потрібно їх удосконалити таким чином, аби вони більше не лишали місця для помилок та ініціатив, а з іншого — щоб вони відбивали нахил і бажання їх уникати. Очевидно, щось протидіятиме цій формулі, згідно з якою мета полягає в тому, щоб ліквідувати будь-яке поле для помилки та ініціативи. Авжеж, це сама ж реальність. В найпершій машині стикаємося з тим, що передача заїдає, кулачок точно не відцентровано, шатун нагрівається, це — все те, що дає нам знати, що машина існує; це саме тут ми відчуваємо незручності. Отже, тоді потрібна якась інша техніка, наприклад, змащування, яке робить неможливим звук від тертя: «Можна сказати, що двигун не існує». Ця фраза, за якою часто мають на увазі добрий мотоциклет, репрезентує ідеал будь-якої техніки. Для цього треба дійти до вершини технічної досконалості. І коли йдеться про сполучення «людина-машина», то те, що заїдає, це зіткнення між людиною і організацією. Саме індивідуальна ініціатива не відповідає механічному передбаченню, саме надто очевидна помилка машини дратує людину; це також помилка користувача, котрий поводить себе поза правилами, встановленими автоматичним організмом. Тоді йдеться про те, щоб і вдосконалити техніку, і підкорити людину якійсь іншій техніці таким чином, аби вона (людина) більше не мала незручностей, пов'язаних з попередньою технікою, і щоб вона не мала ініціативи віч-на-віч з нею. Машини, наділені, певною автономією, пам'яттю й певною здатністю до сприйняття, вже демонструють цю можливість самокеруючої техніки, без зовнішнього втручання (Латіль). Скажуть, що це щось із сфери уяви, що ми ніколи не дійдемо до цієї стадії. Звичайно, досконалість не є приналежністю світу, але навіть наближення до неї було б цілком достатньо. Заперечувати це наперед означало б уподібнюватися до тих, хто знизував плечима перед апаратами, що важчі за повітря.

і це також означало б заперечувати можливість існування технічної цивілізації. Оскільки немає іншої дороги для неї: або ж вона приступить до реалізації цього сполучення, прямуючи цим шляхом, або ж вона зазнає раптової катастрофи. [...] Інтеграція інстинктів і духовної сфери. Тепер ми входимо в найпотаємнішу сферу технічної цивілізації. Безпосередньо йдеться не стільки про техніку стосовно людини, скільки про її наслідки.

Наскільки правомірно серйозно сприймати цей світ, беручи до уваги надзвичайну силу опору людини? Хіба ви не бачите, що скрізь у цьому світі, який ви оголосили загерметизованим, стверджується людська свобода? Сказані магичні слова, котрі мають розбити «строгість, декретовану проти людини». В цьому технічному світі з'являються літературні чи музичні форми, абстрактний живопис, сюрреалізм, джаз, етичні форми (еротизм), політичні форми (ангажемент), які демонструють верховенство людини, її рішучість і, за визначенням, її свободу.

Те, що ці явища перебувають у прямому зв'язку з технізованістю нашої епохи, ніхто не може цього заперечувати. Усе питання полягає в її інтерпретації.

Отже, в людині існують могутні психічні здатності, які мають ще незвідану силу. Людина здатна на бурхливі й несамовиті пристрасті. Здається, що ми ще не добралися до цих вітальних джерел, котрі можна назвати: сексуальність, духовність, пристрастність... Але кожного разу, коли із самих глибин людини виходить якийсь прояв цих сил, він наштовхується на залізну шкарлупу, яка нас міцно стискає з усіх боків. Більше того, техніка атакує людину, глибоко проникаючи до її вітальних джерел, вражаючи її в найпотаємніше: ми бачили, що однією з цілей деяких із цих технік людини є позбавлення її від прихованого.

Тоді неминуче з'являється реакція людини проти цієї агресії, і коли Г. Міллер піднімає великий галас проти сучасного світу, він тим самим демонструє, що еротизм, на який він спирається, є зверненням до найпримітивніших імпульсів у відповідь на нашу цивілізацію. Таким чином, коли американські негри були рабами, то новоорлеанський джаз був утечею від розпачу, звільненням від ланцюгів. [...]

Це правда, що інстинктивні сили в наш час здаються більш звільненими, ніж будь-коли: повинь сексуальності, потяг до природи, гір, моря, божевільні соціальні й політичні акції, в історії не було більше такого періоду, коли б

ці сили вигравали з такою очевидністю, стверджувалися б з такою незаперечністю. І ще до цього: нема потреби заперечувати те, що можна тут прийняти. Дуже добре, що люди міста їздили б на природу; дуже добре, що пристойний еротизм руйнує традиційну, заскорузлу мораль; дуже добре, що поезія виражає себе з новою силою завдяки сюрреалізму; але ми також зобов'язані констатувати, що ці різні прояви активності, які, проте, виражають найглибші пристрасті людини, стали цілком нешкідливими. Вони не роблять зла нікому, нічому не загрожують, нічого не ставлять під питання. Бегемот* може спати на своїх вухах: ні еротизм Г. Міллера, ні сюрреалізм Андре Бретона не перешкоджають йому перетравлювати людину.

Під час аналізу цих рухів ми швидко переконаємося, що йдеться про чисті вербалізми, пусті формалізми. Оскільки ніхто не здійснив славнозвісний чистий сюрреалістичний акт, а що стосується так званої етичної революції, здійсненої Г. Міллером, чорними романами Бориса Віана і деяких інших, то не треба забувати, що вона виражається для нормальної людини в тому, аби мати сміливість піти в бордель, — вчинок, який ніколи не вважався ні дуже революційним, ні як утвердження свободи. [...]

Перший вплив техніки на ці рухи бере початок від монополії на діяльність.

Більше не існує форм діяльності, які не були опосередковані технікою. Це — великий закон, що зустрічається на першому ж кроці, зробленому за порогом своєї домівки. Вияв думки, волі не може більше здійснюватися, не запозичуючи в техніки способи свого виявлення. Більше не існує виявів оригінальних, незалежних, усе знаходиться на тій самій дорозі. Найпростіші операції тепер включаються в технічний організм. Ми пишемо революційну книгу? — Але тут же вона входить у коло видавничої технічної організації. Що це означає? Або ж йдеться про капіталістичну техніку і, отже, книга буде видана, якщо ми будемо в змозі перерахувати гроші видавцеві, котрий зможе знайти споживача; отже, вона не підриває справжні табу читаючої публіки, на що вона була розрахована. Буржуазне видавництво не публікуватиме ні Тюліпа, ні Леніна; «революційне» видавництво не буде видавати Поля Бурже, і

* Бегемот — міфічне чудовисько, ім'я якого використав Томас Гоббс у праці «Бегемот, або Довгий парламент» для позначення деструктивної соціальної сили. Протистоїть іншому чудовиськові — Левіафану-державі. — *Перекл.*

ніхто не опублікує книги, яка нападає на релігію нашого часу, на домінуючі соціальні сили. До того ж, ця книга має вписуватися в певні рамки, визначені видавцями, і кожна книга, яка не лише за своїм сюжетом, а й за своїми формальними ознаками не відповідає вимогам, має дуже мало шансів вийти з друку. І це ще найелементарніша стадія організації! Крок далі й ми вже зустрічаємося із системою, що відома під назвою «переробка тексту».

Або ж ідеться про державне видавництво: і в цьому випадку нема більше питання про революційну літературу. Це прикро, але потрібно знову сказати, що могутність технічних засобів, призначених для того, аби поширювати думки, з необхідністю веде до вихолощування цих же думок. Така ж сама ситуація і з радіо; іншого вибору нема: або приватний капіталізм, або державність. І ми не можемо бути згодні ні з тими, хто стверджує, що приватний капіталізм — це свобода радіомовлення (досить переконливими тут виглядають дослідження пана Вейє), ні з тими, хто розглядає державність як гуманізацію. У всіх сферах ми маємо доказ того, що це іншого типу технічне рабство, і не більше того. [...]

Ці невеличкі приклади, вибрані з різних сфер, більш-менш ясно показують, що будь-яка спроба людини для того, аби виразити себе, має обирати технічні засоби. По-іншому не можна більше робити. Але ці, останні, «ipso facto»* накладають на саму ж спробу певний вид цензури. Очевидно, що спочатку техніка здійснює фільтрацію між тим, що придатне для вираження технічними засобами, і тим, що не піддається такому вираженню. Спроба лишається в суто індивідуальній сфері, тобто для нашого світу неважливою. Згодом «комбінація» різних технік спричиняє конформізм і моделює саму основу починань з тим, аби пристосувати їх до вимог часу. Неправда, що те, що виражене через технічні канали, може бути неконформістським. Воно не лише буде приведене до спільної міри через загальний спосіб вираження, а й, на фоні проблем сучасного суспільства, зробиться незначним, неважливим, неактуальним, вихолощеним. Взаємодія технічних заборон з анархістськими намірами хоч би кого спонтанно здійснює побажання доктора Геббельса, котрий сформулював його у великий закон наших часів: «Ви повинні робити ваші привітання добровільно, як ви його розумієте, за умови, що це нічого не змінить у соціальному порядку».

* В силу самого факту (лат.). — Ред.

Усі технічні спеціалісти згодні з цим постулатом, припускаючи, що соціальний порядок, який зовнішньо змінюється від демократії до комунізму і фашизму, є, по суті, одним і тим же. Ці ініціативи людини відрізані од їхніх наслідків через втручання технічних засобів, без яких стає неможливим обійтись. [...]

Протягом тривалого часу ми вірили, що техніка зробить суспільство гармонійним, врівноваженим, щасливим і безпроблемним: суспільство, яке б лише солодко спало, виробляючи й споживаючи — з мирною ідеологією комерсантів. Здається, модель буржуазної безтурботності цілком відповідає зусиллям техніки, і комфорт, здається, буде останнім словом. Певний тип цього маємо в капіталістичній Швейцарії або в соціалістичній Швеції. Яким бруталним стане пробудження, коли раптом найтехнічні суспільства будуть звалені під час війни й розрухи! Відхилення? Ми забули, що техніка є силою, а не комфортом. [...]

Таким чином, техніка здійснює набагато сильніший вплив, зумовлюючи інтеграцію в суспільство анархістських та антисоціальних імпульсів людини. Ці імпульси набувають авторитету завдяки тим технічним засобам, які використовуються; завдяки їм вони поширюються: те, що раніше було доступне лише декільком друзям, тепер має поширитися на цілий світ. [...]

Техніка розповсюджує обурення окремих людей і вгамовує таким чином спрагу мільйонів. Те ж саме стосується кожного з рухів, створених протягом першої половини двадцятого століття, оскільки найелементарніші імпульси людини були висміяні. Але, скажуть нам, невже ці рухи — сюрреалізм, туристичні бази, революційні політичні партії, анархізм тощо — зазнали провалу? В тому, що стосується їх окремих цілей, то саме так, вони зазнали провалу! Вони не створили умов ні для свободи, ні для справедливості. Вони не дозволяють людині знайти автентичне сексуальне чи інтелектуальне життя; але вони цілком мали успіх з іншої точки зору.

Технічні засоби є такими важливими, їх так важко отримувати і так важко ними керувати, що набагато легше мати з ними справу, коли вони стосуються групи, рухів або асоціацій. Ці рухи дозволяють деяким людям, які самі по собі ніколи б не мали доступу, використовувати силу техніки. Автори, котрі ніколи не були б опубліковані, можуть цього добитися, якщо вони є сюрреалістами або сьогодні — екзистенціалістами. Але в той же час техніка

інтегрує ці рухи, як ми вже бачили. Однак ці рухи беруть свої витoki в правдивій констатації, в революційних, автентичних імпульсах, в законних і справжніх людських почуттях. Через опосередковуючі засоби ці імпульси й почуття інтегруються таким чином в технічний світ. [...]

Ці імпульси, піднімаючись з глибин серця людини, непередбачені в їхній складності, в їхніх соціальних наслідках, відтепер, не спрямовані проти цього світу, вони перебувають у середині нього. Це вже не є діалектичним чинником, ворожнечею, революційною силою. Це — певна частина, інтегрована цим світом. Отже, ці так звані революційні рухи, але абсорбовані технікою, яку вони використовують, обмежуються тим, що уникають цих сил, котрі глузують, перебільшують, ризикуючи підірвати цей світ. Отож вони виконують досить визначену соціологічну функцію, хоча й цілком мимовільно. [...]

Таким чином, довершується будівля цієї цивілізації, яка не є концентраційним універсумом, оскільки немає жорстокості, недоумкості, все нікельоване і скляне, все упорядковане — і задирки людських пристрастей в ньому турботливо введені в рамки. Ми не маємо більше нічого втрачати й досягати, ні глибших імпульсів, ні потаємних рухів серця, ні інтимних пристрастей, всі вони пізнані, опубліковані, проаналізовані, використані. Відповідає, надходить у моє розпорядження саме те, чого я чекаю, і найвищим досягненням цієї цивілізації примусу є моя згода щодо зайвості стерильного обурення й примирливої посмішки.

Перекладено за виданням: *J. Ellul. La technique ou l'enjeu du siecle.* Paris, 1954.

© ВІТАЛІЙ ЛЯХ, переклад українською мовою, 1996.

Льюїс Мемфорд

МІФ ПРО МАШИНУ. ТЕХНІКА І РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

Глава I ПРОЛОГ

В останнє століття ми були свідками радикальних змін оточуючого людину середовища значною мірою як наслідок впливу математичних та фізичних наук на технологію. Це зрушення від емпіричної, обмеженої традицією техніки в бік експериментального способу ставлення до світу сприяло відкриттю таких нових галузей техніки, як ядерна енергія, надзвукова авіація, кібернетичний розум, миттєві засоби зв'язку на великі відстані. Ніколи ще з часів пірамід такі значні фізичні зміни не відбувались упродовж такого короткого часу. Ці зміни у свою чергу мали викликати перебудову людської особистості, у той же час попереду вимальовувалися ще радикальніші трансформації, оскільки цей процес тривав з неослабною силою та поступовістю.

З точки зору загальноприйнятого уявлення про ставлення людини до техніки наше століття перебуває на шляху від доісторичного стану людства, що характеризувався винаходом знарядь та засобів досягнення панування над при-

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Льюїс Мемфорд (1895—1990 рр.) — американський філософ, соціолог, археолог та антрополог. Критично оцінював парадигму технологічного детермінізму; вбачав причину соціальних негараздів у розриві між рівнями технології та духовності. Односторонній науково-технічний прогрес розглядав як «інтелектуальний імперіалізм», який може врешті-решт призвести до поневолення людства з боку Мегамашини — вкрай раціоналізованої технократичної організації суспільства. У наведеному перекладі уривків з праці «Міф про машину» Мемфорд показує, що, досліджуючи первісне (як і високоцивілізоване) суспільство, необхідно відмовитись од міфу про вирішальне значення в розвитку людини екстеріоризованих органів —

родою, до радикально нових умов, за яких воно не лише переможе природу, а й саме віддалиться наскільки це можливо від органічного природного середовища. Озброєна новою «мегатехнікою» пануюча меншість створить одноманітну, всеохоплюючу, надпланетну структуру, призначену для автоматичної дії. Замість того, щоб активно функціонувати як автономна особистість, людина стане пасивною, зумовленою машиною твариною, яка не має мети, і власні функції якої (відповідно до сьогоденної інтерпретації ролі людини палкими прибічниками техніки) переплітатимуться з машиною або будуть обмежені й знаходитимуться під контролем заради користі деперсоналізованих колективних організацій.

Мета даної роботи — піддати сумніву як передумови, так і передбачення, на яких ґрунтується наша заангажованість існуючими формами технічного та наукового прогресу, який тлумачиться як ціль заради неї самої. Я звернуся до емпіричних фактів, що змушують сумніватися в поширених теоріях стосовно природи людини і переоцінюють роль, яку коли-небудь відігравали знаряддя праці, а тепер — машини у розвитку людства. Я вважаю, що Карл Маркс помилявся, коли стверджував, нібито матеріальні засоби виробництва є центральним моментом і спрямовуючим чинником у розвитку людства. Навіть плідна й поміркована інтерпретація Тейяра де Шардена* вносить в усю історію людини вузький технічний раціоналізм нашого часу й проектує у майбутнє такий кінцевий стан, в якому досягнуть межі всі можливості людського розвитку. При

* Тейяр де Шарден (1881—1955 рр.) — французький філософ, археолог, антрополог і теолог. Він зазначав, що еволюція космосу відбувається в напрямку від літосфери (неорганічної природи) до біосфери (взаємоузгодженої системи різноманітних форм життя) і врешті-решт до ноосфери — «феномена людини». Через людину, котра у своїх соціальних та духовних зв'язках стає ключем до вдосконалення світу, космогенез спрямовується до пункту «Омега», який символізує Христа. — *Перекл.*

технології — / звернутися до аналізу мови, уяви, надзвичайно продуктивної психічної енергії, художньої творчості, природженої витонченості почуттів, гуманістичних моментів у первісній моральності тощо. Оскільки запропонована праця виходить за межі спеціально-археологічної і має загальнофілософський та загальносоціологічний характер, Льюїс Мемфорд згадує багатьох відомих у науковому середовищі археологів, антропологів, культурологів, не посилаючись на них. Основні роботи вченого: In the name of sanity (Нью-Йорк, 1954), The transformation of man (Нью-Йорк, 1956), The city in history (Гармондзворс, 1966), The myth of the machine (V. 1—2, Нью-Йорк, 1967—1970), Interpretations and forecasts (Нью-Йорк, 1973), Sketches from life (Нью-Йорк, 1982) та інші.

такій «завертаючій точці зору» від автономної самобутньої природи людини не лишиться нічого, крім організованого інтелекту: універсального всемогутнього носія абстрактного розуму, який не відчуває ні кохання, ані подиху життя.

Не сягнувши глибше в історичну природу людини, ми сьогодні не зможемо зрозуміти, яку роль відіграла техніка в розвитку людства. Проте таке проникнення було заблоковане протягом останнього століття тим, що зумовлювалося соціальним середовищем, в якому несподівано поширилася маса нових механічних винаходів, змітаючи старі процеси та інститути й змінюючи традиційні уявлення про людські межі й технічні можливості. Наші попередники помилково пов'язували певний спосіб людського прогресу з невинуватим почуттям моральної зверхності. Наші сучасники, маючи всі підстави заперечувати цю зухвалу вікторіанську віру в неминуче покращення всіх людських інститутів за допомогою панування машини, самі з маніакальним запалом зосередили свою увагу на безперервному розширенні сфери науки й техніки, так, буцімто тільки вони можуть забезпечити людству магичні засоби для спасіння. Оскільки наша власна відданість техніці частково пов'язана з вкрай помилковою інтерпретацією всього ходу розвитку людства, то першим нашим кроком до відновлення рівноваги буде огляд основних стадій становлення людини, починаючи від перших її проявів.

Саме тому, що необхідність знарядь праці для людини є очевидною, ми повинні захиститися від надмірного наголошування ролі кам'яних знарядь за сотні й тисячі років до того, як вони стали функціонально диференційованими й ефективними. Розглядаючи виготовлення знарядь як центральний момент у ранній період виживання людства, біологи та антрополози довгий час недостатньо помічали або взагалі заперечували масу типів діяльності, в яких багато інших видів були набагато краще обізнані, ніж людина. Усупереч емпіричним фактам, запропонованих Р. Сейсем, Дарелом Фордом та Андре Леруа-Гураном, все ще існує тенденція ототожнювати знаряддя праці та машини з технологією, підмінювати частиною ціле.

Навіть описуючи матеріальні компоненти техніки, ця практика не помічає таку ж важливу роль різних вмістилищ: спочатку домашні вогнища, вовчі ями, пастки, знаряддя; пізніше кошики, клуні, будинки, не кажучи про вже більш пізні колективні вмістилища типу резервуарів, каналів, міст.

Ці статичні компоненти відіграють важливу роль у будь-якій техніці і не останню в наше століття з його трансформаторами високої напруги, гігантськими хімічними ретортами, атомними реакторами.

При будь-якому адекватному визначенні техніки повинно бути зрозуміло, що чимало комах, пташки та ссавці досягли набагато радикальніших нововведень у створенні вмістилищ з їхніми складними гніздами та житлами, їхніми геометрично правильними вулицями, їхніми перетвореними в цілі міста мурашниками та термітниками, ніж пращури людини досягли у створенні знарядь праці до появи *Homo sapiens*. Коротше кажучи, якби достатньо було одного лише технічного вміння та досвіду, щоб ідентифікувати та посилити інтелект, людина лишалася б порівняно з багатьма іншими видами незграбою.

Наслідки такого підходу красномовні, а саме: у виготовленні знарядь не було нічого унікально людського, поки воно не було модифіковане з допомогою лінгвістичних символів, естетичних задумів та соціально успадкованого знання. На цьому рівні саме людський розум, а не просто рука, викликав глибокі відмінності, і цей розум не міг бути продуктом, створеним лише рукою, оскільки він був вже достатньо розвинутим у чотириногих істот, таких, як пацюки, у котрих не було рук з вільними пальцями.

Понад століття тому Томас Карлейль* визначав людину як тварину, що користується знаряддями, нібито це єдина риса, котра піднесла її над іншими тваринами. Така переоцінка знарядь, засобів праці, фізичного апарату й машин приховувала справжній шлях, яким відбувався людський розвиток. Визначення людини як тварини, котра виробляє знаряддя, якщо навіть правильно прочитувати «виробляючий знаряддя», здавалося б дивним для Платона**, котрий завдячував виникненню людини з примітивного стану як Марсію та Орфею, творцям музики, так і викрадачу вогню

* Томас Карлейль (1795—1881 рр.) — англійський філософ та історик, котрий вважав природу сукупністю явищ, в яких тільки за допомогою інтуїції можна виявити божественну сутність світу. У суспільстві мають панувати геніальні люди, духовні творці історичного процесу, що підносяться над натовпом. — *Перекл.*

** Платон (427—347 рр. до н.е.) — великий давньогрецький філософ вважав, що спостережуваний космос, чуттєво наявний світ речей визначаються та продукуються розумом-деміургом за взірцем інтелігібельного, умосяжного космосу — світу ейдосів (ідей). Ідеальна держава має будуватися за принципом справедливості, коли кожний індивід займає те місце в суспільстві, котре відповідає його природним здібностям. — *Перекл.*

Прометею або Гефесту, богу-ковалю, єдиному фізичному робітникові в олімпійському пантеоні.

Проте описання людини як тварини, сутність якої полягає в тому, що вона виробляє знаряддя, закріпилося так міцно, що просте сусідство фрагментів невеликих черепів приматів поруч з обтесаним камінням, як у випадку з австралопітеками Африки, здалося їхньому першовідкривачеві доктору Л. Лікі достатнім, аби поставити цю істоту у ряд прямої лінії людського сходження, всупереч явним фізичним розходженням з людиноподібною мавпою, незважаючи на помічену фізичну відмінність їх як од мавп, так і від людини більш пізнього періоду. Оскільки субгомініди Лікі мають об'єм мозку, що дорівнює одній третині об'єму мозку *Homo sapiens*, менше, ніж у деяких людиноподібних мавп, сама здатність обтесувати каміння й користуватися грубими кам'яними знаряддями напевно не передбачає великих розумових здібностей і не породжує їх.

Якщо у австралопітеків відсутні риси інших людських характеристик, то володіння ними знаряддями праці тільки доводило б, що є у всякому разі ще один вид справжнього виду *Ното*, котрий володіє цією рисою, як папуги й сороки мають спільне з людиною таке людське досягнення, як його мовлення. Жодна єдина риса, навіть така, як виготовлення знарядь, не є достатньою для ідентифікації людини. Специфічно й унікально людською є здатність об'єднувати широку різноманітність тваринних нахилів в ємерджентну культурну сутність: людську особистість.

Якби точна функціональна еквівалентність виготовлення знарядь виготовленню оснащення була оцінена ранніми дослідниками, стало б очевидним, що протягом досить довгого періоду у розвитку людини кам'яні артефакти, зроблені його рукою, не являли собою нічого примітного. Навіть така віддалена родичка людини, як горила, збирає до купи листя, аби зручно спати, й перекидає міст з великих стеблин папороті через невеликі річки, мабуть, для того, щоб не подряпати та не замочити ноги. П'ятирічні діти, які можуть розмовляти, читати й розмірковувати, виявляють невеликі здібності у використанні знарядь і ще менші у їх виготовленні: тому якби бралось до уваги лише виготовлення знарядь, цих дітей не можна було б вважати людськими дітьми.

У нас є підстава підозрювати у людини раннього періоду той самий тип пристосування й те ж саме невміння. Якщо ми шукаємо доказів справжньої переваги людини над інши-

ми істотами, нам слід шукати емпіричні факти іншого типу, ніж одні лише кам'яні знаряддя. Насамперед необхідно поставити запитання: які види діяльності заповнювали його увагу протягом тих нескінченних років, проте ми краще запитали б себе, яка активність заповнила його упродовж цих нескінченних років, коли за допомогою тих самих матеріалів й тих самих м'язових рухів, котрі пізніше він застосував так майстерно, він спромігся виготовити нові інструменти.

Відповідь на це запитання я прискіпливо розбираю в перших главах. Однак я попередньо зауважу, що у примітивній техніці не було нічого специфічно людського, крім використання й зберігання вогню доти, доки людина не перебудувала свої фізичні органи, застосовуючи їх для функцій та цілей, цілком відмінних від тих, яким вони спочатку слугували. Напевно, першим важливим зрушенням було перетворення передніх кінцівок із спеціалізованих органів пересування в призначені для всіх цілей засоби здирання нагору, схоплювання, завдання ударів, кидання, хапання, утримування. Рука людини раннього періоду й кам'яні знаряддя відігравали важливу роль у його розвитку головним чином тому, що, як зазначав Де Брюль, вони сприяли розвитку підготовчих функцій збирання, перенесення й подрібнення їжі й таким чином *звільнили рот для мовлення*.

Якщо людина й насправді була творцем знарядь, то вона із самого початку, володіючи одним знаряддям першочергового значення, придатним для будь-яких цілей і важливішим, ніж будь-яке більш пізнє, власним, керованим розумом, тілом, володіла кожною його частиною, включаючи й ті, котрі створювали палиці, сокири, дерев'яні списи. Для компенсації вкрай примітивного засобу до діяльності людина раннього періоду мала набагато важливішу якість, яка розширила весь її технічний арсенал: вона мала більш багаті біологічні можливості, ніж будь-яка інша жива істота, мала тіло, не призначене специфічним чином для якого-не-будь одного виду діяльності, та розум, який охоплював ширше оточуюче його середовище, а також утримував в єдності всі різноманітні складові власного досвіду. Саме в результаті своєї надзвичайної пластичності й сприйнятливості людина виявилася здатною використовувати більшу частину як навколишнього середовища, так і власних внутрішніх психосоматичних ресурсів.

Завдяки надзвичайно розвинутому й безперервно активному розумові людина мала у своєму розпорядженні набагато більше розумової енергії, ніж потрібно було для виживання на чисто тваринному рівні, отож у неї була необхідність спрямовувати цю енергію не лише на здобування їжі й відтворення роду, а й на спосіб життя, які реалізували б цю енергію більш безпосередньо й конструктивно у відповідні культурні, інакше кажучи — символічні форми. Тільки створюючи культурні форми, вона мала би змогу здійснювати, контролювати й до кінця використовувати свою власну природу. Культурна діяльність в силу необхідності стояла вище за фізичну працю. Ці нові види діяльності при виготовленні та використанні знарядь охоплювали набагато більше, ніж дисципліна рук, м'язів та очей, проте вони значною мірою допомагали людині, більше того, вони вимагали контролю над усіма природними функціями людини, включаючи її органи виділення, її емоції, що вдосконалювалися, її нерозбірливу сексуальну активність, її бурхливі й спокусливі мрії. Поряд із постійним вивченням власних органічних здібностей, носові, очам, вухам, язика, губам і статевим органам було надано нових призначень. Навіть рука була вже не просто мозолистим спеціалізованим знаряддям у праці: вона пестила коханого, притискала до грудей дитину, робила повні значення жести або була виразником у загальному ритуалі й танку деяких інших невимовних почуттів стосовно життя та смерті, про згадуване минуле або бажане майбутнє. Насправді технічне знаряддя є лише фрагмент біотехніки: загальної екіпіровки людини для життя. Це переповнення нервовою енергією проявляє себе у мавпоподібних попередниках людини. Доктор Алісон Джалі нещодавно засвідчив, що збільшення мозку у лемурів походить від їхньої атлетичної грайливості, їхніх залищань та всеохоплюючої здатності до соціальності, а не з використання ними знарядь та навичок збирання їжі. Вже у мавпоподібних предків людини можна спостерігати дослідницьку дотепність, імітативність, пусту маніпулятивність без думки про подальшу нагороду. В американському вжитку «мавп'яча поведінка», «мавп'ячність» є визнаним ототожненням з грайливим, неутилітарним використанням об'єктів. Я покажу, що є підстави поставити запитання: чи не є похідними часто стандартні взірці, що спостерігаються у ранньому виготовленні знарядь людиною, від строго

повторюваних рухів ритуалу, пісні й танку форм, що довгий час існували у стані вдосконалення серед примітивних народів, як правило, у набагато досконалішому вигляді, аніж їхні знаряддя.

Зовсім нещодавно Йоган Гейзінга* у «*Homo Ludens*» запропонував безліч переконливих доказів на підтвердження положення про те, що гра більшою мірою, ніж праця була формуючим елементом у людській культурі, що найбільш ґрунтовна діяльність людини проводилася в царині створення віри. За цими даними, ритуал та імітування, спорт, ігри та ігрове ставлення до життєвих ситуацій звільнили людину від її важкопереборюваних тваринних нахилів, і ніщо не змогло б продемонструвати це краще. Я додав би, що ніщо не може продемонструвати це краще, ніж ті примітивні церемонії, у яких людина за допомогою гри уявляла себе у вигляді інших тварин. Задовго до того, як вона досягла спроможності, аби змінити оточуюче її природне середовище, людина створила в мініатюрі своє оточення у вигляді символічної царини — сфери гри, в якій кожна функція життя могла бути перероблена у строго людському стилі, як це відбивається в грі. Теза «*Homo Ludens*» так налякала, що вражений нею перекладач навмисно змінив висловлене твердження Гейзінги про те, що вся культура була формою гри, у більш звичне загальноприйняте уявлення, згідно з яким гра є елементом культури. Однак уявлення про те, що людина не є ні *Homo sapiens*, ані *Homo ludens*, а насамперед вона *Homo faber*, людина-виробник, так міцно оволоділо сучасними західними мислителями, що навіть Анрі Бергсон дотримувався його. Археологи дев'ятнадцятого століття були настільки переконані в першочерговому значенні кам'яних знарядь у «боротьбі за існування», що коли в Іспанії у 1879 році були знайдені перші печерні зображення часів палеоліту, «компетентні авторитети» оголосили їх великою оманю на підставі положення, згідно з яким мисливці льодовикового періоду не могли мати ані вільного часу, ані відповідного розуму, щоб створити елегантне мистецтво Альтаміри.

* Йоган Гейзінга (1872—1945 рр.) — нідерландський історик, теоретик культури. Він розглядав гру, що відбувається за добровільно встановленими правилами й приборкує стихію пристрастей, як всезагальний принцип людської культури та основу людського буття в будь-яку епоху. Спасіння людства вбачав у збереженні національної самобутності при одночасному узгодженні її із загальнолюдським благом і миром на Землі, у самовдосконаленні людини. — *Перекл.*

Проте саме розумом *Homo sapiens* володів у надзвичайній, виключній мірі: розумом, що спирається на найповніше використання всіх органів власного тіла, а не лише рук. У цьому перегляді застарілих технічних стереотипів я хотів би піти ще далі. Я стверджую, що на будь-якій стадії людські винаходи й перетворення робилися не стільки задля збільшення запасів їжі й контролю над природою, а здебільшого задля використання її власних необмежених органічних ресурсів й реалізації її прихованих можливостей, щоб здійснити більш адекватно його суперорганічні потреби та прагнення.

Коли немає ворожого тиску з боку середовища, розробка людиною символічної культури відповідає більше імперативній потребі, аніж потребі контролю над навколишнім середовищем. Про це можна зробити спочатку попередній, а потім і впевнений висновок. Серед соціологів Леслі Байт* заслуговує на позитивну оцінку за те, що він належним чином оцінив той факт, підкресливши «роздуми» й «символізацію», хоча він лише відкрив для нашого покоління оригінальні інтуїції батька антропології Едварда Тайлора**.

При такому розумінні еволюція мови — кульмінація людських, більш елементарних форм вираження та засобів передачі смислів, була незрівнянно важливішою для людського розвитку, ніж обтесування багатьох ручних сокир. Окрім відносно простої координації рухів, якої було досить при використанні знарядь. Для створення розбірливої мови необхідна була тонка взаємодія багатьох органів, що стали значно вражаючішим досягненням. Ці зусилля мали поглинати у ранньої людини більшу частину її часу, енергії та розумової діяльності, оскільки кінцевий колективний продукт, розмовна мова, була набагато складнішою й витонченішою на початку цивілізації, ніж набір знарядь, віднайдених у Єгипті або Месопотамії.

* Леслі Байт (1900—1975 рр.) — американський антрополог і культуролог. Розглядаючи культуру як об'єктивну категорію, надсоматичну систему дійсності, виділяв у ній три підсистеми: технологічну, соціальну та ідеологічну, перша з яких є головною. В екологічному аспекті культура є механізмом накопичення, зберігання, передачі й трансформації цієї енергії суспільства. — *Перекл.*

** Едвард Тайлор (1832—1917 рр.) — англійський етнограф, дослідник історії культури, первісного суспільства та релігії, один із засновників еволюціонізму. Еволюція відбувається як саморозвиток ідей, технічних винаходів, наукових знань. Джерело релігії полягає в психічній діяльності індивідів: розвинені релігії генетично впливають з примітивних вірувань. — *Перекл.*

Тому розглядати людину насамперед як тварину, що використовує знаряддя, означає не бачити основних етапів людської історії. На противагу цьому закам'янілому уявленню я розгортаю точку зору, згідно з якою людина — це насамперед тварина, котра створює розум, конструює й проектує себе; а першочерговий фокус усієї її діяльності — це власна організація, а також соціальна організація, через посередництво якої вона знаходить своє більш повне вираження. Поки людина не зробила чогось стосовно себе, вона змогла б зробити дуже мало стосовно оточуючого її світу.

У цьому процесі самовідкриття та самотрансформації знаряддя у вузькому сенсі добре слугували як додаткові інструменти, але не як основний діючий чинник у людському розвитку, бо техніка ніколи не була відмежована од великого культурного цілого, у якому людина завжди функціонувала як людина. Характерно, що грецький термін «*tekhne*» не робить розрізнення між промисловим виробництвом і «прекрасним», або символічним мистецтвом; для більшої частини людської історії ці аспекти були невіддільні: одна сторона належала до об'єктивних умов та функцій, інша — відповідала суб'єктивним потребам.

Від часу свого виникнення техніка була пов'язана з цілісною природою людини, і ця природа відігравала свою роль у будь-якому аспекті індустрії, таким чином техніка із самого початку зосереджувалася навколо життя життєцентричною, працецентричною або владоцентричною. Як і в будь-якому іншому екологічному комплексі різноманітні людські інтереси та цілі, різні органічні потреби стримували надмірне зростання якого-небудь одного компонента. Хоча мова була найпотужнішим символічним виразом людини, вона виникла, як я спробую продемонстрував, із того ж самого джерела, що врешті-решт створило й машини: первісного, весь час повторюваного ритуалу, який людина змушена була, захищаючи себе, розробити так, аби контролювати величезні запаси психологічної енергії, котру великий за об'ємом мозок надавав в її розпорядження. Однак, далекий від зневажливого ставлення до техніки, я спробую показати, що оскільки ця основна зовнішня організація була встановлена, техніка підтримувала й збільшувала можливості людського прояву. Дисципліна виготовлення та застосування знарядь, згідно з цією гіпотезою, слугувала своєчасним доповненням до надзвичайної потужності винаходу, даного людині мовою, потужності, яка без

такої дисципліни спокушала б людину замінити продуктивну працю магічними мовними формулами.

За цією інтерпретацією специфічно людським досягненням, що виокремило людину навіть серед її найближчих антропоїдних родичів, було формування нового себе, значно відмінного у проявах, поведінці та плані життя від своїх примітивних тваринних предків. У процесі розширення цієї диференціації та збільшення кількості суто людських «ознак ідентифікації», людина прискорювала власну еволюцію, сягаючи за допомогою культури у відносно невеликі проміжки часу змін, яких інші види досягли важким шляхом через посередництво органічних процесів, результати ж останніх, на відміну од людських культурних способів, не можна було легко виправити, поліпшити або викреслити.

Із цього часу основною справою людини була її власна самотрансформація, група за групою, регіон за регіоном, культура за культурою. Ця самотрансформація не просто позбавила людину її незмінного становища у її початкових тваринних умовах, але звільнила її найбільш розвинутий орган — її мозок, для завдань, відмінних од досягнення простого фізичного виживання. Панівною людською рисою, центральною відносно всіх інших рис, є її здатність до свідомої, цілеспрямованої ідентифікації самої себе, трансформації себе і, врешті-решт, розуміння себе.

Будь-який прояв людської культури, від ритуалу та мови до костюма й соціальної організації, спрямований у кінцевому підсумку на перероблення самого себе на нову модель людського організму й на прояв людської особистості. Але якщо тільки зараз, із великим запізненням, ми визнали цю відмінну рису, то це можливо тому, що існують у сучасному мистецтві, політиці й техніці широко розповсюджені ознаки того, що людина вже перебуває на межі втрати їх, стаючи не лише нижчою твариною, а й безформеною амебоподібною сутністю.

Переглядаючи стереотипні уявлення щодо людського розвитку, я мав щасливу можливість стикнутися з величезною кількістю біологічних та антропологічних фактів, які донині не були до чогось віднесені або досить повно проінтерпретовані. Проте я, звичайно, усвідомлюю, що незважаючи на ґрунтовну підтримку більшості тем, які я розвинув вище, і навіть більша частина їхніх спекулятивних допоміжних гіпотез може бути зустрінута з цілком виправданим скептицизмом, адже й вони можуть зазнати компетентного критичного випробування.

Чи варто казати про те, що, далекий від бажання починати із сумніву в панівних ортодоксальних поглядах, я спочатку з повагою сприйняв ці погляди, оскільки не знав інших. Тільки не знайшовши ключа до всеохоплюючої відданості сучасної людини до власної техніки, навіть за рахунок здоров'я, фізичної небезпеки, духовної рівноваги та можливого майбутнього розвитку, я був змушений переглянути природу людини та весь хід розвитку технологічних змін.

Окрім відкриття первісної сфери людської винахідливості, що полягає не у виготовленні нею зовнішніх знарядь, а в перебудові органів власного тіла, я вирішив піти іншим нещодавно віднайденим шляхом, а саме: дослідити широку течію ірраціональності, яка перетинає всю історію людства у напрямку, зворотному людській розумовій функціонально-раціональній тваринній спадковості. Навіть у порівнянні з іншими антропоїдами можна без іронії казати про вищий вимір людської ірраціональності. І справді, розвиток людини демонструє хронічну схильність до помилок, зла, неупорядкованої фантазії, галюцинації, першородного гріха і навіть соціально організованої і санкціонованої непристойної поведінки, такої, як практика людських жертвоприношень та схвалюваних законом тортур. Уникнувши органічних постійних станів, людина втратила природжену покірність і розумову стабільність менш винахідливих видів. Однак деякі з його найбільш дивних відхилень відкрили цінні сфери, які ніколи не були б вивчені при чисто органічній еволюції за мільйони років.

Невдачі, що супроводжували людину, котра лишила своє чисто тваринне існування, були відчутними, але й здобутки були величезні. Схильність людини змішувати свої фантазії та проекти, бажання й плани, абстракції та ідеології з банальностями повсякденного досвіду, як ми це бачимо сьогодні, були важливим джерелом її неосягненої творчості. Відсутність чіткої межі між ірраціональним і надірраціональним у користуванні цими протилежними обдаруваннями завжди була найважливішою людською проблемою. Одною з причин поверховості поширених утилітарних інтерпретацій техніки й науки є ігнорування того факту, що цей аспект було відкрито як для трансцендентальних устремлінь і демонічних поневолень, так і для інших сторін людської екзистенції; і даний аспект людської культури ніколи настільки не дискутувався й не був таким вразливим як сьогодні.

Ірраціональні фактори, котрі іноді виявлялися конструктивними (хоча дуже часто виявлялися руйнівними) для подальшого людського розвитку, стали очевидними в той момент, коли творчі елементи в культурах палеоліту та неоліту трансформувалися у великий культурний вибух, який мав місце приблизно у четвертому тисячолітті до нашої ери, це те, що звичайно називають виникненням цивілізації. Примітним фактором у зв'язку з цією трансформацією з технічної точки зору є те, що вона була результатом не механічних винаходів, а результатом докорінно нового типу соціальної організації: продуктом міфу, магії, релігії та науки астрономії, що тоді зароджувалася. Цей підрив священної політичної влади й технічних засобів не може бути пояснений ніякими винаходами знарядь, простих машин, ніякими технічними процесами, що існували у той час. Ані колісні вози, ні плуги, ні гончарні кола, ні бойові колісници не могли самі собою викликати могутні трансформації, що відбувалися у великих долинах Єгипту, Месопотамії та Індії й поступово просунулися хвилями та відгуками в інші частини планети.

Дослідження епохи пірамід, яке я здійснив у період підготовки праці «Місто в історії», несподівано виявили близьку паралель між першими авторитарними цивілізаціями на Близькому Сході та нашою власною цивілізацією, хоча більшість сучасників усе ще продовжує розглядати сучасну техніку не лише як вищий момент у людському інтелектуальному житті, а і як абсолютно нове явище. Я, навпаки, виявив, що так званий вік машин або вік влади сягає своїм корінням не в індустріальну революцію XVIII століття, коріння цього явища слід шукати в самій організації архетипу машини, складеної з людських частин.

Щодо самого нового механізму необхідно відзначити дві обставини, оскільки вони характеризують цей механізм протягом усього ходу історії, аж упритул до наших днів. По-перше, творці машин здобували свою владу й авторитет з небесних джерел. Космічний порядок був основою цього нового людського порядку. Точність у вимірах, абстрактна механічна система, примусова регулярність цієї «мегамашини», як я її назву, впливають безпосередньо з астрономічних спостережень та наукових розрахунків. Цей негнучкий порядок, який можна передбачити, втілений пізніше у календарі, був перенесений на регламентацію людських проявів у порівнянні з ранніми формами порядку, заснованого на ритуалі, цей механізований порядок був

зовнішнім стосовно людини. Шляхом поєднання божественної влади й жорсткого військового насильства більшу частину населення змусили терпіти надзвичайне зубожіння, займатися підневільною працею, виконуючи монотонні повторювані операції задля забезпечення «життя, розквіту та здоров'я» божественного або напівбожественного володаря та його оточення,

По-друге, відчутні соціальні вади людської машини частково компенсувались великими досягненнями у контролі над повенями й у виробництві зерна, здобутками, які давали основу для широких досягнень у будь-якій сфері людської культури: у монументальному мистецтві, у кодексі законів, у систематично розроблюваній та постійно фіксованій думці, у збільшенні всіх потенційних можливостей розуму різними групами населення з різними регіональними й професійними основами у центрах міської культури. Такий лад, така колективна небезпека та добробут, таке стимулююче змішування культур було вперше досягнуто у Месопотамії та Єгипті, пізніше в Індії, Китаї, Персії, у культурах Майя та Андській, і вони не були перевершені до того часу, поки мегамашина не була реконструйована в новій формі в наш час. На жаль, ці культурні здобутки зводилися значною мірою нанівець настільки ж величезними соціальними регресіями.

Концептуально інструменти механізації п'ять тисяч років тому були вже відокремлені од людських функцій і цілей, за винятком однієї: постійне збільшення порядку, влади, передбачуваності, і більш за все — контролю. Разом із цією протонауковою ідеологією йшла відповідна регламентація та деградація колись автономних різновидів людської діяльності: вперше з'явилися «масова культура» й «масовий» контроль. Висловлюючись саркастичною символічною мовою, можна сказати, що кінцевим підсумком мегамашини в Єгипті стали величезні могили з муміфікованими тілами; тоді як в Ассирії, і це повторювалось у кожній іншій імперії, що розширювалася, головним свідченням її технічної ефективності була пустеля зруйнованих поселень та міст й отруєних земель: прототип сучасних цивілізованих жорстокостей. Що ж стосується великих єгипетських пірамід, то що вони таке, як не точні статистичні еквіваленти наших власних ракет? І піраміди, і ракети винайшли для того, аби величезною ціною забезпечити дорогу на небо небагатьом обранцям.

Ці грандіозні невдачі дегуманізованої культури, яка ставить у центр всього владу, скрізь заплямували сторінки історії від розграбування Шумеру до зруйнування Варшави, Роттердама, Токіо та Хіросіми. Раніше або пізніше цей аналіз передбачає, що ми повинні мати мужність, аби запитати себе: чи не є таке сполучення надзвичайної влади й продуктивності з настільки ж надзвичайним насильством і руйнуванням чисто випадковим?

Розробляючи цю паралель та прослідковуючи машинний архетип упродовж подальшої історії Заходу, я знайшов, що багато явищ у нашій власній висококомеханізованій і, як вважають, раціональній культурі стають надзвичайно зрозумілими. Бо в обох випадках величезні виграші в корисному знанні й придатній до використання продуктивності зводилися нанівець таким же величезним зростанням абсолютно непотрібної параноїдальної ворожості, безглуздої руйнівності, жахливого нісенітного спустошення.

Цей огляд підведе читача до вихідної точки сучасного світу, до XVI століття в Західній Європі. Хоча деякі імплікації такого дослідження не можуть бути остаточно розроблені до того часу, поки не будуть переглянуті й переоцінені події останніх чотирьох століть. Багато з того, що потрібно для розуміння, і в кінцевому підсумку спрямування по новому руслу сучасної техніки стане зрозуміло для досить сприйнятливого розуму вже з перших глав.

Така розширена інтерпретація минулого є необхідною, аби уникнути жахливої недостатності поширеного знання, обмеженого одним поколінням. Якщо ми не знайдемо часу вивчати минуле, у нас не буде достатнього знання, щоб зрозуміти сьогодення й керувати майбутнім, бо минуле ніколи не полишає нас, та й майбутнє завжди з нами.

Глава II

ТАЛАНОВИТІСТЬ РОЗУМУ ЛЮДИНИ

1. НЕОБХІДНІСТЬ УПОРЯДКОВАНОГО РОЗУМІННЯ

Сучасна людина створила напрочуд перекручену картину самої себе, інтерпретуючи ранню історію на основі своєї сьогоденної зацікавленості у створенні машин та підкоренні природи. Після цього, у свою чергу, людина виправдовує сьогоденні інтереси, називаючи своє доісторичне Я виробляючою знаряддя твариною і вважаючи, що

матеріальні інструменти виробництва панують над усіма іншими видами діяльності людини. Досі, поки палеоантропологи розглядали матеріальні об'єкти — в основному кістки та камені — як єдино науково прийняті факти стосовно діяльності ранньої людини, нічого не можна було зробити, аби змінити цей стереотип.

Як дослідник загальних проблем, я вважаю за необхідне кинути виклик цьому вузькому поглядові. Є серйозні підстави вважати, що людський розум з самого початку ві-дігравав набагато важливішу роль, ніж рука, і що про його об'єм не можна робити висновки виходячи з того, що людина створювала знаряддя й користувалася ними. Ритуал, мова й соціальна організація, які не залишили ніяких матеріальних слідів?, хоча вони постійно присутні в будь-якій культурі, були, мабуть, найважливішими людськими артефактами з найранніших стадій існування людини. Дуже далека від підкорення природи або перероблення оточуючого її середовища, примітивна людина насамперед мала піклуватися щодо використання своєї надрозвиненої та інтенсивно активної нервової системи і про надання форми своєму людському «Я» шляхом відділення від свого первинного тваринного «Я», через посередництво створення символів — єдиних знарядь, які могли бути створені на ґрунті ресурси? його власного тіла: мрії, образів та звуків.

Надмірне підкреслювання використання ючи стереотипні уявлення щодо людського розвитку, я мав щасливу можливість стикнутися з величезною кількістю біологічних та антропологічних фактів, які донині не були до чогось віднесені або досить повно проінтерпретовані. Проте я, звичайно, усвідомлюю, щзнарядь було наслідком небажання розглядати всілякі факти, окрім фактів, що ґрунтуються на матеріальних знахідках, разом з рішенням вилучити набагато важливіші види діяльності, які характеризують усі людські групи в будь-якій частині земної кулі протягом уня граматично складних і надзвичайно виразних мов на початку цивілізації п'ять тисяч років тому, коли знаряддя були ще дуже примітивними, передбачає, що людська раса могла мати набагато фундаментальніші потреби, ніж забезпечення фізичного існування, оскільки вона мала змогу здійснювати останнє на тих самих умовах, що і її гомінідні предки.

Якщо це є саме так, то якими ж були ці потреби/ Зазначені питання чекають на відповіді або, швидше, спочатку їх треба поставити. Проте самі питання не можна

поставити, якщо не мати бажання подивитися новими очима на факти й не застосовувати раціональний підхід, що підкріплюється ретельно проведеними аналогіями до великого незаповненого періоду доісторичного існування, коли вперше сформувався характер людини як відмінної од простої тварини. Досі антропологи та історики техніки захищалися від спекулятивних помилок тим, що брали дуже багато речей як зрозуміле із самого себе, включаючи власні припущення, і це призвело до ще більших помилок в інтерпретації, ніж; ті, яких вдалося уникнути.

Результатом цього було однобічне пояснення початкового розвитку людини, яке сконцентрувалося лише навколо питання про кам'яні знаряддя. Надзвичайне спрощення методу, від якого у наш час скрізь відмовились як від неадекватного в загальній теорії еволюції та в інтерпретації краще документованих сфер людської історії.

Звичайно, наукове дослідження було обмежене тим фактом, котрий охоплював лише один чи два відсотки цілісного буття, що стосовно незареєстрованого періоду життя людини можна було в основному займатися лише спекуляціями. Це ризиковане заняття й пов'язані з ним труднощі не зменшуються від окремих знахідок фрагментарних кісток та артефактів, оскільки без деякої багатой уявою інтуїції та інтерпретації за аналогією ці речовинні об'єкти говорять дуже мало. Проте утримання від спекуляції призводить до ще гіршого, оскільки відсутність такої спекуляції надає пізнішій, зареєстрованій історії людини видимість незвичності й несподіваності, як нібито на земній кулі з'явилися нові види. Кажучи про революції в сільському господарстві або про «урбаністичну революцію», ми забуваємо про те, як багато разів людська раса піднімалась на підніжжя перш, ніж їй вдалося сягнути цих вершин. Дозвольте мені запропонувати спекуляцію як необхідний інструмент для досягнення адекватного знання.

2. ДЕДУКЦІЯ ТА АНАЛОГІЯ

Є два шляхи, йдучи якими можна частково подолати незнання раннього розвитку людини. Перший шлях широко застосовується у всіх науках: виведення із спостережуваних фактів у цілому невидимого або незареєстрованого контексту. Тому, якщо хтось знайшов карабіновий рибальський гачок, приладнаний у відповідне місце, то він може зробити висновок з одного цього незначного факту не

лише про існування води, принаймні струмка або озера, але також і про присутність людських істот, котрі уводили до свого раціону рибу, котрі відбирали карабін й надавали форми гачкові відповідно до моделі, що існувала в їхньому власному розумі, котрі були досить кмітливими, щоб вживати кишки або рослинні волокна для ліски, і котрі були достатньо терплячими й умілими, щоб ловити рибу цим методом. Хоча різні інші тварини або птахи вживають у їжу рибу, жоден інший вид, окрім людини, не вживає гачків. Цей висновок мав би сенс виходячи лише з одних кісток самого рибалки, якби навіть зникли всі сліди наявних фактів, крім гачка. Якби ми не забували припустити можливість того, що рибальський гачок міг бути занесеним здалеку, усі ці міркування були б надійними й непохитними. При певних припущеннях і враховуванні можливості помилок анатомісти можуть вивести характер усього людського тіла з розмірів та форми нижньої щелепи й декількох зубів, хоча привид Пітсдаунської людини міг би піднятися, щоб згубити їх, якби вони переоцінили власні сили.

Семуель Батлер у своїх «Нотатках» одного разу зробив припущення відносно того, що «...якби були відкриті старі фотографії Геркулануму, то це не являло б собою ніякого інтересу». Але він забув, що єдина знахідка сама по собі виявила б багато надзвичайно цікавих фактів, які викликали б цілу революцію в нашому уявленні про історію й примусили б переписати її; такі факти показували б, що римляни винайшли фотографію. Це у свою чергу свідчить про те, що вони були попередні греків в галузі хімії та фізики, знали особливі властивості галоїдної групи, можливо мали лінзи та робили оптичні дослідження, мали у своєму розпорядженні метал, скло або пластик з гладкою поверхнею. Подібні тверді знання, котрі ми маємо про передісторію, ґрунтуються саме на цьому типі ідентифікації та висновках, що звичайно відносять до банальностей, «нецікавих об'єктів», таких як черепки, кістки тварин або зерно.

У царині передісторії в людини, котра намагається побудувати загальну теорію, є особливі обов'язки. Вона повинна поєднати далекі одна від одної сфери досліджень, обережно відгороджені спеціалістами, у більш загальну сферу, яку можна бачити тільки нібито згори. Всеохоплюючу систему можна побачити тільки випустивши деталі, котрі не могли побачити навіть найприскіпливіші та компетентні

дослідники, що розкривають приховані шари. Компетентність представника загальної теорії полягає не в тому, що він відкриває нові факти, а в тому, що він збирає разом аутентичні фрагменти, які випадково або довільно розділені, тому що спеціалісти схильні дотримуватися занадто строго джентльменської угоди не заходити на територію один одного.

Хоча це сприяє безпеці та соціальній гармонії, однак ігнорується той факт, що відносно явищ, які вивчаються, не дотримують одного й того ж принципу. Якби представник загальної теорії додержувався закону «не порушувати кордони», це заважало б йому здійснювати екскурсії у прикордонні області і не давало б змоги виконувати свою особливу функцію — подібну до тієї, яку виконували полінезійські торгівці та перекладачі, які мали дозвіл на уникнення племінного табу й вільного пересування на більш широкій території.

Тим паче є обумовлені правила гри, яких послідовник загальної теорії повинен додержуватися, коли він намагається зібрати розкидані факти разом у більш осмислену мозаїку. Навіть коли він, здавалось би, перебуває на порозі завершення системи, що виникає, він не повинен таємно обтісувати фрагменти фактів, аби вони вписувались у систему, він також не повинен фабрикувати які-небудь факти, щоб наповнити конструкцію, хоч він, звичайно, може шукати факти у наймалоймовірніших місцях. Коли нема достатньої кількості частин, послідовник загальної теорії повинен почекати, доки компетентні авторитети не знайдуть чи не створять їх. З іншого боку, якщо його конструкція не буде охоплювати всіх фактів, котрі надають йому спеціалісти, вона повинна бути відкинута як помилкова, і теоретик повинен розпочати все спочатку з більш адекватних рамок.

Навіть вчені-спеціалісти, які найбільшою мірою готові відкрито засуджувати спекуляції, часто-густо вдаються до них, головним чином, висуваючи чисто спекулятивні положення так, буцімто вони є добре відомими фактами, не припускаючи альтернативних гіпотез. Дозвольте мені взяти приклад досить віддалений, як я сподіваюся, щоб не зачепити чий-небудь почуття. З факту, що стегнові кістки Пекінської людини у Чукотьєнській печері були знайдені вщент розтрощеними, деякі антрополози перестрибнули до висновку, що ця істота була канібалом. *Можливо так і було.* Проте все, що ми дійсно знаємо, то це те, що за певних

умов, які сприяли їхньому збереженню, кістки ідентифікованого гуманоїда були вщент розтрощені.

Ми не маємо жодних фактів, які вказували б на те, чи ця істота була вбита, чи померла природною смертю, окрім відміток, залишених ударами на кістяку, що могли бути зроблені в марній спробі після смерті розітнути її або навіть трапитися раніше від заподіяної смерті. Якщо ми вважаємо, що вони були вбиті, то ми не знаємо, чи було вбивство звичаєм тих країв, чи воно було окремим випадком: ніяких певних статистично достовірних висновків не може бути вилучено з декількох екземплярів, відкритих на одному єдиному місці. Ми не знаємо з певністю, чи вони були вбиті своїми, представниками іншого племені або ж якимись більш велетенськими хижацькими гомінідами зниклої раси, чиї величезні зуби були також знайдені у Китаї.

Далі, хоча кістяки вказують на те, що мозок було вилучено зі свого місцезнаходження, ми не знаємо, чи решта м'яса та кісткового мозку була використана в їжу. Врешті-решт, якщо канібалізм міцно запанував, то ми все ж таки не знаємо, чи такі жертви, як правило, вбивалися для їжі або це робилося під тиском голодної смерті. Щось подібне випадково трапилося з американськими піонерами в Доннер Пас, серед людей, для яких канібалізм був неприйнятним. Знов-таки, чи не були екстракти з кісткового та головного мозку, як і у випадку більш пізніх людей, частиною сакральної магічно-релігійної церемонії? І, нарешті, чи не використовувався кістковий мозок для дитячого харчування або для розпалювання вогнища — до того ж більш підтвержене використання кісткового мозку за примітивних умов?

З труднощами висунуті докази, що заперечують можливість канібалізму, здаються ґрунтовнішими, ніж ті, що підтверджують її. Деякі ссавці вбивають собі подібних для їжі за будь-яких умов, і ймовірно що це (якщо таке збочення є спільним серед первісних людей, як і серед багатьох пізніших дикунів) працювало проти групи, яка практикувала таким чином, оскільки людське населення було вкрай розкиданим, і ніхто не міг врятуватися від голоду власних сусідів. Ми знаємо пізніші факти, що примітивні мисливські народи відчувають провину за те, що відбирають життя у тварин, яких вони потребують у їжу, або навіть вмовляють тварин забути про власну смерть, або надають їй раціонального пояснення, боцімто вона ви-

пливає з власної волі тварини. Чи є це настільки безперечним, що рання людина відчувала менше симпатії стосовно інших людських істот за винятком хвилюючих моментів люті та страху?

Навіть красномовні приклади канібалізму серед «сучасних дикунів», наскільки вони були поширені в Африці, на Новій Гвінеї, не доводять їх як загальну ранню практику. Так само, як первісна людина була нездатна на наші численні прояви жорстокості, тортур та знищення, вона була досить невинна у людиновбивстві задля їжі. Твердження, що людина завжди була вбивцею й до того ж канібалом з того часу, як вона покуштувала м'яса, повинне рахуватися із цими багатьма альтернативними можливостями. Будь-яке настирливе твердження щодо канібалізму людських аборигенів спирається на недоброякісний факт, а не на протилежну гіпотезу, й ніколи не був запропонований таким чином, щоб він був безперечний.

Такі пастки не позбавляють ретельно застосовувані умовиводи їхньої цінності. Усі ці аргументи передбачають, що, коли альтернативне пояснення має таку ж імовірність і може бути в такій же мірі дійсним, то питання треба лишати відкритим і сподіватися одного дня віднайти необхідну кількість позитивних фактів, щоб остаточно підтвердити ту чи іншу гіпотезу. Проте, якщо така риса, як канібалізм, існує в подібних видах приматів, і якщо вона також виникає у більш пізніх людських групах з такою частотою, як відносно тривале подружнє життя, то її можна прямо приписувати також і ранній людині. Я пропоную дотримуватися цього правила. Але факт, що питання заслуговує спекулятивного розгляду і може лишатися відкритим упродовж невизначеного часу, не є достатньою причиною того, аби не висувати його взагалі. Це стосується практично всієї царини походження людини.

Коротше кажучи, можна прийняти зауваження Леслі Байта: «Учені без сумніву займаються такими проблемами, як походження галактик, зірок, планетних систем і життя загалом та в багатьох їхніх закономірностях... Якщо виникнення Землі приблизно два більйони років тому чи виникнення життя незлічене число мільйонів років тому може бути і є особистою проблемою науки, то чому нею не може стати походження культури лише мільйон років тому?»

Другий метод, доступний для проникнення в одвічну природу ранньої людини, має рівні серйозні недоліки й у

такій кількості, що більшість етнологів останнього покоління часто відкидали його як невартий наукового розгляду. Це метод аналогії: відкриття паралелей між відомими видами практики та тими, в яких говорять стародавні артефакти. У дев'ятнадцятому столітті більшість примітивних племен, які уникали прямих зустрічей із цивілізованими людьми, все ще жили лише корчуванням та мисливством, застосовуючи кам'яні інструменти й знаряддя, подібні до тих, які Буше де Перт уперше виявив у залишках палеоліту в 1832 році. Цей факт привів багатьох спостерігачів до припущення, що традиції цих сучасних примітивів можна було б прямо прослідкувати аж до витоків родової сім'ї і що відмінності в культурному розвитку між групами точно відповідали відмінностям у часі, в якому вони існують.

Це була заманлива помилка. Помилка полягала в забутті того, що «примітиви», які вижили навіть, якщо вони усамітнювались у рятівній ніші, попри це продовжували процес культурної акумуляції, модифікації та культурного розвитку. Вони вже давно перестали бути культурно незахищеними і, можливо, як вважає отець Вільгельм Шмідт, у випадку релігії іноді втрачали раніше досягнутий більш високий культурний рівень, даючи волю фантазіям чи винаходу пізнього періоду. Між мовою і церемоніями австралійських аборигенів та представників Мустьєрської культури був певно період у п'ятдесят тисяч років, достатньо великий, щоб породити багато істотних відмінностей, хоча тим паче деякі специфічні риси могли й зберегтися.

Проте, якщо брати до уваги процес урізноманітнення й виродження, то паралелі змушують думати та іноді проливають яскраве світло на деякі явища. Насправді, неможливо зробити скільки-небудь цінне припущення відносно природи виявлених кам'яних знарядь, якщо не посилатися на подібні інструменти пізнішого періоду, застосування яких нам відомо. Африканські пігмеї чи бушмени, «відкриті» європейцями понад століття тому, полювали на ті ж самі види тварин, за допомогою тих же самих знарядь, які використовувались у часи палеоліту в інших частинах світу, понад п'ятнадцять тисяч років тому, а бушмени навіть раніше практикували мистецтво печерного розпису. Крім відмінностей у кліматичних умовах і в людській статурі, ці люди були набагато ближче до від-

далених культур своїх предків, ніж до сучасних європейців. Хоча В. Дж. Соллас зайшов надто далеко, вбачаючи у тасманцях, бушменах та ескімосах прямих нащадків людей відповідно раннього, середнього й пізнього палеоліту, проте аналогічні види діяльності цих народів дали нам у руки важливіші ключі до ранніх культур.

Використовуючи кам'яну масляну лампу ескімосів, артефакт палеоліту, можна пізнати, який об'єм світла був доступним художникам у печерах, де були знайдені схожі лампи часів палеоліту. Спостерігаючи використання ескімосами їхніх жалюгідних природних ресурсів у кліматичних умовах, схожих з умовами льодовикового періоду, ми можемо одержати інформацію відносно типу економіки, який зробив можливим виживання й навіть створив можливість позитивного культурного розвитку. Таким самим чином знаряддя, маски, костюми, орнаменти, ритуали й церемонії дають нам натяки, які допомагають зрозуміти деякі подібні образи, виявлені в печерах Іспанії, Франції та Північної Африки. Проте, як наполегливо стверджує Андре Леруа-Гурган у своїй останній монументальній праці «Передісторія східного мистецтва», де натяки не треба сприймати як остаточні докази, факт, що були знайдені відбитки хлопчачих чи юнацьких ніг у певних палеолітичних печерах, доводить лише те, що молоді дозволялось, або вона до того заохочувалася, аби ввійти, але не те, що вони піддалися ритуалу ініціації. Навіть стріли та сліди поранень на десяти відсотках печерних розписів не вільні від двозначностей: якщо вони змальовують магічну мисливську церемонію, то вони також можуть символізувати чоловіче та жіноче начала — спис-пеніс, встромлений у рану-вагіну.

Одна з причин того, чому важливі ключі до раннього розвитку людини могли бути втрачені, пов'язані з тим, що наукова традиція у ХІХ столітті була — незалежно від індивідуальної практики деяких вчених — раціоналістичною, утилітаристською та, безумовно, скептичною стосовно цінності будь-якого роду переконань, котрі мовчазно заперечували ухвалені без критики положення самої науки. Тоді як магія допускалася у вигляді ранньої практики, яку можна було інтерпретувати як спроби контролювати сили природи (спроби, що в кінцевому підсумкові поступаються місцем науковому методу), яке-небудь більше розуміння космічних сил пов'язане з релігією, розглядалось як незначне й не бралось до уваги. Рання людина могла зосереджено

розглядати небо й реагувати на наявність сонця та місяця, могла навіть ідентифікувати удавану зафіксованість Полярної зорі, про що робила припущення Зелія Нутталл більше ніж півстоліття тому, що, здавалося, зовсім не залежить від її здатності продукувати витвори мистецтва.

Однак з моменту появи *Homo sapiens* ми знаходили свідчення про його ставлення до смерті, до духів предків, до майбутнього існування, до сонця і неба. Ці свідчення виявляють свідомість, для якої сили та істоти, віддалені у просторі і часі, не досяжні і навіть не видимі — можуть все ж таки відігравати контролюючу роль у житті людини. То була істинна інтуїція, хоча, можливо, були б потрібні сотні тисяч років, щоб її справжній важливий і раціональний доказ міг зрозуміти людський розум, який сьогодні простягається від невидимих часток до таких самих таємничих віддалених галактик.

Здається ймовірним, що самі ранні люди, можливо, навіть до того, як їм була доступна мова, мали невиразне усвідомлення таємниці свого особливого буття: значно більший спонукальний мотив для роздумів та самовдосконалення, ніж будь-яка прагматична спроба пристосування до вужчого оточення.

Деякі із цих важливих релігійних відгомонів ще й досі наявні в креативних легендах серед культур багатьох племен, що вижили, особливо серед американських індіанців.

Тут ми знову розсудливо можемо використати наші знання про сучасних примітивів, щоб висвітлити вірування й дії первісної людини. Візьмемо таємничі відбитки людських долоней, зроблені на стінах печер, розташованих далеко одна від одної в Африці та Австралії. Ці відбитки всі є дуже дивними, тому що багато із цих відбитків рук демонструють відсутність одного або більше пальців. Можна було б і не мати ключа до цього символу, якби не було такого факту, що ще й досі існує чимало племен, у яких пожертвування декількох пальців є ритуалом скорботи, аби підкреслити особисту втрату як ще більшу.

Чи хтось ще не пересвідчився у висновку, що спотворена рука на стіні печери є ймовірно вторинним символом журби, перенесеним для увічнення від нетривалого первинного символу м'яса й кістки на кам'яну поверхню? Така символічна рука може навіть більше, аніж піраміда з каменю, вважатися найстародавнішим меморіалом вмерлим. Проте також можливо, що цей ритуал має навіть ще глибше релігійне значення: так Робер Лов'є описує той самий спосіб пожертвування серед індіанців креолів як частину

справжнього релігійного уособлення, яке здійснюється задля досягнення єдності з божеством.

В усіх цих випадках сам ритуал виявляє велику здатність людини до сильних почуттів стосовно вищої реальності разом з прагненням зберегти та вдосконалити це почуття. Це повинно було цементувати родинне життя й групову єдність і таким чином робило досить ефективний внесок у виживання, а також покращувало кремнієві знаряддя. Хоч у багатьох інших видах батьки у складних ситуаціях жертвують власним життям задля захисту дітей, це добровільне *символічне* пожертвування фаланг пальців є виключно людською рисою. Коли в суцільній рутині нашої механізованої мегаполісної культури це почуття втрачається, людські зв'язки робляться настільки слабкими, що тільки переконливі зовнішні загрози можуть об'єднувати групу до купи. Свідомством класичного випадку емоційної фригідності та моральної зіпсованості можуть бути нью-йоркські квартиронаймачі, котрі, почувши вночі жіночі благання про допомогу, спостерігають злочин так само, як нібито дивляться телевізійну програму, замість того, щоб зателефонувати до поліції.

Коротше кажучи, розглядати ці аналогії було б так само безглуздо, як і бути занадто самовпевненим у нашому використанні їх на пізній стадії, як зазначав Грегем Кларк, це була сучасна архітектура Месопотамії, яка використовувала глину й очерет і яка допомогла Леонардові Вулі інтерпретувати доісторичну архітектуру в Шумері. Круглі глиняні диски, знайдені на місці Міноану, залишалися неідентифікованими доти, доки Стефанос Ксантодідіс не впізнав у них верхні диски гончарних кругів, які ще й досі використовуються на Криті. Факт, що люди в Месопотамії ще й досі, у нашому столітті, використовують примітивні човни, виготовлені з в'язаного у снопи очерету, як і їх попередники п'ять тисячоліть тому, як на це яскраво вказав Дж. Г. Брестед, дає підтримку вірі, що інші артефакти і навіть звичаї могли залишатися незмінними протягом нашої плінної доби, що здається неймовірним.

Обережно та вправно застосовувана таким чином аналогія є необхідною при інтерпретації поведінки людських істот, які жили в інші віки та про інші культури, бо значно розумніше припускати, у разі будь-якої сумнівної ситуації, що *Homo sapiens* п'ятдесят тисяч років тому значно більш нагадував нас, ніж будь-які віддалені тваринні предки.

3. КАМІННЯ, КІСТКИ ТА МОЗОК

Буде не так легко витіснити поняття, яке вводить у оману, згідно з яким людина є передусім виробляючою знаряддя твариною, незвичайний розумовий розвиток котрої зобов'язаний в основному тривалому процесові створення знарядь та інструментів. Подібно до інших правдоподібних зухвалих уявлень це поняття не піддається раціональній критиці особливо тому, що воно тішить пиху сучасної «технологічної людини». Основною причиною переоцінки значущості інструментів і машин є те, що найважливіші ранні винаходи людини в царині ритуалів, соціальної організації, моралі та мови не лишили матеріальних слідів, тоді як кам'яні знаряддя можна асоціювати із загальноприйнятими кістками гомінідів періоду півмільйона років тому. Але, якщо, крім задоволення суто тваринних потреб, знаряддя дійсно відігравали центральну роль у розумовому розвитку людини, то як могло трапитися, що такі примітивні народи, як бушмени Австралії, з їхньою найелементарнішою технікою, мали старанно розроблені релігійні церемонії, надто складну організацію спорідненості й користувалися складною та диференційованою мовою? Як стало можливим, що майя, ацтеки й перуанці, у яких ніколи не було ні машин, ні робочої худоби, були не лише великими майстрами своєї справи, а й творцями найточніших математичних обчислень? Є серйозні підстави припускати, що технічний прогрес людини затримувався до тих пір, поки разом з появою *Homo sapiens* людина не досягла більш старанно розробленої системи вираження й комунікації та одночасно узгодженішого групового життя, охоплюючого набагато більше число членів, ніж їхні примітивні предки. Проте, оскільки кам'яні знаряддя виявились артефактами, які так довго зберігались, у минулому інтерпретатори ранньої культури, за важливим винятком Едварда Тайлора, були схильні приписувати їм значення, непропорційне місцю, зайнятому знаряддями в решті частин відповідної культури, яка супроводжувала їх, тим більше, що сама культура залишилася більшою мірою недоступною. Проста наявність збережених кам'яних артефактів була достатньою, щоб оголосити їхню перевагу над іншими частинами культури. У дійсності в цих, як гадали, міцних очевидних фактах чимало упущень.

Усе ще існує сумнів, котрий у деяких випадках неможливо розв'язати, щодо того, чи є купа майже безформеного каміння, названого еолітами, наслідком діяльності природи або людини. Немає ясних свідчень того, як у дійсності використовувалася так звана сокира, зроблене руками первісної людини, це основне знаряддя ранньої людини періоду палеоліту нібито застосовувалося протягом сотень тисяч років. Звичайно, то не була сокира в сучасному розумінні — спеціалізоване знаряддя для розколювання дров. Є докази, зокрема на прикладі інших тварин, що лобові частки, місцезнаходження найбільш диференційованих і розумних реакцій, зростають швидше, ніж решта часток мозку, а в людини ця частка мозку завжди була більш розвинута, ніж у найближчих приматів.

Маючи це первісне органічне озброєння, людина «піднеслася» над своїм оточенням вище, ніж будь-яка інша тварина, і таким чином стала панівним видом на планеті. Ще більш важливим, мабуть, було те, що людина почала замислюватися над самою собою. Вона володіє потенційною здібністю, якої нема в жодної тварини, здатністю пов'язувати частки свого досвіду в організаційне ціле: видіме чи те, яке зберігає пам'ять, уявлене чи передбачене. Пізніше ця риса стала переважаючою у вищих людських типів.

Розвиток центральної нервової системи в більшому ступені звільнив людину від автоматизму її інстинктивних систем й рефлексів і від обмеження безпосереднім оточенням у часі та просторі. Замість простих реакцій на зовнішні виклики й внутрішні гормональні спонукання людина володіла вмінням розраховувати заздалегідь і розмірковувати: більш того, вона навчилася стимулювати й спрямовувати сама себе, бо її виокремлення з тваринного стану було позначене її здатністю робити пропозиції та плани, відмінні од тих, які були запрограмовані в генах її виду.

Однак це лише частина історії, тому що найрадикальнішим кроком в еволюції людини було не стільки збільшення самого мозку, власного органу з обмеженим часом життя, скільки поява розуму, котрий накладав на чисто електрохімічні зміни тривалий спосіб символічної організації. Це створило суспільний світ організованих чуттєвих вражень та надчуттєвих значень і зрештою погоджену сферу значення. Ці емердженти, що виникли на основі діяльності мозку, не можуть бути описані на основі маси,

руху й електрохімічних змін, функцій ДНК та РНК, бо вони існують зовсім в іншому плані.

Оскільки свідчення застосування вогню були знайдені разом зі стародавніми кістками Пекінської людини, перші кроки людини за межами тваринного стану могли бути частково пов'язані з її мужньою реакцією на вогонь, якого всі інші тварини обережно уникали.

Гра з вогнем стала вирішальним моментом одночасно в розвитку і людини, і техніки, тим більше, що вогонь має три аспекти — світло, міць, тепло. Перший штучно переборює темряву в середовищі, наповненому нічними хижаками; другий дає людині можливість уперше змінити ландшафт рішучим чином, випалюючи ліси; третій підтримує внутрішню температуру її тіла й перетворює м'ясо тварин і рослин, які містять крохмаль, у легкозасвоювану їжу.

«Хай станеться світло!» (Буття, 1:3). З цими словами починається, власне, історія людини. Але не у світлі запаленої скіпки належить шукати джерело людської сили. Освітлення, яке специфічно характеризує людину, йде із самої людини. Жодна інша істота не володіє людською здатністю створювати свій власний образ символічного світу, який одночасно і віддзеркалює безпосереднє оточення людини, і виходить за його межі. Через посередництво першого усвідомлення себе самої людина почала тривалий процес розширення кордонів всесвіту і внесення атрибута, якого їй бракує, — знання того, що діялося більйони років тому.

Можна гадати, що людина із самого початку була мрійливою твариною, і, певно, багатство мрії стало саме тим, що дало їй змогу подолати обмеження чисто тваринних видів діяльності. Здається цілком обгрунтованим припущення, що мрія завжди робила певний вплив на людську поведінку; і цілком імовірно, хоча науково не доведено, що поряд з органами мови мрія допомогла зробити можливою всю структуру людської культури. Творчість починається в царині підсвідомого, і його перший людський прояв — мрія.

Упродовж усієї історії мрія вчила людину й лякала. У неї були серйозні підстави для подібної реакції: її внутрішній світ часто мав виявлятися значно загрозливішим і менш зрозумілим, ніж оточуючий зовнішній світ; таким він лишається до сих пір. Першим завданням людини було не створення знаряддя для контролювання оточуючого середовища, а створення набагато більш міцних і непереборних

інструментів, щоб з їхньою допомогою контролювати себе саму й передусім своє підсвідоме. Винахід та удосконалення цих інструментів — ритуалів, символів, слів, образів, стандартних способів поведінки (норм) — було, як я сподіваюся показати, принципово важливим заняттям ранньої людини, необхіднішим для виживання, ніж виготовлення знаряддя, і набагато більш істотним для її наступного розвитку.

Перекладено за виданням: *Levis Mumford. The myth of the machine. Technics and human development. New York, 1966.*

© ЯРОСЛАВ ЛЮБИВИЙ, переклад українською мовою, 1996.

Герберт Маркузе

ОДНОВИМІРНА ЛЮДИНА. ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ РОЗВИНУТОГО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

ВСТУП

ПАРАЛІЧ КРИТИЦИЗМУ: СУСПІЛЬСТВО БЕЗ ОПОЗИЦІЇ

Чи не слугує загроза атомної катастрофи, здатної знищити людство, разом з тим і збереженню тих самих сил, котрі увічнюють цю загрозу? В сучасному індустріальному суспільстві зусилля відвернути таку катастрофу затьмарюють пошук її потенційних причин. Ці причини залишаються невизначеними, невиявленими, громадськість не виступає проти них тому, що їх відсуває на другий план цілком реальна зовнішня загроза — Заходові зі Сходу, Сходові із Заходу. Приймаючи виклик, ми маємо таку ж наочну потребу бути готовими до життя на краю прірви. У мирний час ми терпимо виробництво засобів знищення, вдосконалення непотрібних нам речей, навчаємося так захищатися, що в результаті деформуються оборонці і те, що вони захищають.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Герберт Маркузе (1898—1979 рр.) німецько-американський філософ і соціолог, один із засновників Франкфуртської школи, чия теорія пізньокapіталістичного суспільства була ідеологічним підґрунтям ліворадикального руху на Заході в 60-ті роки. Його філософські погляди сформувалися переважно під впливом Гегеля й Маркса, Фрейда й Гайдеггера. Коло творчих інтересів Маркузе досить широке, про що свідчать назви таких його книг, як «Онтологія Гегеля й підвалини теорії історичності» (1932 р.), «Розум і революція. Гегель і виникнення соціальної теорії» (1941 р.), «Радянський марксизм. Критичне дослідження» (1956 р.), «Культура і суспільство» (1965 р.), «Психоаналіз і політика» (1968 р.). Але світову популярність він здобув після виходу у світ

праць: «Ерос і цивілізація» (1955 р.) та «Одновимірна людина» (1964 р.) — як критик високотехнізованої західної цивілізації, що втратила гуманістичні параметри розвитку.

Якщо ми спробуємо зіставити причини небезпеки з формою організації суспільства, з тим, як воно організовує своїх членів, ми відразу ж побачимо, що розвинуте індустріальне суспільство стає багатшим, більшим і кращим у міру того, як воно увічніює цю небезпеку. Орієнтована на оборону структура полегшує життя великій кількості людей і посилює панування людини над природою. За таких обставин засобам масової інформації неважко видавати окремі інтереси як такі, що властиві всім розумним людям. Політичні потреби суспільства стають індивідуальними потребами і сподіваннями, їх задоволення забезпечує виробництво і добробут, суспільство загалом здається втіленням Розуму.

Проте в цілому це суспільство є нерозумним, ірраціональним. Виробництво в ньому має деструктивний характер щодо вільного розвитку потреб і здібностей людини, мир у ньому тримається на постійній загрозі війни, його розвиток залежить від придушення (repression) дійсних можливостей умиритворити боротьбу за існування — індивідуальне, національне, міжнародне. Це придушення, таке відмінне од його попередніх форм, на менш розвинутих стадіях нашого суспільства, і сьогодні діє не з позиції сили. Можливості (інтелектуальні і матеріальні) сучасного суспільства незрівнянно більші порівняно з минулим. Це означає, що сфера панування суспільства над індивідом незрівнянно ширша, ніж раніше. Наше суспільство відрізняється тим, що підкорює відцентрові соціальні сили не терором, а технологією, подвійною основою приголомшливого зростання ефективності виробництва та рівня життя.

Дослідження цих напрямів розвитку і перевірка їхніх історичних альтернатив є частиною намірів критичної теорії

У першій з них Герберт Маркузе ще плекав певну надію щодо можливості подолання відчуженої суті суспільної системи, підпорядкованій раціоналізації зростаючого товарного виробництва як самоцілі й сенсу існування людини. В термінах фрейдомарксистського мислення він змальовує репресивний характер західного суспільства й згубність репресивних форм сублімації індивіда. У другій книзі дегуманізацію розвинутого індустріалізму Маркузе визначає через ємку категорію-метафору «одновимірності» суспільного буття та свідомості як сутнісної риси, подолати котру, на його думку, практично неможливо. Його песимізм цілком обґрунтований, адже він є точним соціологічним висновком стосовно небажання більшості людей відмовитися од комфорту споживацьких цінностей. «Велика Відмова», до якої закликає Маркузе, фактично залишається абстрактним гаслом. Проте глибоке

проникнення в анатомію соціальної деструктивності, прагнення зробити людину здатною усвідомити свою людську багатомірність перетворюють філософські шукання Маркузе на одну з сучасних гуманістичних версій постмарксизму.

сучасного суспільства, теорії, яка аналізує суспільство у світлі його використаних, невикористаних або хибно використаних можливостей з метою поліпшення людських умов життя. Але якими є принципи такої критики?

Встановлений спосіб організації суспільства змагається з іншими можливими способами, котрі, як вважається, пропонують кращі можливості полегшення боротьби людини за існування; специфічна історична практика відстоює свої позиції перед власними історичними перспективами. Отже, з самого початку будь-яка критична теорія суспільства стикається з проблемою історичної об'єктивності, проблемою, що виникає у двох аспектах, де аналіз передбачає ціннісні судження:

1. Судження про те, що людське життя варто прожити або, точніше, можна і треба зробити вартим того, щоб його прожити. Це судження лежить в основі всіх інтелектуальних зусиль. Воно є апіорним у соціальній теорії, і його ігнорування (яке може бути суто логічним) заперечує саму теорію.

2. Судження про те, що в конкретному суспільстві існують свої можливості для збагачення людського життя й власні шляхи та засоби використання цих можливостей. Критичний аналіз повинен встановити об'єктивну достовірність цих суджень, котрі підтверджувалися б і емпіричними даними. Існуюче суспільство має певну наявну кількість та якість інтелектуальних і матеріальних ресурсів. Як можна використати ці ресурси для оптимального розвитку й задоволення потреб і здібностей індивіда, зводячи до мінімуму виснажливу працю та злиденність? Соціальна теорія — це теорія історична, історія є можливістю в царині необхідності. Тому серед різних припустимих способів організації й використання наявних ресурсів який з них пропонує найбільші можливості для оптимального розвитку?

Спроба дати відповідь на ці питання потребує деяких попередніх теоретичних зауваг. Для виявлення й визначення можливостей оптимального розвитку критична теорія має абстрагуватися від конкретної організації суспільства й способу використання ресурсів у ньому, а також від самих результатів цієї організації та використання. Абстрагування, яке не визнає наявний універсум фактів в якості остаточної достовірності, аналіз, що «виходить за рамки» фактів, обмежених у своїх можливостях, належать до самої структури соціальної теорії. Остання протистоїть будь-якій метафізиці завдяки строго історичному характерові трансцендентності¹. «Можливості» повинні бути реальними для певного

суспільства, вони повинні бути практичними цілями, які піддаються визначенню. До того ж, абстрагування від існуючих інституцій має відбивати справжню тенденцію, тобто їхнє перетворення має бути справжньою потребою керованого (цими інституціями) населення. Соціальна теорія має справу з історичними альтернативами, існуючими в реальному суспільстві у вигляді руйнівних сил і тенденцій. Властиві альтернативам цінності справді стають фактами, коли історична практика перетворює їх на дійсність. Теоретичні концепції завершуються в соціальних змінах.

Але в даному випадку розвинуте індустріальне суспільство протидіє критиці, здається, позбавляючи останню самої її основи. Технічний прогрес, поширений на всю систему панування й координації, створює форми життя (і влади), які примиряють сили, що протистоять системі, завдають поразки або спростовують будь-який протест в ім'я історичних перспектив свободи від надмірної праці та панування. Схоже на те, що сучасне суспільство здатне до соціальних змін — кількісних змін, результатами яких були б істотно інші установи, новий напрям виробничого процесу, нові взірці людського існування. Таке наповнення соціальних змін, мабуть, є найвизначнішим досягненням розвинутого індустріального суспільства; загальне визнання Національної Мети, двопартійна політика, занепад плюралізму, угода між підприємцями і найманими робітниками в межах могутньої Держави свідчать про єдність протилежностей, що становить як результат, так і передумову цього досягнення.

Стисле порівняння стадії формування теорії індустріального суспільства з її нинішнім станом може показати, як змінилися підстави для критики. В часи формування й вироблення перших уявлень про альтернативи в першій половині XIX століття критика індустріального суспільства набула конкретності в історичному посередництві між теорією і практикою, цінностями й фактами, потребами й цілями. Це історичне посередництво виникло у свідомості й політичних діях двох великих класів, що протистояли один одному в суспільстві: буржуазії і пролетаріату. У капіталістичному світі вони залишаються основними класами. Проте капіталістичний розвиток змінив структуру й функції цих двох класів таким чином, що вони вже не є чинниками історичних перетворень. У найрозвинутіших регіонах сучасного суспільства колишніх антагоністів об'єднує переважаючий інтерес до збереження і покращення інституційного статус-кво. Тією мірою, якою технічний прогрес забезпечує зростання й згуртованість комуністичного суспільства, сама

ідея кількісних змін відступає перед реалістичним поняттям невибухової еволюції. Коли відсутні наявні чинники та організації соціальних змін, то критика відступає на високий рівень абстракції. Немає підстав для зближення теорії і практики, думки і дії. Навіть найемпіричніший аналіз історичних альтернатив здається нереалістичним теоретизуванням, і ставлення до них стає справою індивідуальних (або групових) уподобань.

Однак, чи заперечують теорію такі обставини? Перед лицем відверто суперечливих фактів критичний аналіз наполягає, що потреба в кількісних змінах є такою ж нагальною, як і раніше. Чия потреба? Відповідь залишається тією ж самою: суспільства в цілому, кожного його члена. Поєднання зростаючої продуктивності праці і зростаючого руйнування; балансування на грані знищення; відступ думки, надії, страх перед рішеннями своїх властей; існування злиденності на тлі небаченого раніше багатства виносять найсправедливіший звинувачувальний вирок — навіть якщо вони є не підвалинами цього суспільства, а лише його побічним продуктом: його всебічна раціональність, яка рухає вперед ефективність і зростання, сама є нераціональною.

Той факт, що переважна більшість населення приймає (і примушується приймати) це суспільство, не робить останнє менш ірраціональним і менш вартим осуду. Відмінність між істинною і хибною свідомістю, справжнім і безпосереднім інтересом ще залишається помітною. Але ця відмінність сама ще має бути визнаною. Людям треба її побачити й знайти свій шлях від хибної до істинної свідомості, від безпосереднього до справжнього інтересу. Вони можуть це зробити, якщо відчуватимуть потребу змінити свій спосіб життя, усунути самовпевненість, потребу відмовлятися. Це саме та потреба, яку існуюче суспільство намагається так придушити, щоб тільки залишилася здатність «надавати блага» в зростаючих обсягах, використовуючи наукове підкорення природи для наукового підкорення людини.

Виступаючи проти загального характеру досягнень розвинутого індустріального суспільства, критична теорія позбавляється основної підстави виходу за межі цього суспільства. Вакуум спустошує саму теоретичну структуру, адже категорії критичної соціальної теорії формувалися в той час, коли потреба у відмові й поваленні (системи) втілювалася в діях реальних соціальних сил. Ці категорії були переважно негативними, опозиційними поняттями, відбиваючи дійсні суперечності європейського суспільства XIX століття. Сама категорія «суспільство» містила гострий

конфлікт між соціальною і політичною сферами — антагонізм відносин суспільства до держави. Так само поняття «індивід», «клас», «приватний», «родина» означали галузі й сили, які ще не інтегрувалися в усталені умови, — сфери напруги та суперечностей. Із зростанням інтеграції індустріального суспільства ці категорії втрачали критичне звучання й перетворювалися на описові, оманливі або операціональні терміни. Спроба позбавити ці категорії критичної спрямованості й зрозуміти, як соціальна дійсність усунула цю спрямованість із самого початку постає як відступ теорії од зв'язку з історичною практикою до абстрактної, умоглядної думки: від критики політичної економії до філософії. Цей ідеологічний характер критики є результатом того, що аналіз змушений був виходити із «зовнішнього» положення стосовно як позитивних, так і негативних, як конструктивних, так і руйнівних тенденцій у суспільстві. Сучасне індустріальне суспільство є всюди поширеною тотожністю цих протилежностей — питання стосується саме цілого. Водночас теорія не може бути суто умоглядною. Вона має відбивати історичну позицію в тому розумінні, що вона має базуватися на можливостях конкретного суспільства.

Ця двозначна ситуація містить ще суттєвішу двозначність. У книзі «Одновимірна людина» будуть показані переходи між двома суперечливими гіпотезами:

- 1) що розвинуте індустріальне суспільство здатне до якісних змін у передбачуваному майбутньому;
- 2) що існують сили і тенденції, які можуть зруйнувати політику отримання й знищити все суспільство.

Я не вважаю, що тут можна дати чітку відповідь. Поряд існують дві тенденції й навіть одна в іншій. Переважає перша тенденція, і для цього використовуються всі існуючі передумови. Можливо, якась лиха випадковість змінить ситуацію, але доки визнання того, що треба робити, а чого запобігати, не змінить свідомість і поведінку людини, доти навіть катастрофа не викличе змін.

Аналіз зосереджено на розвинутому індустріальному суспільстві, в якому технічний механізм виробництва й розподілу (із зростаючим сектором автоматизації) діє не як загальна сума простих інструментів, котрі можна відокремити од їхніх соціальних і політичних наслідків, а скоріше як система, яка апіорно визначає дію механізму так само, як і операції по його обслуговуванню і поширенню. В цьому суспільстві виробничий механізм прагне стати тоталітарним тою мірою, якою він детермінує не лише суспільно потрібні спеціальності, вміння й установки, а й

потреби й прагнення індивіда. Таким чином зникає протиставлення приватного і суспільного існування, індивідуальних і соціальних потреб. Технологія слугує встановленню нових, ефективніших та приємніших форм соціального контролю й соціальних зв'язків. Тоталітарна тенденція цього контролю стверджує себе в іншому розумінні — у поширенні на менш розвинуті і навіть доіндустріальні райони світу, створюючи схожі ознаки в розвиткові капіталізму і комунізму.

З огляду на тоталітарні риси цього суспільства традиційне поняття «нейтральності» технології вже далі не можна підтримувати. Технологія як така не може бути ізольованою від того, для чого вона використовується; технологічне суспільство являє собою систему за зразками й конструкцією техніки.

Спосіб, у який суспільство організовує життя своїх членів, містить первинний *вибір* між історичними альтернативами, що визначаються досягнутим рівнем матеріальної і духовної культури. Сам вибір залежить від гри домінуючих інтересів. Він передбачає особливі способи перетворення й використання людини та природи і заперечує інші способи. Це єдиний серед інших проектів реалізації². Але як тільки цей проект стає керівним для головних інституцій та відносин, він прагне стати виключним й визначати розвиток суспільства в цілому. Розвинуте індустріальне суспільство як технологічний універсум є також і *політичним* універсумом, останньою стадією здійснення особливого історичного *проекту*, а саме — досвідом, перетворенням і організацією природи як простим чинником панування.

В міру розгортання проект формує весь універсум міркувань і дій, духовної і матеріальної культури. Під впливом технології культура, політика та економіка зливаються у всеосяжну систему, котра поглинає або відкидає всі альтернативи. Продуктивність і зростаючий потенціал цієї системи стабілізують суспільство і утримують технічний прогрес у межах свого панування. Технологічна раціональність перетворилася на політичну раціональність.

Під час обговорення зазначених тенденцій розвинутого індустріального суспільства я рідко звертався до спеціальних джерел. Матеріал зібрано та описано в багатьох соціологічних і психологічних працях з питань технології й соціальних змін, наукового управління, корпоративного підприємництва, змін у характері промислової праці і робочої сили тощо. Є чимало творів, які містять позаідеоло-

гічний аналіз фактів. Серед них: «Сучасна корпорація і приватна власність» Берля і Міносса, доповіді на LXXVI конгресі Тимчасового національного економічного комітету з питань «Концентрації економічної влади», публікації АФТ—КВП (Американської федерації праці і Конгресу виробничих профспілок) стосовно автоматизації головних технологічних змін, а також джерела «Новини й листи» і «кореспонденція» в Детройті. Хотілося б відзначити життєво важливу працю Райта Міллса, а також праці, які нерідко викликають невдоволення через наявні в них спрощення, перебільшення й журналістську легковажність. До них належать «Приховані переконувані», «Шукачі соціального статусу», «Творці непотрібного» Венса Паккарда; «Людина організації» Вільяма Г. Байта; «Держава благоденства» Фреда Дж. Кука. Нема сумніву, що в цих працях за браком теоретичного аналізу зостається невиявленим коріння описуваних умов, але залишені свідчити самі за себе, ці умови говорять достатньо голосно. Імовірно, найвиразніші свідчення можна одержати, просто подивившись або прослухавши радіо два дні підряд по одній годині, довільно включаючи програми, в тому числі й комерційні передачі. Мій аналіз зосереджено на тенденціях найрозвинутіших сучасних суспільств. Існують сфери всередині і за межами цих суспільств, де описувані тенденції не переважають, я б сказав: поки що не переважають. Я проектую ці тенденції і пропоную лише деякі гіпотези й нічого більше.

ОДНОВИМІРНЕ СУСПІЛЬСТВО

1. НОВІ ФОРМИ КОНТРОЛЮ

У розвинутому індустріальному суспільстві переважає комфортабельна, спокійна, розумна демократична несвобода — ознака технічного прогресу. Дійсно, що може бути раціональнішим, ніж придушення індивідуальності в процесі механізації суспільно необхідних, але болісних дій; об'єднання індивідуальних підприємств у ефективніші, продуктивніші корпорації; регулювання вільної конкуренції серед обладнаних економічних суб'єктів; урізування прерогатив і національних суверенітетів, які перешкоджають організації міжнародного використання ресурсів. На жаль, такий технологічний порядок включає також політичну й економічну координацію, проте він обіцяє подальший розвиток.

Права й свободи, котрі були такими життєвими чинниками під час виникнення й на перших стадіях індустріального суспільства, переходять на вищий рівень: у цьому суспільстві вони втрачають традиційний зміст і тлумачення. Свобода думки, слова та совісті були — як і вільне підприємництво, котре вони підтримували й захищали — у своїй основі «критичними» ідеями, розрахованими на те, щоб замінити віджили матеріальну і духовну культуру на продуктивнішу й раціональнішу. Ставши інституалізованими, ці права та свободи поділили долю того суспільства, складовою якого вони стали. Досягнення усувають передумови.

Тою мірою, якою свобода від злиднів — конкретна сутність всякої свободи — стає реальною можливістю, свободи, котрі відповідали періодові низької продуктивності праці, вже втрачають попередній зміст. Незалежність думки, автономія, право на політичну опозицію здебільшого позбавилися своєї критичної функції у суспільстві, яке розширює можливості задовольняти потреби індивідів у межах своєї організації. Таке суспільство може з повним правом вимагати прийняття його принципів та установ, зведення опозиції до дискусій і вироблення політичних альтернатив у *межах* статус-кво. У цьому відношенні немає великої різниці в тому, як здійснюється зростаюче задоволення потреб в авторитарній чи в неавторитарній системі. В умовах зростаючих стандартів життя нонконформізм щодо самої системи виявляється марним і ще більше таким, коли він викликає помітні економічні та політичні ускладнення й загрожує нормальному функціонуванню всього суспільства. Дійсно, оскільки йдеться про життєві потреби, здається, немає рації вважати, що виробництво і споживання товарів та послуг обов'язково мають конкурувати із свободами індивіда.

Спочатку свобода підприємництва не була лише благом. У вигляді свободи працювати або помирати з голоду вона для більшості населення означала виснажливу працю, невпевненість і страх. Коли індивід більше не буде змушений відстоювати своє місце на ринку як вільний економічний об'єкт, то зникнення такого виду свободи стане одним з найвидатніших досягнень цивілізації. Технологічні процеси механізації та автоматизації мають звільнити енергію індивіда для її прояву в ще незайманій царині свободи за межами необхідності. Тоді зміниться сама структура людського існування; індивід звільниться од праці, яка нав'язує йому відчужені потреби й можливості. Індивід зможе вільно

досягти автономії життя, яке буде належати йому самому. Якщо можна буде створити виробничий механізм і спрямувати його на задоволення життєвих потреб, то контроль за ним має бути досить централізованим. Такий контроль не усуне індивідуальної автономії, а зробить її можливою.

Це складає мету в межах розвинутого індустріального суспільства, «ціль» технологічної раціональності. Але насправді діє протилежна тенденція: механізм нав'язує свої економічні й політичні вимоги щодо захисту й розширення робочого й вільного часу, стосовно матеріальної та духовної культури. Завдяки відповідному способу організації своєї технологічної основи сучасне індустріальне суспільство має тенденцію до тоталітаризму. Адже «тоталітарне» — це не лише терористичне політичне управління суспільством, а й нетерористична економічно-технічна координація, яка діє шляхом маніпуляції потребами з боку підприємців. Таким чином, воно запобігає появі дієвої опозиції проти системи. Не тільки особлива форма правління або партійного панування веде до тоталітаризму, а й особлива форма виробництва і розподілу, що добре може бути сумісним з «плюралізмом» партій, газет, «конкуруючих сил» тощо.

В наш час політична влада відстоює свої права, контролюючи машинний процес і технологічну організацію механізму виробництва. Уряди розвинутих індустріальних суспільств і тих, що розвиваються, можуть утриматися при владі й мати безпеку тільки за умов успішної мобілізації, організації й використання технічної, наукової та механічної продуктивності, які відповідають індустріальній цивілізації. А ця продуктивність мобілізує все суспільство, піднімаючись над окремими індивідуальними і груповими інтересами. Грубий факт, що фізична (хіба тільки фізична?) сила машини перевищує індивідуальну або силу окремої групи індивідів, робить машину найефективнішим політичним інструментом у будь-якому суспільстві, організація якого базується на механічних процесах. Але політична тенденція може бути поверненою в протилежний бік. За своєю суттю сила машини є лише концентрованою й спроектованою силою людини. Тою мірою, якою сфера праці пов'язана з машиною й відповідно з машинним виробництвом, вона стає *потенційною* основою нової свободи людини.

Сучасна індустріальна цивілізація демонструє досягнення тієї стадії, на якій «вільне суспільство» уже не можна точно визначити в традиційних термінах економічної, політичної й духовної свободи не тому, що ці свободи

втратили своє значення, а тому, що вони занадто важливі, аби обмежуватися їхніми традиційними формами. Потрібні нові способи реалізації, котрі відповідають новим можливостям суспільства.

Такі нові способи можна визначити лише як негативні, тому що вони рівнозначні запереченню попередніх способів. Отже, економічна свобода означала б свободу *від* економіки — од контролю економічних сил і відносин; свобода од повсякденної боротьби за існування, од праці для підтримки життя. Політична свобода означала б звільнення індивідів *від* політики, над якою вони не мають дієвого контролю. Так само духовна свобода означала б наповнення індивідуальної думки, яку нині поглинули засоби масової інформації й нав'ювання, заборону «громадської думки» разом з її творцями. Нереалістичний характер цих пропозицій є безсумнівним не внаслідок їхнього утопічного характеру, а через могутність тих сил, що не дозволять їх здійснення. Найдієвіша й тривка форма добробуту проти звільнення — це запровадження матеріальних і духовних потреб, які увічнюють застарілі форми боротьби за існування.

Напруженість, задоволення й навіть характер людських потреб завжди мають свої передумови. Так чи інакше, можливість діяти або бути пасивним, насолоджуватися або руйнувати, володіти або відмовлятися від чогось, розглядувана як *потреба*, залежить від того, чи вважається вона бажаною й необхідною для пануючих суспільних установ та інтересів. В цьому розумінні людські потреби є історичними потребами, і тою мірою, якою суспільство вимагає репресивного розвитку індивіда, самі його потреби з їхньою вимогою задоволення підпорядковані існуючим критичним стандартам.

Слід розрізняти як істинні, так і хибні потреби. Хибними є ті, котрі нав'язуються індивідові певними суспільними інтересами для його придушення: потреби, що увічнюють виснажливу працю, агресивність, злиденність і несправедливість, їх задоволення може дати індивідові найбільше щастя, але останнє не є умовою, яку треба виконати і захистити, якщо вона перешкоджає розвитку здатності (цього індивіда чи інших) розпізнавати хворобу в цілому та охоплювати можливості її лікування. Тоді результатом стає ейфорія в нещасті. Більшість переважаючих потреб — у відпочинку, жартах, поводитись і споживати відповідно до реклами, любити і ненавидіти те, що люблять

і ненавидять інші — належить саме до категорії хибних потреб. Такі потреби мають суспільний зміст і функції, які визначають зовнішні чинники і які індивід не контролює; розвиток та задоволення цих потреб є гетерономними. Не має значення, наскільки в індивіда наявні такі потреби, викликані й посилені умовами свого існування; байдуже, наскільки він ототожнює себе з ними і затверджує себе в їх задоволенні, вони залишаються тим, чим були з самого початку, — продуктами суспільства, основний інтерес якого вимагає придушення.

Переважання репресивних потреб є реальним фактом, прийнятим в ситуації невідання й поразки, але фактом, який має бути усунений в інтересах щастя індивіда так само, як і тих, чия злиденність є ціною за своє задоволення. Тільки вітальні потреби мають беззастережне право на задоволення — потреби в харчуванні, одязі, житлі на певному досягнутому рівні культури. Задоволення цих потреб є передумовою здійснення *всіх* потреб, як справжніх, так і сублімованих.

Для всякої свідомості й совісті, для будь-якого досвіду, котрий не приймає переважаючий суспільний інтерес як вищий закон мислення й поведінки, встановлена сфера потреб і задоволень є фактом під знаком запитання — запитання стосовно істини і хибності. Ці терміни зустрічаються протягом усієї історії, і їхня об'єктивність має історичний характер. Судження про потреби та їх задоволення в конкретних умовах містять стандарти *пріоритетності* — стандарти, що стосуються умов оптимального розвитку індивіда, всіх індивідів при оптимальному використанні потрібних людині матеріальних і духовних ресурсів. Ці ресурси можна підрахувати. «Істина» і «похибка» в потребах означають об'єктивні умови тією мірою, якою універсальне задоволення вітальних потреб і не лише їх, зростаюче скорочення виснажливої праці й злиденності становлять дійсні стандарти. Але як історичні стандарти вони не лише варіюються відповідно до місця й стадії розвитку, їх також можна визначити тільки в (більшій або меншій мірі) *протириччі* до переважаючих стандартів. Який суд може надати належні підстави для рішення? Остаточно на питання про те, що є справжніми, а що несправжніми потребами повинні відповісти самі індивіди, але лише в кінцевому підсумку; тобто якщо і коли вони вільні дати свою власну відповідь. До тих пір, поки вони

нездатні бути автономними, до тих пір, поки вони знаходяться під впливом певних доктрин і маніпулювання (аж до рівня інстинктів), їхня відповідь на це питання не може вважатися їхньою власною. До того ж, ніякий суд не може справедливо претендувати на право вирішувати, які потреби слід заохочувати й задовольняти. Всякий такий суд вартий осуду, хоча наша відраза не відповідає на питання: як люди, що були об'єктами посиленого дієвого панування, самі можуть створити умови свободи?

Чим раціональнішим, продуктивнішим, тотальнішим і технічно озброєнішим стає репресивне управління суспільством, тим більш неймовірними є засоби й шляхи, за допомогою яких підлеглі індивіди мають скинути поневолення й звільнитися. Можна бути певним, що нав'язування Розуму цілому суспільстві є парадоксальною й безглуздою ідеєю — хоча можна ще подискутувати щодо правоти суспільства, яке осміює цю ідею й водночас перетворює своє населення в об'єкт тотального управління. Будь-яке звільнення залежить від усвідомлення поневолення, а виникненню такої свідомості завжди перешкоджають переважаючі потреби й задоволення, що великою мірою стали притаманними індивідам. Цей процес завжди замінює одну систему передумов іншою. Оптимальною метою є заміна хибних потреб справжніми, усунення репресивних форм задоволення.

Характерну рису розвинутого індустріального суспільства становить здатність дієво придушувати ті потреби, які вимагають звільнення — звільнення також від того, що ще можна терпіти, що дає винагороду, що є зручним, — оскільки воно підтримує й виправдовує руйнівну силу й придушуючу функцію суспільства достатку. Отже, соціальний контроль вимагає всепереважаючої потреби у виробництві й споживанні зайвого; потреби в отупляючій праці, коли в ній немає справжньої необхідності; потреби в способах розваг, котрі пом'якшують і подовжують це отупіння; потреби підтримувати такі оманливі свободи, як вільна конкуренція при контрольованих цінах, вільна преса, яка сама себе цензурує, вільний вибір між товарами вищого сорту і нижчого гатунку.

Коли править репресивне ціле, свобода може перетворюватися на потужний інструмент панування. Можливість вибору, відкрита для індивіда, не є вирішальним чинником у визначенні ступеня людської свободи, а тим, що можна вибрати і що є вибраним індивідом. Критерій вільного

вибору ніколи не може бути абсолютним, а також водночас й повністю релятивним. Вільні вибори господарів не усувають господарів або рабів. Вільний вибір серед широкого розмаїття товарів і послуг не означає свободу, якщо ці товари й послуги здійснюють соціальний контроль за життям того, хто виснажливо працює й боїться — тобто, якщо вони підтримують відчуження. І спонтанне відтворення індивідом нав'язуваних потреб не встановлює автономію; воно лише свідчить про ефективність соціального контролю. Наше постійне наголошування на глибині та ефективності форм контролю може викликати заперечення в тому, що ми вельми переоцінюємо ідеологічний вплив масових засобів інформації, і що люди самі відчують і задовольняють потреби, які їм нав'язуються. Створення передумов (такого впливу) не починається з масового виробництва радіо- і телеприймачів та централізації контролю в цій царині. Люди вступають у цю стадію, спонукувані довготривалими передумовами; вирішальна відмінність полягає в тому, щоб нівелювати контраст (або конфлікт) між можливим і дійсним, між задоволеними і незадоволеними потребами. Отже, так зване вирівнювання класових відмінностей виявляє свою ідеологічну функцію. Якщо робітник і його роботодавець дивляться одну й ту ж телевізійну програму й відпочивають в одних і тих же курортних місцях, якщо секретарка стосовно косметики виглядає так само, як і донька керуючого, якщо негр має каділак, якщо вони читають одну газету, то така асиміляція свідчить не про зникнення класів, а про масштаби, в яких потреби й задоволення, що слугують збереженню істеблішменту, поширюються на нижчі верстви населення. Дійсно, у найрозвинутіших частинах сучасного суспільства перетворення соціальних потреб в індивідуальні є настільки ефективним, що різниця між ними здається лише теоретичною. Справді, чи можна помітити різницю між засобами масової інформації як знаряддями інформації та розваг і як знаряддями маніпуляції та насадження певних думок? Різницю між автомобілем — примхою чи зручністю? Між жахами і комфортністю функціональної архітектури? Між працею для національної безпеки або для цілей корпорації? Між особистим задоволенням та комерційною й політичною доцільністю підвищити показники дітонародження?

Ми тут знову стикаємося з одним з найбільш турботних аспектів розвинутої індустріальної цивілізації: з раціональним характером її ірраціональності. Її продуктивність і ефективність, її здатність збільшувати й поширювати комфортність, перетворювати непотрібне в потребу, а руйнування в конструювання, межа, до якої ця цивілізація перетворює об'єктивний світ у царину розповсюдження розуму й тіла людини, ставить під сумнів саме поняття відчуження. Люди пізнають себе у своїх товарах; вони знаходять свою душу в автомобілях, побутовій електроніці, у житлі, в якому регулюються рівні поверхів, у кухонному обладнанні. Змінився сам механізм, котрий зв'язує індивіда зі своїм суспільством, а соціальний контроль чіпляється за нові потреби, які він створив. Переважні форми соціального контролю мають технологічний характер в новому значенні. Поза сумнівом, технічна структура та ефективність виробничого і руйнівного апаратів були головним знаряддям підпорядкування населення встановленому соціальному поділові праці впродовж сучасного періоду. Більш того, така інтеграція завжди супроводжувалася точнішими формами примусу: втратою життєдайності, правлінням правових органів, поліції, збройних сил. Так воно є і сьогодні. Але в наш час форми технологічного контролю здаються втіленням самого Розуму на користь усіх соціальних груп та інтересів такою мірою, що всі суперечності здаються ірраціональними, а будь-яка протидія — неможливою.

Тому не дивно, що у найрозвинутіших регіонах цієї цивілізації соціальний контроль запроваджується так, що навіть індивідуальний протест стикається з протидією ще в зародку. Інтелектуальна та емоційна відмова «рухатися вперед» постає безсилою й невротичною. В цьому полягає соціопсихологічний аспект політичної події, який характеризує сучасний період: вщухання історичних сил, котрі на попередній стадії індустріального суспільства, здавалося, представляли можливість нових форм існування. Але термін «вкладування» («інтроєкція» — «introjection»), мабуть, не описує спосіб, у який індивід сам відтворює й увічніює зовнішні форми контролю, котрі практикує його суспільство. Інтроєкція передбачає різноманітні, відносно спонтанні процеси, за допомогою яких «Я» (Ego) переміщує «зовнішнє» у «внутрішнє». Отже, інтроєкція означає існування внутрішнього виміру, що відрізняється і є навіть антагоністичним стосовно зовнішніх форм гранич-

ної необхідності — індивідуальна свідомість та індивідуальне несвідоме *відокремлено* від громадської думки й поведінки³. Ідея «внутрішньої свободи» тут виявляє свою реальність: вона зображає приватний простір, в якому людина може стати й залишатися «сама собою».

Сьогодні цей приватний сектор заповнила технологічна реальність і звела його нанівець. Масове виробництво і масовий розподіл потребують *всього* індивіда, і індустріальна психологія вже давно не обмежується рамками заводу. Різноманітні процеси інтроєкції, здається, закатили в механічних реакціях. Результатом є не пристосування, а *імітація*: безпосереднє ототожнювання індивіда із *своїм* суспільством, а через нього вже із суспільством у цілому.

Це безпосереднє, автоматичне ототожнення (яке може бути властивим для первісних форм об'єднань) знову з'являється у високорозвинутій індустріальній цивілізації. Її нова «безпосередність», однак, є продуктом складного, наукового управління та організації. В цьому процесі зводиться нанівець «внутрішній» вимір свідомості, в якому може вкорінитися опір до статус-кво. Втрата цього виміру, в якому сила негативного мислення — критична сила Розуму — знаходиться у себе вдома, є ідеологічним аналогом самого матеріального процесу, в якому розвинуте індустріальне суспільство примушує замовкнути й примирює опозицію. Вплив прогресу приводить Розум до підкорення фактам життя і до динамічної здатності виробляти більші й масштабніші факти такого ж способу життя. Дієвість системи притупляє визнання індивідом того, що вона не містить фактів, які б не передавали репресивну силу цілого. Якщо індивіди знаходять себе в речах, котрі формують їхнє життя, то вони це роблять не тим, що дають, а тим, що приймають закон речей — не закон фізики, а закон їхнього суспільства.

Я вже говорив, що концепція відчуження здається сумнівною, якщо індивіди ототожнюють себе з тим способом існування, який їм нав'язаний, і в ньому знаходять свій власний розвиток і задоволення. І таке ототожнення є не ілюзією, а реальністю. Проте дійсність породжує прогресивнішу стадію відчуження. Останнє зробилося повністю об'єктивним; суб'єкт, що є відчуженим, повністю поглинається цим відчуженим існуванням. Існує лише один вимір, повсюдно і в усіх формах. Досягнення прогресу нехтують ідеологічним присудом так само, як і виправданням; перед їхнім судом «хибна свідомість» їхньої раціональності стає істинною свідомістю.

Проте таке поглинання ідеології дійсністю не означає «кінця ідеології». Навпаки, у певному розумінні розвинута індустріальна культура є *більш* ідеологічною, ніж її попередниця, оскільки сьогодні ідеологія перебуває в процесі вироблення себе⁴. У стимуляційній формі це твердження виявляє політичні аспекти переважаючої технологічної раціональності. Виробничий механізм і товари, послуги, які він продукує, «продають» або нав'язують соціальну систему в цілому. Засоби масового пересування та зв'язку, предмети споживання — житло, їжа, одяг, безперервне продукування розваг, індустрія інформації несуть із собою пропоновані установки й звички, певні інтелектуальні та емоційні реакції, котрі більш-менш приємно схиляють споживачів до виробників, а через останніх і до системи в цілому. Товари повчають і маніпулюють; вони стимулюють хибну свідомість, яка є нечутливою до своєї хибності. Коли ці корисні товари стають доступними індивідам інших соціальних класів, той вплив, який вони (ці товари) справляють на свідомість, перестає бути рекламою. Він стає способом життя. Це — непоганий спосіб життя, кращий за попередній, і як такий стоїть на заваді якісним змінам. Так з'являється зразок *одновимірної думки й поведінки*, в якому ідеї, сподівання й цілі, котрі за змістом виходять за межі існуючого універсуму дискурсу та дії, відхиляються або зводяться до понять цього універсуму. Вони перевизначені раціональністю даної системи та її кількісним виміром.

Цю тенденцію можна віднести до розвитку наукового методу: операціоналізму в природничих і біхевіоризму в суспільних науках. Спільною рисою тут є тотальний емпіризм у тлумаченні понять; їхнє значення обмежене лише окремими видами дій і поведінки. Операціональну точку зору добре проілюстрував П.В.Бріджмен, аналізуючи поняття довжини⁵. Ми напевно знаємо, що розуміємо під довжиною, якщо ми можемо сказати, якою є довжина будь-якого й кожного об'єкта, а для фізика більш нічого й не потрібно. Щоб визначити довжину об'єкта, необхідно виконати певні фізичні операції. Таким чином, поняття довжини встановлене, коли встановлені операції, за допомогою яких виміряна довжина: тобто поняття довжини вміщує не більше й не менше, ніж набір операцій, за допомогою яких є визначеною довжина. Загалом, під будь-яким поняттям ми розуміємо ніщо інше, як набір операцій; *поняття є синонімом відповідного набору операцій*.

Бріджмен вбачав широке застосування цього способу мислення для всього суспільства: «Прийняття операціональної точки зору містить набагато більше, ніж просте обмеження смислу, який ми включаємо в розуміння «поняття», і означає глибокі зміни в усьому нашому мисленому складі, те, що ми більше в нашому мисленні не дозволяємо собі використовувати як інструменти поняття, адекватне значення яких ми не можемо знайти, користуючись операціональною термінологією»⁶.

Передбачення Бріджмена виявилось правильним. Новий спосіб мислення сьогодні є переважаючою тенденцією у філософії, психології, соціології та інших галузях. Багато з понять, що викликали найбільші труднощі, було «усунено» внаслідок неможливості знайти їм адекватний вираз у термінах операцій або актів поведінки. Таким чином, радикальний наступ емпіризму забезпечує методологічне виправдання для розвінчання розуму інтелектуалами — позитивізм з його запереченням трансцендентних елементів Розуму утворює академічного двійника соціально бажаної поведінки.

За межами академічного істеблішменту «далекосіяжні зміни в усьому нашому складі мислення» є ще значнішими. Вони слугують координації ідей і цілей з тим, чого вимагає пануюча система з метою включення їх у систему й усунення тих, котрі є несумісними з нею. Панування такої одновимірної дійсності не означає, що урядує матеріалізм, а духовні, метафізичні й богемні інтереси занепадають. Навпаки, існує чимало таких занять, як «Молимося разом цей тиждень», «Чому б не звідати Бога?», дзен, екзистенціалізм, бітницький спосіб життя тощо. Але такі способи протесту й виходу за власні межі більше не суперечать статус-кво і вже не є негативними. Вони скоріше становлять церемоніальну частину практичного біхевіоризму, його нешкідливе заперечення й швидко засвоюють статус-кво як частину своєї оздоровчої дієти.

Творці політики та їхні постачальники масової інформації систематично підтримують одновимірне мислення. Універсум їхнього дискурсу наповнений напівочевидними припущеннями, котрі, безперервно й безконкурентно повторюючись, стають гіпнотичними дефініціями або наказами. Наприклад, вільними є інституції, котрі діють (і відчують на собі дію) у країнах Вільного Світу; інші перехідні способи свободи є або анархізмом, або комунізмом, або пропагандою. «Соціалістичними» є всі втручан-

ня у приватні справи, які не виконуються самим приватним підприємством (або урядовими угодами), такими, як загальне і всебічне страхування здоров'я або захист природи від надмірної комерціалізації, або запровадження соціальних служб, які можуть завдавати шкоди приватним прибуткам. У цієї тоталітарної логіки є свій східний аналог. Так, свобода є способом життя, встановленим комуністичним режимом, а всі інші перехідні форми свободи є капіталістичними або ревізійністськими, або лівосектантськими. В обох таборах неопераціональні ідеї є нереальними й руйнівними. Рух думки зупинено на рубежах, котрі з'являються як межі самого Розуму. Звичайно, таке обмеження думки не є новим. Зростаючий сучасний раціоналізм як в умоглядній, так і в емпіричній формі виявляє різкий контраст між крайнім критичним радикалізмом у науковому й філософському методі, з одного боку, і некритичним квієтизмом стосовно існуючих і діючих соціальних установ. Отже, Декартове *ego cogitans* було змушене залишити «великі суспільні інституції» недоторканими, а Гоббс казав, що «сучасне треба завжди вважати переважаючим, кращим і вартим підтримки». Кант погоджувався з Локком у виправданні революції, *якщо і коли* вона сприяє організації цілого і попереджує загибель.

Однак ці пристосувальницькі поняття Розуму завжди суперечили наявній злиденності й несправедливості «великих суспільних інституцій» і дієвому, більш-менш свідомому бунтові проти них. Існували соціальні умови, котрі викликали й дозволяли справжнє відділення од існуючого стану справ; наявним є як приватний, так і політичний вимір, в якому відділення може розгорнутись у дієву опозицію, перевіряючи свою силу й дієвість своїх цілей.

З поступовим витісненням суспільством цього виміру самообмеження думки набуває більшого значення. Взаємовідносини між науково-філософськими й соціальними процесами, між теоретичним і практичним Розумом утверджують себе «за спиною» вчених і філософів. Суспільство блокує всю групу опозиційних операцій і поведінки; відповідно, поняття, які їх стосуються, постають ілюзорними або безглуздими. Історичний вихід за існуючі межі постає як метафізична трансценденція, неприйнятна для науки й наукового мислення. Операціональна і біхевіористська точки зору, широко вживані як «звичка думки», стає точкою зору цього універсуму дискурсу й дії, потреб і сподівань.

«Хитрість Розуму» діє, як вона часто діяла, — в інтересах існуючої влади. Наполягання на операціональних і біхевіористських поняттях повертається проти зусиль визволити думку та поведінку *від* наявної дійсності й *на користь* придушених альтернатив. Теоретичний і практичний Розум, академічний і соціальний біхевіоризм зустрічаються на спільному ґрунті, а саме — розвинутого суспільства, яке перетворює науково-технічний прогрес в інструмент панування.

«Прогрес» не є нейтральним терміном; він рухається до певних цілей, і ті цілі визначені можливостями поліпшення людських умов. Розвинуте індустріальне суспільство наближається до стадії, коли подальший прогрес вимагатиме радикальної зміни переважаючого напрямку та організації прогресу. Цієї стадії буде досягнуто тоді, коли матеріальне виробництво (включаючи необхідні види послуг) автоматизується такою мірою, що задовольнятимуться всі життєво важливі потреби, а робочий час скоротиться до мінімуму. Відтоді технічний прогрес вийде за межі необхідності, де він слугував інструментом панування й експлуатації, котрі обмежували його раціональність. Технологія буде підпорядкована вільній грі здатностей у боротьбі за примирення природи й суспільства. Такий стан передбачається в Марксовому понятті «подолання праці». Термін «умиротворення існування», здається, краще підходить для позначення історичної альтернативи світу, котрий — через міжнародний конфлікт, який перетворює і підтримує суперечності в існуючих суспільствах, — розвивається, балансує на грані глобальної війни. «Умиротворення існування» означає розвиток боротьби людини з людиною і природою в умовах, де конкуруючі потреби, бажання й сподівання вже не організовані підприємцями на засадах панування і нужденності — організація, увічнююча форми цієї боротьби.

Сучасна боротьба проти цієї історичної альтернативи знаходить міцну масову основу серед нижчих верств населення й знаходить свою ідеологію в чіткій орієнтації мислення й поведінки на даний масив фактів. Утверджений досягненнями науки й технології, виправданий своєю зростаючою продуктивністю, статус-кво кидає виклик будь-яким намаганням його змінити. Стикаючись з можливістю умиротворення на базі своїх науково-технічних досягнень, зріле індустріальне суспільство стає закритим щодо цієї альтернативи. Операціоналізм у теорії і практиці стає

теорією і практикою *стримування*. Попри свою наявну динаміку це суспільство є повністю статичною життєвою системою: самостимулювання в пригнічуючій продуктивності і в корисливій координації. Стимування технічного прогресу йде рука в руку з його зростанням у визначеному напрямку. Незважаючи на політичні шори, які нав'язує статус-кво, чим більше технологія виявляється здатною створити умови для умиротворення, тим більше душі й тіла людей організовано проти цієї альтернативи.

У найрозвинутіших частинах індустріального суспільства повсюдно спостерігаються ці дві риси: тенденція до завершеності технологічної раціональності й настійні зусилля утримувати цю тенденцію в межах існуючих інституцій. Наша цивілізація містить внутрішню суперечність — ірраціональний елемент у своїй раціональності. Це — ознака її досягнень. Індустріальне суспільство, виробляючи свою науку й технологію, організоване для ще небаченого за дієвістю панування над людиною та природою, до ще небаченого використання її ресурсів. Виникає ірраціональність, коли успіх цих зусиль відкриває нові виміри людської реалізації. Організація миру відмінна од організації війни. Інституції, котрі слугували боротьбі за існування, не можуть слугувати умиротворенню існування. Життя як ціль якісно відрізняється од життя як засобу.

Такий якісно новий спосіб існування не можна розглядати як простий супутний продукт економічних і політичних змін, як більш-менш спонтанну дію нових інституцій, які є необхідними передумовами. Якісні зміни включають також зміни у *технічних* підвалинах, на котрі спирається це суспільство, — підвалинах, на яких тримаються економічні й політичні інституції, через які утверджується «друга натура людини» як агресивний об'єкт управління. Технічні засоби індустріалізації є політичними, технічними засобами і як такі вони вже наперед визначають можливості Розуму й свободи.

Звичайно, праця має передувати скороченню побічного часу, індустріалізація має передувати розвиткові людських потреб і форм їх задоволення. Але оскільки будь-яка свобода залежить од підкорення відчуженої необхідності, здійснення цієї свободи залежить од *технічних* засобів цього підкорення (conquest). Найвищу продуктивність праці можна використати для увічнення праці, а найефективніша індустріалізація може слугувати обмеженню й маніпулюванню потребами.

Коли такого стану досягнуто, панування — у шатах достатку й свободи — поширюється на всі сфери приватного і суспільного існування, об'єднує всі реальні форми опозиції, поглинає всі альтернативи. Технологічна раціональність виказує свій політичний характер мірою того, як вона стає активним чинником ще більшого підкорення, створення ще більш тоталітарної сфери, в якій суспільство і природа, розум і тіло тримаються в стані постійної готовності до захисту цієї сфери.

МОЖЛИВІСТЬ АЛЬТЕРНАТИВ

9. КАТАСТРОФА ЗВІЛЬНЕННЯ

Позитивне мислення та його неопозитивістська філософія протидіють історичному змістові раціональності. Цей зміст ніколи не є стороннім чинником або значенням, що можна чи не можна включити в аналіз: він входить у концептуальне вчення як сутнісна частина й визначає дійсність його понять. Тою мірою, якою існує суспільство є ірраціональним, аналіз у поняттях історичної раціональності вводить у поняття негативний елемент — критику, протиріччя, трансцендентність.

Цей елемент не може розчинитися в позитивному. Він повністю змінює це поняття у його спрямованості й дійсності. Отже, в аналізі економіки — капіталістичної або іншої, — котра діє як «незалежна» сила поза і над індивідами, негативні риси (перевиробництво, безробіття, невпевненість, перевитрати, придушення) не сприймаються тією мірою, якою вони виникають як більш-менш неминучі побічні продукти, як «інший бік» процесу зростання і прогресу.

Справді, тоталітарне управління може налагодити ефективне використання ресурсів; ядерно-воєнний істеблішмент може запропонувати мільйони робочих місць з величезною купівельною спроможністю; виснажлива праця та інші лиха можуть бути супутними продуктами зростання багатства й відповідальності; катастрофічні помилки та злочини керівників можуть бути просто способом життя. Хтось хоче припуститися економічного й політичного божевілля, а хтось їх купує. Але такий вид знання «другого боку» є невід'ємною частиною зміцнення стану справ, повного

єднання протилежностей, котре протидіє якісним змінам, тому що воно стосується повністю безнадійного або повністю наперед визначеного існування, яке перебуває у світі, де навіть ірраціональне є Розумом.

Терпимість позитивного мислення є змушеною терпимістю — змушеною не якоюсь терористичною дією, а всепоглинаючою анонімною силою і дієвістю технологічного суспільства. Як така, вона проймає всю свідомість — і свідомість критика. Поглинання негативного позитивним спостерігається в повсякденній практиці, яка приховує різницю між раціональною позірністю та ірраціональною дійсністю. Ось декілька банальних прикладів такої гармонізації.

1. Я їду в новому автомобілі. Відчуваю його привабливість, блискучі форми, потужність, зручність. Але потім я усвідомлюю той факт, що відносно швидко він вийде з ладу й потребуватиме ремонту; що його зовнішній вигляд уже не приваблює, надмірна потужність двигуна — зайва, його розміри — ідіотські, і що я не знайду місця для паркування. Я починаю розмірковувати про *свій* автомобіль як виріб однієї з трьох великих автомобільних корпорацій. Останні визначають зовнішній вигляд мого автомобіля й роблять його привабливим так само, як і дешевим, його потужність так само, як і деренчання, його здатність рухатися, так само, як і потребу в ремонті. Інакше кажучи, я відчуваю себе ошуканим. Я починаю вірити, що автомобіль є не таким, яким йому належало бути, що за меншу ціну можна виробляти ще кращий автомобіль. Але й інші теж хочуть жити. Заробітна плата й податки є надмірними: потрібен товарообіг; він зараз більший, ніж раніше. Напруженість між позірністю і дійсністю зникає й перетворюється в одне досить приємне відчуття.

2. Я прогуляюся за містом. Усе навкруги таке, яким і має бути: природа — у своєму найкращому вигляді. Птахи, сонце, м'яка трава, крізь дерева проглядається вид на гори, навкруги нікого, ні радіо, ні бензинового смороду. Ось стежина повертає і обривається біля автостради. Я знову серед рекламних стендів, серед станцій сервісу, мотелів, придорожніх кафе. Я був у Національному парку, а тепер я знаю, що то не було дійсністю. То була «резервація», щось на кшталт збереження вимираючих видів. Якби не заборона уряду, то рекламні оголошення, сосисочні й мотелі вже давно заповнили б цей куточок Природи. Я вдячний урядові й від того почуваю себе значно краще, ніж раніше...

3. Метро у вечірній час пік. Вдивляючись у людей, я бачу їхні стомлені обличчя, руки й ноги, ненависть і злість. Я відчуваю, що хтось може в будь-яку мить вихопити ножа — саме так. Вони читають, або точніше — вони занурені у свої газети, журнали чи книжки в обкладинках. І от через пару годин ті ж самі люди — освіжені після душу й перевдягнення — можуть бути радісними й ніжними, широко посміхатися, забути (або згадувати). Але більшість з них, мабуть, матиме вдома жахливу близькість чи самотність.

Ці приклади можуть проілюструвати щасливе єднання позитивного і негативного — *об'єктивну* двозначність, яка твердо дотримується даних практики. Вона є об'єктивною двозначністю, адже зміщення в моїх відчуттях і рефлексіях відповідає тому, як насправді взаємовідносяться факти досвіду. Але це взаємовідношення, якщо воно осмислюється, вцент руйнує гармонізуючу свідомість та її хибний реалізм. Критична думка прагне визначити ірраціональний характер існуючої в суспільстві раціональності (який дедалі наочніше стає таким) і визначити тенденції, котрі спричиняють цю раціональність, аби викликати власні перетворення. «Свої власні», тому що у вигляді історичної тотальності вона розвинула сили й здібності, які самі стають проектами за межами існуючої тотальності. Вони є можливостями зростаючої технологічної раціональності і, як такі, вони включають усе суспільство. Технологічні перетворення є водночас політичними перетвореннями, але політичні зміни призведуть до якісних соціальних змін тою мірою, якою вони змінять напрямок технологічного прогресу, тобто розвинуть нову технологію. Це тому, що існуюча технологія стала знаряддям деструктивної політики.

Такі якісні зміни були б переходом до вищої стадії цивілізації, якби техніка була спроектована й використана для умиротворення боротьби за існування. Аби визначити хвилюючі нас значення цього твердження, я припускаю, що такий новий напрямок технічного прогресу був би катастрофою для існуючого напрямку, а не просто кількісною еволюцією превалюючої (наукової і технологічної) раціональності, а скоріше його катастрофічним перетворенням, появою нової ідеї Розуму — теоретичного і практичного. Нова ідея Розуму висловлена у твердженні Вайтгеда: «Функція Розуму полягає в тому, щоб сприяти мистецтву життя»⁷. З огляду на цю мету Розум є «напрямок наступу на довкілля», котрий впливає з «потрійного спонукання: 1) жити; 2) жити добре; 3) жити краще»⁸.

Здається, твердження Вайтгеда описують справжній розвиток розуму, так само, як і його крах. Або інакше, вони, мабуть, означають, що Розум все ще треба винайти, визнати й досягнути, оскільки дотепер історична функція Розуму полягала в тому, щоб придушувати і навіть руйнувати потяг до життя, жити добре і жити краще — або відстрочувати й заплатити непомірно високу ціну за реалізацію цього потягу.

Термін «мистецтво» у вайтгедівському визначенні функції Розуму містить елемент певного заперечення. Розум у своїй оберненості до суспільства таким чином відкрито протистоїть мистецтвові, хоча мистецтво наділене привілеєм бути досить ірраціональним — не бути підлеглим науковому, технологічному та операціональному Розумові. Раціональність панування роз'єднала Розум науки й Розум мистецтва шляхом інтеграції мистецтва у сферу панування.

Це було відділенням, тому що спочатку наука містила естетичний Розум, вільну гру, велику примху уяви, фантазію, перетворення; наука потурала раціоналізації можливостей. Однак ця вільна гра збереглася з переважаючою несвободою, в якій вона народилася і від якої абстрагувалась: наука також грала з можливостями визволення — з вищою істиною. Існує первісний зв'язок (у сфері панування і нестатку) між наукою, мистецтвом і філософією. Існує свідомість протиріччя між дійсним і можливим, між позірною і справжньою істиною та зусиллям досягнути і оволодіти цим протиріччям. Однією з перших форм, в якій це протиріччя себе виявило, була різниця між богами і людьми, кінечністю і безкінечністю, змінами і незмінністю. Дещо з цього міфологічного взаємовідношення між дійсним і можливим збереглося в науковій думці і воно продовжувало рухатися до більш раціональної і справжньої реальності. Математика вважалася реальною і «корисною» в тому ж самому значенні, що й платонівські метафізичні ідеї. Як же тоді математика розвинулась у науку, а ідеї залишилися метафізикою?

Найвірогіднішою відповіддю тут буде така, що значною мірою наукові абстракції увійшли й довели свою істинність у дійсному підкоренні та перетворенні природи, в той час, як *філософські* абстракції цього не здійснили й не могли здійснити. Тому що підкорення та перетворення природи відбувалось у межах закону й порядку життя, за які виходить філософія, підпорядковуючи цей порядок «гарному

життю» іншого закону й порядку. І цей інший порядок, що припускав високий ступінь звільнення від виснажливої праці, невігластва та злиденності, був *недійсним* від народження філософської думки й через її розвиток, тоді як наукова думка весь час застосовувалася до дедалі могутнішої й універсальної *дійсності*. Основні філософські поняття фактично залишилися метафізичними: вони не верифікувалися й не могли бути такими в умовах існуючої царини мови та дії.

Але якщо це так, то справа з метафізикою і особливо із значущістю та істинністю метафізичних тверджень має історичний характер. Тобто, скоріше історичні, ніж чисто пізнавальні умови визначають істину, пізнавальну цінність цих тверджень. Як і всі претендуючі на істину твердження, вони повинні верифікуватися; вони мусять перебувати в царині можливого досвіду. Остання ніколи не співпадає з існуючою цариною, а поширюється до меж того світу, котрий можна створити, лише виходячи за межі існуючої дійсної царини засобами, які надала чи яких позбавила сфера дійсності. В цьому розумінні ступінь верифікованості впродовж історії зростає. Отже, змоглядні міркування про Гарне життя, Гарне суспільство, Тривалий мир набувають дедалі реальнішого змісту. В технологічному значенні метафізичне має тенденцію перетворитися на фізичне.

Більш того, якщо істина метафізичних тверджень визначається їхнім історичним змістом (тобто ступенем, яким вони визначають історичні можливості), то відношення між метафізикою і наукою є суто історичним. У нашій власній культурі принаймні частина закону Сен-Сімона про Три Стадії все ще розглядається як сама по собі зрозуміла, зумовлюючи ситуацію, коли метафізична стадія *передує* науковій стадії цивілізації. А чи є остаточною така послідовність? Або чи містять у собі наукові перетворення світу свою власну метафізичну трансцендентність?

На розвинутій стадії індустріальної цивілізації наукова раціональність, переведена у форму політичної влади, здається, стає вирішальним чинником у розвитку історичних альтернатив. Тоді постає питання: чи має ця влада тенденцію до власного заперечення, тобто до сприяння «мистецтву жити»? В межах існуючих суспільств тривале застосування наукової раціональності досягло б граничної міри з механізацією всіх видів суспільно необхідної, але індивідуально репресивної праці («суспільно необхідної» тут вміщує всі операції, які ефективніше можуть виконувати

машини, навіть коли ці операції виробляють предмети розкошів і надмірностей, а не необхідні предмети). Але ця стадія була б також метою і межею наукової раціональності в її визначеній структурі й напрямку. Подальший поступ означав би *розрив*, перехід кількості в якість. Він відкрив би нову можливість істотно нової людської реальності, а саме — існування у вільний час на базі задоволених життєвих потреб. За таких умов сам науковий проект був би вільний для надутилітарних цілей і вільний для «мистецтва жити», за межами панування первісних потреб і предметів розкопав. Інакше кажучи, завершення технологічної дійсності було б не лише передумовою, а й головним чинником *подолання* (transcending) технологічної реальності.

Це означало б подолання традиційних відносин між наукою і метафізикою. Ідеї, що визначають дійсність у поняттях, відмінних од понять точних або поведінкових наук, втратили б метафізичний чи емотивний характер в результаті наукових перетворень світу: наукові поняття могли б проектувати й визначати можливі реальності вільного і умиротвореного існування. Вироблення таких понять означало б більше, ніж еволюція провідних наук. Воно включало б наукову раціональність у цілому, яка істотно вплинула б на несвободи існування і означала б нову ідею науки, Розуму.

Якщо завершення технологічного проекту включає розрив з переважаючою технологічною дійсністю, то розрив, у свою чергу, залежить від тривалого існування самої технічної бази. Адже саме технічна база уможливила задоволення потреб і скорочення обсягу виснажливої праці — вона фактично залишається підвалиною всіх форм людської свободи. Якісні зміни скоріше пов'язані з перебудовою цієї підвалини, тобто її розбудовою з урахуванням різних цілей.

Я вже наголошував, що це не означає відродження «цінностей», духовних або інших, покликаних доповнити наукове й технологічне перетворення людини і природи⁹. Навпаки, історичні досягнення науки й технології уможливили *переведення цінностей у площину технічних завдань* — матеріалізацію цінностей. Відповідно, на часі зараз пере-визначення цінностей засобами *технічної мови* як елементів технологічного процесу. Нові цілі, ставши технічними цілями, тоді діяли б у проекті, і в машинобудуванні, а не тільки у використанні машин і механізмів. Більш того, нові цілі стверджують себе навіть у побудові наукових гіпотез — у царині чистої наукової теорії. Від кількісного аналізу

другорядних властивостей наука перейшла б до кількісного аналізу цінностей.

Наприклад, можна обчислити мінімум праці, необхідної для задоволення в певній мірі вітальних потреб усіх членів суспільства — за умови використання з цією метою необхідних ресурсів, не обмежуючи інші інтереси і не перешкоджаючи нагромадженню капіталу, потрібного для розвитку суспільства. Інакше кажучи, дійсні межі свободи від злиднів піддаються кількісним вимірам. Або: піддається кількісному обчисленню масштаб, в якому за однакових умов треба виявити піклування про хворих, немічних і пристарілих людей, — тобто кількісно підраховується можливе зменшення тривоги, можливе звільнення від страху.

Перешкоди, які стоять на шляху матеріалізації, є політичними перешкодами, котрі можна визначити. Індустріальна цивілізація досягла такого рівня, коли при збереженні поваги до життєвих прагнень людини наукове абстрагування від кінцевих причин стає застарілим навіть з точки зору самої науки. Остання уможливила перетворення цілей на відповідну галузь науки. Суспільство «шляхом розвитку і розширення техносфери має розглядати як *технічні* проблеми питання завершеності, що неправильно розглядаються як етичні, а інколи як релігійні. *Незавершеність* техніки породжує фетиш закінченості (finality) і підпорядковує людину цілям, котрі їй здаються абсолютними»¹⁰.

У цьому аспекті «нейтральний науковий метод і технологія постають наукою й технологією історичної фази, яка долається її власними досягненнями, дійшла до своєї рішучої неґації. Замість того, щоб від'єднатися од науки й наукового методу і залишатися в межах суб'єктивного вибору та ірраціональних, трансцендентальних уявлень, колишні метафізичні ідеї звільнення можуть перетворитися на певний об'єкт науки. Але такий розвиток ставить перед наукою неприємне завдання стати *політичною*, визнаючи наукову свідомість у ролі політичної свідомості, а наукову справу як політичну справу. Тому що перетворення цінностей у потреби, цілей — у технічні можливості становить нову стадію в підкоренні пригнічуючих, неприборканих сил у суспільстві, так само, як і в природі. Ось дія *звільнення*: «Людина звільнюється від стану, в якому вона підпорядкована загальній фатальності шляхом навчання створювати фінальність, шляхом організації фіналізованого цілого, про яке вона формує своє уявлення та оцінки»... «Людина долає уярмлення, свідомо організовуючи фінальність...»¹¹.

Однак, утверджуючи себе *методично* в статусі політичної справи, наука й технологія втратили б свій статус нейтральності, стали б підлеглими політиці і всупереч власним намірам перетворилися б на політичні засоби. Адже технологічне перевизначення й технічне опанування цілями є створенням, розвитком і використанням ресурсів (матеріальних та інтелектуальних), *звільнених* від усіх *партикулярних* інтересів, які перешкоджають задоволенню людських потреб та еволюції людських здібностей. Іншими словами, це є раціональною справою людини як людини, людства. Таким чином, технологія може внести історичні корективи щодо передчасного ототожнення Розуму і Свободи, згідно з яким людина може стати і залишатися вільною в умовах зростання самоувічнюючої продуктивності на придушуючих засадах. Тою мірою, якою технологія розвинулася на цій основі, ці корективи ніколи, по суті, не можуть бути результатом технічного прогресу. Вони передбачають політичні зміни.

Індустріальне суспільство у своєму розпорядженні має засоби перетворення метафізичного у фізичне, внутрішнього у зовнішнє, авантюри розуму в авантюру технології. Страшні вирази (і реальності) — «інженери душ», «мисливці за головами», «наукове управління», «наука споживання» скорочують (у жалюгідній формі) зростаючу раціоналізацію ірраціонального, «духовного» — заперечення ідеалістичної культури. Але завершення технологічної раціональності в процесі переведення ідеології у дійсність буде також перетворенням матеріалістичної антитези в цю культуру. Адже переведення цінностей у потреби — це подвійний процес:

- 1) матеріального задоволення (матеріалізація свободи) і
- 2) вільного розвитку потреб на основі задоволення (нерепресивна сублімація). В цьому процесі відношення між матеріальними і духовними здатностями та потребами зазнають істотних змін. Вільна гра думки та уяви набуває раціональної й спрямовуючої функції у здійсненні умиротвореного існування людини і природи. І ідеї справедливості, свободи та гуманності тоді набувають якостей істинності й чистої совісті на єдиному ґрунті, на якому вони коли-небудь могли мати істину й чисту совість, — задоволення людських матеріальних потреб, раціональної організації царини необхідності. «Умиротворене існування». Цей вираз вельми неповно висловлює намір узагальнити в одній провідній ідеї заборонену й висміяну мету технології, приховану першопричину

науки як такої. Якби ця першопричина могла бути досяжною й ефективною, то Логос техніки відкрив би царину якісно інших відносин між людиною й людиною та людиною й природою.

Але тут слід зробити серйозне застереження — попередження проти будь-якого технологічного фетишизму. Такий фетишизм останнім часом виявився головним чином серед марксистських критиків сучасного індустріального суспільства — ідеї майбутньої всемогутності технологічної людини, «технологічного Еросу» тощо. Саме ядро істини в цих ідеях вимагає однозначного осуду містифікації, яку вони висловлюють. Техніка як сфера засобів може збільшити слабкість так само, як і могутність людини. Можливо, що сьогодні вона постає перед своїми власними витворами більш безпорадною, ніж коли-небудь раніше.

Містифікація не зникла після переходу технологічної всемогутності від окремих груп до нової держави і центрального планування. Технологія повністю зберігає залежність не тільки від технологічних цілей. Чим більше технологічна раціональність, звільнена від експлуататорських якостей, визначатиме суспільне виробництво, тим більше ставатиме залежною від політичного напрямку — од колективних зусиль по запровадженню умиротвореного існування з цілями, котрі можуть собі ставити вільні індивіди.

«Умиротворення існування» не пропонує зосередження влади, а скоріше навпаки. Мир і влада, свобода і влада, Ерос і влада цілком можуть бути протилежностями! Зараз я спробую показати, що перебудова матеріальної основи суспільства з метою умиротворення може включати як кількісне, так і якісне послаблення влади для забезпечення простору й часу по підвищенню продуктивності на основі незалежних спонукань. Уявлення про такі зміни влади є важливим мотивом у діалектичній теорії. Тією мірою, якою ціль умиротворення визначає Логос техніки, вона змінює взаємовідносини між технікою та її первісним об'єктом — Природою. Умиротворення передбачає оволодіння природою, яка є і залишається об'єктом, протиставленим суб'єктові, що розвивається. Але існує два види оволодіння: репресивний і звільнюючий. Останній включає зниження злиденності, насильства й жорстокості. У Природі, як і в Історії боротьба за існування є ознакою нестатків, страждань і нужденності. Це — якості сліпої матерії, царини безпосередності, в якій життя пасивно веде страждання існування. Ця царина поступово зайняла про-

міжне положення впродовж історичних перетворень Природи: вона стає частиною людського світу, і в цьому відношенні властивості природи являють собою історичні властивості. В міру розвитку цивілізації Природа перестає бути просто Природою настільки, наскільки боротьба сліпих сил усвідомлюється і опановується у світі свободи¹². Історія являє собою заперечення Природи. Усе, що є природним, вже подолано й перетворено силою Розуму. Метафізичне поняття, що Природа через історію приходить до себе, вказує на ще не підкорені межі Розуму. Воно твердить про них як про історичні межі — як завдання, котре треба завершити або за яке треба взятися. Якщо Природа сама по собі є раціональною, розумним об'єктом науки, тоді вона є розумним об'єктом не лише Розуму як сили, а й також Розуму як свободи; не лише панування, а й звільнення. З появою людини як *animal rationale*, здатної перетворити Природу відповідно до здатностей Розуму та властивостей матерії, чисто природне дораціональне набуває негативного статусу. Вона стає цариною, яку осягає і організовує Розум. І тою мірою, якою Розумові вдається підкорити матерію раціональним стандартам і цілям, усе дораціональне існування з'являється як нестатки й нужда, і зменшення їх є історичним завданням. Страждання, насильство й руйнування являють собою категорії як природної, так і людської дійсності, беспорядної й безсердечної сфери. Страшне уявлення про те, що дораціональне життя природи приречене вічно залишатися такою сферою, є ані філософським, ані науковим; це було висловлено іншим авторитетом: «Коли Товариство захисту тварин від жорстокості звернулося до папи за підтримкою, то він відмовив на тій підставі, що люди не мають обов'язку перед нижчими тваринами і що грубе поводження з тваринами не є гріхом, тому що у тварин нема душі»¹³. Матеріалізм, котрий не обтяжений таким ідеологічним зловживанням душею, має універсальнішу й реалістичнішу концепцію спасіння. Він припускає існування Пекла лише в одному визначеному місці — тут, на землі, і твердить, що це Пекло породжене Людиною (і Природою). Частиною цього Пекла є погане поводження з тваринами — продукт людського суспільства, чия раціональність усе ще є ірраціональною. Щастя і всі радощі походять від здатності вийти за межі Природи — трансцендентності, в якій оволодіння Приро-

дою підпорядковане визволенню й умиротворенню існування. Весь спокій, весь захват є результатом свідомого *посередництва*, автономії і протиріччя. Славлення природного являє собою частину ідеології, яка захищає неприродне суспільство в його боротьбі проти звільнення. Дискредитація (ідеї) контролю за народжуваністю є яскравим прикладом. У деяких відсталих регіонах світу також вважається «природним», що чорні раси є нижчими порівняно з білими, що собаки посідають останнє місце, що бізнес повинен тривати.

Природно також, що велика риба їсть дрібну — хоча це може й не здаватися природним для дрібної риби. Цивілізація виробляє засоби звільнення Природи від її власної брутальності, своєї власної сліпоти завдяки пізнавальній та перетворюючій силі Розуму. І Розум може виконати цю функцію тільки як посттехнологічна раціональність, в якій сама техніка є засобом умиротворення, органом «мистецтва жити». В такому разі функція Розуму зближується з функцією *Мистецтва*.

Уявлення греків про близькість між мистецтвом і технікою може слугувати попередньою ілюстрацією. Художник володіє ідеями, котрі як цілі ведуть до створення певних речей — так само, як інженер володіє ідеями, котрі ведуть як цілі до створення машини.

Наприклад, ідея людського житла визначає спорудження будинку архітектором; ідея ядерного вибуху масового ураження визначає створення устрою, котрий слугує цій меті.

Наголос на істотних відносинах між мистецтвом і технікою підкреслює специфічну *раціональність* мистецтва. Подібно до технології, мистецтво створює іншу царину думки й практики проти і всередині існуючої дійсності. Але на відміну од техносфери мистецька царина є ілюзією, позірністю, *Schein*. Однак ця позірність схожа з дійсністю та існує як загроза і обіцянка існуючої реальності. В різних формах маски й мовчання мистецьку царину наповнюють образи життя без страху — в масці і мовчанні, тому що мистецтво не має спроможності викликати це життя й навіть безсиле його адекватно відтворити. Проте безсила, ілюзорна істина мистецтва (яка ніколи не була більш безсилою і більш ілюзорною, ніж сьогодні, коли вона перетворилася на всюдищу складову частину керованого суспільства) свідчить про дійсність її образів. Чим більш ірраціональним стає суспільство, тим більша раціональність художньої царини.

Технологічна цивілізація встановлює особливі відносини між мистецтвом і технікою. Я вже торкався питання щодо

змін у Законі про Три Стадії і про переутвердження метафізики *на основі* наукового й технологічного перетворення світу. Те ж саме можна поширити й на відносини між наукою-технологією і мистецтвом. Раціональність мистецтва, його здатність «проекувати» існування, визначати ще не пізнані можливості можна вважати дійсними з огляду на його (мистецтва) *участь у науково-технологічному перетворенні світу*. Замість того, щоб бути прислужником існуючої системи, прикрашаючи її виробництво та її злиденність, мистецтво могло б стати технікою руйнування цього виробництва і його злиденності.

Технологічна раціональність мистецтва характеризується естетичною «редукцією»: «Мистецтво здатне редукувати механізм, зовнішня позірність вимагає для самозбереження — зведення до меж, в яких зовнішнє може стати проявом духу й свободи»¹⁴. За Гегелем, мистецтво зводить безпосередню випадковість до стану, в якому об'єкт набуває форми і якості свободи. Таке перетворення є редукцією, тому що випадкова ситуація відчуває потреби, які є зовнішніми і які стоять на шляху її вільної реалізації. Ці потреби утворюють «механізм», оскільки вони не є просто природними, а скоріше суб'єктом вільної раціональної зміни й розвитку. Отож художнє перетворення здійснює вторгнення в природний об'єкт, але останній також є придушуючим; отже, естетичне перетворення являє собою звільнення.

Естетична редукція виникає в технологічному перетворенні Природи, де і якщо їй вдається поєднати володіння й звільнення, спрямовуючи володіння в бік звільнення. У такому випадку підкорення Природи зменшує сліпоту, жорстокість і родючість Природи, що означає ослаблення жорстокості людини стосовно Природи. Обробка Ґрунту якісно відрізняється од його руйнування, видобування природних ресурсів — від марнотратного використання, розчистка лісів — од масової вирубки. Злиденність, хвороба й зростання кількості ракових захворювань являють собою як природні, так і людські хвороби — їх зниження й усунення є звільненням життя. Цивілізація досягла цього «другого», звільняючи перетворення у своїх садах, парках і резерваціях. Але поза цими маленькими, захищеними ареалами вона використовує Природу так само, як і людину в ролі інструменту руйнівної продуктивності.

У технології умиротворення естетичні категорії можуть піднятися до рівня, до якого розвинулося виробниче машинне устаткування, з точки зору вільної гри здатностей.

Але, незважаючи на весь «технологічний Ерос» і подібні хибні поняття, «праця не може бути грою...». Марксове твердження беззастережно усуває будь-які романтичні тлумачення «заборони праці». Ідея такого «золотого віку» в розвинутій індустріальній цивілізації є такою ж ідеологічною, якою вона була в Середньовіччі, або навіть ще в більшій мірі. Адже боротьба людини з Природою є у зростаючих масштабах боротьбою зі своїм суспільством, влада якого над індивідом стала більш «раціональною», а, отже, більш необхідною, ніж коли-небудь раніше. Однак, оскільки царина необхідності продовжує існувати, її організація з точки зору якісно інших цілей змінила б не тільки спосіб, а також і обсяг суспільно необхідного виробництва. І ця зміна, у свою чергу, впливала б і на людські чинники виробництва та їхні потреби: «Вільний час перетворює його власника на інший Суб'єкт, і як інший Суб'єкт він втручається в процес безпосереднього виробництва» (Маркс).

Я неодноразово підкреслював історичний характер людських потреб. Якщо піднятися над тваринним рівнем, то навіть життєві потреби у вільному і раціональному суспільстві будуть різними порівняно з тими, які продукує ірраціональне і невільне суспільство. З іншого боку, саме поняття «редукції» може проілюструвати цю різницю.

У сучасну епоху подолання злиденності все ще залишається проблемою для невеликих ареалів розвинутого індустріального суспільства. Їх наявність приховує Пекло всередині і за межами їхніх кордонів; вона також поширює репресивну продуктивність і «псевдопотреби». Вона є репресивною саме тією мірою, якою вона сприяє задоволенню потреб, котрі вимагають безперервної «мишачої метушні», щоб наздоганяти собі рівних, користуючись свободою не напружувати мозок і працюючи на створення засобів руйнування. Наочні блага, породжувані таким видом продуктивності й навіть більше — підтримка, яку він надає системі прибуткового панування, полегшує його поширення на менш розвинуті регіони світу, де запровадження такої системи ще означає величезний прогрес у технічному й людському відношеннях.

Однак тісні взаємовідносини між технічними й політико-маніпуляційними вміннями, між прибутковою продуктивністю й пануванням надає справі подолання злиденності зброю, яка стримує звільнення. Великою мірою саме проста *кількість* товарів, послуг, праці та відпочинку в перерозвинутих країнах визначає це стримання. Відповідно,

якісні зміни є передумовою кількісних змін при розвинутих стандартах життя, а саме — *зниження надмірного розвитку*.

Життєвий стандарт найрозвинутіших індустріальних регіонів не становить належної моделі розвитку, якщо метою є умиротворення. З огляду на те, що цей стандарт зробив з Людиною й Природою, треба знову поставити питання, чи виправдані ті жертви, котрі принесені на його захист. Це питання перестало бути безвідповідним з тих пір, коли «суспільство достатку» стало суспільством постійної мобілізації проти ризику знищення і з тих пір, коли продаж його товарів супроводжується поширенням розумової відсталості, увічненням виснажливої праці й сприянням фрустрації.

За цих умов звільнення від суспільства достатку не означає повернення до здорової й простої бідності, до моральної чистоти. Навпаки, припинення виробництва прибуткових надмірностей збільшувало б соціальне здоров'я, необхідне для розподілу, а мета постійної мобілізації знижувала б соціальну потребу у відмові од задоволення, яке належить індивідові, — відмові, яка тепер знаходить свою компенсацію в культурі відповідності, сили й порядку.

Сьогодні в суспільствах достатку й особливо в процвітаючих, людські якості умиротвореного існування здаються асоціальними й непатріотичними — такі якості, як відмова од усяких форм негнучкості, духовної єдності й грубості; непідкорення тиранії більшості; прояви страху й слабкості (найраціональніша реакція на це суспільство!); чутливий розум, вражений тим, що доводиться робити; причетність до жалюгідних і смішних дій протесту й відмови. Ці прояви людськості також будуть зіпсовані необхідним компромісом — потребою сховатися, бути здатним обдурити шахраїв і назло їм жити й мислити. В тоталітарному суспільстві людські установки мають тенденцію бути ескапістськими установками, наслідувати пораду Самуеля Беккета: «Не чекай, щоб на тебе полювали, ховайся...».

У наш час навіть таке особисте віддалення розумової і фізичної енергії від соціально потрібних видів діяльності та установок є можливим лише для небагатьох; це лише є несуттєвим аспектом перенаправлення енергії, котра має передувати умиротворенню. За межами царини особистості самовизначення має передумовою вільнодоступну енергію, котра не витрачається на певний матеріал і розумову працю. Це має бути вільна енергія також і в тому значенні, що

вона не спрямована на управління товарами й послугами, які задовольняють індивіда, водночас роблячи його нездатним досягти свого власного існування, неспроможного охопити можливості, які відкинуті його задоволенням. Комфорт, бізнес та гарантована праця в суспільстві, котре готує себе за і проти ядерного знищення, може слугувати загальним прикладом поневолюючої задоволеності. Звільнення енергії від проявів, необхідних для підтримки деструктивного процвітання, означає зниження високого ступеня рабства, щоб індивіди були здатні розвинути свою раціональність, яка спроможна уможливити умиротворене існування.

Новий стандарт життя, пристосований до умиротвореного існування, також передбачає зниження в майбутньому кількості населення. Це зрозуміло і навіть раціонально, що індустріальна цивілізація вважає законним знищення мільйонів людей на війні й щоденне принесення в жертву всіх тих, хто не має відповідної опіки й захисту, а виявляє свої моральні та релігійні хитання, коли йдеться про те, як уникнути збільшення населення в суспільстві, яке все ще спрямовується до планового знищення життя заради Національного Інтересу й до незапланованої втрати життя від імені приватних інтересів. Ці моральні хитання є зрозумілими й виправданими, адже таке суспільство потребує дедалі зростаючої кількості своїх споживачів і прибічників: постійно відроджуваною здатністю до надмірного треба керувати.

Однак вимоги прибуткового, масового виробництва не обов'язково збігаються з вимогами людства. Проблема полягає не тільки (і можливо, не в першу чергу) у відповідному забезпеченні продуктами й турботі про зростання населення — це передусім проблема числа, простої кількості. У звинувачувальному акті, який виголосив Стефан Георге півстоліття тому, міститься не тільки поетична вільність: «Schon eure Zahl ist Frevel!»*. Злочин коїться в суспільстві, в якому зростаюче населення посилює боротьбу за існування в той час, коли можливе її послаблення. Прагнення до більшого «життєвого простору» виявляється не лише в міжнародній агресивності, а й *всередині* нації. Отже експансія в усіх формах групової праці, спільного життя й розваг заповнила внутрішній

* «Уже те, скільки вас, є злочин!» (нім.). — Перекл.

простір приватного життя й практично знищила можливість тієї ізоляції, в якій індивід, занурений у власну самотність, може замислюватися, ставити питання й знаходити відповіді. Такий вид приватності — єдина умова, яка на основі задоволених вітальних потреб може надати значення свободі та незалежності думки — давно став найдорожчим товаром, доступним лише для дуже багатих (котрі його не споживають). В цьому відношенні «культура» також виявляє своє феодальне походження і обмеженості. Вона може стати демократичною тільки через заборону масової демократії, тобто якщо суспільство просунеться вперед у відновленні прерогатив приватності, даруючи їх усім і захищаючи їх для кожного.

Відмові од свободи, навіть од можливості свободи відповідає дарування свобод, де вони зміцнюють придушення. Межею, до якої населенню дозволяється порушувати мир, там де ще залишається мир і спокій, бути скандальним, поводити себе задиркувато, руйнувати добрі стосунки, ображати гарні манери — є залякування. Це тому, що залякування висловлює законне й навіть організоване зусилля відмовити іншому в його власному праві, позбавити автономії навіть у малій, зарезервованій царині існування. В перерозвинутих країнах більша частина населення стає однією величезною аудиторією, взятою в полон не тоталітарним режимом, а свободами громадян, чії масові засоби розваг і піднесення змушують Іншого скористатися їхніми звуками, краєвидами, запахами. Чи може суспільство, нездатне захистити приватність індивіда навіть у межах чотирьох стін, правомірно твердити, що воно поважає індивіда і що воно є вільним суспільством? Поза сумнівом, вільне суспільство визначається дедалі більшими фундаментальними досягненнями порівняно з приватною автономією. Але відсутність останньої робить нечинними навіть провідні інституції економічної й політичної свободи — запереченням свободи в її прихованих підвалинах. Масове усупільнення починається у себе вдома й гальмує розвиток свідомості й совісті. Досягнення автономії вимагає умов, в яких придушені виміри досвіду знову можуть ожитися: їхнє звільнення вимагає придушення різнорідних потреб і задоволень, котрі організують життя в цілому суспільстві. Чим більше вони стали власними потребами й задоволенням індивіда, тим більше придушення їх здається загальною, але фатальною втратою.

Однак саме завдяки цьому фатальному характерові воно може створити первісну суб'єктивну передумову якісних змін, тобто *переоцінки потреб*.

Візьмемо (на жаль, фантастичний) приклад: проста відсутність рекламуючої й повчаючої масової інформації вкинула б індивіда в травматичну порожнечу, де він мав би можливість здивуватися й подумати, пізнати себе (або скоріше негативне про себе) і своє суспільство. Позбавлений своїх оманливих батьків, лідерів, друзів та представників, він би мав знову вивчити свою азбуку. Але слова й речення, які він утворить, мають виявитися дуже різно, так само, як його сподівання й страхи.

Можна бути певним, що така ситуація була б нестерпним страхіттям. Оскільки люди можуть підтримувати триваюче виробництво ядерної зброї, терпіти радіоактивні опади, виробництво сумнівних продуктів харчування, вони не можуть (саме з цієї причини) терпіти позбавлення розваг і форм освіти, котрі роблять їх здатними відтворювати механізми їхнього захисту та (або) руйнування. Нефункціонування телебачення й близьких до нього засобів масової інформації в такому разі може досягти того, чого не можуть досягти вроджені протиріччя капіталізму — розпаду системи. Створення репресивних потреб уже давно стало частиною суспільно необхідної праці — необхідної в тому розумінні, що без неї існуючий спосіб виробництва не зміг би підтримуватися. Під загрозу поставлені не проблеми психології, не проблеми естетики, а матеріальна база панування.

ПІСЛЯМОВА

Розвинуте одновимірне суспільство змінює відносини між раціональним і ірраціональним. На відміну від фантастичних і психічно нездорових аспектів своєї раціональності, царина ірраціонального стає притулком для справді раціонального — для ідей, котрі можуть «сприяти мистецтву жити». Якщо існуюче суспільство забезпечує всі нормальні зв'язки, проголошуючи їх дійсними або недійсними у відповідності до соціальних вимог, тоді цінності, чужі цим вимогам, можливо, не матимуть іншого засобу зв'язків, окрім незвичайного, у вигляді художніх

вигадок. Естетичний вимір ще зберігає свободу вираження, яка дозволяє письменникові й митцеві називати людей і речі їхніми власними іменами — назвати те, що раніше не мало назви.

Справжнє обличчя нашого часу показано в романах Самуеля Беккета; його істинну історію містить п'єса Рольфа Гогута «Der Stellvertreter» («Намісник»). В них вже говорить не уява, а Розум, котрий у дійсності виправдовує все і прощає все — крім гріха проти його духу. Дійсність цього світу перевершує всяку уяву, і тому остання зрікається її. Привид Аушвіца продовжує переслідувати не як пам'ять, а як витвори людини — космічні польоти; ракети, реактивні снаряди; «підвал-лабіринт під Буфетом»; чудові електронні заводи, чисті, гігієнічні, з клумбами; отруйний газ, котрий насправді не шкідливий для людей; секретність, в яку всі ми втаємничені. Це є середовищем, в якому містяться великі людські досягнення науки, медицини, технології. Зусилля по врятуванню й покращенню життя являють собою єдину надію уникнути катастрофи. Своєрідна п'єса з фантастичними можливостями, здатність діяти з доброю совістю, *contra naturam**, експериментувати з людьми й речами, перетворювати ілюзію в реальність, а видумку в істину; вона свідчить про те, якою мірою Уява стала знаряддям прогресу. Вона поряд з іншими в існуючих суспільствах методично хибна. Визначаючи рух і стиль у політиці, сила уяви набагато перевищує Алісу в Країні Чудес по маніпуляції словами, перетворюючи глузд у безглуздя, а безглуздя — в глузд.

Колись антагоністичні царини — магія і наука, життя і смерть, радість і нещастя — тепер поєднуються на технічному й політичному тлі. Краса виявляє свій жах, коли, наприклад, високоорганізовані ядерні заводи стають «індустріальними парками», прикрашаючи довкілля. Штаби цивільної оборони демонструють «протирадіаційне сховище — люкс» з килимами від стіни до стіни (м'якими), шезлонги, телебачення і надписом: «Спроектований як комбінована сімейна кімната в мирний час (!) і сімейне протирадіаційне сховище на випадок початку війни»¹⁵. Якщо жах від таких справ не доходить до свідомості, якщо вони сприймаються як само собою зрозуміле, то це тому, що ці досягнення є: а) повністю раціональними за поняттями існуючого ладу;

* Проти природи (лат.). — Перекл.

б) ознаками людської винахідливості й сили поза традиційними межами уяви. Непристойне злиття естетики з дійсністю заперечує філософії, котрі протиставляють «поетичну» уяву науковому та емпіричному Розумові. Технологічний прогрес супроводжується прогресивною раціоналізацією й навіть втіленням у дійсність предмета уяви. Архетипи жаху, так само як і радості, війни, так само як і миру позбавляються свого катастрофічного характеру. Наявність їх у повсякденному житті індивідів уже не сприймається як ірраціональна сила — їхні сучасні втілення являють собою елементи технологічного панування й підпорядковані останньому.

Обмежуючи й навіть ліквідовуючи романтичний простір уяви, суспільство було змушене дати можливість уяві виявитися на іншому ґрунті, на якому образи втілюються в історичних можливостях і проєктах. Це втілення буде таким же поганим і перекрученим, як і суспільство, яке це здійснює. Відділена од царини матеріального виробництва й матеріальних потреб, уява стала суто грою, яка не має зв'язку з цариною необхідності; вона має справу лише з фантастичною логікою й фантастичною істиною. Долаючи цю відділеність, технічний прогрес наповнює образи власною логікою та власною істиною. Він обмежує вільний прояв розуму, але також зменшує й розрив між уявою і Розумом. Дві антагоністичні здатності стають взаємозалежними на спільному терені. У світлі можливостей розвинутої індустріальної цивілізації чи не є лише грою уяви гра з технічними можливостями, шанси яких щодо практичного втілення можна перевірити? Здається, що романтична ідея про «науку уяви» набуває ще небаченого емпіричного забарвлення. В математиці, у гіпотезах та експериментах фізичних наук уже давно визнається науковий, раціональний характер уяви. Так само вона визнана в психоаналізі, де теоретично вона спирається на концепцію специфічної раціональності ірраціонального. Усвідомлена уява, спрямована в іншому напрямку, стає терапевтичним засобом. Але цей засіб може бути ще ефективнішим не лише при лікуванні неврозів. Не поет, а вчений визначив цю перспективу: «Психоаналіз у цілому може нам допомогти позбутися наших образів або принаймні допомогти послабити дію наших образів на нас. Надалі можна сподіватися на *здатність зробити уявлення щасливими*, дозволити виявитися всім засобам її виразу, всім матеріальним образам, котрі

з'являються в *природних сновидіннях*, у нормальній активності сну. Зробити уяву щасливою, дати можливість виявитися всьому її багатству, значить дозволити уяві реалізувати її справжню функцію психологічного імпульсу й сили»¹⁶.

Уява не залишилася осторонь процесів уречевлення. Ми в полоні своїх образів страждаємо від власних іміджів. Психоаналіз добре це знав і знав наслідки. Однак «надання уяві всіх засобів прояву» було б відступом назад. Скалічені індивіди (скалічені також щодо їхньої здатності до уявлення) можуть організувати й зруйнувати навіть більшою мірою, ніж це їм дозволено. Таке звільнення було б справжнім жахом — не катастрофою для культури, а вільним виявом найрепресивніших тенденцій. Раціональне — це уява, котра може стати апріорною стосовно реконструкції й перепрофілювання виробничого механізму для мирного існування, для життя без страху. І це ніколи не може бути уявою тих, кого заповнили іміджі панування й смерті.

Звільнення уяви таким чином, щоб вона мала всі можливості для прояву, потребує як передумову придушення багато з того, що зараз є вільним і увічне репресивне суспільство. Такі зміни є справою не психології або етики, а політики в тому розумінні, в якому це поняття (політики) тут повсюдно вживалось: як практики розвитку, визначення, підтримки й зміни головних суспільних інституцій. Це — практика індивідів незалежно від форм їх організації. Отже, ще раз можна поставити запитання: як можуть індивіди, якими управляють — індивіди, котрі перетворили своє каліцтво на свободи і форми задоволення й таким чином відтворюють його ще в більшому масштабі, — звільнити себе від себе, а також від своїх господарів? Як це навіть можна помислити про те, щоб розірвати зачароване коло?

Як це не парадоксально, але здається, що не поняття нових суспільних *інституцій* являє собою найбільшу трудність у спробі відповісти на це запитання. Існуючі суспільства самі змінюють або вже змінили головні інституції в напрямку більшого планування. Оскільки розвиток і використання всіх наявних джерел для всебічного задоволення вітальних потреб є передумовою умиротворення, то *він* несумісний з переважанням партикулярних інтересів, які стоять на шляху досягнення цієї мети. Кількісні зміни, зумовлені плануванням, у цілому проти цих інтересів; вільне й раціональне суспільство може виникнути тільки на такій основі.

Інституції, в межах яких можна розглядати питання умиротворення, проте кидають виклик традиційному поділові на авторитарне і демократичне, централізоване і вільне управління. В наш час опозиція до централізованого управління в ім'я ліберальної демократії, яка заперечується в дійсності, слугує ідеологічною підпорою репресивних інтересів. Мета автентичного самовизначення індивідів залежить від дієвого соціального контролю за виробництвом і розподілом усього необхідного (згідно з досягнутим рівнем культури, матеріальної і духовної).

Отже, технологічна раціональність, позбавлена експлуататорських рис, є єдиним стандартом і провідником у плануванні і розвитку наявних ресурсів для всіх. Самовизначення у виробництві та розподілі життєво необхідних товарів і послуг буде непотрібним. Праця має технічний характер і як кожна технічна робота веде до зменшення фізичних і розумових зусиль. У цій царині централізований контроль є раціональним, якщо він установлює передумови для змістовного самовизначення. Останнє може тоді стати дієвим у своїй власній царині — у рішеннях, котрі включають виробництво й розподіл економічної додаткової вартості, і в індивідуальному існуванні. У будь-якому випадку поєднання централізованої влади і прямої демократії підпорядковано великій кількості варіацій відповідно до ступеня розвитку.

Самовизначення буде справжнім тою мірою, якою маси стають індивідами, вільними від пропаганди, навіювання ідей і маніпуляції, здатними пізнати і осмислити факти та оцінити альтернативи. Інакше кажучи, суспільство буде раціональним і вільним тою мірою, якою воно організоване, витривале й відтворюється істотно новим історичним суб'єктом.

На нинішній стадії поступу розвинутого індустріального суспільства матеріальна і культурна системи заперечують цю крайність. Сила й дієвість цієї системи, повне розчинення думки у факті, думки — у потрібній поведінці, очікувань — у дійсності виступають проти появи нового Суб'єкта. Вони також виступають проти того поняття, що заміна переважаючого контролю над виробничим процесом шляхом «контролю знизу» означала б прихід якісних змін. Це поняття було дійсним і ще й зараз залишається дійсним, де трудівники були й залишаються живим запереченням і звинуваченням існуючого суспільства. Однак там, де ці класи стали підпорою існуючого способу життя, їх набли-

ження до контролю буде зміцнювати цей спосіб іншими засобами.

Крім того, ці факти роблять дійсною критичну теорію цього суспільства і його фатального розвитку: зростаюча ірраціональність цілого; виробництво непотрібного і обмеження виробництва; постійна загроза війни; посилена експлуатація; дегуманізація. Усі вони вказують на історичну альтернативу: планове використання ресурсів для задоволення життєвих потреб з мінімуму виснажливої праці, перетворення дозвілля на вільний час, умиротворення боротьби за існування.

Проте факти і альтернативи існують як роз'єднані частини або подібно до світу німих об'єктів без суб'єкта, без тієї практики, яка спрямувала б ці об'єкти в новому напрямку. Діалектичну теорію не спростовано, але вона не може запропонувати рішення. Вона не може бути позитивною. Напевно діалектична концепція осягнення даних фактів виходить за їхні межі. У цьому вірна ознака її істинності. Вона визначає історичні можливості, навіть необхідності; хоча здійснення їх може бути тільки в практиці, котра відповідає теорії, але тепер такої відповідності практика не має.

Як на рівні теорії, так і практики діалектична концепція засвідчує свою безпорадність. Людська реальність є її історією, а суперечності самі по собі в ній не вибухають. Конфлікт між добре налагодженим пануванням, яке дає винагороду, з одного боку, і його досягненнями, що несуть самовизначення, умиротворення, з іншого боку, може стати наявним, незважаючи на будь-яке можливе заперечення, але він може залишатися керованим і навіть продуктивним конфліктом, адже із зростанням технологічного підкорення природи зростає й підкорення людини людиною. І це підкорення зменшує свободу, що є необхідно апріорною стосовно звільнення. Це свобода думки в єдиному розумінні, в якому думка може бути вільною в адміністративному світі — як свідомість його репресивної продуктивності і як абсолютна потреба прояву цього цілого. Але, точніше кажучи, ця абсолютна потреба не превалює там, де вона могла б стати рушійною силою історичної практики, дієвою причиною якісних змін. Без цієї матеріальної сили навіть найпроникливіша свідомість залишається безсилою.

Немає значення, у який спосіб може виявитися ірраціональний характер цілого, а з ним і необхідність змін;

осягання необхідності ніколи не було достатнім для охоплення можливих альтернатив. У зіткненні зі всюдисущою продуктивністю наявної системи життя її альтернативи завжди виявлялися утопічними. А проникнення у сутність необхідності, усвідомлення хибності держави не буде достатнім навіть на стадії, коли досягнення науки й рівень продуктивності усувають утопічні риси альтернатив — де утопічною скоріше є існуюча реальність.

Чи означає це, що критична теорія суспільства зрікається самої себе й залишає все емпіричній соціології, котра, звільнена від будь-яких теоретичних засад, окрім методологічних, перебирає всі помилки оманливої конкретності, тим самим виконуючи ідеологічну функцію й проголошуючи неможливість ціннісних суджень? Або чи свідчать діалектичні концепції знов про свою істинність — у результаті їхнього власного самопізнання замість того суспільства, котре вони аналізують? Відповідь напрошується сама собою, якщо на критичну теорію подивитися в її найслабкішому місці — її нездатності показати тенденції до звільнення «всередині» існуючого суспільства.

Із самого початку свого виникнення критична теорія суспільства виступала проти наявних реальних сил (об'єктивних і суб'єктивних) в існуючому суспільстві, яке рухалось (або могло бути спрямованим до такого руху) у напрямку раціональніших і вільніших інституцій, забороняючи вже існуючі, що стали на перешкоді шляху прогресу. Це був емпіричний ґрунт, на якому виросла теорія, і з цього емпіричного ґрунту походить ідея звільнення *внутрішньо притаманних* можливостей — розвитку, заблокованого й спотвореного в інших умовах матеріальної та інтелектуальної продуктивності, здатностей і потреб. Без вияву таких сил критика суспільства все ще була б наявною й раціональною, але вона не була б у змозі перевести свою раціональність на мову історичної практики. Висновок? «Звільнення внутрішньо притаманних можливостей» уже адекватно не відбиває історичну альтернативу.

Привертають увагу такі можливості індустріальних суспільств: розвиток продуктивних сил у зростаючих масштабах; розширення підкорення природи, зростаюче задоволення потреб зростаючої кількості людей, створення нових потреб і здатностей. Але ці можливості поступово здійснюються тими засобами та інституціями, котрі підривають визвольний потенціал; і цей процес впливає не тільки на

засоби, а також і на цілі. Механізми продуктивності й прогресу, організовані в тоталітарну систему, детермінують не лише дійсні, а й можливі форми утилізації.

На вищій стадії функції панування у вигляді управління й у перезрілих районах масового споживання кероване життя стає гарним життям у цілому, на захист якого об'єднуються всі протилежності. Це — форма підкорення в чистому вигляді. І навпаки, його (керованого життя) заперечення здається формою заперечення в чистому вигляді. Весь зміст виглядає зведеним до однієї вимоги мети підкорення — єдиної справді революційної необхідності й події, що буде свідчити про досягнення індустріальної цивілізації. На відміну від дієвого заперечення з боку існуючої системи, це заперечення з'являється в політично немічній формі «абсолютної відмови» — відмови, котра здається тим нерозумнішою, чим більше існуюча система нарощує свою продуктивність і зменшує тягар життя. Як писав Моріс Бланшо, «те, від чого ми відмовляємось, не позбавлене цінності або важливості. Саме тому відмова є необхідною. Є підстави, які ми вже не сприймаємо, є позірність мудрості, яка нас жахає, є заклик для згоди й примирення, на що ми вже більше не звертаємо уваги. Відбувся розрив. Ми звузилися до такої відкритості, яка вже не терпить співучасті»¹⁷.

Але якщо абстрактний характер відмови є результатом тотального уречевлення, то мають існувати й конкретні підстави для відмови, адже уречевлення являє собою ілюзію. Так само єдність протилежностей всередині технологічної раціональності повинна бути, у всій її *реальності*, ілюзорною єдністю, яка не усуває ні протилежності між зростаючою продуктивністю і її репресивним використанням, ні життєву потребу подолання цієї суперечності.

Але боротьба за вирішення (цієї проблеми) вийшла за межі традиційних форм. Тоталітарні тенденції одновимірного суспільства роблять традиційні способи й засоби протесту недовірливими — можливо, навіть небезпечними, тому що зберігають ілюзію народного суверенітету. В цій ілюзії є певна частка істини: «народ», що був раніше фактором соціальних змін, «піднісся» до рівня чинника соціального згуртування. З'являється нова стратифікаційна особливість розвинутого індустріального суспільства, відмінна від тієї, яка б виникла від перерозподілу багатств і вирівнювання класів.

Однак під консервативною основою народу знаходиться нижчий прошарок знедолених, аутсайдерів, експлуатованих і переслідуваних представників різних рас і кольорів шкіри, безробітних і тих, хто втратив надію знайти роботу. Вони існують поза демократичним процесом; їхнє життя свідчить про найбезпосереднішу та найнагальнішу потребу подолання нестерпних умов і зміни інституцій. Отже, їхня опозиція є революційною, навіть якщо такою не є їхня свідомість, їхня опозиція уражує систему ззовні й тому не залежить від неї. Вони складають первісну силу, яка порушує правила гри і, роблячи це, викриває її як нечесну гру. Коли вони збираються разом і виходять на вулиці, без зброї, беззахисні, аби заявити про елементарні громадянські права, вони знають, що на них чекають поліцейські хорти, каміння, газові гранати, в'язниця, концентраційний табір і навіть смерть. Їхня сила стоїть за кожною політичною демонстрацією на підтримку жертв законності й порядку. Той факт, що вони починають відмовлятися виконувати правила гри, може свідчити про початок завершення певного історичного періоду. Ніщо не вказує на те, що це буде щасливий кінець. Економічні й технічні спроможності існуючих суспільств є достатньо широкими, аби дозволяти пристосовуватися нижчим прошаркам і робити поступки останнім; їхні збройні сили достатньо підготовлені й забезпечені, щоб потурбуватися на випадок екстрених ситуацій. Однак знову з'явився привид, у межах і за межами розвинутих суспільств. Цю ситуацію нагадує довільна історична паралель про варварів, котрі загрожували цивілізованій імперії; другий період варварства цілком міг би стати продовженням імперії самої цивілізації. Але можливість полягає в тому, що в цей період історичні крайнощі знову можуть зійтися: найрозвинутіша свідомість людства та її найексплуатованіша сила. Це не більш, як можливість. У критичній теорії нема таких понять, котрі були б здатні з'єднати краї прірви між минулим і майбутнім; нічого не обіцяючи й не вказуючи на успіх, вона залишається негативною. Отже, вона хоче залишатися вірною тим, хто без надії віддав і віддає своє життя Великій Відмові.

На початку фашистської доби Вальтер Беньямін писав: «Тільки заради тих, хто без надії, нам надія дана».

ПРИМІТКИ

¹ Терміни «transcend» («виходити за межі») і «transcendence» («вихід за межі») скрізь вживаються в емпіричному, критичному розумінні: вони визначають тенденції в теорії і практиці, котрі в даному суспільстві «перевищують» встановлений універсум дискурсу та дії в напрямі їхніх історичних альтернатив (реальних можливостей).

² Термін «проект» підкреслює елемент свободи й відповідальності в історичній детермінації: він з'єднує автономію і випадковість. В такому розумінні цей термін вживається в працях Жана-Поля Сартра.

³ Зміни у функціонуванні сім'ї тут відіграють головну роль: її «соціалізуючі» функції дедалі більше перебираються зовнішніми групами й засобами масової інформації. Див.: *Marense H. Eros and civilization*. Boston, 1955. P.96 ff.

⁴ *Theodor W. Adorno, Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*. Frankfurt, 1955. P.24 f.

⁵ *Bridgman P.W. The logic of modern physics*. New York, 1928. P.5. З тих часів операціональна доктрина визначилась і вдосконалилась. Сам Бріджмен поширив поняття «операція», включаючи в нього операції теоретика на «папері» (*Philipp J.Frank. The validity of scientific theories*. Boston, 1954). Головний імпульс залишається той самий: «бажано», щоб операції на папері «були здатні до можливого контакту, хоча, можливо, з інструментальними операціями».

⁶ *Brigman P.W. The Logic of modern physics*. P.31.

⁷ *Whitehead A.N. The function of reason*. Boston, 1959. P.5.

⁸ *Ibid.* P.8.

⁹ Див. главу I, особливо с. 106—108.

¹⁰ *Simondon Gilbert. Du Mode d'existence des objets techniques*. Paris, 1958. P.151 (курсив — Г.Маркузе).

¹¹ *Ibid.* P. 103.

¹² Гегелівське поняття свободи передбачає тотальну свідомість (за термінологією Гегеля: самосвідомість). Відповідно «здійснення» Природи не є і ніколи не може бути актом самої Природи. Але оскільки Природа сама по собі є негативною (тобто нужденною у своєму власному існуванні), історичне перетворення Природи Людиною є звільненням Природи, як подолання цієї негативності. Або, словами Гегеля, «природа за своєю сутністю є не-природною — "Духом"».

¹³ Цит. за: *Russell Bertrand*. Unpopular essays. New York, 1950. P. 76.

¹⁴ *Hegel*. The philosophy of fine arts. London, 1920. Vol.1. P.214.

¹⁵ Згідно з «Нью-Йорк таймс», демонструвалось 11 листопада 1960 року в Нью-Йоркському міському штабі цивільної оборони на розі Лексінгтон авеню і 55-ої вулиці.

¹⁶ *Bachelard Gaston*. Le materialisme rationnel. Paris, 1953. P. 18 (курсив Башляра).

¹⁷ Le Refus // Le 14 Juillet. 1958. №2.

Перекладено за виданням: *Herbert Marcuse*. One-dimensional man. Studies in the ideology of advanced industrial Society. Boston, 1966.

© ВОЛОДИМИР КУРГАНСЬКИЙ, переклад українською мовою, 1996.

Еріх Фромм РЕВОЛЮЦІЯ НАДІЇ

Глава III ДЕ МИ ЗАРАЗ ЗНАХОДИМОСЬ І КУДИ ПРЯМУЄМО?

1. ДЕ МИ ЗАРАЗ ЗНАХОДИМОСЬ?

Нелегко визначити наше місцезнаходження на історичному шляху, який веде нас від індустріалізму XVIII—XIX століть у майбуття. Легше сказати, де ми не знаходимося. Ми рухаємося не до вільного підприємництва, а, навпаки, швидко віддаляємося од нього. Ми торуємо шлях не до більш розвиненого індустріалізму, а до дедалі маніпульованішої масової цивілізації. Ми також не рухаємося в бік, визначений на наших ідеологічних картах. Ми крокуємо в зовсім іншому напрямку, який дехто вже чітко собі уявляє. Серед них і ті, хто схвалює цей напрямок, і ті, у кого він викликає жах. Але більшість з нас дивиться на такі

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Еріх Фромм (1900—1980 рр.) — американський філософ і психолог німецького походження, визначний мислитель-гуманіст XX століття, реформатор соціальної філософії фрейдизму, фундатор теорії гуманістичного психоаналізу. Теоретичні підвалини його вчення про цілісну людину сформувалися в 40—50-ті роки в процесі творчого осмислення світової гуманістичної традиції. Особливо на нього вплинули Зігмунд Фрейд і Карл Маркс, причому останньому він надавав перевагу щодо глибини філософського тлумачення феномена людини. Проте він високо поцінював й теоретичні розвії патріарха психоаналізу передусім про регулятивну роль несвідомих психічних процесів та терапевтичну важливість процедур усвідомлення. Віддавши належне вчителям, він пішов далі, розробив оригінальну філософію людини, спрямовану на подолання глибокої кризи особистості в розвинутому

індустріальному суспільстві. Сакраментальну сентенцію Фрідріха Ніцше — «В XIX столітті Бог вмер» Еріх Фромм доповнив не менш разючою метафорою — «У XX столітті людина вмерла».

карти, які відбивають дійсність так само перекручено, як, наприклад, карта світу 500 року до нашої ери. Але недостатньо знати, що наші карти не відповідають дійсності. Важливіше мати точні карти, якщо ми хочемо бути спроможними рухатися в бажаному напрямку. Найголовнішою рисою нової карти є позначка про те, що ми вже минули стадію першої промислової революції і вступили в період другої промислової революції. Перша промислова революція характеризувалася тим, що людина навчилася замінити живу енергію (тобто тварин і людей) механічною енергією (а саме: пари, нафти, електрики й атома). Ці нові джерела енергії були основою для докорінних змін у промисловому виробництві. Цьому новому промисловому потенціалові відповідав певний тип організації промисловості, основу якої складали ті, кого ми сьогодні назвали б дрібними й середніми промисловими підприємствами, керованими їхніми власниками, які конкурували між собою, експлуатували своїх робітників, виборюючи в останніх свої прибутки. Представник середнього та вищого класів був володарем свого підприємства як хазяїн у власній оселі і вважав себе господарем власної долі. Жорстока експлуатація кольорового населення відбувалася разом із внутрішньою реформою, із дедалі доброзичливішим ставленням до бідних і, нарешті, в першій половині цього століття — з піднесенням робітничого класу від жахливої злиденності до відносно заможного життя. За першою промисловою революцією настала друга промислова революція, свідками початку якої ми тепер є. Вона характеризується не лише тим, що *живу енергію* заступила

Книжка «Революція надії» посідає неординарне місце серед понад двадцяти монографій Фромма. Вона містить основні концептуальні положення гуманістичного психоаналізу й комуні/парного соціалізму, започатковані й поглиблені в таких працях, як «Людина для самої себе» (1947 р.), «Здорове суспільство» (1955 р.), «Поza кайданами ілюзій» (1962 р.), «Душа людини» (1964 р.), «Мати чи бути» (1976 р.). Автор прагне довести принципову можливість подолання відчуженого характеру життєвих цінностей масової людини Заходу, що став неминучим наслідком пануючої бюрократизованої раціональності, зорієнтованої на максимальне товарне виробництво й споживання. І в цьому він оптимістичніший за таких критиків техногенної цивілізації, як Льюїс Мемфорд, Герберт Маркузе, Жак Пілюль. Можливо, мислитель не уникає підстав вважати утопічними деякі його практичні пропозиції щодо відродження специфічних якостей людської

природи та запровадження продуктивних, самореалізаційних форм міжособового спішування. Але, глибока переконливість, активна позиція автора та літературна виразність роблять цю книгу помітним надбанням сучасної гуманістичної думки.

механічна енергія, а й тим, що машинне мислення заступило *людську думку*. Кібернетика й автоматизація («кібернетизація») уможливили створення таких машин, які діють набагато швидше й точніше за людський мозок у вирішенні важливих технічних і організаційних питань. Кібернетизація створює новий тип економічної й суспільної організації.

Відносно невелика кількість суперпідприємств нині є ядром економічного механізму й буде ним керувати в не дуже віддаленому майбутньому. Хоча юридично підприємство — це власність сотень тисяч акціонерів, ним керує увічнююча себе бюрократія (а в практичних цілях — навіть незалежно від власників акцій). Єднання між приватним бізнесом і управлінням стає настільки щільним, що кожну складову цього єднання дедалі важче розрізнити. Більшість населення Америки має достатньо їжі, житла, розваг, а сектор «недорозвинутих» американців, котрі живуть у гірших умовах, мабуть, приєднається до більшості в недалекому майбутньому. Ми й тепер сповідуємо індивідуалізм, свободу й віру в Бога, але наші сповіді є непереконливими порівняно з реаліями заповненої конформізмом «людини організації», керованої принципом гедоністичного матеріалізму. Якби суспільство змогло зупинитися — а це для нього так само маловірогідно, як і для індивіда, — то стан речей був би не таким загрозливим, як зараз. Проте ми прямуємо до нового типу суспільства й нового типу людського життя, котрі лише формуються, але швидко просуваються вперед.

2. БАЧЕННЯ ДЕГУМАНІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА 2000 РОКУ

Які ж типи суспільства і людини можна було б побачити у 2000 році, якщо тільки до того часу ядерна війна не знищить людство?

Якби люди знали, яким шляхом вірогідніше піде американське суспільство, багато, якщо не більшість з них настільки жахнулися б, що може вжили б відповідних заходів для зміни напрямку розвитку. Якщо люди не усвідомлять, в якому напрямку вони рухаються, то вони схаменуться лише тоді, коли вже буде занадто пізно, а їхня доля буде остаточно приреченою. На жаль, переважна більшість не усвідомлює, куди вона йде. Вона не розуміє, що нове суспільство, до якого вона йде, такою ж мірою відрізня-

ється од суспільств — грецького й римського, середньовічного й традиційного індустріального, як землеробське суспільство відрізняється од суспільства збирачів і мисливців. Більшість людей ще міркує категоріями суспільства доби першої індустріальної революції. Вона бачить, що зараз ми маємо більше машин і вищого гатунку, ніж вони були п'ятдесят років тому і відзначає це як прогрес. Вона вважає, що відсутність політичного гноблення є проявом досягнень свободи особи. Її бачення 2000 року таке, що в ньому повністю здійсняться всі людські прагнення, сформовані ще в середні віки. Вона не уявляє, що 2000 рік не буде здійсненням і щасливою вершиною періоду боротьби людини за свободу й щастя, а початком періоду втрати людиною своєї людськості й перетворення на машину, яка не думає й не відчуває.

Цікаво відзначити, що небезпеки нового індустріального суспільства вже чітко передбачали проникливі мислителі XIX століття. Ще більш вражає те, що при цьому вони належали до протилежних політичних таборів¹.

Такий консерватор, як Дізраелі, і такий соціаліст, як Маркс, практично були однієї думки щодо небезпеки для людини з боку безконтрольного нарощування виробництва й споживання. Вони обидва бачили, наскільки б втратила людина, поневолена машиною й власною зростаючою пожадливістю. Дізраелі вважав, що це питання можна вирішити, якщо підтримати владу нової буржуазії. Маркс вірив, що високоіндустріалізоване суспільство можна буде перебудувати в людське, в якому метою всіх суспільних зусиль не будуть лише матеріальні речі². Один з найвидатніших прогресивних мислителів минулого століття — Джон Стюарт Мілль надзвичайно чітко бачив цю проблему: «Признаюся, я не у захваті від життєвого ідеалу тих, хто вважає нормальним станом для людей їхню боротьбу за процвітання; що зневага, руйнування, відштовхування ліктями іншого, наступання один іншому на п'ятки, що і визначає існуючий спосіб суспільного життя, є найжаданішою долею людства або нічим іншим, як небажаними симптомами одного з етапів індустріального розвитку... Доки багатство — це влада, а прагнення стати якомога багатшим є загальною честолюбною метою, то шлях до багатства має бути відкритим для всіх без будь-яких винятків і переваг. Але найкращим станом для людської природи є такий, коли немає бідних, ніхто не прагне бути багатшим і немає

підстав боятися, що хтось вас відштовхне, аби самому просунутися вперед»³.

Здається, що видатні мислителі сто років тому бачили, що може трапитися сьогодні чи завтра, в той час, коли ми, кого це стосується, заплющуємо очі, аби не турбувати себе в повсякденному житті. Здається, що в цьому відношенні і ліберали, і консерватори однаково сліпі. Лише деякі проникливі автори ясно побачили ту потвору, яку ми породжуємо. Це не Левіафан Гоббса, а всеруйнуючий ідол Молох, у жертву якому має приноситися людське життя. Цього Молоха найвиразніше зобразили Оруелл і Олдос Гакслі, а також письменники-фантасти, котрі писали проникливіше, ніж більшість професійних соціологів та психологів.

Я вже цитував Бжезинського, який описує технотронне суспільство, і лише хочу додати таке: «Гуманістично орієнтований, з випадковими ідеологічними настроями інтелектуал-опозиціонер здебільшого... швидко замінюється експертами й спеціалістами... або узагальнюючими інтеграторами, котрі в кінцевому підсумку перетворюються на природних ідеологів тих, хто при владі, забезпечуючи загальну інтелектуальну інтеграцію для різних у своїй основі несумісних дій»⁴.

Глибоку й виразну картину нового суспільства нещодавно зобразив один з найвидатніших гуманістів сьогодення — Льюїс Мемфорд⁵. Майбутні історики — якщо такі будуть — розцінять його працю як одне з пророчих попереджень нашого часу. Змальовуючи майбутнє, Мемфорд надає йому нової глибини й перспективи, виявляючи його витoki в минулому. Центральним феноменом, що єднає минуле і майбутнє, за його виразом, є «мегамашина».

«Мегамашина» — це повністю організована й уніфікована соціальна система, в якій суспільство функціонує на зразок машини, а люди — подібно до її частин. Цей тип організації з її тотальною координацією, з «неухильним зростанням порядку, могутності, передбачуваності й загального контролю», досяг майже чудодійних технічних результатів у ранніх мегамашинах, таких як єгипетське й месопотамське суспільства. А за допомогою сучасної технології він (найде ще повніший вираз у майбутньому технологічному суспільстві).

Поняття Мемфорда про мегамашину допомагає з'ясувати деякі недавні явища. На мій погляд, в наш час уперше мегамашина широко використовувалася в період сталінської індустріалізації, а пізніше в системі, яку використову-

вали китайські комуністи. Якщо Ленін і Троцький ще сподівалися, що революція врешті-решт приведе до панування індивіда в суспільстві, як це уявляв Маркс, Сталін зрадив усе, що було «лівого» в цих сподіваннях, і закріпив цю зраду фізичним знищенням тих, у кого ця надія ще якимось жевріла. Сталін зумів створити мегамашину, спираючись на добре розвинений промисловий сектор, хоча останній значно поступався рівню його розвитку в таких країнах, як Англія й Сполучені Штати. Лідери комуністів у Китаї зіткнулися з іншою ситуацією. У них не було промислового ядра, про яке варто було б говорити. Їхній єдиний капітал становили фізична енергія, ентузіазм і розум 700 мільйонів людей. Вони вирішили, що завдяки повній координації цього людського матеріалу їм вдасться створити еквівалент первинного нагромадження капіталу, необхідного для технічного розвитку, котрий за порівняно короткий час досяг би такого рівня, який є на Заході. Досягнення повної координації передбачалося шляхом поєднання сили, культу особи й доктрини, які всупереч ідеям Маркса про свободу та індивідуалізм розглядалися як головні елементи соціалістичного суспільства. Проте не треба забувати, що ідеали подолання приватновласницького егоїзму й максимального споживання залишилися елементами китайської системи принаймні дотепер, причому в поєднанні з тоталітаризмом, націоналізмом і цензурою думки. Тим самим дискредитуються гуманістичні погляди Маркса.

Осягнення принципових відмінностей між першим етапом індустріалізації і другою промисловою революцією, коли суспільство стає величезною машиною, а людина — її живою деталлю, ускладнюється деякими важливими відмінностями між мегамашиною Єгипту й мегамашиною ХХ століття. Передусім праця живих деталей єгипетської машини була примусовою. Неприхована загроза смерті або голоду змушувала єгипетського трудівника виконувати свою норму праці. В наш час, у ХХ столітті, становище робітника в більшості розвинутих індустріальних країн, таких як Сполучені Штати, настільки заможне, що про таке розкішне життя його предок — робітник сто років тому не міг би собі уявити навіть уві сні. Він бере участь — і в цьому полягає одна з помилок Маркса — в економічному розвитку капіталістичного суспільства, має від цього користь, і йому, крім своїх кайданів, є багато що втрачати.

Управлінська бюрократія істотно відрізняється від бюрократичної верхівки старої мегамашини. У житті вона керується одними й тими ж цінностями середнього класу, що й робітники. Незважаючи на значну різницю в оплаті

праці, відмінність у споживанні скоріше є кількісною, ніж якісною. Службовці і робітники палять однакові сигарети, їздять у схожих автомобілях, хоча в коштовніших лімузинів хода плавніша, ніж у дешевших моделей цих марок. Вони дивляться одні й ті ж фільми, телепередачі, а їхні дружини користуються однаковими холодильниками⁶.

Нинішня управлінська еліта також відрізняється од старої ось у чому: вона є таким же додатком до машини, як і ті, ким вони керують. Вони такою ж мірою відчужені або навіть більше, так само стривожені або й більше, ніж робітники на їхніх заводах. їм так само тоскно, як і всім, вони користуються однаковими засобами проти нудьги. Вони вже не належать до еліти в класичному значенні як група, що творить культуру. Хоча вони витрачають значну частину своїх грошей на розвиток науки й мистецтва, вони як клас є такими ж споживачами «культурного добробуту», як і ті, на кого останній розрахований. Культуротворча група відтісна на узбіччя. Це творці —вчені й митці, але здається, що поки що найпрекрасніші квіти суспільства ХХ століття розквітають на тлі науки, а не мистецтва.

3. СУЧАСНЕ ТЕХНОЛОГІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

а. Його принципи

Технотронне суспільство, можливо, і зв'явиться як система майбутнього, але поки цього ще не сталося. Якщо взяти до уваги наявні передумови, то воно, мабуть, настане, коли достатня кількість людей не усвідомить цієї небезпеки й не змінить напрям розвитку. Для цього необхідно докладніше розібратися, як діє нинішня технологічна система і як вона впливає на людину.

Які визначальні засади цієї системи в її сучасному вигляді?

Вона запрограмована за двома принципами, які визначають зусилля й думки всіх, кого вона охоплює. Перший принцип полягає в максимі: все, що *можливо* технічно зробити, слід зробити. Якщо створення ядерної зброї є можливим, її треба створити, навіть коли вона може знищити всіх нас. Якщо можливо дістатися до Місяця або інших планет, це треба зробити навіть ціною відмови од задоволення багатьох потреб тут, на Землі. Цей принцип заперечує всі цінності, розвинуті гуманістичною традицією, згідно з якою варто робити лише те, що потрібно людині для її зростання, радості, розуму тому, що це прекрасно, що

це є добром, що це є істиною. Як тільки прийняти принцип, за яким щось має бути зроблено, якщо це технічно можливо, то решта цінностей нехтується, а підвалини етики визначаються технологічним розвитком⁷.

Другий принцип — це максимальна ефективність і продуктивність. Як наслідок вимога максимальної ефективності викликає вимогу мінімальної індивідуалізації. Вважається, що соціальна машина працює ефективніше, коли індивіди зведені до суто кількісних одиниць, особистість котрих можна записати на перфокарті. Такими одиницями легше керувати за допомогою бюрократичних правил, оскільки вони не створюють ніяких турбот або незгод. Для досягнення такого стану людей потрібно позбавити індивідуальності й навчити ідентифікуватися не з самими собою, а з корпорацією.

Питання про економічну ефективність потребує ретельного осмислення. Положення про те, що є економічно ефективним, тобто використання мінімальної кількості ресурсів для досягнення максимального ефекту, слід увести в історичний та еволюційний контекст. Очевидно, ця проблема найбільш важлива для такого суспільства, де визначальною умовою життя є нестача матеріальних ресурсів. В міру розвитку продуктивних сил суспільства значення цієї проблеми меншає.

Другий напрямок дослідження має повністю врахувати ту обставину, що ефективність — лише один з відомих елементів вже наявної діяльності. Оскільки ми небагато знаємо про ефективність чи неефективність невідомих нам підходів, слід бути обережним стосовно речей, пов'язаних з ефективністю. Далі, потрібно бути дуже обачливим, обмірковуючи місце і час дослідження. Те, що виглядає ефективним у вузькому значенні, може виявитися надзвичайно неефективним, коли розширити межі часу й масштаби предмета дослідження. В економіці шириться розуміння того, що зветься «ефектом сусідства», тобто ефект, котрий виходить за межі діяльності в даний момент і яким часто-густо нехтують, коли йдеться про зиск та витрати. Прикладом могла б бути оцінка ефективності певного промислового проекту лише з точки зору безпосередніх результатів роботи цього підприємства, забуваючи, наприклад, про те, що скинуті в навколишні річки або випущені в повітря промислові відходи роблять це виробництво коштоємким, а з урахуванням інтересів суспільства в цілому, вельми неефективним. Нам необхідно розробити чіткі стандарти ефективності, які б враховували вимоги часу та інтереси суспільства в цілому. Нарешті, потрібно взяти до уваги й

людський елемент як основний чинник системи, ефективність котрої ми намагаємось оцінити.

Дегуманізація заради ефективності стала звичайним явищем. Наприклад, гігантські телефонні системи, в яких використовується описана в книзі «О дивовижний новий світ» техніка запису контактів між операторами й клієнтами, опитування думки клієнтів щодо професійних якостей співробітників, їхнє ставлення до клієнтів тощо — мали на меті непомітно навіяти службовцю «належну» позицію, підігнати обслуговуючий персонал під єдиний стандарт і тим самим підвищити ефективність. Обмежуючись вузькими рамками сьогоденних цілей компанії, можна зробити працівників слухняними й керованими, в результаті підвищуючи ефективність діяльності компанії. Але коли йдеться про службовців як людей, то результатом також є виникнення в них почуттів меншовартості, стурбованості, пригніченості, які можуть привести до байдужості або до ворожості. Розглядаючи це питання ширше, можна побачити, що таким чином не досягається й ефективність, коли компанія та й суспільство в цілому платять таку високу ціну за подібну практику.

Інша загальна особливість організації праці — постійне усунення елементів творчості (включаючи елемент ризику й непевності) і спільної праці шляхом розподілу й членування завдання настільки, що не залишається ані місця, ані потреби для розмірковувань чи для міжособового контакту. Робітники й технічний персонал це відчувають. Часто-густо вони чітко сприймають свої негаразди й висловлюються про них, і тоді вже не такі рідкі заяви типу: «Ми ж люди» та «Ця робота для людської істоти не личить». Ще раз зазначимо, що ефективність у вузькому розумінні може деморалізувати людей і дорого коштувати й людині, й суспільству.

Якщо нас цікавлять лише вхідні та вихідні показники, то система може уявлятися ефективною. Якщо ж ми візьмемо до уваги вплив даних методів на людей у системі, можливо, ми виявимо, що їм тоскно, бентежно, що вони відчувають пригніченість, напруженість тощо. Результат був би подвійний: 1) постійний психологічний вплив на уявлення людей, вони ставали б дедалі нетворчими, шаблоннішими, а, отже, нездатними висувати нові ідеї та рішення щодо продуктивнішого розвитку системи; врешті-решт, їхня енергія помітно зменшилася б; 2) вони страждали б від багатьох фізичних хвороб внаслідок стресу й напруженості; а брак здо-

ров'я — це також втрата й для системи. До того ж, якщо взяти до уваги, як напруженість і стривоженість впливають на ставлення працюючих до своїх дружин та дітей, на їхні дії з огляду на претензії повноцінності громадян, може виявитися, що для системи в цілому метод, котрий здавався ефективним, є найнеефективнішим і не лише з людських позицій, а й за суто економічними критеріями.

Підсумовуємо: ефективність бажана в будь-якому типі цілеспрямованої діяльності. Але її слід розглядати в межах ширшої системи, частиною якої є система, що вивчається; слід врахувати людський чинник у системі. В кінцевому підсумку ефективність як така не повинна домінувати в жодному з типів діяльності.

Інший аспект цього ж принципу — максимальна продуктивність, у найпростішому вигляді означає: що б ми не виробляли, чим більше виробимо, тим краще. Успіх економіки країни вимірюється загальним зростанням виробництва. Так само визначається успіх компанії. Можливо, Форд і втратив би декілька сот мільйонів доларів, якщо на ринку не піде нова дорога модель, як це трапилося з «Едсель», але доки крива виробництва йде вгору, це всього-навсього маленька невдача. Економічне зростання осмислюється через показники невинно зростаючого виробництва, і поки що не видно межі, за якою почалась би обмежуюча стабілізація виробництва. Порівняння між країнами проводяться на цих же засадах.

Принципом постійного й невинного прискорення керується не лише промислове виробництво. Той же самий критерій використовується і в системі освіти: чим більше випускників коледжів, тим краще. Так само й у спорті: кожний новий рекорд розглядається як прогрес. Навіть ставлення до погоди, схоже, визначається цим же принципом. Підкреслюється, що це «найжаркіший день декади» або найпрохолодніший залежно від обставин, і я гадаю, що гордовите почуття причетності до рекордної температури деяким людям компенсує незручності від неї. Можна було б без кінця наводити приклади того, що постійне кількісне збільшення є метою нашого життя; що по суті саме це розуміється під «прогресом».

Лише дехто ставить питання про *якість*, або про те, для чого потрібно таке збільшення кількості. Такий стан є звичайним для суспільства, у центрі якого вже не стоїть людина і в якому один вимір — кількісний — заглушив усі інші. Неважко помітити, що панування принципу «чим більше, тим краще» призводить до порушення рівноваги у системі в цілому. Якщо всі зусилля спрямовані на те, щоб

робити більше, якість життя втрачає будь-яке значення, а діяльність, що була засобом, стає метою⁸.

Якщо переважаючим економічним принципом є дедалі зростаюче виробництво, то споживач має бути готовим до того, щоб бажати, отже, й споживати дедалі більше й більше. Промисловість не покладається на спонтанне бажання споживача мати дедалі більше товарів. Користуючись ефектом моди, вона змушує споживача часто-густо купувати нові речі, хоча раніше куплені могли б ще довго бути в пригоді. Вносячи зміни в моду на продукти, одягу, товари тривалого користування, навіть на їжу, вона психологічно змушує його купувати більше, ніж, мабуть, потрібно або він бажає. Однак промисловість з її прагненнями до зростаючого виробництва орієнтується не на потреби й бажання споживача, а значною мірою на рекламу, котра найбільше утискає право споживача знати те, чого він хоче. 16,5 млрд доларів, витрачених у 1966 році на пряму рекламу (тобто рекламу в газетах, журналах, на радіо й телебаченні), — ця цифра може свідчити про нерозумне й марне витрачання людських талантів, паперу й поліграфії. Але вона зовсім не сприймається як ірраціональна в системі, яка вважає, що дедалі зростаюче виробництво, а, отже, і споживання — життєво важливий показник нашої економіки, без котрого вона б загинула. Якщо до вартості реклами додати значні витрати на зміну моди на товари тривалого користування, особливо на автомобілі, на упаковку, що певною мірою є ще одним збудником бажань споживача, то стане ясно, що промисловість готова заплатити високу ціну за гарантію піднесення виробництва й кривої продажу.

Стурбованість промисловості з приводу того, що могло б статися з нашою економікою, якби змінився наш спосіб життя, висловлена одним з відомих банків: «Одягу почали б купувати для того, аби її носити; їжу почали б купувати залежно від її вартості й поживної цінності, автомобілі розбирали б на запасні частини їхні власники й користувалися б ними ще цілих 10-15 років; будинки почали б будувати й доглядати за те, що вони дають притулок, а не тому, що такі будинки в моді або що саме такий будинок у сусіда. Що тоді було б з ринком, повністю залежним від нових моделей, нових стилів, нових ідей?»⁹

б. Його вплив на людину

Як цей тип організації впливає на людину? Він зводить людину до становища додатка машини, підпорядкованої машинному ритмові й вимогам. Він перетворює її в

Homo consumens (людину споживаючу), в тотального споживача, єдина мета якого — більше *мати* і більше *використовувати*. Це суспільство виробляє безліч безкорисних речей і такою ж мірою — безліч безкорисних людей. Як гвинтик виробничого механізму, людина стає річчю і втрачає людські якості. Весь свій час вона витрачає на те, до чого в неї нема інтересу, з людьми, що не становлять для неї інтересу, виробляючи речі, в яких вона не зацікавлена; а коли вона не виробляє, вона споживає. Вона є довічним сосунцем з відкритим ротом, «що втягує в себе» без зусиль і без внутрішньої активності все, чим завалює її індустрія (яка розвіює нудьгу й навіює тугу), — сигарети, напої, кіно, телебачення, спорт, лекції — усе в межах її фінансових можливостей.

Але індустрія, що розвіює нудьгу, тобто індустрія розваг, автомобільна промисловість, кіноіндустрія, телебачення тощо, може досягти успіху лише в запобіганні усвідомлення нудьги. Насправді ж вона її посилює подібно до того, як солоне питво посилює спрагу, замість того, щоб угамувати її. Але ж нудьга залишається нудьгою, навіть коли вона не усвідомлюється.

Внутрішня пасивність людини в індустріальному суспільстві — одна з її найхарактерніших патологічних рис. Вона все всмоктує в себе, хоче, щоб її нагодували, але залишається нерухомою, не виявляє ініціативи, не перетравлює їжу, хоч би якою вона була. Замість продуктивного збагачення успадкованим, вона його накопичує або споживає, їй постійно чогось не вистачає. Такий стан не дуже відрізняється од того, що в більш важких формах спостерігається у людей в стані депресії.

Внутрішня пасивність людини — це лише один симптом загального синдрому, котрий можна назвати «синдромом відчуження». Перебуваючи в пасивному стані, вона не співвідносить себе зі світом активно, тому змушена підкорятися своїм ідеалам та їхнім вимогам. Отож вона відчуває себе безсилою, самотньою й стривоженою. Вона не бачить якогось значного сенсу в цілісності та самототожності. Конформізм здається їй єдиним способом уникнути нестерпної тривоги, але й конформізм не завжди дає їй полегшення. Жоден з американських мислителів не відчув цей динамізм глибше за Торстена Веблена. Він писав: «У всіх наявних формулюваннях економічної теорії, які йдуть від англійських економістів або від економістів континенталь-

ної Європи, людський матеріал як предмет дослідження осмислюється в гедоністичних термінах, тобто як пасивна, по суті інертна, незмінна людська природа... Відповідно до гедоністичної концепції, людина є чимось на зразок миттєвого лічильника насолод і прикростей, що, подібно до гомогенної частки прагнення до щастя, хитається під впливом стимулів, які переміщують її у просторі, але не торкаються її. У неї нема ані минулого, ані майбутнього. Вона є ізольована, певна людська даність, що знаходиться в стійкій рівновазі, якщо не брати до уваги дії сил, які стикаються й зміщують її в тому чи іншому напрямку. Розташувавшись в одвічно визначеному місці, вона симетрично обертається навколо своєї духовної осі, доки паралелограм сил не впаде на неї, після чого вона наслідуватиме результуючу. Коли сила дії вже вщухає, вона повертається в попередній стан

— частки, котра вміщує в собі бажання. В духовному відношенні гедоністична людина не є джерелом енергії. *Вона не являє собою вмістилища життєвого процесу, хіба що в тому розумінні, що вона терпить зміни під впливом обставин, зовнішніх і чужих їй*¹⁰.

Крім патологічних рис, які коріняться у внутрішній пасивності, є й інші, важливі для розуміння нинішньої патології нормальності. Я маю на увазі зростаючий розрив між церебрально-інтелектуальною функцією та афективно-емоційним переживанням, розрив між думкою й почуттям, розумом і серцем, істиною й пристрастю.

Логічне мислення не раціональне, якщо воно лише логічне, якщо воно не спрямовується турботою про життя, прагненням увійти всередину цілісного життєвого процесу в усій його конкретності з усіма його протиріччями. З іншого боку, раціональними можуть бути й емоції, а не тільки мислення. Як говорив Паскаль: «Серце має власні розумні підвалини, про які розумові нічого не відомо». Раціональність в емоційному житті означає, що емоції утверджують і допомагають підтримувати гармонійну рівновагу психічної структури особи, водночас сприяючи її розвитку. Так, наприклад, ірраціональна любов, що підсилює залежність особи, а отже, тривогу і ворожість. Раціональна любов — це така, що щільно пов'язує одну людину з іншою, водночас зберігаючи її незалежність і цілісність.

Розум виникає із сполучення раціональної думки і почуття. Якщо ці дві функції розірвано, мислення деградує в шизоїдну інтелектуальну діяльність, а почуття — у невротичне пристрасне бажання завдати життю шкоди¹¹.

Розрив між думкою і афектом веде до хвороби, до звичайної хронічної шизофренії, від якої починає страждати нова людина технотронної ери. У суспільних науках стало модою розмірковувати про людські проблеми окремо від почуттів, пов'язаних із цими проблемами. Вважається, що цього вимагає наукова об'єктивність, аби думки й теорії стосовно людини були вільні від емоційного ставлення до неї.

Прикладом вільного від емоцій мислення є книга Германа Кана про термоядерну війну (On thermonuclear war. New York, 1960). Обговорюється питання: яка кількість мільйонів загиблих американців є «припустимою», коли прийняти за критерій здатність поновити економічні механізми після ядерної війни за реально стислий час так, щоб економіка була не гіршою, а навіть кращою, ніж раніше. Основні категорії такого способу мислення — це показники щодо ВВП, збільшення чи зменшення населення. Водночас питання про людські наслідки ядерної війни, які осмислюються через категорії страждання, болю, озлоблення тощо, залишається осторонь.

Книга Кана «2000 рік» — ще один приклад твору, який може з'явитися в повністю відчуженому суспільстві — мегамашині. Кан стурбований показниками виробництва продукції, росту населення, різними можливими сценаріями війни і миру. Він вражає уяву багатьох читачів, оскільки вони помилково сприймають тисячі фактиків, скомбінованих у постійно мінливі калейдоскопічні картинки, за ерудицію або ґрунтовність. Вони не помічають, що його міркування по суті є поверховими, а в описі майбутнього відсутній людський вимір.

Мої твердження про звичайну хронічну шизофренію, мабуть, потребують короткого пояснення. Як і будь-який психотичний стан, шизофренію необхідно розглядати не лише під кутом зору психіатрії, а й із соціальної точки зору. Випадок шизофренії, котрий виходить за певні межі, визначили б як хворобу в будь-якому суспільстві, оскільки ті, що страждають від неї, не були б дієздатними за будь-яких соціальних умов (якщо тільки шизофренік не піднесений до рангу бога, шамана, святого, священика тощо). Але є й буденні хронічні форми психозів, властиві мільйонам людей, що не заважає їм соціально функціонувати саме тому, що не виходять за певні межі. Доки їхня хвороба притаманна також і мільйонам інших людей, у них виявляється почуття задоволеності від того, що вони не поодинокі; інакше кажучи, вони уникають почуття повної ізоляваності, яке завжди спостерігається у випадках розвинутого

психозу. Навпаки, вони вважають себе нормальними людьми, які не втратили зв'язку між серцем і розумом на відміну від «божевільних». Враховуючи всі буденні форми психозу, визначення того, що таке хвороба, залежить від міри поширення патології. Подібно до того, як існує буденна хронічна шизофренія, існують також і буденні хронічні паранойя й депресія. Є чимало свідчень, що серед деяких верств населення, особливо у випадках загрози війни, параноїдальні елементи зростають, але вони не сприймаються як патологічні, оскільки є спільними для всіх¹².

Тенденція до запровадження технічного прогресу як вищої цінності пов'язана не лише з надмірним піднесенням інтелекту, а й, що особливо важливо, з глибокою емоційною прихильністю до всього механічного, неживого, штучного. Пристрасть до неживого, котра у своїй граничній формі постає як пристрасть до смерті й розпаду (некрофілія), у менш різкій формі веде до байдужості стосовно життя замість «благоговіння перед життям». Прибічники неживого — це люди, які надають перевагу «законові й порядку» перед живою структурою, бюрократичним методам перед спонтанними проявами; механічним пристроям перед живими істотами; повторенню — перед оригінальністю; педантичності перед творчою продуктивністю; накопиченню перед віддачею. Вони хочуть контролювати життя, тому що бояться його неконтрольованої безпосередності. Вони скоріше зроблять його неживим, ніж припустять його дію на себе й зіллються з довкіллям. Вони часто грають зі смертю, тому що у них немає укоріненості в житті; їхня хоробрість — це хоробрість умерти, а символом їхньої найвищої хоробрості є російська рулетка. Кількість нещасних випадків на автотранспорті й приготування до термоядерної війни — свідчення готовності грати зі смертю. А хто врешті-решт не давав би переваги цій хвилюючій грі перед нудною нежиттєвістю «людини організації»?

Один із симптомів прихильності до суто механічного — це зростаюча серед учених і громадськості популярність ідеї про можливість сконструювати комп'ютери, котрі функціонально не відрізнятимуться від людини ані мисленням, ані почуттями, ані іншими аспектами діяльності¹⁵. Мені (дається, що головна проблема не в тому, чи можна сконструювати подібний комп'ютер-людину, а скоріше в тому, чому ця ідея стає такою популярною в історичний період, коли, здавалося б, немає важливішого за перетворення нинішньої людини в раціональнішу, гармонійнішу, миролюбнішу істоту. Мимоволі виникає підозра, що часто-густо прихильність до ідеї людини-комп'ютера — це вираз

втечі від життя, від людського переживання у сферу механічного, виключно розумового. Поки що можливість створення роботів, подібних до людини, належить майбутньому. Проте вже сьогодні демонструє нам людей, діючих неначе роботи. Коли більшість людей буде схожа на роботів, не треба буде створювати роботів, подібних до людей. Ідея подібного до людини комп'ютера — наочний приклад вибору між олюдненим і знелюдненим використанням машин. Комп'ютер може послугувати інтенсифікації життя в багатьох царинах. Але думка про те, що він замінить людину й життя, — це вираз патології сьогодні.

Зачарованість суто механічним доповнюється зростаючою популярністю концепцій, які підкреслюють тваринну природу людини та інстинктивні витoki її емоцій або вчинків. Такою інстинктивістською була фрейдівська психологія, але значення поняття лібідо є другорядним порівняно з його фундаментальним відкриттям несвідомих процесів як наяву, так і вві сні. Найпопулярніші автори недавнього минулого, котрі підкреслювали інстинктивну тваринну спадковість, такі як Конрад Лоренц (*«Про агресію»*) або Десмонд Морріс (*«Гола мавпа»*), не запропонували нічого нового або цінного порівняно з Фрейдом у поглядах на специфічну проблему людини. Вони потурають бажанню багатьох людей вважати себе детермінованими інстинктами й тим самим приховувати свої справжні людські проблеми, що викликають тривогу¹⁴. Схоже, чимало людей мріє про те, щоб з'єднати емоції людиноподібної мавпи з мозком, схожим з комп'ютером. Якби цю мрію вдалося здійснити, проблема людської свободи й відповідальності, мабуть, зникла б. Почуття людини визначалися б інстинктами, розум — комп'ютером; людині не довелося б шукати відповіді на питання, котрі ставить перед нею її існування. Подобається комусь ця мрія чи ні, але здійснити її неможливо; гола мавпа з комп'ютерним мозком перестала б бути людиною або, скоріше, «вона» перестала б *бути*¹⁵.

Серед патогенних чинників, що впливають на людину з боку технологічного суспільства, необхідно згадати ще два: зникнення приватного життя (privacy) і *особистісного людського спілкування*.

Приватне життя — поняття складне. Воно було і залишається привілеєм середніх і вищих класів, оскільки сама його основа — простір приватного життя — дорого коштує. Проте цей привілей може стати загальним благом поряд з

іншими економічними привілеями. Окрім цього економічного чинника, він базувався на накопичувальній тенденції, за якої *моє* приватне життя — виключно *моє* і нічого більше, як і *мій* дім та інша власність. Її також супроводжувало *лицемірство*, розбіжність між позірною мораллю й дійсністю. Але й після того, як зроблено всі ці застереження, можливість зануритися у свій внутрішній світ як і раніше уявляється важливою умовою продуктивного розвитку особи. Передусім тому, що приватне життя, аби зосередитись, має звільнитися від постійного «гамору» людської балаканини й небажаного втручання у власні духовні процеси. Якщо всі відомості приватного характеру перетворювати на загальнодоступні, то переживання будуть дедалі більш поверховими і схожими. Люди боятимуться відчутти «щось неправильне», їх не легше буде піддавати психологічній маніпуляції, коли за допомогою психологічного тестування намагаються визначити стандарти для «бажаних», «нормальних», «здорових» установок. Беручи до уваги, що ці тести застосовуються для того, аби допомогти компаніям та урядовим чиновникам знайти людей з «найкращими» установками, використання психологічних тестів (котрі й сьогодні є чи не головною умовою для одержання високооплачуваного робочого місця), являє собою серйозне порушення громадянської свободи. На жаль, багато психологів усі свої знання про людину віддають на службу такому маніпулюванню, підпорядкованому тому, що великі організації вважають ефективним. Отже, психологи стають важливою частиною індустріальної та урядової системи, хоча твердять, нібито їхня діяльність слугує оптимальному розвитку людини. Це твердження засноване на раціоналізованому уявленні, боцїмто те, що добре для корпорації, добре й для людини. Важливо, аби керівники розуміли, що багато з того, що вони одержують від психологічного тестування, базується на досить обмежених уявленнях про людину, які насправді й містилися у вимогах керівництва, переданих психологам, котрі у свою чергу повернули їх назад керівництву у вигляді результатів нібито незалежного вивчення людини. Навряд чи варто ще говорити про те, що вторгнення в приватне життя може призвести до контролю над індивідом, більш всеохоплюючого, а, можливо, й руйнівнішого, ніж той, що дотепер встигли продемонструвати тоталітарні держави. Аби втілитися в життя оруеллівському 1984, знадобиться значна допомога з боку психологів, котрі здійснюють тестування, підтримування нормального стану, і

нівелювати нерівності. Надзвичайно важливо провести межу між психологією, яка робить своєю метою благополуччя людини, і психологією, котра вивчає людину як об'єкт з метою зробити її ще більш придатною для технологічного суспільства.

в. Потреба у впевненості

У нашому обговоренні я ще не брав до уваги одну надзвичайно важливу обставину для розуміння людської поведінки в сучасному суспільстві: потребу людини у впевненості. У людини немає інстинктів, які б регулювали її поведінку немовби автоматично. Вона має зробити вибір, а це означає, що в найвідповідальніших випадках вона ризикує життям, якщо цей вибір виявиться хибним. Сумніви, які охоплюють людину, коли вона має прийняти рішення — і часто-густо швидко, — викликають хворобливе напруження й можуть навіть піддати серйозному випробуванню її здатність швидко приймати рішення. Як наслідок, у людини виникає глибока потреба у впевненості; вона хоче вірити, що нема підстав для сумнівів, що її спосіб прийняття рішень є правильним. Дійсно, вона скоріше прийняла б «неправильне» рішення і була впевнена в цьому, ніж прийняла правильне рішення й краялася сумнівами щодо його доцільності. Тут міститься одна з психологічних причин віри в ідолів та політичних лідерів. Ідеться про вилучення сумнівів і ризику з процесу прийняття рішень. Це не означає, що після прийняття рішення вже не піддаються ризику ані життя, ані свобода тощо. Просто усувається ризик щодо неправильності методу прийняття рішень.

Упродовж багатьох віків упевненість гарантувалась уявленнями про Бога. Всюдисущий і всемогутній Бог не лише створив світ, а й проголосив принципи людської поведінки, які існують поза всяким сумнівом. Церква детально «розтлумачувала» ці принципи, і людина, котра прилучалася до церкви, наслідуючи її правила, була впевнена, що попри все, що могло трапитися, вона знаходиться на шляху до спасіння й вічного життя на небесах¹⁶. Поява наукового підходу й підірвав віри у впевненість, яку пропонує релігія, спонукали людину до нових пошуків упевненості. Спочатку здавалося, що наука здатна створити їй нове підґрунтя. Так уявлялося раціонально мислячій людині останніх століть. Мірою ускладнення життя, яке втрачало всі людські виміри, мірою зростання відчуття

власного безсилля й відокремленості орієнтована на науку людина втратила здатність бути раціональною й незалежною. Вона позбавилася сміливості думати самостійно й приймати рішення на основі інтелектуальної та емоційної причетності до життя, їй забажалося обміняти «непевну впевненість», котру раціональна думка здатна видати за «абсолютну», на нібито «науково обґрунтовану впевненість», що спирається на здатність до передбачення.

Ця впевненість гарантується не власними ненадійними знаннями та емоціями людини, а комп'ютером, здатним зробити передбачення й бути гарантом упевненості. Візьмемо для прикладу планування у великій корпорації. За допомогою комп'ютерів можна скласти план на багато років наперед (включаючи сюди й маніпулювання людським розумом і смаками); керуючому більше не доводиться спиратися на своє власне судження: для цього є «істина», проголошена комп'ютером. Урешті-решт, рішення керуючого може виявитися помилковим, але і йому нема потреби виявляти недовірливість до процесу прийняття рішення. Він відчуває, що має право прийняти або відхилити дані комп'ютерного прогнозування, але насправді в цьому він настільки ж мало вільний, як і добродесний християнин у своїх діях проти Божої волі. Загалом він міг би це зробити, але це було б безглуздя — взяти ризик на себе, оскільки немає більшого джерела впевненості, ніж Бог, — або комп'ютеризоване рішення.

Потреба у впевненості породжує потребу в тому, що тотожне сліпій вірі в дієвість методу комп'ютерного планування. Керуючі позбавлені сумнівів, як, до речі, й решта працівників організації. Саме факт, що судження й почуття людини буцімто не мають відношення до процесу прийняття рішень, підносить комп'ютерне планування на богорівний щабель. Така система планування набуває дедалі більшої популярності в політиці й стратегії уряду. В ідеалі зовнішня політика, а натомість на сьогодні й воєнне планування звільнені від примх людської волі й довірені комп'ютерній системі, котра прорікає «істину», оскільки, на відміну від людини, не робить помилок і не прагне до корисливих цілей. В ідеалі вся зовнішня політика й воєнна стратегія базуються на рішеннях комп'ютера, а це значить, що всі факти відомі, враховані й закладаються в комп'ютер. Такий метод відкидає сумніви, хоча зовсім не виключає можливості катастрофи. Якщо вона все-таки настане після того, як будуть прийняті рішення на підставі безсумнівних «фактів», це вже буде схожим на Божественне втручання, з

яким треба лише змиритися, оскільки людина здатна тільки на те, щоб прийняти найкраще рішення з тих, котрі вона знає, як приймати.

Мені здається, що ці міркування — єдиний спосіб відповіді на загадке питання: як трапилося, що ті, хто планує нашу політику й стратегію, змирилися з думкою про те, що у відповідний момент вони, можливо, віддадуть накази, наслідком яких буде знищення їхніх власних сімей, більшості території Америки, а в «найкращому випадку» — і більшої частини індустріального світу? Коли вони покладаються на рішення, котре нібито за них зробили самі факти, їхня совість спокійна. Хоч би якими жахливими були наслідки їхніх рішень, їм немає потреби ставити під сумнів вірність і правомірність методу, за допомогою якого вони прийняли таке рішення. Вони діють на основі віри, котра по суті не відрізняється од тієї, на якій базувалися дії інквізиторів Святої Інквізиції. Деякі з них подібно до Великого Інквізитора Достоевського, можливо, являють собою навіть трагічні фігури, не здатні діяти інакше, тому що вони не бачать іншого шляху, окрім впевненості в тому, що вони діють у найкращий з можливих способів. Нібито раціональний характер наших плануючих інстанцій загалом не відрізняється від рішень донаукової епохи, які спиралися на релігію. Слід окремо зазначити: і релігійне рішення, що є сліпим підкоренням Божій волі, і комп'ютерне рішення, засноване на вірі в логіку «фактів», — це форми відчужених рішень, адже людина відмовляється од власного розуміння, од знань, од досліджень і відповідальності на користь ідола — будь то Бог чи комп'ютер.

Гуманістична релігія пророків не знала подібної підкореності. Рішення належало людині: їй самій доводилося розбиратися у своїх справах, виявляти альтернативи й після цього приймати рішення. Цьому не суперечить і справжня наукова раціональність. Комп'ютер може допомогти людині чітко уявити декілька можливостей, але ніхто за неї не прийме рішення, не лише в тому розумінні, що вона може вибрати серед різних варіантів, а й тому, що вона має використовувати свій розум, враховувати обставини навколишньої дійсності, аби вибрати з комп'ютера ті факти, які узгоджуються з вимогами розуму, а, отже, з вимогами підтримки й здійснення людської життєдайності.

Беззастережно та ірраціонально довірятися комп'ютерному рішенням стає небезпечно як у зовнішній політиці, так і в стратегічному плануванні, коли його здійснюють супро-

тивники, кожен з яких працює зі своєю інформаційною системою. Кожен з них намагається передбачити кроки супротивника, планує свої дії й розробляє сценарії, враховуючи вірогідні кроки з обох сторін. Кожен може вести свою гру багатьма варіантами, наприклад, коли його сторона виграє, або коли ситуація заходить у безвихідь, або коли обидва програють. Але, як зазначив Гарві Уїллер, якщо виграє хоча б один — це означає загибель обох. Хоча мета гри — досягти безвихідного стану, за правилами гри такий стан вважається небажаним. Відповідно до своїх методів і потреби відчувати себе впевнено, обидва гравці відкидають шлях докомп'ютерної дипломатії і стратегії: діалог з його можливостями чимось поступатися й щось одержати, од чогось відкрито або непомітно відмовитися, діалог, який припускає компроміси й навіть капітуляцію, якщо метод не передбачає діалогу з усіма його можливостями уникнути катастрофи. Лідери діють як фанатики, оскільки припускають самознищення, хоча в психологічному плані вони ювсім не фанатичні, бо їхні дії спираються на вільну від емоцій віру в раціональність (обрахованість) комп'ютерних методів.

Гаряча лінія зв'язку між Вашингтоном і Москвою викликає іронічні коментарі щодо методу безособового прийняття рішень. Коли здавалося б, що комп'ютерний метод уже довів обидві держави до зіткнення, яке, можливо, не вдасться подолати, обидві сторони використовують старомодний спосіб особистого спілкування як останній аргумент у політичній процедурі. Кубинську ракетну кризу було подолано після декількох особистих контактів між Кеннеді та Хрущовим. Дещо подібне відбулося в 1967 році під час арабо-ізраїльської війни. Ізраїльський напад на американський розвідувальний корабель «Ліберті» мав наслідком надзвичайну активність американських повітряних сил на авіабазах. Росіяни, котрі стежили за пересуванням американців, ставили питання: як це розуміти — як приготування до агресивних дій? У ситуації, що склалася, Вашингтон дав пояснення Москві через пряму лінію зв'язку, Москва повірила тому поясненню, і можливого збройного зіткнення вдалося не допустити. Гаряча лінія зв'язку — це свідчення того, що лідери систем здатні схаменутися за хвилину до того, коли вже буде занадто пізно, і що вони визнають, що людський діалог — надійніший шлях до попередження небезпечних зіткнень, ніж продиктовані комп'ютером кроки. Але беручи до уваги тенденції в ціло-

му, прямий зв'язок — слабкий захист для виживання людства, оскільки два гравці можуть прогаяти потрібний момент для пояснень, або, принаймні, для того, щоб вони були правдоподібними.

Дотепер я говорив про потреби у впевненості лише в економічному й політико-стратегічному процесах. Але сучасна система задовольняє цю потребу й у багатьох інших аспектах. Особиста кар'єра стала передбачуваною: оцінки, починаючи з початкової школи й надалі — у середній школі, коледжі, а також психологічні тести, дозволяють передбачити кар'єру певної людини, хоча вона, звичайно, зазнає впливу змін, що відбуваються в економічній системі. У дійсності людину, котра бажає просування по службі у великій корпорації, переслідують глибокі відчуття невпевненості й тривоги. В будь-який момент вона може зірватися вниз.

Можливо, їй не вдасться досягти бажаної мети, і вона стане невдахою в очах родини та друзів. Але ця тривога лише посилює жадобу впевненості. І якщо її спіткає невдача, незважаючи на впевненість, котру дають методи прийняття рішень, їй, врешті-решт, не доведеться звинувачувати себе.

Така ж потреба бути впевненим існує і в царинах думки, почуттів і естетичних оцінок. В міру поширення письменності й розвитку засобів масових комунікацій людина швидко навчається тому, які думки «правильні», яка поведінка вважається відповідною, які почуття є нормальними, яким смакам «настав час». Усе, що їй потрібно зробити, — це сприймати сигнали засобів масової інформації, і вона може бути впевненою, що не зробить помилки. Журнали мод підказують, якому стилю віддають перевагу, а книжкові клуби — які книги варто читати і, на довершення всього, нові методи пошуку підходящого шлюбного партнера засновані на рішеннях комп'ютерів.

Наше покоління відшукало заміну Богові: безособовий розрахунок. Цей новий бог перетворився на ідола, в жертву якому, можливо, принесуть усіх людей. Виникає нове розуміння священного і безсумнівного — обчислюваність, вірогідність, фактичність. Тепер нам слід звернутись із запитанням до самих себе: що ж поганого в тому принципі, коли ми передамо комп'ютеру всі факти, а останній зможе запропонувати найкраще з можливих рішень відносно наступних дій?

Що таке факти? Навіть якщо вони достовірні й не спотворені особистими або політичними пристрастями,

самі по собі вони можуть виявитися не лише без будь-якого значення, а й неістинними, якщо під час їх відбору увага відволікається од того, що стосується справи, або якщо свідомість розпоршується й деталізується такою мірою, що чим більше «інформації» сприйняла людина, тим менше вона здатна прийняти необхідне рішення. Відбір фактів передбачає поцінування й вибір. Усвідомлення цього — необхідна умова раціонального використання фактів. Важливе судження про факти висловив Вайтгед. «В основі будь-якого авторитетного свідчення, — писав він у роботі «Функція розуму», — знаходиться переваження факту над думкою. До того ж це протиріччя між фактом і думкою може ще й бути хибно витлумачене, оскільки думка — це момент факту досвіду. Таким чином, безпосередньо фактом є те, що є, частково завдяки включеній у нього думці»¹⁷.

Факти мають бути *доречними*. Але доречними по відношенню до чого або до кого? Якщо мені повідомляють, що А перебуває у в'язниці за те, що поранив суперника в приступі диких ревнощів, то мені повідомили факт. Ті ж самі відомості я можу висловити, кажучи, що А був у в'язниці або що А був несамовитою людиною (чи є такою), або що А був ревнивою людиною (чи є такою), але всі ці факти мало що говорять про А. Може бути, що він людина надмірних почуттів, горда, надзвичайно прямодушна: відомі мені факти можуть нічого не говорити про те, як теплішають очі А, коли він розмовляє з дітьми, або те, що він готовий турбуватися про них і допомагати їм. Можливо, цей факт не взяли до уваги як такий, що не стосується до відомостей про даний злочин; окрім того, поки що комп'ютеру важко зареєструвати певний вираз людських очей або вловити й закодувати дивовижні нюанси міміки.

Коротше кажучи, «факти» — це інтерпретація подій, а інтерпретація передбачає певну зацікавленість, яка робить події доцільними. Ключове питання полягає в тому, щоб усвідомити, у чому мій інтерес і, отже, якими мають бути факти, аби мати відношення до справи. Хто я — друг цієї людини чи слідчий, чи просто людина, бажаючи побачити людину в її людських проявах? Окрім усвідомлення власної зацікавленості, мені слід було б знати всі деталі цього епізоду, але й тоді не виключено, що й деталі не підкажуть мені, як поцінувати її вчинок. Ніщо в її індивідуальності і в її характері, як такому, включаючи елементи, котрі не усвідомлює й вона сама, не дозволило б мені дати оцінку її вчинкові, за винятком знання її самої. Однак для того, аби одержати надійну інформацію, мені також слід було б знати

самого себе, мою власну систему цінностей: що у ній справжнє, а що ідеологізоване, а також мої інтереси — егоїстичні та інші. Факт, поданий описово, може більше чи менше додати мені інформованості; проте добре відомо, що немає ефективнішого способу перекрутити істину ніж запропонувати не більше як низку «фактів».

Істиною тут є те, що порівняно з оцінкою епізоду із життя окремої людини набагато складнішою і з більшими наслідками є процедура поцінування фактів політичного й соціального життя. Я хочу показати, що одиничний факт, з якого ми починаємо, нічого не вартий без оцінки цілісної системи, що передбачає аналіз процесу, в який ми також включені як спостерігачі. У кінцевому підсумку необхідно констатувати, що сам факт націленості на відбір деяких подій в якості фактів справляє на нас вплив. Подібним рішенням ми прийняли на себе зобов'язання рухатися в певному напрямкові, і це зобов'язання визначає наш подальший відбір фактів. Те ж саме справедливо і для наших опонентів. Вони теж перебувають під впливом свого відбору фактів, як, до речі, й нашого. Але не тільки самі факти добираються й упорядковуються відповідно до цінностей; комп'ютерне програмування базується на включенні в нього цінностей, що нерідко відбуваються на рівні несвідомого. Принцип, згідно з яким, чим більше ми виробляємо, тим краще, — сам по собі є ціннісним судженням. Якби замість цього ми вважали, що наша система має сприяти оптимізації людської активності й життєствердження, ми б програмували в інший спосіб, і інші факти здавалися б нам доречними. Ілюзія достеменності комп'ютерного рішення, яку поділяє значна частина громадськості й багато людей, котрі приймають рішення, спирається на помилкові припущення: а) що факти подано «об'єктивно» і б) що програмування є вільним від ціннісних норм¹⁸.

Усе планування, із застосуванням комп'ютерів або без них залежить від норм і цінностей, закладених у підвалини планування. Планування само по собі — це один з найпрогресивніших кроків, зроблених родом людським. Але не виключене й викривлення, якщо це — «зашорене» планування, при якому людина відмовляється од власних рішень, ціннісних рішень та відповідальності. Якщо ж це буде живе, відповідальне, «відкрите» планування, в якому подібні цілі повністю усвідомлені й спрямовують процес планування, воно стає благодіянням. Комп'ютер надзвичайно полегшує

планування, і його застосування зовсім не змінює фундаментального принципу належного співвідношення засобів і цілей; це трапляється лише у випадках зловживання ним.

Глава IV ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ ЛЮДИНОЮ?

1. ЛЮДСЬКА ПРИРОДА У РІЗНИХ СВОЇХ ПРОЯВАХ

Після обговорення нинішнього стану людини в технологічному суспільстві наш наступний крок спрямований до розгляду проблеми про те, що можна зробити для гуманізації технологічного суспільства. Але перед тим, як зробити цей крок, ми повинні спитати себе, що означає бути людяним, тобто що являє собою той людський елемент, котрий нам слід враховувати як головний чинник у функціонуванні соціальної системи. Такий підхід виходить за межі того, що зветься «психологією», її скоріше варто було б назвати «наукою про людину», дисципліною, яка має справу з даними історії, соціології, психології, теології, міфології, фізіології, економіки й мистецтва тою мірою, якою вони наближені до розуміння людини. Розгляд «науки про людину» в цій главі по необхідності є досить обмеженим. Я вибрав для обговорення ті аспекти, котрі здаються мені найпотрібнішими в контексті цієї книги і з урахуванням того, кому вона призначена. Людина завжди легко піддавалася спокусі — робить це й дотепер, — приймаючи особливу *форму* буття людини за її *сутність*. Наскільки це так, настільки людина визначає свою людяність у поняттях того суспільства, з яким себе ототожнює. Проте, якщо є правило, то є й виняток. Завжди знаходилися люди, котрі спрямовували погляд за межі існуючого суспільства; і якщо свого часу їх, можливо, й називали дурнями або злочинцями, то в літопису людської історії вони належать до плеяди великих людей, котрі розгледіли щось таке, що можна назвати універсально людським і що не збігається з тим, що дане суспільство сприймає за людську природу. Завжди знаходилися люди, і досить сміливі, і з достатньою уявою, аби зазирнути за межі власного соціального існування. Можливо, було б корисно навести декілька визначень «людини», а здатних одним словом охопити специфічно

людське. Людину визначали як *Homo faber* — виробляючу знаряддя. Насправді, людина виробляє знаряддя, але наші предки теж виробляли знаряддя ще до того, як стали людьми в повному розумінні слова¹⁹.

Людину визначали як *Homo sapiens*. Але в цьому визначенні все залежить від того, що розуміти під *sapiens*. Використати розум, аби віднайти кращі засоби для виживання чи досягнення бажаного, — така здатність властива й тваринам, і якщо є цей показник досягнень, то різниця між людиною і твариною виявляється в кращому разі кількісною. Якщо ж розуміти під *sapiens* знання, маючи на увазі думку, котра намагається осягнути сутність явищ, зазирнути під оманливу поверхню того, що є «достеменно достеменним», думка, мета якої — не маніпулювати, а осягати, тоді *Homo sapiens* було б дійсно правильним визначенням людини.

Людину визначали як *Homo ludens* — людина граюча²⁰, розуміючи гру як безцільну активність, яка виходить за межі безпосередньої потреби виживання. Насправді, від часів печерних розписів і до наших днів людина віддавалася насолоді безцільної активності. Можна було б додати ще два визначення людини. Отже, *Homo negans* — людина, здатна сказати «ні», коли більшість людей говорить «так», коли це потрібно для виживання чи для успіху. З урахуванням статистики людської поведінки, людину слід було б скоріше назвати «людиною, що каже «так». Але з огляду на людський потенціал людина відрізняється од усіх тварин своєю здатністю сказати «ні» своїм ствердженням істини, любові, цілісності, навіть ціною життя.

Іншим визначенням людини було б *Homo esperans* — людина, що сподівається. Як я вже зазначив, сподіватися, мати надію — це головна умова бути людиною. Якщо людина відмовилася од усякої надії, вона ввійшла у ворота пекла — знає вона про це чи ні — і залишила позаду себе все людське.

Мабуть, найбільш важливе визначення родової характеристики людини зробив Маркс, визначаючи її як «вільну, усвідомлювану діяльність»²¹. Пізніше я розгляну значення такого розуміння.

Можливо, до вже згаданих можна було б додати ще декілька подібних визначень, але всі вони зовсім не відповідають на запитання: що ж це значить — бути людиною? Вони підкреслюють лише деякі елементи людського буття, не намагаючись дати повнішу й системнішу відповідь.

Будь-яка спроба дати відповідь одразу наштовхується на заперечення, що в найкращому випадку така відповідь є не більше, ніж метафізичною абстракцією, можливо, поетичною, але, все ж таки, скоріше виразом суб'єктивного вибору, ніж утвердженням якоїсь певної встановленої реальності. Останні слова нагадують про фізика-теоретика, здатного розмірковувати про власні уявлення, які нібито є об'єктивною реальністю, і разом з тим відкидаючого можливість будь-якого остаточного твердження про природу матерії. Дійсно, зараз неможливо остаточне сформулювати, що означає бути людиною. Не виключено, що цього ніколи не вдасться зробити, навіть якщо б людська еволюція набагато перевершила нинішній момент історії, в якому людина навряд чи вже почала існувати як людина в повному значенні цього слова. Але скептичне ставлення до можливості зробити остаточне формулювання природи людини не означає, що буцімто взагалі неможливо дати наукові визначення, тобто такі, в яких висновки зроблено на фактичному матеріалі; висновки, котрі правильні, незважаючи на те, що приводом для пошуку відповідей було бажання щасливішого життя. Навпаки, як зазначив Вайтгед, «функція розуму — сприяти мистецтву жити»²².

Які знання можемо ми залучити для відповіді на запитання: що означає бути людиною? Відповідь не може знаходитись у тій площині, в якій такі відповіді найчастіше й шукають: добра чи погана людина, любить вона чи руйнує, легковірна чи незалежна тощо. Очевидно, людина може мати всі ці якості, так само, як і мати чи не мати музикального слуху, бути сприйнятливою до живопису або не розрізняти кольорів, бути святою або шахраєм. Усі ці та багато інших якостей — різноманітні можливості бути людиною. Дійсно, всі вони є в кожного з нас. Повністю усвідомити себе як людину — означає усвідомити, що, як сказав Теренцій, «*Homo sum, nil humani a me alienum puto*» (Я людина, і ніщо людське мені не чуже); що кожний несе в собі весь людський зміст, він — святий так само, як і грішник. За висловом Гете, немає такого злочину, в здійсненні якого не може уявити себе кожна людина. Всі ці *прояви людськості* природи відповідають на питання, що ж це таке — бути людиною. Вони тільки відповідають на питання, *наскільки ми можемо відрізнитися, залишаючись людьми*. Якщо ми хочемо знати, що означає бути людиною, нам потрібно бути готовими до того, аби шукати відповідь не у царині різноманітних людських можливостей, а серед самих умов людського існування, з яких випливають усі ці можливості у вигляді альтернатив. Ці умови можна досяг-

нуги не з допомогою метафізичного умогляду, а шляхом залучення антропології, історії, дитячої психології, індивідуальної та соціальної психопатології.

2. УМОВИ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ

Що ж це за умови? По суті, їх дві і вони взаємопов'язані: по-перше, зменшення залежності від інстинктів мірою просування еволюції тварин, що найбільше досягається в людині, у котрій детермінація інстинктів на шкалі рухається до нульової позначки.

По-друге, колосальне збільшення розмірів і ускладнення мозку у співвідношенні до ваги тіла, що відбулося в другій половині плейстоцену. Збільшена кора головного мозку — основа свідомості, уявлення й усіх інших здатностей, таких, як мова й утворення символів, котрі характеризують людське існування.

Не маючи інстинктів, якими наділена тварина, людина не так добре як тварина пристосована, щоб літати або нападати. У неї відсутнє безпомилкове «знання», подібне до того, яке має лосось на шляху назад у річку на нерест або за допомогою якого птахи визначають, як летіти на південь взимку та як повернутися влітку. Її рішення *не нав'язується їй* інстинктом. *Вона* змушена їх приймати сама. Вона стикається з необхідністю вибору, і в кожному рішенні, що приймається, є ризик невдачі.

Невпевненість — ось ціна, яку людина платить за свідомість. Вона здатна терпіти відсутність впевненості завдяки тому, що усвідомлює і приймає стан, у якому опинилась людина, і сподівається, що вона не зазнає невдачі, хоча й без гарантії успіху. В неї нема впевненості; єдине вірне передбачення, яке вона може зробити, таке — «Я вмру».

Людина народжується як примха природи, перебуваючи всередині природи й разом з тим виходячи за її межі. Взамін втрачених інстинктів вона змушена шукати принципи, за якими діятиме й прийматиме рішення, їй потрібно мати систему орієнтації, яка б дозволила скласти послідовну картину світу як умову узгоджених дій. Вона змушена боротися не лише з такою небезпекою, як смерть, голод, біль, а й також із ще однією небезпекою, специфічно людською: психічного захворювання. Інакше кажучи, їй доводиться захищатися не тільки від небезпеки втратити життя, а й від небезпеки втратити розум. Людська істота, котра народилася за зазначених вище умов, дійсно збоже-

воліла б, якби не знайшла системи орієнтації, яка дозволила б їй так чи інакше відчувати себе у світі як вдома й уникати відчуття повної безпорадності, дезорієнтації й підірваності од своїх витоків. Існує чимало способів, за допомогою яких людина може знайти рішення проблеми, як залишатися живою й зберігати психічне здоров'я. Одні з них є кращими, інші гіршими. Слово «кращий» означає шлях, який сприяє зростанню сили, певності, радості, незалежності, слово «гірший» — усе навпаки. Але важливіше знайти хоч якесь життєдайне рішення, ніж відшукувати «краще» рішення.

Висловлені думки зачіпають проблему людської пластичності. Деякі антропологи та інші дослідники людини вірували в те, що людина нібито є безмежно пластичною. На перший погляд здається, що це саме так, на зразок того, що вона може їсти або м'ясо, або овочі, або і те, і те. Вона може бути і рабом, і вільною; жити у злиднях чи в достатку; жити в суспільстві, де поціновується любов, або в такому, де в ціні деструктивність. Насправді, людина може робити майже все, або, мабуть, краще сказати, суспільний устрій може зробити з людиною майже що завгодно. Тут є важливим слово «майже». Навіть якщо суспільний устрій може зробити з людиною все: заморити її голодом, замордувати, ув'язнити чи загодувати — цього не можна зробити без певних наслідків, які впливають із самих умов людського існування. Людина, повністю позбавлена всіх стимулів і задоволень, виявляється нездатною займатися працею, особливо кваліфікованою²³. Коли ж вона позбавлена їх не повністю, то, якщо перетворити її на раба, в неї з'явиться схильність бунтувати; якщо її життя є занадто нудним, у неї з'явиться схильність до несамовитості; якщо перетворити її на машину, вона, скоріш за все, втратить будь-яку здатність до творчості. У цьому відношенні людина мало чим відрізняється од тварини або неживої матерії. Можна деяких тварин тримати в зоопарку, але вони не даватимуть потомства; інші зшаленіють, хоча на волі вони не відзначалися шаленістю²⁴. Можна нагріти воду до певної температури, і вона перетвориться на пару; або охолодити її до певної температури, й вона стане твердою. Але не можна утворити пару, знижуючи температуру. Історія людини чітко показує, що можна зробити з людиною й водночас що *не можна*. Революцій не було б, якби людина була безмежно пластичною; не було б ніяких змін, тому що культура досягла б великих успіхів у формуванні людини, котра підкорялася б її зразкам без будь-якого опору. Але будучи лише *відносно* пластичною, людина завжди виступала проти таких умов,

які робили неврівноваженість між суспільним устроєм і людськими потребами занадто різними або навіть нестерпними. Спроба зменшити цю неврівноваженість, потреба встановити більш сприйнятливий і бажаний розв'язання проблем виявляє саму сутність динамізму еволюції людини в історії. Людина бунтувала не лише через матеріальні страждання; специфічно людські потреби, які ми обговоримо пізніше, — не менш сильні збуджуючі чинники революції та динаміки змін.

3. ПОТРЕБА В СИСТЕМІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА СПІВВІДНЕСЕНОСТІ

На питання, яке ставить людське існування, можуть бути різні відповіді. Вони зосереджуються навколо двох проблем: одна — це потреба в системі орієнтації, а друга — потреба мати певне коло співвіднесеності.

Які можливі відповіді на потребу в системі орієнтації? Дотепер людина винайшла лише одну переважну відповідь, що спостерігається й у тварин, — підкорятися сильному лідерові, котрий, як передбачається, знає, що є найкращим для груп, котрий планує, наказує та обіцяє кожному, що той, хто наслідує його, діє у найкращий спосіб в інтересах усіх. Аби досягти відданості лідерові або, інакше кажучи, надати індивідові достатньої віри в лідера, припускається, що лідер за своїми якостями є вищим за кожного з підлеглих. Він вважається всемогутнім, всевідаючим, священним; він або сам є богом, або наслідником бога, або верховним священнослужителем, який володіє таємницями космосу і здійснює ритуали, необхідні для його цілісності. Без сумнівів, лідери, звичайно, використовували обіцянки й погрози для того, щоб маніпулювати підлеглими. Але це ще далеко не все. Доки людина не досягла достатньо високого ступеня свого розвитку, їй був потрібен лідер, і вона дійсно жадала повірити у фантастичні розповіді, які свідчили про правомочність короля, Бога, батька, монарха, священника тощо. Потреба в лідері ще існує навіть у найпросвіченіших суспільствах сьогодення. Навіть у таких країнах, як Сполучені Штати або Радянський Союз, рішення, що стосуються життя й смерті кожного, віддано на розсуд невеликої групи лідерів, а то й однієї людини, котра формально діє на підставі права, наданого їй конституцією, — незалежно від того, чи називається вона «демократичною», чи «соціалістичною». Заради безпеки людям до вподоби власна залежність, особливо коли її тягар для них полегшується відносним комфортом матеріального життя та ідеологією,

що називає промивання мозку — «освітою», а підлеглість — «свободою».

Нема потреби шукати витoki цієї підлеглості у фактах панування — покори серед тварин. Дійсно, у значної кількості тварин вона не набуває таких граничних форм та й не так поширена, як серед людей. Умови людського існування самі по собі висунули б вимогу підкорення, навіть, якщо б ми зовсім проігнорували наше тваринне минуле. Хоча тут є одна вирішальна відмінність. *Людина не приречена бути ягничкою*. Насправді, оскільки людина — не тварина, вона зацікавлена в тому, щоб співвідноситися з дійсністю й усвідомлювати її, торкатися ногами землі, як у грецькій легенді про Антея; чим повніший людський контакт з реальністю, тим вона сильніша. Доки вона лише ягничка і її дійсність — ніщо інше, як фікція, створена суспільством для зручнішого маніпулювання людьми й речами, вона як людина квола. Будь-які зміни в соціальній моделі загрожують їй реальною небезпекою або навіть божевіллям, адже всі її відносини з реальністю опосередковані ілюзіями, які вона сприймає як достеменну реальність. Чим більшою є її здатність осягати дійсність самостійно, а не лише у вигляді певної суми відомостей, котрими її забезпечує суспільство, тим впевненіше вона себе почуває, оскільки меншою є її залежність від консенсусу в суспільстві, і, отже, тим менш загрозові для неї суспільні зміни. Людині як людині притаманна внутрішня схильність розширювати свої знання про дійсність, тобто наближатися до істини. Тут ми не торкаємося метафізичного поняття істини, обмежуючись лише зауваженням про зростаюче наближення. Порівняно з важливістю питання про збільшення чи зменшення ступеня осягнення дійсності, питання про наявність остаточної істини виявляється цілком абстрактним і недоречним. Дедалі зростаючий ступінь усвідомлення є нічим іншим, як процесом пробудження, розплющення очей, коли людина бачить те, що знаходиться перед нею. Усвідомлення означає звільнення від ілюзій, і наскільки його досягнуто, настільки воно являє собою процес звільнення.

Незважаючи на те, що в індустріальному суспільстві тепер існує трагічна невідповідність між інтелектом та емоціями, не можна заперечувати ту обставину, що історія людини — це історія дедалі зростаючого усвідомлення. Причому усвідомлення стосується й природи поза людиною і її власної природи. Хоча людина все ще має шори на очах, її критичний розум зробив чимало відкриттів і щодо природи всесвіту, і щодо природи людини. Людина ще

перебуває на самому початку цього процесу відкриття, і ключове питання полягає в тому, чи дозволить їй та руйнівна сила, котру надали їй сучасні знання, продовжувати розширювати межі цих знань до неосяжних нині меж. Інакше вона знищить себе ще до того, як зможе створити повнішу картину реальності.

Для такого розвитку необхідна одна умова: соціальні протиріччя та ірраціональності, котрі протягом більшої частини людської історії насаджували людині «хибну свідомість» — з метою виправдовування панування й підкорення, — мають зникнути або врешті-решт настільки скоротитися, щоб апологія існуючого суспільного ладу не паралізувала здатність людини до критичного мислення. Звичайно, справа не в тому, що є первинним, а що вторинним. Усвідомлення існуючої дійсності й можливостей її вдосконалення допомагає змінювати дійсність, а кожне покращення дійсності допомагає прояснити думку. Сьогодні, коли наукова аргументація піднеслася на таку височінь, трансформація обтяженого інерцією попередніх обставин суспільства в здорове суспільство могла б дозволити людині використовувати свій розум з такою об'єктивністю, до якої нас привчають учені. Справа тут передусім не в переваженні інтелекту, а в усуненні ірраціональності із суспільного життя — ірраціональності, що обов'язково веде до плутанини в думках. Людина має не лише розум і потребу в системі орієнтації, яка дозволяє їй побачити певний сенс у оточуючому її світі та упорядкувати його; вона ще має душу й тіло, котрі потребують емоційного зв'язку зі світом — з людиною й природою. Як я вже казав, тварині наперед дано зв'язки зі світом, опосередковані інстинктами. Людина, від'єднана своєю самосвідомістю й здатністю нудьгувати, була б безпорадною піщинкою, звіяною вітром, якби вона не знайшла емоційних зв'язків, котрі задовольняли б її потреби у співвіднесеності та єднанні зі світом за межами її особистості. Але на відміну од тварини вона має декілька різних шляхів установити такі зв'язки. Як і у випадку з розумом, одні можливості є кращими за інші, але в чому людина особливо відчуває потребу для підтримання свого психічного здоров'я — так це потребу в будь-яких зв'язках, які надавали б їй відчуття впевненості. Хто не має таких зв'язків, той, напевно, за визначенням є нездоровим, не здатним до будь-яких емоційних зв'язків із собі подібними. Найпростіша й найпоширеніша форма людської співвіднесеності — це її «первинні узи» з тим, звідки вона

походить: узи по крові, по спільній землі, по роду, по матері й по батькові — або у складніших суспільствах зв'язок зі своїм народом, релігією, класом. Ці узи за своєю природою, головним чином, не є сексуальними, вони висловлюють пристрасне бажання людини, яка не стала настільки дорослою, щоб бути самою собою, подолавши нестерпне відчуття відокремленості. Вирішення проблеми людської відокремленості шляхом збереження того, що я назвав «первинними узами» — природними й необхідними для дитини в її стосунках з матір'ю, — виявляється наочним, коли ми вивчаємо первісні культу поклоніння землі, озерам, горам або тваринам, часто-густо супроводжувані символічним ототожненням індивіда з цими тваринами (тотемні тварини). Щось подібне ми зустрічаємо в матріархальних релігіях, в яких шануються Велика Матір і богині родючості й землі²⁵. Мабуть, у патріархальних релігіях, де об'єктом поклоніння виступають Великий Батько, бог, король, вождь племені, закон або держава, робиться спроба подолати первинні узи з матір'ю і землею. Але хоча перехід від матріархального до патріархального культу є прогресивним для суспільства, обидві форми мають те спільне, що людина набуває своїх емоційних зв'язків з піднесеним над нею авторитетом, якому вона сліпо підкоряється. Залишаючись зв'язаною з природою, матір'ю чи батьком, людина дійсно може відчувати себе у світі як у себе вдома, але за цю впевненість вона платить непомірну ціну своєю підкореністю, залежністю, неможливістю цілком розвинути свій розум і здатність любити. Вона залишається дитиною, коли їй слід було б стати дорослою²⁶.

Первісні форми як кровозмісних зв'язків з матір'ю, землею, расою тощо, так і благодушного або зловісного екстазу можуть зникнути тільки тоді, коли людина винайде досконаліший спосіб відчувати себе у світі як вдома, коли буде розвиватися не лише її інтелект, а й здатність відчувати спільність без підкорення, бути вдома без ув'язнення, внутрішній зв'язок без придушення, здатність відчувати себе як вдома, а не в ув'язненні. У масштабах суспільства це нове бачення виявлялося із середини другого тисячоліття до нашої ери до середини першого тисячоліття — в один із знаменніших періодів людської історії. Вирішення проблеми людського існування вже не шукали в поверненні до природи, у сліпому підкоренні особі батька, встановивши, що людина може відчувати себе у світі як вдома й подолати відчуття загрозливої самотності шляхом досягнення повного

розвитку своїх людських сил, здатності любити, користуватися розумом, творити красу й насолоджуватися нею, поділяти свою людяність з усіма близькими. Це нове бачення проголосили буддизм, іудаїзм і християнство.

Новий зв'язок, що дозволяє людині відчувати себе єдиною з усіма людьми, докорінно відрізняється од підкорюючого зв'язки з батьком і матір'ю; це гармонійні узи братерства, за яких солідарність і людські зв'язки ані емоційно, ані інтелектуально не затьмарені обмеженням свободи. Ось чому братерство — це не питання суб'єктивного бажання, лише воно здатне задовольнити дві потреби людини: бути тісно пов'язаним і водночас бути вільним, бути частиною цілого й бути незалежним. Такий спосіб вирішення проблем відчували на собі чимало індивідів і груп, як релігійних, так і світських, котрі були й залишилися в змозі розвивати узи солідарності разом з необмеженим розгортанням індивідуальності й незалежності.

4. ПОТРЕБА ВИЖИВАННЯ ТА ІНШІ ПОТРЕБИ

Для повного розуміння людських проблем і можливих варіантів вибору, з якими стикається людина, потрібно обговорити інший тип фундаментального конфлікту, характерного для людського існування. Оскільки в людини є тіло й тілесні потреби, здебільшого такі ж, як у тварини, вона має й притаманне їй прагнення до фізичного виживання, хоча методи, які вона використовує, не мають інстинктивного, рефлексивного характеру, котрий більше розвинутий у тварин. Тіло людини змушує її бажати вижити попри всі обставини, навіть коли йдеться про щастя чи нещастя, рабство чи свободу. Внаслідок цього людина повинна працювати або змушувати інших працювати на себе. У попередній історії людина витрачала більшу частину часу на здобування їжі. Слова «здобування їжі» я тут вживаю в найширшому розумінні. У випадку з твариною це, головним чином, означає здобування їжі в такій кількості й такій якості, які їй підказують інстинкти. Людина набагато гнучкіша у виборі їжі, більш того, ставши колись на шлях цивілізації, вона працює не лише заради харчування, а й для виготовлення одягу, спорудження житла, а в розвиненіших культурах — заради ще багатьох речей, які прямо не пов'язані з фізичним виживанням, але виявили себе реальними потребами, що становлять матеріальну основу життя й сприяють розвиткові культури.

Якби людина обмежувала мету свого життя забезпеченням фізичного існування, то не було б проблем. Хоча в людини немає інстинкту, властивого мурашці, проте мурашкоподібне існування було б для неї цілком терпимим. Однак такі вже особливості людини, що її не задовольнить буття мурашки, що, крім тла біологічного або матеріального виживання, існує характерна для людини царина, котру можна позначити як таку, що виходить за межі простого виживання або як надутилітарну.

Що це означає? Саме тому, що людина наділена свідомістю та уявою, тому що вона потенційно вільна, вона внутрішньо не схильна до того, аби бути, як одного разу сказав Ейнштейн, «гральними кубиками, висипаними з коробки». Вона хоче знати не лише те, що потрібно для виживання; вона хоче досягнути й те, що таке саме людське життя. Вона є єдиним випадком, в якому життя усвідомлює себе. Вона хоче користуватися тими здібностями, які вона розвинула за історичний час і які можуть бути в пригоді набагато ширше, ніж просте забезпечення біологічного виживання. Голод і статевий потяг як суто фізіологічні явища належать до царини виживання. (Психологічна система Фрейда страждає тією ж самою серйозною похибкою, що й механістичний матеріалізм його часів; саме вона привела його до створення психології на основі потягів, котрі слугують виживанню.) Але в людини є пристрасті, специфічно людські, які виходять за межі функції виживання.

Ніхто не висловив це ясніше за Маркса: «Пристрасть — сутнісна сила людини, що енергійно прагне до свого предмета»²⁷. У цьому твердженні пристрасть розглядається як поняття, що висловлює відношення або співвіднесеність. Динамізм людської природи, в тій мірі, наскільки вона є людською, передусім міститься в потребі людини реалізувати свої здатності у відношенні до світу, а потім уже в потребі використати світ як засіб для задоволення фізіологічно необхідного. Це означає, що оскільки я маю очі, то є потреба бачити, оскільки є вуха, є потреба чути, оскільки є розум, є потреба міркувати, оскільки є душа, є потреба відчувати. Коротше кажучи, оскільки я є людиною, мені потрібна людина й світ. Що Маркс розуміє під «людськими здібностями», які пристрастно ставляться до світу, чітко з'ясовує таке: «Кожне з її людських відношень до світу — зір, слух, нюх, смак, дотик, мислення, споглядання, відчуття, хотіння, діяльність, любов — словом, усі органи її

індивідуальності... це — здійснення на ділі людської дійсності... Я можу на практиці відноситися до речі по-людському тільки тоді, коли річ по-людському відноситься до людини»²⁸.

Людські потяги, наскільки вони вищі за утилітарні, являють собою вираз фундаментальної, специфічно людської потреби: потреби співвіднести з іншою людиною й природою та утверджувати себе в цій співвіднесеності.

Обидві форми людського існування: здобування їжі для виживання у вузькому або ширшому розумінні та вільна спонтанна активність, що виявляють людські здібності й пошук сенсу за межами утилітарної праці — внутрішньо притаманні людському існуванню. Кожне суспільство й кожна людина мають свій особливий ритм, у якому виявляються ці обидві форми життя. Що має значення, так це те, з якою силою виявляється кожна з них і яка має зверхність над іншою.

Подвійна природа цієї протилежності властива як дії, так і думці. Активність на рівні виживання — це те, що звичайно називають працею. Активність на рівні, який перевищує виживання, — це те, що зветься грою або всі види діяльності, пов'язані з культом, ритуалом, мистецтвом. Думка теж виявляється у двох формах: одна обслуговує функцію виживання, друга — функцію знання в смислі розуміння та інтуїції. Щоб досягнути свідомість і так зване несвідоме, дуже важливо розрізнити думку, спрямовану на виживання, і думку, що виходить за межі мети виживання. Наша усвідомлена думка є таким типом мислення, пов'язаним з мовою, який здійснюється в соціальних категоріях, відбитих у нашому мисленні з раннього дитинства²⁹. Наша свідомість — це переважно усвідомлення таких явищ, які соціальний фільтр, що складається з мови, логіки й табу, дозволяє нам довести до усвідомлення. Ті явища, котрим не вдається пройти крізь соціальний фільтр, залишаються на рівні несвідомого або, точніше кажучи, ми не усвідомлюємо всього того, що не може проникнути в нашу свідомість тому, що соціальний фільтр не пропускає його. Ось чому свідомість визначається структурою суспільства. Однак це твердження є лише описовим. Оскільки людина має працювати в даному суспільстві, потреба у виживанні спонукає її прийняти концептуальні схеми цього суспільства, а, отже, витіснити все, що вона усвідомила б, якби в її свідомості були зафіксовані інші схеми. Тут не місце для прикладів на підтвердження цієї гіпотези, але, якщо читач вивчає інші

культури, то йому не буде важко самому підібрати такі приклади. Категорії, в яких мислить індустріальна епоха, — це кількісні виміри, абстракція, порівняння, це прибутки й видатки, це ефективність і неефективність. Членові нинішнього суспільства споживання, наприклад, немає потреби витіснити сексуальні бажання, оскільки норми індустріального суспільства секс не забороняють. Представник середнього класу ХІХ століття, зайнятий накопиченням капіталу й скоріше вкладенням, ніж його споживанням, змушений був витіснити сексуальні бажання, тому що вони не вписувалися в корисливий та накопичувальний умонастрій його суспільства або, точніше, середніх класів. Якщо ми в думці перенесемось у добу середньовіччя або в грецьке суспільство, або в такі культури, як культура індіанців публо, неважко виявити, що вони повністю усвідомлювали, яким явищем життя їхній соціальний фільтр дозволяв просякнути у свідомість, а яким забороняв.

Найяскравіший випадок, коли людині не потрібно враховувати категорії її суспільства — це коли вона спить. Сон — це такий стан буття, коли людині не доводиться турбуватися про виживання. Поки вона в стані неспанья, вона значно обмежена турботами про виживання. Доки вона спить, вона є вільною людиною. Таким чином, її мислення не підпорядковується мислительним категоріям її суспільства й виявляє ту своєрідну творчу здатність, котру ми спостерігаємо в сновидіннях. У сновидіннях людина творить символи й проникає в природу життя й власної особистості, на що вона не здатна, доки вона як жива істота зайнята здобуванням їжі та забезпеченням безпеки. Нерідко, до речі, відсутність контакту з соціальною реальністю може стати причиною появи архаїстичних, примітивних, хворобливих переживань і думок, але навіть вони більш справжні й притаманні їй, ніж зразки думок її суспільства. У сновидіннях індивід долає вузькі рамки свого суспільства й повною мірою стає людським. Ось чому винайдене Фрейдом тлумачення сновидінь відкрило шлях до розуміння не підпорядкованої цензурі людськості в кожному з нас, хоча він переважно шукав витіснений статевий інстинкт. (Іноді діти, які ще не засвоїли достатньо настанови в процесі навчання та психотики, котрі полишили всі стосунки із суспільним світом, демонструють такі прозріння й творчі художні здібності, які адаптовані до суспільства дорослі вже не можуть виявити.)

Але сновидіння — це лише особливий стан людини, коли її життя не обмежується проблемою виживання. Го-

ловні ж їхні прояви — це ритуали, символи, малярство, поезія, драма, музика. Наше утилітарне мислення цілком логічно спробувало витлумачити всі ці явища як такі, що обслуговують функцію виживання (вulgаризований марксизм іноді по суті, хоча не за формою, збігався з цим типом матеріалізму). Більш глибокі дослідники, такі як Льюїс Мемфорд та інші, підкреслювали, що як печерні розписи у Франції та орнаменти первісної кераміки, так і розвинутіші форми мистецтва не мають утилітарного призначення. Можна було б сказати, що їхня функція — це допомога виживанню людського духу, а не тіла. Саме в цьому виявляється зв'язок між красою та *істиною*. Краса протистоїть не «потворному», а «хибному»; це є чуттєвим виразом таковості (suchness) речі або людини. Розмірковуючи в термінах дзен-буддійського мислення, творенню краси передують такі стан розуму, коли людина спорожнює себе, щоб настільки наповнитися заражуванним, аби стати ним. «Прекрасне» і «потворне» — це не просто конвенціональні категорії, які змінюються від культури до культури. Вдалим прикладом нашої нездатності досягнути красу є схильність простої людини вважати «вечірню зорю» зразком прекрасного, нібито дощ або туман є не такими ж прекрасними, хоча часом і менш приємними для сприйняття. Усе велике мистецтво за своєю суттю перебуває в конфлікті із суспільством, з яким воно співіснує. Воно висловлює істину існування незалежно від того, служить чи заважає ця істина справі виживання даного суспільства. Все велике мистецтво є революційним, тому що стикається із справжньою сутністю людини й ставить під сумнів достеменність різноманітних і швидкоплинних форм людського суспільства. Навіть коли митець — політичний реакціонер, він є революційнішим, якщо він великий митець, за представників «соціалістичного реалізму», котрі лише віддзеркалюють специфічну форму свого суспільства з його протиріччями.

Викликає подив те, що мистецтво не підлягало забороні властями впродовж усієї історії. Мабуть, тут є декілька причин, одна з них полягає в тому, що без мистецтва людина хиріє й навіть може стати не придатною для участі в практичних справах свого суспільства. Інша — в тому, що завдяки своїм особливостям і власній досконалості великий художник був «аутсайдером», тобто, доки стимулював життя, він не ставав небезпечним, оскільки не переводив своє мистецтво в політичну площину. Крім цього, мистецтво, звичайно, було доступне тільки освіченим і політично

найменш небезпечним класам у суспільстві. У всій попередній історії художники були придворними блазнями, їм дозволялося говорити правду, тому що вони її висловлювали в специфічній, соціально обмеженій художній формі.

Індустріальне суспільство нашого часу пишається тим, що мільйони людей мають можливість і дійсно послуговуються можливістю слухати чудову музику як у живому виконанні, так і в запису, милуватися творами мистецтва в багатьох музеях країни, читати шедеври літератури від Платона до Рассела в легкодоступних, недорогих виданнях. Поза сумнівом, спілкування з мистецтвом і літературою по-справжньому стосується лише меншості. Для переважної більшості «культура» — це наступна форма споживання і є таким же символом суспільного місця людини, як перегляд «відповідних» фільмів, знання «відповідної» музики, читання хороших книг, рекомендованих у коледжі і, отже, корисних для кар'єри. Найкращі твори мистецтва перетворені на предмет споживання і, так би мовити, сприймаються у відчуженій формі. Доказом цього слугує те, що в більшості люди, котрі відвідують концерти, слухають класичну музику, купують дешеві видання Платона, без відрази сприймають вульгарні телепередачі. Якби їхнє переживання мистецтва було справжнім, вони вимкнули б свої телевізори, коли їм пропонують далеку від мистецтва банальну «драму».

Однак ще не вмерло людське прагнення до того, що є драматичним, що стикається з підвалинами людського переживання. І хоча більшою мірою драма, яку пропонують у театрах і на екрані, — це або товар, котрий не має нічого спільного з мистецтвом, або вона споживається відчужено. Сучасна «драма» є грубою, примітивною й у тих випадках, коли вона є справжньою.

У наш час прагнення до драми знаходить найкращий вираз у тому, що для більшості людей досить привабливими є як реальні, так і надумані нещасні випадки, факти злочинів і насильства. Автомобільна аварія або пожежа привертають увагу натовпу людей і спостерігаються з великим зацікавленням. Чому вони так роблять? Просто тому, що одвічне протистояння життя і смерті проривається крізь поверхню буденності й зачаровує людей, зголоднілих за драмою. Через це ж саме найширше розповсюдження має газета з повідомленнями про злочини й насильство. Справа в тому, що хоча грецька драма або картини Рембрандта начебто високо поцінуються, в дійсності ж їх

витісняють злочини, вбивства, насильства, які безпосередньо демонструються по телевізору, або описуються в газетах.

5. «ОЛЮДНЕНІ ПЕРЕЖИВАННЯ»

Людина сучасного індустріального суспільства переживає інтелектуальний розвиток, кінця якому поки що не видно. Разом з тим вона схильна підкреслювати ті відчуття й чуттєві переживання, котрі об'єднують її з тваринами: статеві потяги, агресивність, страх, голод і спрага. Вирішальне питання стоїть так: чи існують емоційні переживання, які були б суто людськими й не належали до тих, котрі, як ми знаємо, виходять з нижчих відділів головного мозку? Часто-густо висловлюються думки, що величезний розвиток новоутворень кори головного мозку уможливив для людини досягнення постійно зростаючої інтелектуальної здібності, але що нижчі відділи головного мозку навряд чи відрізняються од її предків — мавп і, отже, емоційно висловлюючись, вона не просунулася вперед у своєму розвитку, й найбільше, на що вона здатна, це боротися зі своїми «потягами» шляхом витіснення або контролю³⁰.

Припускаю, що існують специфічно людські переживання, не інтелектуальні за своєю суттю, але й не ідентичні тим чуттєвим проявам, які здебільшого схожі з переживаннями тварин. Не будучи спеціалістом у галузі нейрофізіології, можу лише висловити здогадку³¹, що основу суто людських почуттів становлять особливі відносини між великими новоутвореннями кори головного мозку й старими його відгалуженнями. Є підстави для висновку, що специфічно людські емоційні переживання, такі, як любов, ніжність, співчуття і всі афекти, не пов'язані з функцією виживання, базуються на взаємодії між новими і старими відділами мозку; отже, людина відрізняється од тварини не лише інтелектом, а й новими емоційними якостями, які впливають з взаємовідносин між корою головного мозку й основою тваринної емоційності. Дослідник людської природи може емпірично спостерігати ці специфічно людські афекти, і навряд чи його збентежить той факт, що нейрофізіологія ще не відкрила нейрофізіологічний підмурок цієї частини переживань. Як і в багатьох інших фундаментальних проблемах людської природи, дослідник науки про людину не може нехтувати власними спостереженнями лише тому, що нейрофізіологія ще не дала «зелене світло». Кожна наука, будь то нейрофізіологія чи психологія, має

власний метод, і кожна за необхідності розглядатиме лише ті проблеми, котрі доступні їй на даний момент свого розвитку. Справа психолога — кинути виклик нейрофізіологові, спонукаючи останнього підтвердити або відкинути його (психолога) знахідки, так само, як до його обов'язків належить осмислення висновків нейрофізіології, висловлюючи щодо них визнання стимулюючих ідей або сумнівів. Обидві науки — і психологія, і нейрофізіологія — ще молоді й перебувають на початку свого шляху. Вони мають розвиватися відносно самостійно й разом з тим підтримувати тісний зв'язок одна з одною, взаємно кидаючи виклик і стимулюючи одна одну³².

Обговорення специфічно людських переживань, котрі надані — я називатиму їх «олюдненими переживаннями», — найкраще було б розпочати з розгляду «пожадливості». Остання являє собою звичайну характеристику бажань, які *рухають* людиною заради досягнення певної мети. Якщо почуття не пожадливе, людина не збуджується ним, не піддається йому, навпаки, є вільною й активною.

Пожадливість мотивується двома чинниками. 1) Порушенням фізіологічної рівноваги, яке породжує жадобу до їжі, питва тощо. Як тільки фізіологічна потреба задоволена, пожадливість припиняє свою дію, якщо порушення рівноваги не є хронічним. 2) Порушенням психологічної рівноваги, особливо наявністю почуття зростаючої тривоги, самотності, невпевненості, відсутності самоідентичності тощо, пом'якшених задоволенням таких бажань, як їжа, статевий потяг, влада, слава, власність та інших. Такий вид пожадливості в принципі є невгамовним, доки не зникне або значно не зменшиться людська тривога тощо. Перший тип пожадливості являє собою реакцію на обставини; другий внутрішньо властивий структурі характеру.

Пожадливе почуття є виключно егоцентричним. Чи йдеться про голод, спрагу або статевий потяг, пожадлива людина хоче чогось виключно для себе, а те, завдяки чому вона задовольняє своє бажання, — лише засіб для досягнення її власних цілей. Коли ми говоримо про голод чи спрагу, це само собою зрозуміло, але сказане стосується також і випадку, коли ми говоримо про сексуальне збудження в пожадливій формі, коли інша людина передусім стає *об'єктом*. У непожадливому почутті егоцентризму мало. Його переживання не вимагає збереження чийогось життя, послаблення напруження, задоволення або посилення чийогось его; воно не розраховане на те, щоб знімати велике напруження; воно починається якраз там, де закінчується необхідність у почуттях виживання чи втаму-

вання тривоги. Переживаючи непожадливе почуття, людина може собі дозволити вийти за власні межі; її не змушують стримуватися ні те, що вона має, ні те, що вона хоче мати; вона відкрита й чутлива.

Статеве переживання може бути приємним просто чуттєво, без глибокого кохання й без помітної пожадливості. Сексуальне збудження стимулюється фізіологічно й може привести, «а може й не привести» до інтимних людських стосунків. Протилежний вид сексуального бажання характеризується зворотною послідовністю, тобто коли кохання породжує сексуальне бажання. Точніше, це означає, що чоловік і жінка можуть переживати глибоке почуття кохання один до одного, яке виявляється в турботі, пізнанні один одного, близькості, відповідальності, і що це глибоке людське переживання збуджує жадання фізичного єднання. Певно, що другий тип сексуального бажання частіше властивий людям віком понад двадцять п'ять років, хоча це й не обов'язково, і що він є підґрунтям для постійного поновлення статевого потягу в тривалих моногамних людських стосунках. Якщо цей тип сексуального збудження відсутній, природно, суто фізіологічне збудження схилитиме людину до нових сексуальних переживань, за винятком випадків статевих збочень, здатних з'єднати двох людей на все життя внаслідок індивідуальної природи їхніх відхилень. Обидва види сексуального збудження за своєю суттю відрізняються од пожадливого, який переважно мотивується тривогою або нарцисизмом.

Незважаючи на те, що пожадливу сексуальність непросто відрізнити од «вільної», відмінність між ними все ж таки існує. Цій відмінності можна було б присвятити цілий том, в якому статеві стосунки описувалися б так само детально, як у Кінсі й Мастерса, але в якому вдалося б подолати вузькість їхньої позиції сторонніх спостерігачів. Проте я не вважаю, що нам треба чекати, доки таку книгу буде написано. Кожний, хто усвідомив і відчув цю різницю, може спостерігати в собі різні типи збудження, причому можна припустити, що люди, які більше експериментували в сексуальній царині, ніж, скажімо, представники середнього класу вікторіанської доби, отримають багатий матеріал для подібних спостережень. Я кажу: можна *припустити*, що вони будуть його мати, тому що, на жаль, збільшення експериментів у сексуальній царині не супроводжується достатньою мірою вмінням розрізняти якісні відмінності в сексуальному переживанні, хоча я певен, існує значна кількість людей, котрі, розмірковуючи навколо цих питань, здатні засвідчити наявність справжніх відмінностей.

Тепер ми можемо перейти до обговорення деяких інших «олюднених переживань», не претендуючи на вичерпність такого висвітлення. *Ніжність* є спорідненою з непожадливим сексуальним бажанням, але й відмінна од нього. Фрейду, уся психологія котрого має справу виключно з «потягами», неминуче довелося пояснювати ніжність як результат сексуального потягу, як сексуальне бажання із заборорою мети. Його теорія неминуче вела до подібного визначення, однак спостереження скоріше показують, що ніжність — зовсім не те явище, яке можна пояснити сексуальним бажанням із заборороною метою. Це переживання *sui generis* (своєрідне). Перша його якість полягає в тому, що воно вільне од пожадливості. Відчуваючи ніжність, людина нічого не хоче од іншої людини, навіть взаємності. У неї немає спеціальної мети, навіть тієї, яка наявна у відносно непожадливої форми сексуальності, а саме: кінцевої фізичної кульмінації. Вона не обмежена ані статтю, ані віком. Її найважче висловити словами, хіба що за допомогою поезії. Найяскравіше вона розкривається в тому, як людина доторкається до іншої людини, як вона дивиться на неї чи на нього. Яким тоном вона говорить. Можна сказати, що це переживання коріниться в ніжності, яке переживає мати стосовно своєї дитини. Але навіть якщо це так, людська ніжність набагато перевищує материнську ніжну прихильність до дитини, оскільки перша є вільною і від біологічних уз з дитиною, і від нарцисистського елементу материнської любові. Вона вільна не лише від пожадливості, а й від нетерпіння й цілеспрямованості. Серед усіх почуттів, створених людиною в самій собі впродовж історії, мабуть, немає жодного, яке б перевищувало ніжність за суто людською якістю. *Співчуття і співпереживання* — два інших почуття, споріднених з ніжністю, але не повністю збіжних з нею. Суть співчуття полягає в тому, що одна людина «страждає разом» з іншою людиною, або, в ширшому розумінні, «відчуває разом» з нею. Це означає, що одна людина дивиться на іншу не збоку, не як на людину, котра стала «об'єктом» мого інтересу або турботи (не слід забувати, що слова «object» — об'єкт, мета і «objection» — заперечення, протест є однокорінними), а що одна людина вміщує себе в іншу. Отже, я переживаю в собі те, що переживає вона. Це відношення — не од «Я» до «Ти», його характеризує фраза: «Я є Ти» (Tat Twam Asi). Співчуття або співпереживання передбачає, що я переживаю в собі те, що пережито іншою

людиною і, отже, у цьому переживанні вона і я — єдине. Усе знання про іншу людину дійсне настільки, наскільки воно спирається на моє переживання того, що переживає вона. Якщо ж це інакше, і людина залишається об'єктом, можливо, я багато знаю *про* неї, але я не *знаю* /7". Досить афористично цей тип знання висловив Гете: «Людина знає себе тільки в собі самій, але вона усвідомлює себе у світі. Кожний новий об'єкт, якщо він правильно пізнаний, відкриває новий орган у нас самих».

Можливість такого типу знання, заснованого на подоланні розриву між спостерігаючим суб'єктом і об'єктом, що спостерігається, вимагає, звичайно, гуманістичного підходу, про який я згадував вище, а саме: визнання того, що кожна людина містить у собі весь людський зміст, що в собі ми і святі, і злочинці, хоча різною мірою, і, отже, що немає нічого в іншій людині, чого ми не могли б відчувати як частину самих себе. Це переживання вимагає, аби ми звільнилися від звуженої належності тільки до того, що нам близьке за кровними узами, або в ширшому розумінні, близьке тому, що їмо однакому їжу, розмовляємо однією мовою, маємо єдиний «здоровий глузд». Аби *знати* людей з боку співчутливого й проникливого знання, треба звільнитися від звуженої належності до даного суспільства, раси, культури й просякнути в глибину людської сутності, де ми є нічим іншим, як просто людьми. Справжнє співчуття й знання людини значною мірою недооцінено як революційний чинник у розвитку людини, так само, як це трапилося з мистецтвом.

Ніжність, любов і співчуття — це витончені чуттєві переживання й загалом визнаються такими. Зараз я хочу обговорити деякі «людські переживання», які не прямо ототожнюються з почуттями і які частіше називають установками, їхня головна відмінність од переживань, про які йшлося раніше, полягає в тому, що вони висловлюють не безпосереднє відношення до іншої людини, а скоріше переживання всередині нас, яке лише в другу чергу стосується інших людей.

Першим, що я хочу описати в цій другій групі, є «*інтерес*». Слово «*інтерес*» майже втратило сьогодні своє справжнє значення. Сказати: «Я заінтересований» у тому чи іншому означає майже те, що «В мене немає особливого почуття щодо цього, але я й не повністю байдужий». Це одне з тих приховуючих слів, які маскують відсутність напруженості (*intensity*) і які достатньо туманні, щоб одночасно означати майже все — од зацікавленості в купівлі

акції до інтересу до дівчини. Але це розмивання змісту, яке зараз широко спостерігається, не може нас відвернути од вживання слів у їхньому первісному й глибокому значенні, що свідчило б про повернення до їхнього справжнього значення. Слово «інтерес» походить від латинського *inter-esse*, що значить «бути проміж — у середині». Якщо я заінтересований, я мушу вийти за межі свого ego, щоб бути відкритим світові й ускочити в нього. Інтерес заснований на активності. Це відносно стала установка, яка дозволяє людині будь-коли охоплювати зовнішній світ розумово, так само, як емоційно й чуттєво. Заінтересована людина стає цікавою іншим, тому що інтерес несе заразливість для тих, у кого він би не міг виникнути без зовнішнього втручання. Значення слова «інтерес» стає ще яснішим, якщо ми звернемо увагу на його протилежність — цікавість. Цікава людина у своїй основі є пасивною. Вона бажає бути насиченою інформацією й сенсаціями, яких їй завжди не вистачає, адже обсяг інформації не замінює її глибинної якості. Важливою формою втамування цікавості є плітки, будь то плітки жінки, котра живе в маленькому місті й спостерігає через зорову трубу за докільцям, або витонченіші плітки, що заповнюють шпальти газет, обговорюються на зустрічах викладачів, так само, як і на зустрічах керівних чиновників-менеджерів або на коктейлях, де зустрічаються письменники й художники. За своєю природою цікавість є негамовною, тому що попри всю її зловредність вона ніколи по суті не відповідає на питання: хто ж є інша людина? Об'єктами інтересу можуть бути люди, рослини, тварини, думки, соціальні структури; він певною мірою залежить від темпераменту людини, особливостей її характеру. Проте об'єкти є другорядними. Інтерес — це загальна установка і форма співвіднесеності до світу, і його можна визначити в широкому розумінні як зацікавленість живої людини в тому, що живе й росте. Навіть, коли ця сфера інтересу до однієї людини здається незначною, якщо інтерес є справжнім, неважко виявити інтерес і в інших галузях, просто тому, що людина стає заінтересованою.

Серед «людських переживань» наступне, варте обговорення, — це відповідальність. Знову ж, слово «*відповідальність*» втратило первісне значення і звичайно використовується в значенні обов'язок. Обов'язок — це поняття із царини несвободи на відміну од поняття відповідальності.

Різниця між обов'язком і відповідальністю зберігається з відмінністю між авторитарною і гуманістичною совістю. У своїй основі авторитарна совість — це готовність викону-

вати накази властей, яким людина підкоряється. Це схвалювана покора. Гуманістична совість — це готовність прислухатися до голосу власної людяності, незалежність від будь-яких наказів³⁴.

Два інших типи «людських переживань» важко визначити з точки зору почуттів, афектів і установок. Але немає особливого значення, куди ми їх віднесемо, оскільки всі ці визначення базуються на традиційних відмінностях, обґрунтованість яких виглядає сумнівною. Я маю на увазі почуття *самототожності* (identity) і *цілісності*.

За останні роки проблема самототожності, або ідентичності, знаходиться на передньому краї психологічних дискусій, особливо під впливом чудової праці Еріка Еріксона. Він говорив про «кризу ідентичності» і, без сумніву, він торкнувся однієї з головних проблем індустріального суспільства. Однак, на мою думку, він не пішов достатньо далеко й не заглибився як слід щодо повного розуміння феноменів ідентичності й кризи ідентичності. В індустріальному суспільстві люди перетворені на речі, а речі не відчують ідентичності. Хіба це не так? Хіба кожний автомобіль Форда певного року й певної моделі не ідентичний кожному іншому автомобілю Форда тієї ж самої моделі й не відрізняється од інших моделей або випусків інших років? Хіба кожна доларова купюра не тотожна будь-якій іншій, адже вона має однаковий дизайн, вартість, обмінний курс, але відрізняється од іншої доларової купюри якістю паперу залежно від строку користування? Речі можуть бути схожими або відмінними. Однак, коли говориться про самототожність, ідеться про якість, яка властива не речам, а тільки людині.

Що ж таке самототожність або ідентичність у *людському* розумінні? Серед багатьох підходів до цього питання я хочу виділити лише концепцію, згідно з якою ідентичність є переживанням, котре дає особистості всі підстави сказати: «Я» — це «Я», тобто активний центр, який організовує структуру всіх видів моєї справжньої й потенційної діяльності. Таке переживання «Я» існує лише в стані спонтанної активності, а не в стані пасивності й дрімотності — стані, коли люди достатньо прокинулися для того, аби займатися своїми справами й недостатньо — для того, щоб відчутти «Я» активним центром усередині себе самих³⁵. Подібне розуміння «Я» відрізняється од поняття ego (це поняття я вживаю не у фрейдівському, а в повсякденному значенні, коли про людину кажуть, що вона, наприклад,

має «велике его». Переживання свого его — це переживання себе як речі, відчуження свого власного тіла і всього того, що я *маю*: грошей, оселі, соціального стану, влади, дітей, своїх проблем. Я дивлюся на себе як на річ, а моя соціальна роль є ще однією властивістю речовості. Багато хто часто плутає ідентичність его з ідентичністю «Я» або самоідентичністю. Принципову різницю між ними побачити неважко. Переживання его та его-ідентичності пов'язані з поняттям володіння. Я *володію* «собою» подібно до того, як я володію іншими речами. Ідентичність з «Я» або самоідентичність переносить нас у царину буття, а не володіння. Я є «Я» лише в тих межах, у яких я існую як жива істота, що має інтереси, співвіднесена з іншими, активна, у межах досягнення єдності між уявленнями (про мене з боку інших, а також самоуявленнями) і глибинною сутністю моєї особистості. Криза ідентичності в наш час пояснюється, головним чином, зростаючими відчуженням та уречевленням людини, і його можна подолати лише тією мірою, якою людині вдається повернутися до життя й знову стати дієздатною. У психологічному аспекті немає коротшого шляху до подолання кризи ідентичності, ніж глибинне перетворення відчуженої людини на дійсно живу людину³⁶.

Дедалі більший наголос на его замість самості, на тому, щоб мати замість того, аби бути, знаходить дедалі більший вираз у нашій мові. Люди звикли говорити: «У мене безсоння» замість того, щоб сказати: «Я не можу спати»; або «Я маю клопіт» замість «Я нудьгую, я спантеличений» або щось таке інше; або «У мене щасливий шлюб» (інколи вдалий шлюб) замість того, щоб сказати: «Ми з дружиною любимо один одного». Усі поняття стосовно процесу буття перетворилися на уявлення про володіння. Его, статичне й нерухоме, ставиться до світу як до об'єкта володіння, у той час, коли самість співвідноситься зі світом через процес участі. Сучасна людина *має* все: автомобіль, дім, роботу, «дітлахів», шлюб, проблеми, турботи, задоволення — а якщо й цього мало, то й психоаналітика. Але він є ніщо.

Поняття ідентичності передбачає цілісність. Про неї тут можна згадати, адже цілісність передусім означає готовність не втручатися у сферу ідентичності іншого в багатьох можливих випадках такого втручання. Сьогодні основна спокуса щодо порушення ідентичності індивіда пов'язана з можливостями досягнення успіху в індустріальному суспільстві. Відчуття ідентичності є досить рідкісним явищем, оскільки життя в такому суспільстві примушує людину так

або інакше переживати себе як річ. Але справа ускладнюється тим, що, крім описаної вище ідентичності як свідомого явища, існує ще своєрідна несвідома ідентичність. Я маю на увазі, що деякі люди, свідомо перетворюючись на речі, несвідомо несуть у собі відчуття само-ідентичності якраз тому, що соціальним процесам не вдалося повністю перетворити їх на речі. Ці люди, піддаючись спокусі порушити свою цілісність, можуть мати несвідоме відчуття провини, що у свою чергу викликає почуття тривоги, причини якої вони не усвідомлюють. Ортодоксальна психоаналітична процедура занадто спрощено пояснює відчуття провини як результат кровозмісних бажань або «несвідомої гомосексуальності». Насправді, оскільки особистість у психологічному розумінні ще не до кінця вмерла, вона відчуває провину за те, що існує нецілісною.

Наше обговорення ідентичності й цілісності слід принаймні коротко доповнити також згадкою про установку, для визначення якої монсеньйор В. Фокс винайшов напрочуд вдале слово — *уразливість*. Особистість, котра переживає себе як *его*, а її почуття ідентичності є почуттям самоідентичності, природно бажає його захистити — себе, своє тіло, пам'ять, власність тощо, а також свої думки та емоційні прояви, що стали частиною її *его*. Вона постійно готова боронитися від будь-якого переживання, здатного порушити стабільність і незмінність її муміфікованого існування. Навпаки, людина, переживаюча себе не як така, що має, а така, що існує, дозволяє собі бути вразливою, їй нічого не належить, окрім того, що вона *є*, оскільки вона живе. Але в кожному мить, коли вона втрачає відчуття активності в стані розосередженості, їй загрожує небезпека і нічого не мати, і бути ніким. Вона може уникнути цієї небезпеки лише тоді, коли постійно буде пильною, пробудженою і життєдайною. Вона є уразливою порівняно з *его*-людиною, яка знаходиться у безпеці, тому що вона *має* без того, аби *бути*.

Зараз мені слід було б поговорити про надію, віру й відвагу як інші «людські переживання». Але докладне обговорення їх у першій главі дає мені підстави більше не торкатися цього питання.

Обговорення проявів «олюднених переживань» було б вельми неповним без з'ясування явища, котре імпліцитно наявне в усіх обговорюваних тут концепціях — *трансцендентність*. Трансцендентність як термін найчастіше вживається в релігійному значенні й стосується виходу за межі

людських вимірів для досягнення стану переживання божественного. Таке визначення трансцендентності повністю підходить до теїстичних систем. З нетеїстичної точки зору можна сказати, що поняття Бога є поетичним символом, який означає акт звільнення із в'язниці власного ego й досягнення свободи до відкритості і співвіднесеності зі світом. Коли ми говоримо про трансценденцію в не-теїстичному розумінні, тоді не виникає потреби в понятті Бога. Те ж саме можна сказати й про психологічну реальність. Підґрунтя для любові, ніжності, співчуття, заінтересованості, відповідальності та ідентичності визначається саме тим, щоб бути напротивагу тому, аби мати, а це означає вихід за межі ego. Це означає випустити своє ego, звільнитися від своєї пожадливості, спустошити себе, щоб потім наповнитися, стати бідним, аби потім бути багатим. Бажаючи фізично вижити, ми підкоряємося біологічному імпульсові, позначеному в нас із часів зародження живої матерії й трансформованому за мільйони років еволюції. Бажання жити «за межами лише виживання» є створенням людини впродовж історії, її альтернативою відчаєві та краху. Найвищий рівень обговорення «людських переживань» являє собою твердження про свободу як якість повністю людського буття. Наскільки ми виходимо за межі турбот про фізичне виживання, наскільки нами не керують страх, безсилля, нарцисизм, залежність тощо, настільки ми долаємо примусовість. Любов, ніжність, розум, зацікавленість, цілісність та ідентичність — усі вони є дітьми свободи. Політична свобода являє собою умову людської свободи лише мірою того, як вона сприяє розвиткові того, що є специфічно людським. Політична свобода у відчуженому суспільстві стає несвободою, оскільки посилює дегуманізацію людини.

6. ЦІННОСТІ Й НОРМИ

До цього часу ми ще не торкнулися одного з найважливіших елементів людської ситуації, а саме — потреби в цінностях, які спрямовують дії й почуття людини. Звичайно, існує розрив між тим, що люди вважають своїми цінностями, і справжніми цінностями, які ними керують, але ними не усвідомлюються. В індустріальному суспільстві офіційними, усвідомленими цінностями є ті, що становлять релігійну й гуманістичну традицію: індивідуальність, любов, співчуття, надія тощо. Але для більшості людей ці цінності

стали ідеологіями й дієво не мотивують людської поведінки. Неусвідомлювані цінності, які безпосередньо визначають людську поведінку, виникають у соціальній системі бюрократичного, індустріального суспільства, а саме — власність, споживання, соціальний стан, розваги, збуджуючі відчуття тощо. Такий розрив між усвідомлюваними й не-ефективними та неусвідомлюваними й дієвими цінностями внутрішньо спустошує особистість. Змушена діяти не так, як її навчали й усупереч своїм принципам, людина відчуває себе винною, не довіряє ані собі, ані іншим. Це той самий розрив, який виявило наше молоде покоління й так безкомпромісно виступило проти нього.

Цінності, як офіційні, так і фактичні, мають свою структуру та ієрархію, в якій певні вищі цінності детермінують інші як необхідні умови, кореляти свого здійснення. Специфічно людські переживання, які ми щойно обговорювали, у процесі розвитку утворюють систему цінностей у межах психодуховної традиції Заходу, а також Індії й Китаю за останні 4 тисячі років. Поки ці цінності спиралися на одкровення, вони були обов'язковими для тих, хто вірив у джерело одкровення, яким у західній традиції є Бог. (Цінності буддизму й даосизму базуються не на одкровенні вищої істоти. В буддизмі, наприклад, дієвість цінностей виводиться із спостережень за основною умовою людського існування — стражданням, з визнання пожадливості його причиною, з визнання шляхів подолання пожадливості, тобто «восьмеричного шляху». На цій підставі буддійська ієрархія цінностей є доступною для кожного, хто не має ніяких інших передумов, окрім раціонального мислення й справжнього людського досвіду.) Для людей на Заході постає питання про те, чи може ієрархія цінностей, представлена західною релігією, мати якусь іншу підвалину, крім Божественного одкровення.

Коротко підсумовуючи, зазначимо, що серед моделей, в яких не визнається Божественний авторитет як основа цінностей, є такі:

1. Повний релятивізм, котрий проголошує всі цінності особистою справою кожного і які поза особою не мають ніяких підстав. Філософія Сартра у своїй основі не відрізняється од такого релятивізму, оскільки вільно вибраний людиною проект може бути будь-яким, а, отже, і вищою цінністю за умови, що він є автентичним.
2. Відповідно до іншої концепції, цінності внутрішньо притаманні суспільству. Прихильники цієї точки зору вихо-

дять з передумови, що виживання будь-якого суспільства з його соціальною структурою й протиріччями має бути вищою метою всіх його членів, а, отже, усі норми, які сприяють виживанню цього конкретного суспільства, є найвищими цінностями і обов'язковими для кожного індивіда. З такої точки зору етичні норми є тотожними суспільним нормам, а суспільні норми слугують увічненню всякого суспільства — з його кривдами та протиріччями. Зрозуміло, що правляча еліта суспільства використовує всі можливі засоби для того, аби надати соціальним нормам, на які спирається їхня влада, вигляду священних й універсальних, пов'язаних з Божественним одкровенням або таких, що впливають з людської природи.

3. Є також ціннісна концепція, пов'язана з біологічно іманентними цінностями. Підстави деяких прибічників цього вчення полягають у тому, що такі переживання, як любов, відданість, групова солідарність, на їхню думку, коріняться у відповідних почуттях тварин: людська любов і ніжність беруть початок від материнського ставлення до потомства у тварин, солідарність — пов'язана з груповою згуртованістю, наявною в багатьох тварин. Чимало можна сказати на користь цієї концепції, але вона не дає відповіді на ключове питання про відмінності між людською ніжністю, солідарністю, іншими «людськими переживаннями» і тим, що в цьому відношенні спостерігається у тварин. Аналогії, які наводять такі автори, як Конрад Лоренц, зовсім не переконують. Біологічно іманентні ціннісні системи нерідко приводять до результатів, прямо протилежних гуманістично орієнтованій системі, обговорюваній нами. У відомому вченні соціал-дарвінізму егоїзм, конкуренція та агресивність постають найвищими цінностями, оскільки вони нібито складають головні принципи виживання та еволюції видів. Висловлена в даній книзі система цінностей базується на тому, що Альберт Швейцер назвав «благоговінням перед життям». Цінним або благом є все, що сприяє розгортанню суто людських здатностей і підтримці життя. До негативного або поганого належить усе, що пригнічує життя й паралізує людську активність. Усі норми великих гуманістичних релігій, таких, як буддизм, іудаїзм, християнство, іслам або великих філософів-гуманістів від досократиків до сучасних мислителів являють собою специфічну розробку цього загального принципу цінностей. Подолання власної пожадливості, любов до ближнього, пізнання істини (відмінне од некритичного знання фактів) є спільними цілями всіх гуманістичних філософських і релігійних систем Заходу

та Сходу. Людина змогла відкрити ці цінності тільки після досягнення певного рівня економічного й соціального розвитку, який дав їй достатньо часу та енергії, аби розмірковувати виключно про те, що виходить за межі простого фізичного виживання. Відтоді, коли такого рівня було досягнуто, цінності утвердилися й певною мірою ввійшли в практику зовсім непорівнянних суспільств — од мислителів давньоєврейських племен до філософів грецьких міст-держав і Римської імперії, теологів середньовічного феодального суспільства, мислителів Відродження, філософів Просвітництва аж до таких мислителів індустріального суспільства, як Гете, Маркс, а в наш час — Ейнштейн і Швейцер. Поза сумнівом, на нинішньому етапі індустріального суспільства втілення цих цінностей стає дедалі складнішим саме тому, що уречевлена (reified) людина майже не переживає життя й натомість наслідує принципи, запрограмовані для неї машиною. Будь-яка справжня надія на перемогу над дегуманізованим суспільством мегамашини й побудову гуманістичного індустріального суспільства зумовлена можливістю укорінювати в життя традиційні цінності, а також появою такого суспільства, яке уможливить любов і цілісність.

Проголосивши, що названі гуманістичні цінності заслуговують на увагу й повагу, бо являють собою згоду між усіма вищими формами культури, слід поставити питання, чи існує об'єктивне підтвердження, котре примушує думати або принаймні навіює думку про існування норм, які мотивують наше приватне життя і мають бути провідними принципами всіх соціальних ініціатив і видів нашої діяльності.

Враховуючи сказане в цій главі, я наважуюсь стверджувати, що дієвість норм базується на умовах людського існування. Людська особистість утворює систему, яка відповідає щонайменше одній вимозі — уникнути божевілля. За умови забезпечення цієї вимоги в людини з'являється вибір'. Вона може присвятити своє життя накопиченню або виробництву, любові або ненависті, тому, щоб бути чи мати тощо. Щоб вона не вибирала, вона створює структуру (свого характеру), в якій певні орієнтації домінують, а інші з необхідністю слідує за ними. Закони людського існування ні в якому разі не ведуть до встановлення «одного» набору цінностей як єдино можливого. Вони передбачають альтернативи, а вже нам вирішувати, якій альтернативі слід надати перевагу.

Але чи можна вважати цю проблему вирішеною, коли ми говоримо про «вищі» норми? Хто вирішує, що є вищим?

Відповісти на це питання буде легше, якщо ми почнемо з розгляду деяких конкретних альтернатив: коли людину позбавити волі, то вона стане покірною, млявою або шаленою й агресивною. Якщо вона нудьгує, то буде пасивною й байдужою до життя. Коли її порівняти до перфокартки, вона втратить оригінальність, інтереси, здатність до творчості. Посилення одних чинників має наслідком послаблення інших.

Виникає питання: яким із цих можливостей слід надати перевагу — життєдайній, радісній, зацікавленій, активній, миролюбній структурі чи іншій — нежиттєвій, безрадісній, позбавленій інтересів, пасивній, агресивній?

Істотним є визнання того, що ми тут маємо справу зі структурами й не можемо брати якісь частини однієї структури й довільно поєднувати з окремими частинами іншої структури.

Структуралізація суспільного та індивідуального життя дозволяє нам вибирати скоріше між структурами, ніж серед окремих або скомбінованих рис. Дійсно, більшість людей хотіли б бути наполегливими, успішними в конкуренції, на ринку, щоб їх усі любили й водночас бути ніжними, люблячими, цілісними особистостями. Або на соціальному рівні: люди бажали б жити в суспільстві, яке максимально збільшує виробництво й споживання, посилює політичну й воєнну могутність і водночас зміцнює мир, сприяє розвитку культури, духовних цінностей. Такі бажання є утопічними, адже завжди «гарні» людські риси в такому поєднанні слугують тому, щоб приховувати потворні риси. Коли визнати факт, що вибір насправді робиться між різними структурами, на користь тих з них, які містять «реальні можливості», то значно полегшується процедура вибору, залишається менше сумнівів, якій саме структурі цінностей віддати перевагу. Люди з різною структурою характеру віддадуть перевагу системі цінностей, котра відповідає їхньому характерові. Отже, біофіл, життєлюбна людина прийме рішення на користь життєстверджуючих цінностей, а людина-некрофіл висловиться за омертвілі, уречевлені цінності. Той, хто займає проміжну позицію, спробує уникнути прямого вибору або скоріше прийме рішення відповідно до домінуючих рис своєї структури характеру. Практично марними є спроби довести на підставі об'єктивних даних перевагу однієї ціннісної структури над іншими. Об'єктивні докази не будуть переконливими для тих, хто не визнає структури «вищих» цінностей через те, що остання суперечить самим принципам їхньої структури характеру.

Проте я наважусь поставити питання (переважно в теоретичному плані) про можливість визнання об'єктивних норм, якщо почати з такої передумови: бажано, аби жива система розвивалась і виробляла максимум життєдайності й внутрішньої гармонії, яка суб'єктивно сприймається як благополуччя. Дослідження системи Людина може показати, що життєлюбні норми більше сприяють розвитку й зміцненню системи, а некрофільні норми, навпаки, ведуть до патології й дисфункцій. Тоді виправданість норм залежала б від їхньої здатності сприяти оптимальному розвитку, благополуччю й зводити до мінімуму патологічні прояви.

На практиці більшість людей хитаються між різними системами цінностей і тому ніколи повністю не розвиваються в тому чи іншому напрямку. їм не властиві ані великі чесноти, ані великі хиби. Як це прекрасно висловив Ібсен у «Пер Гюнті», вони схожі на стерту монету. У людини немає самості, немає ідентичності, і вона боїться зробити собі це відкриття.

ПРИМІТКИ

¹ Див. вислоалювання Буркгардта, Прудона, Бодлера, То-ро, Маркса, Толстого, наведені в книзі Еріха Фромма «Здорове суспільство» («The sane society»),

² Порівн.: *Fromm E. Marx's concept of man. New York, 1961*.

³ *Principles of political economy. London, 1929: 1-st edition. 1848.*

⁴ *The technetronic society. P. 19.*

⁵ *Mumford Lewis. The myth of the machine.*

⁶ Вище вже зазначалося, що «недорозвинута» частина населення не бере участі в цьому новому стилі життя.

⁷ Проглядаючи рукопис, я прочитав статтю Хасана Озбекхана «Тріумф технології: "можу" значить "повинен"». Цю статтю, написану на основі доповіді та виголошену за запрошенням Массачусетського технологічного інституту й розповсюджену Корпорацією системного розвитку (Санта Моніка, Каліфорнія), я одержав завдяки люб'язності пана Джорджа Вайнвурма. Як свідчить назва, Озбекхан висовує таку ж саму концепцію, як і я в цьому тексті. Його стаття блискуче репрезентує проблему з точки зору видатного спеціаліста в галузі науки управління, і я вважаю вельми симптоматичним той факт, що одна й та ж ідея з'являється в працях спеціалістів галузей, які настільки відрізняються од моєї. Наведу одне речення, де йдеться про тотожність його розуміння з тим, що представлено в даній книзі: «Отже, здійсненність — це стратегічне поняття — підноситься до поняття нормативного, а врешті тільки технологія вкаже, що ми *можемо*

щось зробити, як це сприймається у вигляді натяку на те, що ми *повинні це* зробити» (с.7).

⁸ У книзі Черчмена «Виклик розумові» (*Churchman. Challenge to reason. New York, 1968*) я знайшов чудове формулювання проблеми: «Якщо дослідити ідею кількісної моделі системи, можна скласти собі уявлення про те, в якому розумінні завершеність робить виклик розумові. Модель, котра, мабуть, небезпідставно претендує на завершеність, називається *розподільчою*; в ній світ розглядається як система діяльності по використанню ресурсів для виробництва готових до вживання продуктів.

В рамках цієї моделі процес мислення надзвичайно простий. Відшукуємо ключову для характеристики системи кількісну міру, котра зводиться до такого: чим більше за кількістю, тим краще. Чим більший прибуток одержує фірма, тим краще. Чим більше кваліфікованих спеціалістів випускає університет, тим краще. Чим більше харчових продуктів ми виробляємо, тим краще. Стане так, що саме вибір міри для системної характеристики не буде піддаватися критиці, доки ця міра має загальне значення. Ми беремо бажану міру й співвідносимо її з вірогідною діяльністю системи. Діяльність можна розглядати як роботу різних підприємств, шкіл і університетів, ферм тощо. Кожний тип вагової діяльності робить свій внесок у бажану кількість, причому лише йому властивим способом. У дійсності ж внесок нерідко можна зобразити математичною формулою, за допомогою якої обсяг діяльності замінюється обсягом бажаної кількості. Чим більше продано якогось товару, тим більший прибуток фірми. Чим більше предметів ми викладаємо, тим більше маємо студентів. Чим більше ми застосовуємо добрив, тим більше одержуємо продуктів харчування» (с. 156—157).

⁹ *Mazur P. The standards we raise. New York, 1953. P.32.*

¹⁰ *Veblen T. Why is economics not an evolutionary science? // The place of science in modern civilization and other essays. New York, 1919. P.73.*

¹¹ Параноїдальне мислення характеризується тим, що воно може бути цілком логічним і водночас у ньому повністю відсутня будь-яка зацікавленість у справжньому дослідженні реальності.

¹² Різниця між тим, що вважається хворобою, а що — нормою, прояснюється на такому прикладі. Якби людина проголосила, що для звільнення міста від забрудненого повітря, від фабрик, автомобілів, літаків тощо всіх їх слід знищити, ніхто не мав би сумніву, що така людина збожеволіла. Але коли ви згодні з тим, що для захисту нашого життя, свободи, культури або того ж самого в інших народів, котрих ми відчуваємо себе зобов'язаними захистити, можливо, буде потрібна термоядерна війна як останній засіб, — така точка зору здається цілком здоровою. Різниця зовсім

не в тому, який спосіб мислення використаний, а просто в тому, що першу ідею інші люди не поділяють, тому вона виглядає ненормальною, в той час, як другу поділяють мільйони людей і могутні уряди, тому вона вважається нормальною.

¹³ Лін Вулдрідж, наприклад, пише в книзі «Mechanical man» (Нью-Йорк, 1968), що можна буде синтезувати комп'ютери, котрі «зовсім неможливо відрізнити від людських істот, що з'явилися на світ у звичайний спосіб» (!) (с.172). Марвін Мінскі, великий авторитет у галузі комп'ютерів, зазначає в книзі «Computation» (Нью-Йорк, 1967): «Нема підстав вважати, нібито машина має обмеження, які відсутні в людини» (с.VII).

¹⁴ Ці критичні зауваження на адресу Лоренца стосуються лише тієї частини його робіт, в якій він за аналогією торкається психологічних проблем людини, а не його праць у галузі поведінки тварин та теорії інстинктів.

¹⁵ Під час перегляду цього рукопису мене осяяла думка, що Льюїс Мемфорд у 1954 році висловив цю ж саму ідею в праці «In the name of socialist humanism» (Нью-Йорк): «Отже, сучасна людина наближається сьогодні до останнього акту своєї трагедії, і попри все моє бажання, я не зміг би приховати ані його остаточного характеру, ані його жаху. Ми прожили життя, щоб стати свідками з'єднання близького партнерства між автоматом та іd (воно): іd, яке піднімається з глибин несвідомого, і автоматом — машиноподібним мислителем і людиноподібною машиною, — повністю відірваними од інших життєвих функцій і від людських реакцій і падаючого з неба свідомого мислення. Вихоплена із цілісної особи, перша сила виявилася неприборканішою за найбільш диких звірів; інша сила виявилася досить несприйнятливою до людських емоцій, тривоги, цілей і має реагувати лише на обмежене коло питань, котрі одвічно закладені в її апарат, що їй не вистачає рятівної тьмовитості, аби відключити свій власний, примусово діючий механізм, хоча він штовхає до загибелі як науку, такі цивілізацію» (с.198).

¹⁶ У лютерансько-кальвіністському відгалуженні християнської теології людину вчили не боятися ризику використовувати помилковий критерій для прийняття рішень, причому робилося це парадоксальним способом. Лютер, котрий принижував свободу людини й роль її добрих справ, учив, що єдине рішення, яке доводиться приймати людині, полягає в тому, аби повністю підпорядкувати Господові свою волю й таким чином звільнитися від ризику прийняття рішень на основі власних знань і відповідальності. Відповідно до кальвіністських уявлень, усе наперед визначено й рішення людини насправді не має значення; до того ж її успіх є ознакою того, що вона одна з вибраних. У праці «Втеча від свободи» я вже показав ті відчай і тривогу, в які сягали своїм корінням ці доктрини.

¹⁷ *Whitehead A.* The function of reason. Boston, 1958. P.80.

¹⁸ Х. Озбекхан дуже влучно висловився, стверджуючи, що «нормативне» планування має передувати «стратегічному» і «тактичному» плануванню.

¹⁹ Див.: обговорення цього питання у Льюїса Мемфорда в його книзі «The myth of the machine».

²⁰ Див.: *Хейзинга Йохан.* Homo Ludens. Москва, 1992.

²¹ Варто зазначити, що Маркс критикував відоме аристотелівське визначення людини як політичної тварини й замінив його розумінням людини як суспільної тварини. Він також критикував дане Франкліном визначення людини як тварини, котра виготовляє знаряддя праці, вважаючи його «характеристикою світу янкі».

²² *Whitehead АЖ* The function of reason. P.4.

²³ Недавні експерименти стосовно позбавлення чутливості свідчать, що граничні форми відсутності стимулів, на які людина здатна зреагувати, можуть спровокувати симптоми тяжкого психічного захворювання.

²⁴ Подібний факт відкрито в уражених психозом пацієнтів, котрі живуть на фермах або в інших умовах, не схожих на в'язницю. Вони майже не чинили насильства, якщо до них не застосовувалося насильство. Тим самим доведено, що уявна підстава для поведження з ними як з ув'язненими — тобто насильство привело саме до результату, котрий якраз і передбачав таке поведження послабити або поставити під контроль.

²⁵ Порівн. роботи Бахофена і Бріффо про матріархальні суспільства.

²⁶ Ортодоксальний психоаналіз сьогодні пояснює багато випадків «фіксації індивіда на матері» як результат нерозірваної сексуальної прихильності до матері. Таке пояснення ігнорує той факт, що прихильність до матері — лише одна з можливих реакцій на проблеми людського існування. Залежний індивід ХХ століття (що живе в культурі, соціальні аспекти якої чекають від нього прояву незалежності) дезорієнтований, він часто-густо стає невротичним, тому що суспільство не забезпечує його соціальними й релігійними зразками задоволення своєї потреби у незалежності, як це було в примітивніших суспільствах. Фіксація на матері — це особистісний вираз однієї з відповідей на проблему людського існування, представлений у деяких культурах у релігійній формі. Хоч яка, але все ж таки відповідь, незважаючи на те, що вона суперечить цілісному розвитку індивіда.

²⁷ *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року // *Маркс К., Енгельс Ф.* З ранніх творів. Київ, 1984. С.554.

²⁸ Там само. С.550.

²⁹ Праця Бенджаміна Верфа виявила тісний зв'язок між мовою та відмінностями в способі мислення й переживання. Важливий внесок у розробку цієї проблеми зробив Ернст Шахтель у книзі «Metamorphosis» і в попередніх працях.

³⁰ Подібної точки зору додержувався, наприклад, такий серйозний австрійський біолог, як Людвіг фон Берталанфі (1901 — 1972 рр.), котрий, почавши з іншої дисципліни, в багатьох аспектах дійшов висновків, близьких до висловлених у даній книзі.

³¹ Я щиро вдячний докторові Раулю Ернандесу Пеону (Мексика) й докторові Манфреду Клайнесу (Роклендська лікарня, Нью-Йорк) за стимулююче думку особисте спілкування.

³² Варто, між іншим, зазначити, оскільки йдеться про «потяги», які працюють на виживання, що не такою вже й неправдоподібною є й думка про створення комп'ютера, котрий відтворює цей бік чуттєвих відчуттів. Проте, оскільки йдеться про суто людську чуттєвість, яка не слугує справі виживання, досить важко собі уявити, що можна було б сконструювати комп'ютер, аналогічний функціям, не пов'язаним з виживанням. Мабуть, «олюднені переживання» можна було б визначити через заперечення, а саме як такі, що не можна продублювати на машині.

³³ У психоаналізі та схожих з ним формах глибинної психотерапії узнавання пацієнта базується на здатності аналітика *знати* його, а не на вмінні зібрати достатньо відомостей, щоб багато знати *про* нього. Дані про розвиток і переживання пацієнта нерідко бувають корисними, аби знати його, однак вони ніщо інше, як доповнення до того знання, котре вимагає не «відомостей», а скоріше повної відкритості як стосовно іншого, так і самого себе. Можливо, це відбудеться в першу мить зустрічі з людиною, можливо, набагато пізніше, але акт такого узнавання завжди є раптовим та інтуїтивним, зовсім не кінцевим результатом зростаючого обсягу інформації про історію життя людини.

³⁴ Поняття «*super ego*» є психологічним виразом авторитарної совісті. Воно означає виконання наказів та заборон батька, які пізніше відійшли до соціальних структур влади.

³⁵ За східними вченнями, місцезнаходження цього «Я»-центру відчувалося десь між очима, там, де, висловлюючись міфологічною мовою, звичайно знаходилося «третє око».

³⁶ Обсяг цієї невеликої книжки не дозволяє детально обговорити відмінності між даною концепцією ідентичності й тим, як її розуміє Еріксон. Я сподіваюся на публікацію іншим разом детального обговорення цих відмінностей до неї, що передбачає зменшення вигадок та хибних уявлень.

Перекладено за виданням: *E.Fromm. The revolution of hope. New York, 1968.* ©
ВОЛОДИМИР КУРГАНСЬКИЙ, переклад українською мовою, 1996.

Розділ 2
КОНЦЕПЦІЇ
« ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО »,
«ІНФОРМАЦІЙНОГО»
СУСПІЛЬСТВА.
ПРОБЛЕМИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ
СВІТОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Деніел Белл

ПРИХІД ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

ВСТУП

Цей нарис є твором про суспільне передбачення. Але чи можна передрікати майбутнє? Поставлене питання вводить в оману. Звичайно ж, неможливо, хоча б на тій логічній підставі, що такої штуки, як «майбутнє», просто нема. Використовувати термін таким чином — значить уречевлювати його, припускаючи, що така сутність є реальністю¹. Слово *майбутнє* є співвідносним терміном. Можна обговорювати лише майбутнє *чогось*¹. Цей твір стосується майбутнього розвинених індустріальних суспільств.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧІВ. У вітчизняній філософській літературі чільне місце посідає аналіз західних соціально-філософських концепцій. В цьому плані неабиякий інтерес становить вивчення творчої спадщини сучасного американського мислителя Деніела Белла, котрий по праву належить до числа найбільш відомих і шанованих вчених сучасності. Його роботи вплинули на розвиток не лише суспільних наук США, а й світової філософсько-соціологічної думки в цілому.

Деніел Белл народився 10 травня 1919 року в Нью-Йорку в неможливій єврейській сім'ї 7 східноєвропейських емігрантів. Зазнавши в дитинстві тяжких випробувань, пов'язаних із злиднемним життям, він з 1932 року бере участь у діяльності Соціалістичної молодіжної ліги, а з 1936 року — в роботі Соціал-демократичної федерації США. З 1938 року Белл починає друкувати власні статті, до 1944 року співпрацюючи головним чином з друкованим органом Соціал-демократичної федерації — «Нью Лідер». З 1948 по 1958 рік він працює у впливовому журналі ділових і політичних кіл США «Форчун». Численні статті й книги, опубліковані Беллом протягом 50-х років, зробили його ім'я знаним серед наукового й читацького загалу, а найбільшу популярність йому принесла перша фундаментальна праця «Кінець ідеології» (1960 р.). Подальша доля вченого склалася досить вдало: він успішно поєднував наукову роботу з викладацькою

діяльністю в Гарвардському університеті. У 70-х роках побачили світ дві інші фундаментальні книги американського теоретика — «Прихід постіндустріального суспільства» (1973р.) та «Культурні суперечності капіталізму» (1976 р.). Не рахуючи десятків статей і відредагованих ним праць, у різний час Беллом написані такі найвідоміші книги: «Марк-

Передбачення (forecasting) відрізняється од провіщення (prediction). Хоча це розрізнення й довільне, його слід встановити. Провіщення, звичайно, мають справу з подіями — хто переможе на виборах, вступить чи не вступить країна у війну, хто здобуде перемогу у війні, визначенням нового винаходу; вони зосереджені на рішеннях. Крім того, такі провіщення, хоча це й можливо, не можуть бути формалізовані, тобто підпорядковані *правилам*. Провіщення подій за самою своєю суттю є нелегкою справою. Події є перегином суспільних векторів (інтересів, сил, тисків тощо). Коли можна якоюсь мірою дати окрему оцінку силі кожного з цих векторів, виникатиме потреба в «соціальній фізиці» для передрікання точних точок перетину, де поєднання рішень і сил не лише утворить подію, а, що набагато істотніше, її наслідок. Тому провіщення (і кремлелогія є добрим прикладом) здебільшого є функцією ретельного внутрішнього знання та судження, котрі походять з тривалої залученості до становища.

Передбачення можливе там, де існує упорядкованість і повторюваність явищ (що трапляється рідко), або там, де є усталені напрямки розвитку подій, спрямованість, якщо не точна траєкторія яких може бути окреслена з допомогою статистичних часових рядів чи сформульована у вигляді

системний соціалізм у Сполучених Штатах» (1952 р.), «Реформування загальної освіти» (1966 р.), «Звивистий перехід: нариси та соціологічні подорож 1960-1980» (1980 р.), «Суспільна наука після Другої світової війни» (1982 р.), «Комунітаріонізм та його критика» (1993 р.).

На превеликий жаль, досі повністю не опубліковано українською мовою основних творів Деніела Белла, не кажучи вже про решту його книг та статей. Два фрагменти, які пропонуються увазі читачів, є спробою певним чином компенсувати ці недоліки. Один з фрагментів — розділ з книги «Прихід постіндустріального суспільства», інший — з роботи «Культурні суперечності капіталізму». Фрагменти із зазначених творів вибрані не випадково. По-перше, тому, що вони, на нашу думку, найбільш повно відображають концептуальні аспекти теоретичних поглядів ученого, які сформувалися на середину 70-х і були розвинуті далі в роботах 80-х років. По-друге, самі книги («Прихід постіндустріального суспільства» й «Культурні суперечності капіталізму») символізують перехід Белла від одного етапу творчої еволюції до іншого — од стадії «технологічного детермінізму» 60-х —початку 70-х років до «культурно-політичного» періоду, який бере початок від середини 70-х років.

У своїй постіндустріальній теорії американський соціолог визначає основні параметри майбутнього суспільства, він це перебуває під впливом стрімкого економічного зростання попередніх років, і його прогнози досить оптимістичні. Що ж стосується сфери

культури, то тут Белл виявився одним із перших, хто започаткував нову тенденцію — включення цієї проблематики в соціально-філософські дослідження технократично орієнтованих авторів.

історичних тенденцій. Тому неодмінно доводиться мати справу з імовірностями і сукупністю можливих проєкцій. Але і обмеженості передбачення також очевидні. Чим далі з плином часу, тим більш простягається вже цілий комплекс передбачень, зростають гранично припустимі межі помилковості, позаяк розширюється віяло проєкцій. І, що ще істотніше, у вирішальних моментах ці загальні напрямки розвитку подій починають підлягати виборам (у сучасних суспільствах вони дедалі більшою і більшою мірою стають ділянкою свідомого втручання з боку наділених владою людей), а рішення (прискорити, повернути вбік або відхилити такі тенденції) є політичним втручанням, яке здатне утворити поворотний пункт в історії країни чи інституції.

Висловимо це інакше: передбачення можливе лише там, де можна припустити високу міру раціональності з боку людей, котрі справляють вплив на події — схвалення цін і обмежень, спільне прийняття або визначення правил гри, взаємну згоду дотримуватися цих правил, готовність бути послідовними. Так, навіть тоді, коли існує конфлікт, становище може бути залагодженим завдяки проведенню переговорів і досягненню компромісів, якщо відомі розклад прийнятних цін і порядок пріоритетів кожної зі сторін. Але в багатьох людських ситуаціях — і особливо в політиці —

*Особливу увагу хотілося б звернути на методологічні питання. Якщо в роботі, присвяченій аналізу основних рис майбутнього постіндустріального суспільства, ми зустрічаємо багато спільного з методологічними аспектами концепції «стадій економічного зростання» Волта Ростоу й теорії «індустріального суспільства» Раймона Арона, а саме те, що наріжним каменем згаданих доктрин є принцип економічного зростання, то при розгляді проблем культури Деніел Белл спирається на інші методологічні засади — роз'єднання сфер. Певною мірою цей «осьовий принцип» було застосовано в постіндустріальній теорії. За Беллом, суспільство поділяється на три царини: соціальну структуру, політику й культуру, котрі керуються власними осьовими принципами. З цього приводу американський соціолог писав, що «протягом останніх ста років має місце відмінність, котра дедалі більше поглиблюється, між соціальною структурою (економіка, технологія, професійна система) й культурою (символічне вираження значень), кожна з яких керується різними осьовими принципами. Соціальна структура знаходить своє коріння у функціональній раціональності та ефективності, культура — в парадоксальному виправданні самовизначеності особистості». (D. Bell, *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. New York; London, 1973. P. 477.)*

Таким чином, методологічні засоби, які використовує Деніел Белл, несуть певні новації, що вирізняє американського теоретика з поміж інших, враховуючи й звичний для нас марксистський погляд на суспільство. Отже, хоча й коротке, знайомство з творчістю західного соціолога, сподіваємося, буде цікавим і корисним для читачів

на карту ставляться привілеї й передсуди, а міра раціональності або послідовності низька. Яка тоді користь від передбачень? Хоча вони не можуть провіщати результати, вони можуть точно встановлювати *обмеження* або *рамки*, всередині яких політичні рішення можуть бути ефективними. Віддамо належне людському бажанню контролювати свою історію, воно є цілком певним здобутком суспільної самосвідомості.

Передбачення має багато різних способів. Соціальне передбачення відрізняється од інших способів передбачення за своїми масштабами й техніками. Найістотніша відмін-пість полягає в тому, що соціологічні змінні, звичайно, є незалежними або екзогенними змінними, котрі справляють вплив на поведінку інших змінних. І, маючи найбільший обшир, — а потенціально й найвеличнішу силу, порівняльну з іншими способами передбачення, — вони є найменш визначеними.

Побіжний огляд цих різноманітних способів передбачення проілюструє, що ставиться на кін.

Технологічне передбачення має справу з темпами змін або перестановками й поєднаннями факторів усередині *класів подій*. Так само, як неможливо провіщати події, неможливо передрікати й певні винаходи. Однак можна передбачати необхідні наступні кроки послідовності змін у межах замкненої системи. Так, можна побудувати криві швидкісної тенденції — важливого чинника в перевезенні — від реактивних до надзвукових швидкостей; можна взяти комп'ютерну пам'ять, екстраполювати на наступний рівень ідатностей і привести їх у відповідність всередині «обгинаючих кривих»³. Такі побудови здійсненні, позаяк технології властиві кінцеві параметри, визначені фізичними обмеженнями. Так, максимальна швидкість на землі дорівнює 16 000 миль на годину; вищі швидкості досягаються на орбіті. Або в комп'ютері швидкості обрахунку обмежені характером передавальних вузлів: спочатку вакуумних ламп, потім транзисторів, тепер інтегральних систем. Теоретично можна точно встановити типи матеріалів (нові межі міцності на розрив або легкості) або процесів (наприклад, мініатюризації), необхідних для досягнення наступного потрібного рівня швидкості чи продуктивності. Потім розпочинається пошук цих матеріалів або процесів. Але це, однак, є уже справа економіки — витрати на пошук, оцінка можливих здобутків, уже вкладені в існуючі технології суми.

обсяг ринків для нової продукції тощо. Однак це вже виходить за межі технологічної системи.

Демографічне передбачення — а статистика народонаселення виступає основою переважної частини соціально-економічного аналізу — є чудернацькою сумішшю невизначеності й видозміненої замкненої системи. Число дітей, що народились у будь-який окремий відтинок часу, є приводом для змін в оцінках, основою для несталості економічних умов тощо. Але як тільки дане число дітей народилося, ми з високою мірою ймовірності можемо передректи зі статистичних таблиць страхових товариств кількість, котра виживе, і частку зменшення війська протягом певного відрізка часу. Виходячи з цього, можна дати оцінку таким суспільним потребам, як освіта, охорона здоров'я тощо. Але початкові рішення є невизначено-соціологічними.

Існує три типи економічного передбачення. Перший тип є простим вивченням ринку, заснованим на даних надходження, віковому складі населення, утворенні домашніх господарств і очікуваних потребах, котрі використовуються фірмами для угадування наперед вимог споживання, складання підсумкового інвентаризаційного опису та схвалення нової продукції. Другий і найстандартизований тип є створенням часових послідовностей макрозмінних — наприклад, показників оптової торгівлі й споживацьких цін, промислової продукції, продуктивності сільського господарства, обсягу незайнятості й тисячі інших пунктів — котрі слугують показниками ділової активності і які об'єднуються для здійснення передбачень про стан економіки. Третій і найбільш ускладнений тип є економетричною моделлю, котра завдяки визначенню дійсної взаємодії вирішальних змінних у системі прагне відтворити реальність економічної системи загалом у її справжності.

Знову ж таки тут є і обмеження. Вивчення ринку є підставою для звичайних випадків розходження між установками й поведінкою індивідів, і це набуває дедалі більшого обшару, коли наявний високий рівень надходження, відданого на власний розсуд його здобувачів, позаяк індивід може відкласти купівлю або бути «байдужим» (у спеціальному економічному значенні слова) до альтернативних статей витрат (другий автомобіль, тривала відпустка, плавальний басейн) залежно від ціни. Однак тенденція до екстраполяції підпадає під «систему прориву» («system break»), екзогенну за своїм походженням. Так, з 1910 по 1940

рік показник продуктивності сільського господарства піднявся од базової відмітки 100 до близько 125; коли б наступні двадцять років він продовжував зростати з тією ж швидкістю, як і в попередні тридцять літ, то досягнув би в 1960 році близько 140. Незважаючи на це, у 1960 році справжній показник становив близько 400. Протягом 1940-х років, завдяки велетенській потребі воєнного часу, втратам робочої сили, революції в технології землеробства внаслідок запровадження нових добрив, була створена система прориву. Продуктивність людино-години в 40 — 50-х роках зростає майже в чотири рази й водночас у повоєнний період відбувалося величезне зменшення кількості селянських господарств та значна міграція населення до міста⁴. Економетрична модель має перевагу, будучи замкненою системою, але її остаточні параметри встановлюються не так фізичними законами, як аналітиками. Її утруднення, безперечно, полягають у правильному розпізнанні релевантних змінних і точного порядку їхньої взаємодії таким чином, аби могли бути змодельовані дійсні економічні потоки в їхній справжності. Брукінзька модель, котра здійснює тримісячні передбачення, завершені 1965 року, містить понад 300 рівнянь та ендогенних змінних і понад 100 екзогенних змінних, на що вказує висновок авторів, згідно з яким, «розглянувши складну систему урівноваження, читач повинен збагнути, що виконання завдання розбудови великомасштабної економетричної тримісячної моделі економіки США лише щойно розпочалось»⁵.

Політичне передбачення є найбільш невизначеним з усіх передбачень. У деяких суспільствах певним структурним рисам властивий високий рівень сталості. Так, я можу *передрікати* (з величезною мірою вірогідності), що в 1976, 1980, 1984 роках у Сполучених Штатах мають відбутися президентські вибори, або що протягом кожних п'яти років у Великобританії повинні бути принаймні одні парламентські вибори — і це не означає вияву великої майстерності, позаяк стосовно багатьох країн такі провіщення взагалі не можуть бути здійснені. (Чи можна аналогічним чином поціновувати політичну стабільність Італії, не кажучи вже про африканські чи латиноамериканські країни?) Завдяки підсумовуванню громадської думки я можу зробити деякі цілком вірогідні передбачення стосовно політичних подій у сталих демократіях. Але найважливіші політичні наслідки містять у собі конфліктні ситуації, у яких провідні

гравці змушені робити непевні або ризиковані припущення один щодо одного⁶. Теоретик гри міг би упорядкувати масив здійснюваних виборів, але лише окрема інформація про спонуки може дозволити сказати, який вибір буде зроблено. І та міра, до якої здійснюються вирішальні політичні рішення, нерідко залежить від якостей керівництва й вольового зусилля; такі особистісні якості нелегко обрахувати, особливо в критичних ситуаціях.

Типів суспільного передбачення також є три: екстраполяція суспільних тенденцій, розпізнавання історичних «ключів», котрі відкривають нові важелі суспільної зміни, і проєктивне перенесення змін на ширші суспільні устрої.

Найзвичайнішим, особливо для короткотермінового передбачення, є проєктування суспільних показників: обсягів злочинності, кількості тих, хто здобуде освіту, даних про здоров'я і смертність, міграції тощо. Але таким даним властиві істотні недоліки. Перший з них полягає в тому, що нелегко значущим чином зібрати докупи багато показників. Що, наприклад, означає сказати, що «злочинність» зростає? «Показник злочинності», який використовує ФБР, безладно перемішує кількість убивств, зґвалтувань, словесних образ та погроз фізичним насильством, крадіжок із зломом, крадіжок автомобілів тощо, але ці цифри не виважені й не мають спільної системи обміру. Можна, звичайно, взяти фунт картоплі й фунт автомобіля та перетворити їх на спільну систему обміру в доларових цінах, а можна зважити різноманітні типи купівель згідно з індексом цін на споживчі товари. Але яким чином придумати спільний показник злочинності або загальний коефіцієнт здоров'я чи критерій міри освіченості? Друге утруднення полягає в тому, що навіть тоді, коли маємо досить недвозначні показники, відтинки часу для даних є вельми короткими, і ми не можемо знати, наскільки значущими стануть деякі із змін. (Наприклад, зниження шлюбного віку, котре розпочалось у середині 50-х років, здається, спинилося в 1970 році й навіть пішло у зворотному напрямі. Що ж стосується показників розлучень, то чи збільшується їх кількість, чи ці показники просто вирівнялись?) Третій недолік полягає в тому, що ми точно не знаємо, що, до чого та як має стосуватися. У загальних рисах нам відомо, що пов'язане з місцем проживання розмежування рас і класів поширюється на нерівність освітніх здатностей; що рівень і характер освіти справляють вплив на вибір професії та соціальну

мобільність у суспільстві; що існують сталі співвідношення між великою міграцією й показниками злочинності. Але ми не маємо «моделі» суспільства, аналогічної нашій моделі економіки, і відтак ми позбавлені точності у співставленні показників соціальної зміни один з одним⁷.

Зміни в цінностях і виникнення нових суспільних процесів є провісниками великих соціальних змін, спрямованість яких протягом історичного плину часу може бути приблизно окреслена. «Демократія в Америці» Токвіля, видрукувана 1835 року, є яскравою працею, котра і сьогодні все ще здається новаторською, позаяк її автор розпізнав одну з головних «нездоланних» сил перетворення суспільства: рух до рівності. У дещо іншому вигляді Макс Вебер встановив, що процес бюрократизації є процесом перетворення організації та адміністративних структур суспільства, але він також зумів побачити цю зміну, яка революціонізувала трудове життя й суспільні взаємини більшості осіб у суспільстві, у ролі складника всеохопнішого процесу раціоналізації всього життя в суспільстві⁸.

Упродовж останніх ста п'ятдесяти років соціальна напруженість західного суспільства створювалася цими суперечливими пориваннями до рівності й до бюрократії, як вони виробились у політиці й соціальній структурі індустріального суспільства. Охоплюючи поглядом наступні десятиріччя, можна побачити, що прагнення до більшої участі в організаціях, котрі ухвалюють рішення й контролюють життя індивідів (школи, лікарні, ділові компанії) та зростання спеціальних вимог до знання (професіоналізація, меритократія), формує осьові структури суспільного конфлікту в майбутньому.

Але розпізнавання історичних «ключів» є зовсім ненадійною справою. Модю цих догів стало вичитувати в багатьох суспільних тенденціях або нових соціальних рухах знамення, яких могло й не бути або котрі скоро щезнуть з лиця землі (позаяк хода змін в інтелектуальній моді нерідко є швидшою, ніж в інших сферах). Тому, мовляв, є декілька непомільних керівних принципів, стосовно яких нові ідеї, цінності або процеси є справжніми поворотними пунктами суспільної історії. З огляду на відсутність цього — або ж, принаймні, захищаючись від такого переоцінювання — ми й звертаємося до змін у суспільних устроях.

Соціальні устрої є структурами великих інституцій, які упорядковують життя індивідів у суспільстві: розподіл осо-

бистостей за видами занять, освіту молоді, залагодження політичного конфлікту тощо. Перехід од сільського до міського типу суспільства, від сільськогосподарської до промислової економіки, від федералізованого до централізованого політичного стану є великими змінами в суспільних устроях. Позаяк такі устрої є структурними, вони неодмінно є історично посталими (crescive) і не без утруднень підлягають розвиткові у зворотному напрямі. З цієї причини їх можна легше розпізнати. Але такі зміни в соціальних системах є великомасштабними й вони не дають нам змоги точно встановити окремі деталі майбутніх суспільних устроїв. Коли такі зміни назрівають, вони дозволяють нам не передрікати майбутнє, а розпізнати «питання порядку денного», з якими зіткнеться суспільство та які йому доведеться вирішити. Ось цей порядок і є тим, що само по собі можна передбачити.

Ідея постіндустріального суспільства, котра є предметом цієї книги, є суспільним передбаченням щодо змін в суспільному устрої західного суспільства.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВІДСТУП

Соціальні устрої є не «відображеннями» суспільної дійсності, а концептуальними схемами. Історія — плин подій, а суспільство — переплетення багатьох різних типів стосунків, відомих не просто завдяки спостереженню. Якщо ми припустимо відмінність між питаннями про факт і питаннями про відношення, то тоді пізнання як поєднання обох залежить од правильної послідовності між фактичним і логічним порядками. Для досвіду фактичний порядок первинний; для значення первинним є логічний порядок. Дух пізнає природу завдяки знаходженню певної мови, якою й виражає основоположний вірець. Відтак пізнання є функцією категорій, котрі ми використовуємо для встановлення співвідношень, тоді як сприйняття, як у мистецтві, є функцією умовностей, з якими ми погодилися для того, щоб бачити речі «правильно». Як колись висловився Ейнштейн, «сама теорія є тим, котре вирішує, що ми можемо спостерігати»⁹.

Стародавньою максимом є «nomen est numen» — «назвати, значить пізнати». У сучасній філософії науки «по-мен» є не просто іменами, а поняттями або призмами. Концептуальна схема добирає окремі атрибути зі складної

дійсності й групує їх під спільною рубрикою з тим, щоб розрізнити подібності та відмінності. Як пристрій для логічного упорядкування, концептуальна схема є не істинною чи хибною, а корисною або ні.

Концептуальна схема — у спосіб, яким я використовую поняття «пристрій», — ґрунтується на осьовому принципі і має осьову структуру. Моєю метою є відновити дещо з інформативної сили попередніх способів соціального аналізу.

Як зауважив Дьюї, постановка проблеми є найефективнішим способом справити вплив на наступну думку. Маркс поставив проблему того, яким чином визначити суспільство шляхом висування ідеї базису, заснованого на економічних взаєминах, і надбудови, котра визначається ним. Наступні автори обернули їхнє співвідношення завдяки утвердженню первинності ідеологічних, культурних або політичних чинників чи, як це стало загальноприйнятним звичаєм, завдяки підкресленню взаємодії усіх чинників і відкиданню первинності будь-якого з них. Таким чином, наступ на монокаузальну теорію завершився запереченням загальної теорії соціальної причинності або ж навіть самого зусилля розширювати різного роду першості. Як це висловлює один соціолог, «сучасна теорія систем розглядає суспільство як систему, котру зовсім не можна звести до купи, динамічна природа якої походить із взаємодії підсистем, що її утворюють, одна з одною так само, як і з зовнішнім довкіллям»¹⁰. Встановлюється комплекс підсистем — освітня, професійна, політична, релігійна, соціалізаційна, — котрі впливають одна на одну, і все-таки серед них нема ключів до розгадки, серед яких є найважливіший або причина. Будь-що розчиняється у взаємодіючих силах.

Ідея осьових принципів і структур є спробою точно визначити не каузальність (це може бути зроблено лише в теорії емпіричних відношень), а центральність. У пошуках відповіді на питання про те, яким чином суспільство тримається купи, в межах концептуальної схеми намагаються точно визначити *організуючу* конструкцію, навколо котрої зосереджено інші інституції, або *спонукаючий до дії* принцип, що є первинною логікою для усього іншого.

Багато видатних представників суспільної науки імпліцитно використовували у своїх формулюваннях ідею осьових принципів або осьових структур. Так, для Токвіля в його «Старому режимі» вся пояснювальна структура цієї

праці — підкреслювання неперервності французького суспільства до і після революції — базується на осьовій структурі зосередження адміністрації в руках держави. У «Демократії в Америці» рівність є тим осьовим принципом, котрий пояснює поширення в американському суспільстві демократичного почуття. Для Макса Вебера процес раціоналізації є осьовим принципом для розуміння процесу перетворення західного світу з традиційного на сучасне суспільство: раціональний обрахунок, раціональна технологія, раціоналістична економічна етика й раціоналізація ведення життя¹¹. Для Маркса виробництво продуктів споживання є осьовим принципом капіталізму так само, як ділова компанія є його осьовою структурою; нарешті, для Раймона Арона машинна технологія є осьовим принципом індустріального суспільства, а фабрика — його осьовою структурою. Концептуальні призми є логічними порядками, накладеними аналітиком на фактичний порядок. Але оскільки фактичний порядок є таким різноманітним і складним, то у залежності від питань, що маються на увазі, на той самий відтинок часу або на ту саму суспільну споруду можуть накладатись багато різних логічних порядків — кожний зі своїм власним осьовим принципом. Недоліком суспільної думки (і фізики) XVIII — XIX століть був її наївний сциєнтизм. Дійсність існувала «ззовні», і єдиною проблемою було досягнути правильного її відображення, не спотвореного упередженістю, звичкою, набутими передсудами тощо. (У класичному формулюванні Френсиса Бекона спотворення спричинювались ідолами роду, ідолами печери, ідолами ринкового майдану та ідолами театру.) Або картографія соціального світу розумілась як щось на зразок меркаторської проекції, у якій карта окреслена як «план», не інакшим чином, ніж проект архітектора, у якому точка зору розташована в *безконечності*; тобто не над окремим пунктом на карті, а над усіма пунктами водночас. Але навіть незмінне розташування Півночі зверху карти є географічною умовністю (порівняно сучасного походження), і про економічну (і стратегічну) географію можна дізнатися набагато більше, дивлячись на *перспективні* карти, окреслені з точки зору спостерігача в кінцевому пункті. Бачення Європи «зі Сходу», тобто на карті, змальованій з точки зору спостерігача, що дивиться на Захід з Тихого океану, дає більш вражаючий огляд земельного масиву Росії, ніж будь-яка узвичаєна карта¹².

Концептуальні призми і осьові структури є істотними елементами, позаяк у прагненні зрозуміти соціальну зміну вони дають змогу обіймати багатоперспективну точку зору, але вони не дозволяють відмовлятися од цінності усвідомлюваної «первинної логіки» ключових інституцій або осьових принципів у межах окремої схеми. Так, терміни феодалізм, капіталізм і соціалізм є наслідком концептуальних схем у марксистській системі поглядів — вздовж осі відносин власності. Терміни доіндустріальне, індустріальне й постіндустріальне суспільство є концептуальними наслідками вздовж осі виробництва і типів використовуваного в ньому знання. Залежно від осі ми можемо яскраво висвітлювати схожості або відмінності. Так, вздовж осі власності існує суперечливе відношення між Сполученими Штатами й Радянським Союзом у тому, що перші є капіталістичним, а другий — (статистично) соціалістичним суспільством. Уздовж осі виробництва й технології як Радянський Союз, так і Сполучені Штати є індустріальними суспільствами, а відтак і почасти відповідними одне одному. У цьому відношенні, дивлячись на Радянський Союз і Сполучені Штати, треба не залежати виключно від принципу конвергенції або внутрішньо притаманного їм конфлікту, а мати змогу точно встановити осі обертання, вздовж яких проводяться відмінності. У цей спосіб можна уникнути відвертого детермінізму в поясненні соціальної зміни, такого, як економічний детермінізм або технологічний детермінізм, і до того ж виокремити первинну логіку в даній концептуальній схемі. Відбувається відмова від причинності, а натомість підкреслюється важливість (або, у дільтешському розумінні, значення). Крім того, з'являється можливість утворити принцип «доповняльності» у соціальному поясненні¹³.

ВИМІРИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналітично суспільство може бути поділений на три частини: соціальну структуру, політику й культуру. Соціальна структура охоплює економіку, технологію й систему зайнятості. Політика регулює поділ влади та ухвалює рішення стосовно конфліктуючих вимог і запитів окремих індивідів та груп. Культура є цариною виражального символізму й значень. Поділяти суспільство в такий спосіб корисно, бо кожний аспект скеровується іншим осьовим

принципом. У сучасному західному суспільстві осьовим принципом соціальної структури є принцип *економлення* — спосіб розміщення ресурсів згідно з принципами найменшої вартості, заміності, оптимізації, максимізації тощо. Осьовим принципом сучасної політики є *співучасть*, інколи мобілізовувана або скеровувана зверху, інколи така, що вимагається знизу. Осьовим принципом культури є прагнення людини до *самоздійснення і піднесення власної значущості*. У минулому ці три ділянки пов'язувалися спільною ціннісною системою (а в буржуазному суспільстві завдяки спільному характерові структури). Але за сучасних умов спостерігається зростаюче роз'єднання цих трьох ділянок, і з причин, котрі я обговорюватиму в заключній частині, воно розширюватиметься й надалі.

Поняття постіндустріального суспільства стосується переважно змін у *соціальній структурі*, способу, у який перетворюється економіка й перероблюється система зайнятості, а також нових співвідношень між теорією і емпірією, особливо між наукою й технологією. Ці зміни можуть бути подані у вигляді таблиць, що я й намагаюсь робити у цій книзі. Але я не наполягаю на тому, щоб ці зміни в соціальній структурі *визначали* відповідні зміни в політиці чи культурі. Скоріше, зміни в соціальній структурі ставлять *питання* для решти суспільства трьома способами. По-перше, соціальна структура — і особливо соціальна структура — є структурою ролей, покликаною узгоджувати дії індивідів щодо досягнення певних цілей. Ролі поділяють індивідів завдяки певним обмеженим способам поведінки, властивим окремому становищу, але індивіди далеко не завжди добровільно погоджуються з вимогами ролі. Один з аспектів постіндустріального суспільства, наприклад, полягає в дедалі більшій бюрократизації науки й зростаючій спеціалізації інтелектуальної праці в найдрібніших деталях. І все ж нема ясноти в тому, що причетні до науки індивіди повинні погоджуватися з цим поділом так само, як це робили індивіди, що мали відношення до фабричної системи сто п'ятдесят років тому. По-друге, зміни в соціальній структурі суспільства ставлять перед політичною системою проблеми «управління». У суспільстві, яке дедалі більшою мірою стає свідомим своєї долі й домагається контролю над сприятливими можливостями власного розвитку, політичний порядок з неодмінністю стає першорядним чинником. Позаяк постіндустрі-

альне суспільство збільшує важливість технічного складника знання, воно спонукає жерців нового суспільства — учених, інженерів і технократів — або змагатися з політиками, або ж ставати їхніми спільниками. Тим самим відношення між соціальною структурою й політичним ладом стає однією з наріжних проблем влади в постіндустріальному суспільстві. І, по-третє, нові способи життя, що сильно залежать від першості пізнавально-теоретичної ерудиції, неодмінно кидають виклик тенденціям культури, котрі спрямовані до піднесення значущості людської особистості і обертаються дедалі більшою антиномічністю й анти-інституційністю.

У цій книжці я зачіпаю головним чином соціально-структурні наслідки постіндустріального суспільства. В наступній праці я матиму справу з його відношенням до культури. Але в центрі пропонованої спроби перебуває прагнення простежити суспільні зміни насамперед у межах соціальної структури.

* * *

Як зазначав Альфред Норт Вайтгед, «занадто велике узагальнення веде до простої беззмістовності. Велике узагальнення, що стає плідним поняттям, — така ситуація обмежується щасливою дивиною»¹⁴. Неважко — і особливо неважко сьогодні — викласти якусь химерну теорію, котра у своєму історичному обширові висуватиме вражаючу претензію на оригінальність. Але коли така теорія, зрештою, зазнає перевірки дійсністю, вона — як, наприклад, теорія управлінської революції Джеймса Бернгема тридцять років тому або концепція правлячої еліти Ч. Райта Мілса чи теорія стадій економічного зростання В. Ростоу — перетворюється на карикатуру. Я намагаюсь протидіяти такому пориванню. Натомість я, маючи тут справу з *тенденціями*, намагався дослідити значення й наслідки цих тенденцій за умови, коли зміни в соціальній структурі, котрі я описую, доводили себе до своїх логічних меж. Але нема гарантії того, що вони відбудуться. Соціальні напруженості і соціальні конфлікти можуть значною мірою змінити суспільство; війни та взаємні звинувачення здатні зруйнувати його; тенденції можуть викликати низку зворотних дій, котрі стримуватимуть зміну. Таким чином, я пишу про те, що Ганс Файгінгер назвав «немовби», вигадкою, логічною

конструкцією того, що могло б бути і з чим майбутня соціальна дійсність може бути порівняна для того, аби побачити, що завадило суспільству змінитись у напрямі, котрий воно обрало.

Поняття постіндустріального суспільства є великим узагальненням. Його значення можна легше збагнути, коли точно встановити п'ять вимірів або компонентів терміна:

1. Економічна ділянка: перехід від товаровиробляючої до обслуговуючої економіки;
2. Поділ населення за родом занять: перевага професійно-технічного класу;
3. Осьовий принцип: провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень і політичних формулювань;
4. Орієнтація на майбутнє: контроль технології і технологічної оцінки;
5. Ухвалення рішень: створення нової «інтелектуальної технології».

Створення економіки послуг. Близько тридцяти років тому Колін Кларк у праці «Умови економічного прогресу» аналітично розчленував економіку на три сектори — первинний, вторинний і третинний. Первинний сектор є головним чином сільськогосподарським; вторинний — виробничим або промисловим; третинний — послугами. Будь-яка економіка є сумішшю кожного з цих секторів у різних співвідношеннях. Але Кларк вважав, що мірою індустріалізації країн спостерігатиметься неодмінний напрям руху, з допомогою якого внаслідок секторних відмінностей продуктивності більша частка робочої сили переходитиме у виробництво, а мірою зростання національного надходження збільшуватиметься вимога до послуг і відповідний зсув у такому напрямі.

Завдяки цьому критерієві перша й найпростіша характеристика постіндустріального суспільства полягає в тому, що більшість робочої сили стає зайнятою уже не в сільському господарстві або виробництві, а в галузі обслуговування, котра визначається згідно з залишковим принципом — як торгівля, фінанси, транспорт, охорона здоров'я, відпочинок, науково-дослідна робота, освіта й управління.

Сьогодні переважна більшість країн світу (див. табл. 1 і 2) все ще перебуває в залежності від первинного сектора: сільського господарства, гірничодобувної промисловості, рибальства, лісництва. Ці економічні системи цілком базу-

Таблиця 1

Світова робоча сила відповідно до загальних економічних секторів, а також континентів і регіонів, 1960 рік*

Місцевість	Сукупна робоча сила (млн)	Відсотковий розподіл за секторами		
		Сільське господарство	Про мис - ловість	Сфера послуг
<i>Світ</i>	1296	58	19	23
<i>Африка</i>	112	77	9	14
Західна Африка	40	80	8	13
Східна Африка	30	83	7	10
Центральна Африка	14	86	6	8
Північна Африка(а)	22	71	10	19
Південна Африка(а)	6	37	29	34
<i>Північна Америка</i> [^]	77	8	39	53
Латинська Америка	71	48	20	32
Центральна Америка (материк)	15	56	18	26
Карибська зона	8	53	18	29
Тропічна Південна Америка	37	52	17	31
Помірна Південна Америка	12	25	33	42
<i>Азія</i>	728	71	12	17
Східна Азія (материк)	319	75	10	15
Японія(а)	44	33	28	39
Інша Східна Азія	15	62	12	26
Центральна Південна Азія	239	71	14	15
Південно-Східна Азія	90	75	8	17
Південно-Західна Азія	20	69	14	17
<i>Європа(а)</i>	191	28	38	34
Західна Європа(а)	60	14	45	41
Північна Європа(а)	34	10	45	45
Східна Європа(а)	49	45	31	24
Південна Європа(а)	47	41	32	27
<i>Океанія(б)</i>	6	23	34	43
Австралія і Нова Зеландія	5	12	40	49
Меланезія	1	85	5	10
СРСР(а)	111	45	28	27

Джерело наведених даних; International labour review (January-February, 1967). Оцінки Міжнародної організації праці ґрунтуються на національній переписі населення й вибіркових обстеженнях.

Примітка: З огляду на самостійне заокруглення сума частин може не дорівнювати груповим цілим.

^(а) Більш розвинені регіони.

^(б) За винятком Полінезії і Мікронезії.

* Огляд Міжнародної організації праці за 1970 рік має бути надрукований у цьому десятиріччі пізніше. Однак 1969 року Організація економічної співпраці й розвитку в Парижі опублікувала аналітичне розчленування робочої сили за секторами у Західній Європі, котре надаватиме фунт для порівнянь у таблиці 2.

ються на природних ресурсах. Їхня продуктивність низька й вони зазнають широких коливань надходження внаслідок несталості цін на сировинні матеріали й просту первинну продукцію. В Африці і Азії сільськогосподарські економічні системи охоплюють понад 70 відсотків робочої сили. У Західній і Північній Європі, Японії і Радянському Союзі більша частина робочої сили зайнята в промисловості або виробництві товарів. Сполучені Штати сьогодні є єдиною країною у світі, де сектор обслуговування обіймає понад

Таблиця 2

Робоча сила й валовий національний продукт у Західній Європі і США 1969 року за секторами

Країна	Сільське господарство		Промисловість		Сфера послуг	
	Відсотковий зміст ВВП	Відсотковий зміст праці	Відсотковий зміст ВВП	Відсотковий зміст праці	Відсотковий зміст ВВП	Відсотковий зміст праці
Західна Німеччина	4,1	10,6	49,7	48,0	46,2	41,4
Франція	7,4	16,6	47,3	40,6	45,3	42,8
Велико-британія	3,3	3,1	45,7	47,2	51,0	49,7
Швеція	5,9	10,1	45,2	41,1	48,9	48,8
Нідерланди	7,2	8,3	41,2	41,9	51,6	49,8
Італія	12,4	24,1	40,5	41,1	51,7	45,1
США	3,1	5,2	36,6	33,6	60,4	61,1

Джерело наведених даних: Organisation for Economic Cooperation and Development. Paris, 1969.

половину всієї зайнятості і становить понад половину валового національного продукту. Це є першою економікою послуг, у якій більша частина населення зайнята не в аграрному й не в промисловому виробництві. Сьогодні близько 60 відсотків робочої сили Сполучених Штатів зайняті у сфері послуг; на 1980 рік ця цифра зросте до 70 відсотків. Використовуючи термін «послуги» як родове поняття, ми наражаємося на ризик припуститись помилки стосовно справжніх тенденцій у суспільстві. Багатьом аграрним суспільствам, таким, як суспільство Індії, властива висока частка осіб, зайнятих у сфері послуг, але немовби особис-тісно (наприклад, домашні слуги), позаяк праця тут дешева й, звичайно, не знаходить на себе попиту. В індустріальному суспільстві різним типам послуг властива тенденція до зростання внаслідок потреби в додатковій допомозі виробництву, наприклад, перевезеннями та розподілом. Але

й у постіндустріальному суспільстві наголос робиться на різноманітних типах обслуговування. Якщо ми розподілимо послуги за групами на особистісні (магазини роздрібною торгівлі, пральні, гаражі, косметичні кабінети); ділові (банківська справа й фінанси, нерухоме майно, страхування); перевезення, зв'язок і комунальні підприємства, охорона здоров'я, освіта, науково-дослідні роботи й управління; тоді ми побачимо зростання останньої категорії послуг, котре є вирішальним для постіндустріального суспільства. І вона є тією категорією, котра уособлює зростання нової інтелігенції — в університетах, науково-дослідних організаціях, професіях та управлінні.

Переважа професійно-технічного класу. Другим шляхом визначення постіндустріального суспільства є його визначення через зміну в професійних розподілах, тобто не лише через те, *де* люди працюють, а й через *тип* праці, яку вони виконують. Професія є значною мірою найважливішим визначником класу й розшарування в суспільстві.

Початок індустріалізації створив нове явище — напівкваліфікованого робітника, котрий протягом декількох тижнів міг бути навчений виконувати прості рутинні операції, що їх вимагала машинна праця. В індустріальних суспільствах напівкваліфікований робітник був єдиною найбільшою категорією робочої сили. Поширення економіки послуг з її наголосом на канцелярській роботі, освіті та управлінні, природно, викликало зміщення до конторських професій. У Сполучених Штатах на 1956 рік кількість службовців у професійній структурі вперше в історії індустріальної цивілізації перевершила чисельність робітників. Відтоді це співвідношення постійно розширюється; на 1970 рік кількість службовців перевершила чисельність робітників у співвідношенні понад п'ять до чотирьох.

Але найвражаючою зміною було зростання професійно-технічної зайнятості — роботи, котра, звичайно, вимагає певної освіти на рівні коледжу — зі швидкістю, удвічі більшою від середньої. 1940 року в суспільстві було 3,9 млн. таких осіб; на 1964 рік їхня кількість зросла до 8,6 млн. підраховано, що на 1975 рік кількість осіб з професійно-технічною підготовкою має становити 13,2 млн. утворюючи другий за величиною з восьми професійних підрозділів у країні, чисельність якого перевершують тільки напівкваліфіковані робітники (див. табл. 3). Наступне статистичне розчленування завершить картину — роль учених та інже-

Таблиця 3

Зайнятість у 1964 році по основних професійних групах;
вимоги, запроєктовані
на 1975 рік^(а)

Основні професійні групи	1964 р.		1975 р.		Відсоткова зміна від 1964 до 1975 року
	Кількість (млн)	Відсоток	Кількість (млн)	Відсоток	
<i>Сукупна зайнятість</i>	70,4	100,0	88,7	100,0	26
<i>Службовці</i>	31,1	44,2	42,8	48,3	38
Професійно технічні й близькі до них працівники	8,6	12,2	13,2	14,9	54
Управлінці, чиновники та власники, за винятком фермерів	7,5	10,6	9,2	10,4	23
Канцеляристи й близькі до них працівники	10,7	15,2	14,6	16,5	37
Працівники торгівлі	4,5	6,3	5,8	6,5	30
<i>Робітники</i>	25,5	36,3	29,9	33,7	17
Ремісники, майстри та близькі до них працівники	9,0	12,8	11,4	12,8	27
Механіки й близькі до них працівники	12,9	18,4	14,8	16,7	15
Чорнороби, за винятком фермерів і шахтарів	3,6	5,2	3,7	4,2	^(б)
<i>Працівники сфери обслуговування</i>	9,3	13,2	12,5	14,1	35
<i>Фермери і управляючі фермами, чорнороби й механічні майстри</i>	4,4	6,3	3,5	3,9	-21

Джерело наведених даних: Technology and American Economy. Вашингтон, 1966. Том 1. Доповідь Національної комісії з технології, автоматизації і економічного прогресу запозичено з даних бюро трудової статистики «America's Industrial and Occupational Manpower Requirements, 1964—1975».

Примітка: Внаслідок заокруглення суми окремих пунктів можуть не дорівнювати сукупним показникам.

^(а) Проєктування припускають показник національного безробіття в 1975 році 3 відсотки. Вибір 3 відсотків безробіття як основи для цих проєктувань не означає підтвердження чи ж навіть готовності принести такий рівень безробіття.

^(б) Менше від 3 відсотків.

нерів, котрі утворюють провідну групу постіндустріального суспільства. Тоді як обсяг зростання професійно-технічного класу загалом є вдвічі більшим від середнього зростання робочої сили, показник приросту вчених та інженерів удвічі перевершує темп приросту робітничої людності. На 1975 рік Сполучені Штати можуть мати близько 550 тис. учених (природодослідників і суспільствознавців) на тлі 275 тис. 1960 року й майже півтора мільйона інженерів порівняно з

Таблиця 4

Структура професійно-технічних спеціальностей у 1960 і 1975 роках (у тисячах)

	1960 р.	1975 р.
<i>Сумарна робоча сила</i>	66680	88660
<i>Сумарні професійно-технічні спеціальності</i>	7475	12925
<i>Учені та інженери</i>	1092	1994
Інженери	810	1450
Природодослідники	236	465
Хіміки	91	175
Учені сільськогосподарських спеціальностей	30	53
Геологи й геофізики	18	29
Математики	21	51
Фізики	24	58
Інші	22	35
Суспільствознавці	46	79
Економісти	17	31
Статистики та актуарії	23	36
Інші	6	12
<i>Техніки (за винятком медичних і зубопротезних)</i>	730	1418
<i>Медицина та охорона здоров'я</i>	1321	2240
Лікарі й хірурги	221	374
Медсестри (професійні)	496	860
Дантисти	87	125
Фармацевти	114	126
Психологи	17	40
Техніки (медичні й зубопротезні)	141	393
Інші	245	322
<i>Викладачі</i>	1945	3063
Початкових шкіл	978	1233
Середніх шкіл	603	1160
Коледжів	206	465
Інші	158	275
<i>Загальнопоширені професії</i>	2386	4210
Рахівники	429	660
Священнослужителі	200	240
Видавці, редактори й репортери	100	128
Адвокати й судді	225	320
Артисти, художники й аматори видовищ	470	774
Архітектори	30	45
Бібліотекарі	80	130
Патронажні працівники	105	218
Інші (пілоти авіаліній, фотографи, спеціалісти з кадрової роботи тощо)	747	1695

Джерело наведених даних: BLS bulletin. N 1606. Tomorrow's manpower Needs. Vol. IV (February 1969). Appendix E. P. 28-29.

800 тис. 1960 року. Таблиця 4¹⁵ дає аналітичне розчленування професійно-технічних спеціальностей — сутнісної структури постіндустріального суспільства.

Першість теоретичного знання. У розпізнанні суспільної системи, яка тільки виникає, суть справи полягає саме в прагненні зрозуміти основоположну соціальну зміну, а не просто в екстраполюванні суспільних тенденцій, таких як утворення економіки послуг або зростання професійно-технічного класу. Концептуальна схема встановлюється скоріше через специфічно визначену характеристику суспільної системи, котра і стає осьовим принципом. Індустріальне суспільство є узгодженням машин і людей для виробництва продуктів. Постіндустріальне суспільство організується навколо знання з метою суспільного контролювання й спрямування нововведень та змін; а це, у свою чергу, започатковує нові суспільні взаємини і нові структури, які мають скеровуватися політично.

А знання, безперечно, необхідне у функціонуванні будь-якого суспільства. Те, що є відмітною рисою постіндустріального суспільства, так це зміна в характері самого знання. Те, що стає вирішальним для організації рішень і спрямування змін, так це центральне місце *теоретичного* знання — першість теорії над емпірією і кодифікація знання в абстрактну систему символів, котрі, як і в будь-якій аксіоматичній системі, можуть використовуватися для висвітлення багатьох відмінних одна з одної й різноманітних ділянок досвіду.

Нині кожне сучасне суспільство живе завдяки нововведенням та соціальному контролюванню змін і намагається передхоплювати майбутнє задля попереднього планування. Це покладання сподівань на соціальний контроль вводить у суспільний ужиток потребу в плануванні й передбаченні. Саме зміна в усвідомленні природи нововведень є тим, що робить теоретичне знання таким вирішальним чинником. Це можна бачити насамперед у зміні взаємовідношення між наукою й технологією. Майже всі галузі промисловості, які ми маємо на сьогоднішній день, — чорна металургія, виробництво електроенергії, телеграфний і телефонний зв'язок, автомобілебудування й літакобудування — були галузями промисловості XIX століття (хоча виробництво сталі розпочалось у XVIII ст., літакобудування — у XX ст.) у тому, що вони були здебільшого витворами винахідників, натхненних і талановитих мислителів, байдужих до науки й фундаментальних законів обґрунтування їхніх винаходів. Келлі та Бесемер, котрі (незалежно один від одного) розробили процес окислення, що уможливило металургійний

конвертор і масове виробництво сталі, не знали про свого сучасника Генрі Кліфтона Сорбі, дослідження якого в галузі металургії розкрили справжню мікроструктуру сталі. Олександр Грегем Белл, винахідник телефону, був, на думку Клерка Максвела, просто майстром художнього слова, котрий «зادля досягнення своїх особистих цілей [гроші] став електриком». Робота Едісона про «ефірні іскри», яка привела до розвитку електричного світла й започаткувала широку нову революцію в технології, була здійснена поза теоретичними здобутками електромагнетизму й навіть за ворожого ставлення до нього. Але подальший розвиток електродинаміки, особливо на зміну паровим машинам, мигти лише від інженерів з належною підготовкою в математичній фізиці. Едісон, як зазначав один з його біографіст, був позбавлений «здатності абстракції»¹⁶.

Те, що можна було б назвати першою «сучасною» промисловістю внаслідок наявності в ній складного зв'язку науки й технології, є хімічна промисловість, позаяк для того, аби здійснити хімічний синтез — нову комбінацію й перетворення сумішей, — треба володіти теоретичними знаннями про макромолекули, з якими проводяться маніпуляції¹⁷. У 1909 році Вальтер Нерст і Фріц Габер перетворили азот і водень для виробництва синтетичного аміаку. Два німецькі хіміки, виходячи у своїй праці з теоретичних принципів, уперше проголошених 1888 року французом Генрі ле Шательє, дали блискуче підтвердження кантівського вислову, згідно з яким нема нічого практичнішого від гарної теорії¹⁸. Однак іронія полягала у використанні результату.

Війна є теплицею для технології, але сучасна війна об'єднала науку й технологію радикально новим чином. До Першої світової війни кожний Генеральний штаб обрахував, що Німеччина або швидко виграє битву й здобуде рішучу перемогу, або ж, якщо Франція зможе утриматись, війна швидко закінчиться поразкою Німеччини (чи то на полі бою, чи то за столом переговорів). Міркування ґрунтувалося на простому факті того, що Чилі була головним німецьким (і світовим) джерелом природних нітратів, необхідних для виробництва добрив і вибухових речовин, а у воєнний час німецький прохід до Чилі буде відрізаним британським військово-морським флотом. У 1913 році Німеччина використала близько 225 тис. тонн азоту, половина з якого була імпортованою. Запаси стали вичерпуватись,

але технологія Габера—Боша для продукування синтетичного амонію розвивалася так швидко, що 1917 року вона становила 45 відсотків німецького виробництва азотних сумішей. На час припинення воєнних дій Німеччина була майже незалежною стосовно азоту¹⁹ і, оскільки вона була здатною триматися до кінця, війна стала тривалою боротьбою нерухомих траншейних сутічок і різанини.

У цьому останньому розумінні Перша світова війна була найостаннішою зі «старих» воєн людської цивілізації. Але разом з новою роллю науки вона була також і першою з «нових» воєн. Остаточним символічним злиттям науки й війни в Другій світовій війні була, безперечно, атомна бомба. Як писав Геральд Голтон, вона була доведенням того, «що ланцюг операцій, розпочатий у науковій лабораторії, може завершитися подією масштабу й несподіваності міфологічної пригоди». По завершенні Другої світової війни надзвичайний розвиток наукової технології призвів до появи водневих бомб, розгалуженої мережі засобів раннього дальнього попередження, скоординованих у натуральному часі завдяки комп'ютерним системам, міжконтинентальних балістичних ракет, а у В'єтнамі до започаткування поля бою, «автоматизованого» завдяки використанню великомасштабних електронних чутливих пристроїв та контрольованих комп'ютерами відповідних ударів. Війна й справді нині відбувається під «жахливим» володарюванням науки, а образ війни подібно до всіх інших людських діяльностей зазнав докорінної зміни.

Менш безпосереднім, але не менш істотним чином зміна відношення між теорією і емпірією здобула відображення у формулюванні урядової політики, особливо в управлінні економікою. Протягом Великої депресії 1930-х років майже кожний уряд спотикався об проблему довіри і не мав жодного уявлення, що з нею робити. У Німеччині 1930 року економісти-соціалісти, визначивши урядову політику, наполягали на тому, що депресія повинна «іти своїм ходом», маючи на увазі згідно зі своїми марксистськими міркуваннями, що «надвиробництво», котре її спричинило, мусить розсмоктатися. В Англії побутувало схоже почуття безнадії. Том Джонс, довірена особа Стенлі Болдвіна і член Управління допомоги безробітним, зазначав у листі до Абрахама Флекснера від 1 березня 1934 року: «На внутрішньому фронті ми маємо сприятливий настрій, якщо є хоча б незначний доказ покращення торгівлі, але нема нічого

такого, що залишило б хоч якусь вибоїну в цифрах безробітних. Повільно, однак неухильно дедалі значнішою й значнішою мірою стає реальністю те, що величезна більшість з них так школи й не працюватиме знову, і люди на кшталт Ліндсея з Беліола, Т. Дж. і подібних до них примирилися з великим і постійним розвитком цих професійних та навчальних центрів»²⁰.

У Сполучених Штатах Франклін Д. Рузвельт вовтузився з широким розмаїттям програм. Через Управління національного відновлення він започаткував розробку цінофіксуючого регулятивного комплексу правових кодексів, подібних до законів корпоративної держави. За порадою Джорджа Борена він здійснював маніпуляції з золотим вмістом долара з тим, аби підвищити рівень його ціни. Намагаючись зробити хоч щось для безробітних, він розпочав велику компанію громадських робіт. Небагато з цих політичних діяльностей походило з якоїсь збагненної теорії економічного оздоровлення; під руками не було жодної. Як згодом зауважував Рексфорд Тагвел, один з економічних радників Рузвельта, останній просто випробовував одну «магічну формулу» за одною, сподіваючись знайти певну комбінацію, котра привела б економіку в рух²¹.

Краще розуміння економічного управління було досягнуте, головним чином, завдяки поєднанню теорії з політикою. Кейнс дав теоретичне виправдання втручанню уряду в економіку як засобу ліквідації розриву між нагромадженнями і капіталовкладеннями²². Праця Кузнеця, Гікса та інших у макроекономіці надала урядовій політиці міцного кістяка завдяки створенню системи національного економічного обрахунку — нагромадження економічних даних і узгодження таких компонентів, як капіталовкладення й споживання, у обрахункові продуктів і обрахункові надходжень — так що з'явилася можливість вимірювати рівень економічної активності і ухвалювати рішення про те, які сектори потребують урядового втручання.

Спроба іншої великої революції в економіці була започаткована використанням в економічній теорії дедалі точнішої математично формалізованої основи, похідної з загальної теорії рівноваги Волреса й розвинутої протягом трьох останніх десятиріч Леонтьєвим, Тінбергеном і Самуельсоном²³ для політичних цілей. У минулому ці поняття та інструменти — функції виробництва, функції споживання, тимчасових переваг і дисконтування — такі ж потужні, як і

абстрактні, були позбавлені емпіричного змісту внаслідок того, що не було відповідних емпіричних даних для перевірки й застосування цієї основи теорії²⁴.

У цьому відношенні розвиток сучасної економіки став можливим завдяки комп'ютеріві. Комп'ютери звели міст між основою формальної теорії і великими базами даних останніх років; з цього походять сучасна економетрика й політична орієнтація економіки²⁵. Однією з головних ділянок стали моделі взаємозалежностей різних галузей виробництва, такі як матриці вкладення— випуску, розроблені Василем Леонт'євим, котрий спростив загальну систему рівноваги Волреса й емпірично показав взаємодію між різними галузями виробництва або секторами чи регіонами економіки. Матриця вкладення— випуску американської економіки є мережею з 81 галузі промисловості від взуття та інших шкіряних виробів (1) до металобрухту, використаних і уживаних продуктів (81), згрупованих у виробничий, розподільчий і обслуговуючий сектори економіки. Таблиця доларового потоку (dollar-flow) показує розподіл випуску продукції якої завгодно окремої галузі промисловості на кожний (або будь-який) з інших 80 секторів. Матриця вкладення— випуску показує поєднання й пропорції вкладень (від кожної або декількох галузей промисловостей), котрі входять в особливу одиницю обміру випуску товарів (у доларовій вартості або умовах оплати фізичної продукції). Зворотна матриця показує непряму потребу, породжену продуктом так само, як і пряма потреба. Так, наслідок кінцевої споживчої потреби, скажімо, на автомобілі можна простежити на кількості (або вартості) залізної руди, навіть коли автомобільна промисловість безпосередньо й не купує залізної руди. Або можна побачити, яка частка залізної руди як сировинного матеріалу входить у такі кінцеві продукти, як автомобілі, кораблі, будівлі тощо. Цим способом можна змалювати картину змін у природі кінцевих потреб у термінах диференціальних впливів на кожний сектор економіки²⁶. Таблиці вкладення—випуску нині є основними знаряддями планування національної економіки, вони здобули застосування й у регіональному плануванні й завдяки комп'ютеризованим моделям використовуються для перевірки впливу на торгівлю змін у розташуванні населення. Великі економічні моделі економіки, такі, як згадана вище Брукінзька модель, дозволяють робити економічні передбачення, тоді як існування таких комп'ютерних моде-

лей нині дає змогу економістам здійснювати політичні «експерименти», такі, як праця Фрома й Тобмена з імітування восьми різних поєднань фінансової та грошової політики на період 1960—1962 років з тим, щоб побачити, яка саме політика могла б бути найефективнішою²⁷. З цими знаряддями можна піддати перевірці різноманітні теорії й побачити, чи можливо нині здійснити «витончене настроювання» економіки.

Припускати, що управління економікою є тільки технічним відгалуженням теоретичної моделі, було б технократичним підходом. Першорядними міркуваннями є політичні міркування, вони постають комплексом конструкцій рішення. Крім того, економічні моделі показують рубежі обмеження, всередині яких можна діяти, і вони можуть точно визначити наслідок альтернативних політичних виборів²⁸. Вирішальний момент полягає в тому, що формулювання економічної політики, навіть коли вони й не є точним мистецтвом, нині походять з теорії й часто мають знаходити виправдання в теорії. Той факт, що адміністрація Ніксона в 1972 році необережно змогла прийняти концепцію «розрахованого на повну зайнятість бюджету», котра визначала рівень урядових витрат таким чином, *немовби* було наявним повне використання ресурсів (тим самим автоматично припустивши дефіцит фінансування), сам є мірою ступеня економічної фальсифікації, досягнутого урядом протягом минулого тридцятиріччя.

Поєднання останніми роками науки, технології та економіки символізується виразом «дослідження й розвиток». З цього поєднання виникли засновані на науці галузі виробництва (комп'ютери, електроніка, оптика, полімери), які справляють дедалі більший вплив на виробничий сектор економіки й забезпечують передовим індустріальним суспільствам провідну роль у виробничих циклах. Але засновані на науці галузі виробництва, на відміну од галузей виробництва, що виникли в ХТХ столітті, залежать насамперед від теоретичної роботи, котра передує виробництву. Комп'ютер не міг би існувати без досліджень у фізиці твердого тіла, започаткованих сорок років тому Феліксом Блохом. Лазер безпосередньо виник з досліджень І. Рабі молекулярних оптичних променів тридцять років тому. (Можна сказати, не будучи занадто поверховим, що «Ю. С. Сталь» є парадигматичною корпорацією першої третини ХХ століття, «Дженерал Моторс» — другої третини

століття, а «ІБМ» — останньої третини. Протилежні підходи зазначених корпорацій до дослідження і розвитку є мірою цих змін.)

Що справедливо для технології та економіки, є справедливим, хоча й різною мірою, і для всіх способів пізнання: успіхи в цій галузі стають дедалі більшою мірою залежними від першості в теоретичній роботі, котра кодифікує пізнання й вказує шлях емпіричного підтвердження. По суті теоретичне знання дедалі більшою мірою стає стратегічним ресурсом суспільства, його осьовим принципом. А університети, дослідницькі організації та інтелектуальні інституції, де теоретичне знання кодифікується й збагачується, стають осьовими структурами суспільства, що з'являється.

Планування технології. Разом з новими способами технологічного передбачення, моїм четвертим критерієм, постіндустріальне суспільство може бути здатним досягти нового виміру соціальної зміни — планування й контролювання технологічного зростання. Сучасні індустріальні економіки стали можливими тоді, коли суспільства виявилися здатними розбудувати нові інституційні механізми для утворення збережень (через банки, страхові компанії, акціонування капіталу через фондову біржу, а також урядові оподаткування, тобто позики або податки) й використання цих коштів на капіталовкладення. Здатність послідовно реінвестувати щорічно принаймні 10 відсотків валового національного продукту стала основою того, що В. Ростоу назвав точкою «відштовхування» для економічного зростання. Але сучасне суспільство для того, аби уникнути застою або «зрілості» (це непевне слово є, однак, визначеним), повинне було відкрити нові технологічні кордони з тим, щоб підтримувати продуктивність і вищі життєві стандарти. Коли суспільства стають більш залежними від технологій і нових раціоналізацій, тоді в систему запроваджується небезпечна «невизначеність». (Маркс вважав, що капіталістична економіка повинна була розширено відтворюватись чи померти. Згодом марксистки, такі, як Ленін або Роза Люксембург, припускали, що подібне розширення неодмінно мало бути географічним; звідси й теорія імперіалізму. Але більший масштаб розширення був капіталомістким чи технологічним процесом.) Яким чином зростання може підтримуватися без нової технології? Розвиток нового передбачення й «скла-

дання карт технічних прийомів» уможлиблюють нову фазу в економічній історії — свідомий, планомірний поступ технологічних змін і тому зменшення невизначеності щодо економічного майбутнього. (Проблема того, чи може це насправді здійснитись, є змістовим питанням, обговорюваним у розділі 3.)

Однак технологічний поступ, який ми вже засвоїли, дає й шкідливі побічні результати з наслідками другого й третього порядку, котрі часто не очікуються й цілком певно є непередбачуваними. Дедалі більше використання дешевих добрив було одним з елементів, який зробив революцію в продуктивності сільського господарства, але змивання нітратів у річки стало одним з найгірших джерел забруднення. Запровадження ДДТ як пестициду врятувало чимало врожаїв, хоча також зруйнувало життя дикої природи й птахів. У автомобілях бензиновий двигун був ефективнішим від парового, але він забруднив повітря димом. Суть обговорюваного питання полягає в тому, що запровадження технології було неконтрольованим і його ініціатори були зацікавлені в наслідках одного тільки першого порядку.

Дотепер нічого з цього не було. Механізми контролю як такі є приступними. Як показали численні дослідження, проведені групами спеціалістів Національної Академії наук, якщо ці технології оцінювалися до того, як вони були запроваджені, тоді могли бути враховані альтернативні технології або пристосування. Як повідомляє колективне дослідження, «група спеціалістів переконана, що в деяких випадках введення настійно необхідних тут розширених критеріїв призвело б чи могло б призвести в майбутньому до відбору чи заохочення різноманітних технологій або ж до їх видозмін — функціональних альтернатив з нижчими «соціальними цінами» (хоча не обов'язково з нижчими загальними цінами). Наприклад, для контролювання сільськогосподарських шкідників могли б бути використані насамперед не так хімічні, як біоекологічні пристрої, або ж могли б бути запропоновані альтернативи суто хімічним засобом підвищення продуктивності машин чи альтернативи дальшому довір'ю до приватних автомобілів як знарядь перевезення»²⁹. Оцінка технології є цілком здійсненою. Те, що тут потрібно, є політичним механізмом, котрий дозволив би, аби такі дослідження були проведені, й встановив би критерії регулювання нових технологій³⁰. (Це питання детально розглянуте в розділі 4.)

Виникнення нової інтелектуальної технології. «Найбільшим винаходом XIX століття, — писав Альфред Норт Вайтгед, — був винахід методу винаходу. Новий метод увійшов у життя. Для того, щоб зрозуміти нашу епоху, ми можемо знехтувати всі деталі зміни, такі, як залізниці, телеграф, радіо, прядильні машини, синтетичні фабрики. Ми мусимо зосередитися на самому методі; це справжня новина, котра зруйнувала основи старої цивілізації»³¹.

У тому ж таки духові можна сказати, що методологічною перспективою другої половини XX століття є управління організованою складністю (складністю великих організацій і систем, складністю теорії з великим числом змінних), розпізнання і здійснення стратегій раціонального вибору в іграх проти природи та іграх між особистостями, а також розвиток нової інтелектуальної технології, котра наприкінці століття може стати такою ж визначною в людських справах, якою була машинна технологія для середини минулого століття.

У XVIII—XIX століттях науковці вивчали, яким чином справитися з проблемами, до складу котрих входили дві змінні: відношення сили до відстані в об'єктах, тиску і об'єму в газах, сили струму й напруги в електриці. З певним незначним розширенням їх числа до трьох або чотирьох змінних ці проблеми є корінною основою для більшості сучасних технологій. Такі *об'єкти*, як телефон, радіо, автомобіль, літак і турбіна, є, як висловлюється Ворен Уївер, проблемами «складної простоти»³². Більшість моделей суспільствознавства XIX — початку XX століття відповідає цим простим взаємозалежностям: капітал і праця (як постійний і змінний капітал у марксистській системі; як продуктивні функції в неокласичній політекономії), пропозиція і попит, рівновага сил, торговельний баланс. Як замкнені системи, вони, використовуючи формулювання Альберта Вулстетера, є аналітично найпривабливішими, вони спрощують складний світ.

У поступові науки наступні проблеми, якими вона займалася, були не проблемами зменшення кількості взаємозалежних змінних, а проблемами впорядкування великих чисел: руху молекул у статистичній механіці, показників життєвих очікувань у статистичних таблицях страхових товариств, розподілу спадкових якостей у генетиці народонаселення. У суспільствознавстві ці проблеми стали проблемами «середньої людини» — розподілу інтелігенції, по-

казників соціальної мобільності тощо. Ці проблеми, за висловом Борена Уївера, є проблемами «невпорядкованої складності», але їхні рішення стали можливими завдяки видатним успіхам у теорії імовірностей і статистиці, котрі змогли точно визначити результати в термінах зміни.

Головні інтелектуальні й соціологічні проблеми постіндустріального суспільства є, продовжуючи послуговуватися метафорою Уївера, проблеми «організованої складності» — управління великомасштабними системами з великим числом взаємодіючих, котрі мають бути узгоджені для досягнення специфічних цілей. *Гордістю сучасного теоретика систем* є те, що нині в розпорядженні спеціалістів наявні техніки управління цими системами.

З 1940 року розпочинається великий розквіт нових галузей діяльності, результати яких здобули застосування до проблем упорядкованої складності: теорії інформації, кібернетики, теорії рішень, теорії ігор, теорії корисності, стохастичних процесів. З них ведуть своє походження особливі техніки, такі, як лінійне програмування, статистична теорія рішень, ланцюг застосувань Маркова, Монте-Карлівська теорія випадкових процесів, а також мінімаксних рішень, котрі використовувалися для передрікання альтернативних оптимальних результатів різних виборів у стратегічних ситуаціях. За всім цим стоїть розвиток у математиці того, що названо Джагіт Сінг «всеохопним численням»³³. Середні властивості, лінійні відношення й відсутність зворотного зв'язку є спрощеннями, використовуваними раніше для того, аби зробити математику легко підлеглою ручній обробці. Числення чудово відповідає проблемам декількох змінних і показників зміни. Але проблеми упорядкованої складності треба було зобразити в імовірностях — підлеглих обчисленню наслідках альтернативних рішень, які запроваджують обмеження в конфлікті або співробітництво — а для їх розв'язання треба вийти за межі класичної математики. З 1940 року здобутки в теорії імовірностей (колись інтуїтивні, а нині аксіоматично точні), ускладнення теорії множин, а також теорії *ігор* і рішень теоретично уможливили дальші успіхи в їх застосуванні.

Я назвав застосування цих нових здобутків «інтелектуальною технологією» з двох причин. Технологія, як її визначає Гарві Брукс, «є використанням наукового знання для точного визначення шляхів створення речей *репродуктивним чином*»³⁴. У цьому розумінні організація лікарні

або міжнародної системи торгівлі є *соціальною* технологією так само, як автомобіль або інструмент з числовою системою контролю є *машинною* технологією. *Інтелектуальна* технологія є підстановкою алгоритмів (правил розв'язання проблеми) замість інтуїтивних суджень. Ці алгоритми можуть бути втілені в автоматичній машині або комп'ютерній програмі, або в низці інструкцій, заснованих на певній статистичній чи математичній формулі; статистичні й логічні техніки, які використовуються в поводженні з «упорядненою складністю», є зусиллями формалізувати низку правил рішення. Друга підстава полягає в тому, що без комп'ютера нові математичні знаряддя становили б передусім суто інтелектуальний інтерес або використовувались би, за висловом Анатолія Рапопорта, з «дуже низькою розв'язуючою здатністю». Ланцюг множинних обчислень, котрі можна без утруднень виконати, різнобічні аналізи, що простежують детальні взаємодії багатьох змінних, одночасне розв'язання декількох сотень рівнянь — ось ті вияви майстерності, які є основою всеохопного числення — і вони можливі лише з допомогою інструменту інтелектуальної *технології*, комп'ютера.

Що є відмітною рисою нової інтелектуальної технології, так це її зусилля визначити раціональну дію й встановити засоби її досягнення. Усі ситуації містять у собі обмеження (ціни, наприклад) і протилежні альтернативи. А всі дії мають місце за умов впевненості, ризику або невпевненості. Впевненість існує тоді, коли обмеження встановлені й відомі. Ризик означає, що відома низка можливих наслідків і можуть бути встановлені ймовірності кожного з них. Невпевненість є тим випадком, коли в якості умови може бути поставлена низка можливих наслідків, але лишаються цілком невідомими їх імовірності. Далі, ситуації можна визначити як «ігри проти природи», у яких обмеження стосуються довкілля, або ж як «ігри між особистостями», у яких спрямовані дії кожної особистості неодмінно формуються взаємними судженнями про наміри іншої³⁵. В усіх цих ситуаціях бажана дія є стратегією, котра веде до оптимального чи «кращого» рішення; тобто дією, яка максимізує результат або залежно від оцінки міри ризику й невпевненості намагається мінімізувати втрати. Раціональність можна визначити як судження, зроблене в ситуації перебування між двома альтернативами, котре хтось здатний винести задля досягнення того бажаного результату, якому віддається перевага³⁶.

Найчестолюбніші свої вимоги інтелектуальна технологія висуває в теорії систем. Системою в цьому розумінні є будь-який комплекс взаємовідношень, у якому зміна в характері (або числовому значенні) одного елемента визначатиме — і, можливо, у спосіб, який піддається обмірові — наслідки для всіх інших елементів у системі. Людський організм є певною системою; робоча група, члени якої займаються розв'язанням спеціалізованих завдань для досягнення спільної мети, є цілепокладальною системою; економіка, взята як ціле, є вільною (a loose) системою.

Проблема числа змінних була вирішальним чинником у розростанні галузей системного аналізу для військових або бізнесових рішень. У задумі, скажімо, аероплана один-єдиний параметр характеристики роботи машини (швидкість, дальність польоту чи номінальна потужність) не може бути мірою внутрішньої цінності проекту, оскільки ці параметри взаємопов'язані. Чарлз Дж. Гітч використав це для ілюстрації проблем системного аналізу стосовно бомбардувальників. «Припустимо, що ми безжально спростимо характеристики літака до трьох — швидкості, радіуса дії, висоти польоту. Що ще ми повинні мати на увазі у вимірюванні ефективності бомбардувальників 1965 року? Принаймні наступне: бойовий порядок, який вони використовуватимуть, шлях польоту до цілі, систему базування, систему наведення на ціль, бомби, обороноздатність противника. Це може не справляти враження, подібного до враження від багатьох параметрів (насправді їх взято набагато менше, ніж було б потрібно), але ми візьмемо не більше від десяти, а також припустимо, що кожний параметр набуває лише двох альтернативних значень, ми вже маємо 2^{10} випадків для обчислення й порівняння (2^{10} 1000). Якщо ж ми припустимо, що кожний параметр здобуває чотири альтернативні значення, ми маємо 4^{10} випадків (4^{10} -1 000 000)»³⁷. Таким чином, вибір навіть типу системи бомбардувальника був не просто питанням, котре можна було полишити «старим» генералам військово-повітряних сил. Він мав бути зважений у термінах ефективності витрат на вагах цих багатьох змінних. Вирішальним пунктом є аргумент Джея Форестера та інших, згідно з яким природа складних систем є «контр-інтуїтивною». Складна система, наполягають вони, включає взаємодію занадто багатьох змінних для того, щоб розум міг одночасно утримувати їх у правильному порядкуві. Або ж,

як також пропонує Форестер, інтуїтивні судження відповідають безпосереднім причинно-наслідковим відношенням, котрі є характеристиками простих систем, тоді як у складних системах справжні причини можуть бути глибоко прихованими або віддаленими в часі чи частіше можуть лежати в тій же структурі (тобто характері) самої системи, яка безпосередньо не може бути розпізнана. З цієї причини в ухваленні рішень треба використовувати не так інтуїтивні судження, як алгоритми³⁸.

Оманливість причинно-наслідкового зв'язку проілюстрована у Форестера моделлю комп'ютерної імітації того, як центральне місто спочатку зростає, а потім застоюється й загниває. Цю модель складено з трьох великих секторів, кожний з яких містить три елементи. Діловий сектор має нові, зрілі і занепаді галузі виробництва; житловий сектор має високоякісне житло, робітниче житло й житло працюючих неповний робочий день; сектор населення містить у собі управлінців-професіоналів, робітників і працюючих неповний робочий день. Ці дев'ять елементів спочатку пов'язані з двадцятьма двома способами взаємодії (наприклад, різними типами міграції), а потім із зовнішнім світом через функції помноження. Однак ціле є замкненою, динамічною системою, котра моделює життєву історію міста. Спочатку була заселена вільна земля, наново пристосовані один до одного різні елементи, досягнута рівновага, потім мірою того, як відмирають галузі виробництва й зростають податки, розвивається застій. Послідовність подій охоплює період понад 250 років.

З цієї моделі Форестер вивів певне число політичних висновків. Він доводить, що збільшена кількість низькооплачуваного житла в центральному місті мала негативні наслідки, що призвели до появи більш низькооплачуваних людей, звуження податкової бази й занепаду нового виробництва. Програми професійної підготовки мають небажаним наслідком відволікання навчених робітників за межі міста. Жодна з цих несподіванок не дивує Форестера, бо, як він вказує, прямий підхід означає сказати, що коли є потреба в більшій кількості житла, будується більше житла, тоді як важчий і складніший підхід був би спробою змінити характеристики праці і рівноваги населення. У цьому розумінні неправильні політичні дії є безпосередніми при-чинно-наслідковими судженнями, тоді як кращі політичні дії були б «контрінтуїтивними судженнями».

Логіка ухвалення рішень, що впливає із системного аналізу, зрозуміла. У разі Рейнських лекцій і Військово-повітряних сил вона призвела до влаштування технократів на посади в Міністерстві оборони США, створення Програми планування бюджетних систем (ППБС), котра великою мірою була відповідальною за перебудову стратегічних і тактичних програм та нав'язування критеріїв ефективності витрат у виборі систем озброєння. У поясненні Форестера це скоріше за все призвело б у основоположних політичних рішеннях стосовно життя міста до підміни політичних суджень економічними. Метою нової інтелектуальної технології є не більше й не менше, як реалізувати мрію соціального алхіміка: мрію про «упорядкування» масового суспільства. Сьогодні в цьому суспільстві мільйони осіб щоденно ухвалюють мільярди рішень про те, що купити, скільки мати дітей, за кого голосувати, яку роботу обрати тощо. Будь-який окремий вибір може бути так само непередбачуваним, як і елементарна частинка є нерівномірно відповідною вимірювальному інструментові, і все ж підсумкові взірці могли б бути зображені так само чітко, як геометр розбиває на трикутники висоту і горизонт. Якщо комп'ютер є інструментом, то теорія рішень є його майстром. Як Паскаль хотів зіграти в кості з Богом, а фізіократи намагалися створити економічну мережу, котра вишикувала б усі мінові операції між людьми, так само теорія рішень шукає свою власну *tableau en fier* (повну таблицю. — *Перекл.*) — компас раціональності, «найкраще» рішення для ситуацій вибору, що збивають людей з пантелику. Відповідальність за те, що ця мрія — у свій спосіб так само утопічна, як і мрія про досконалий суспільний добробут, — похитнулась, покладається з боку її прибічників на людський опір раціональності. Але це може відбуватися також і завдяки самій ідеї раціональності, яка скеровує таку сміливу затівку — визначення функції без виправдання розуму. Це також є темою, котру я досліджую у цих нарисах.

ІСТОРИЯ ІДЕЇ

Жодна ідея ніколи не з'являється повністю розвинутою з голови Йова або з другорядного роздуму, і п'ять вимірів, які зрослись у понятті постіндустріального суспіль-

ства (його інтелектуальні попередники змальовуються у розділі 1), мають довгу й складну історію. Вони можуть становити інтерес для читача.

Вихідним пунктом для мене була тема, котра лишилась імпліцитною в моїй книзі «Кінець ідеології», — роль у суспільстві технічного ухвалення рішень. Фактично технічне ухвалення рішень може розглядатись як діаметральна протилежність ідеології: перше є об'єктивним та інструментальним, друга є емоційною і виражальною. Темою праці «Кінець ідеології» було виснаження прадавніх політичних пристрастей; теорії, розвинуті в праці «Постіндустріальне суспільство», прагнули дослідити технократичне мислення у його відношенні до політики³⁹.

Інтерес до ролі технічного ухвалення рішень і природи нових технічних еліт було висловлено в розділі статті «Розпад сімейного капіталізму», написаної мною весною 1955 року для конференції «Конгресу за культурну свободу», яка відбулася в Мілані.

Висловлюючись коротко, аргумент полягає в тому, що капіталізм треба розуміти не лише як економічну, а також і як соціальну систему, пов'язану через сімейне підприємство, котре забезпечує системі соціальний цемент, створюючи завдяки сімейній династії водночас спільність інтересу й неперервність інтересу. Тому виникнення управлінського капіталізму треба розглядати не тільки як складник професіоналізації корпорації, а і як «тріщину» в суспільному цементі. Після змалювання розпаду сімейного капіталізму в Америці (зокрема, внаслідок втручання банківського інвестування) моя стаття доводила, що в стосунках влади й суспільного класу відбулися дві «мовчазні революції»: занепад спадкової влади (але не обов'язково багатства) означає, що вищий суспільний клас багатих бізнесменів і їхніх нащадків більше не становить правлячого класу; виникнення управлінців означає, що в руках окремої соціальної групи не була зосереджена неперервна влада. Остання полягала в інституційному становищі. Влада була зосереджена здебільшого в руках технічно-інтелектуальної еліти, включаючи корпоративних управлінців і політичну дирекцію, котрі в даний час обнімали інституціональне становище. Індивіди й сім'ї минули; інституційна влада лишилася⁴⁰.

Другою ниткою проблеми була проведена мною на початку 1950-х років у часописі «Fortune» низка досліджень про зміну будови робочої сили у зв'язку зі зменшенням на

підприємствах кількості промислових робітників порівняно з невиконуваними робітниками, а також професійно-технічними службами в системі зайнятості. Тут безперечним був вплив праці Коліна Кларка «Умови економічного прогресу». Однак більш безпосередній вплив справила невинувато забута стаття Пола Гата й Нелсона Фути, вміщена в травні 1953 року в «American economic review», яка не лише вдосконалила «третинну» категорію Кларка (пояснюючи четвертинний і п'ятеринний сектори), а й пов'язала ці секторові зміни зі змінами соціальної мобільності. У співвіднесенні змін у секторових розподілах з змінами соціальної мобільності Гат і Фут виокремили як найважливіший напрям розвитку тенденцію до професіоналізації праці й вирішальне значення п'ятеринного, або інтелектуального, сектора.

Третім впливом був наголос Йозефа Шумпетера на технології як відкритому морі (ідеї якого були розвинуті Артуром Коулом, Фріцем Редліхом і Г'ю Ейткеном у різноманітних дослідженнях в Гарвардському центрі підприємницьких досліджень у 1950-х роках)⁴¹. Аргумент Шумпетера, перечитаний на початку 1960-х років, привернув мою увагу до питання технологічного передбачення. Капіталістичне суспільство виявилось здатним упорядковувати зростання, коли воно створювало засоби інституалізації механізмів нагромадження та кредитування, котрі згодом могли бути перетворені на інвестування. Однією з проблем постіндустріального суспільства мала бути потреба вирівнювання невизначеності майбутнього завдяки певним засобам «складання карти» відкритого моря. Різноманітні спроби технологічного передбачення в 1960-х роках (підсумовані Еріхом Янчем у праці «Технологічне передбачення в перспективі», Париж, 1967) довели здійсненність цього припущення.

Нарешті, у цьому перелікові впливів я хотів би виокремити статтю фізика й історика науки Геральда Голтона у висвітленні для мене значення теоретичного знання в його мінливому відношенні до технології, а також кодифікації теорії як основи нововведень не лише в науці, що Голтон наочно показав, а й у технології та економічній політиці як такій. Стаття Голтона є майстерним викладом розвитку науки як комплексу кодифікацій та розгалужень знання⁴².

Використовуючи термін «постіндустріальне суспільство», я вперше виголосив багато з цих ідей влітку 1959 року на Зальцбурзькому семінарі в Австрії. Наголос тоді робився головним чином на зрушеннях у секторах і переході від товаровиробляючого до обслуговуючого суспільства. Навесні 1962 року я написав велику статтю для Бостонського форуму, названу «Постіндустріальне суспільство: спекулятивний огляд Сполучених Штатів у 1985 році й далі». Тут тема була зміщена на вирішальну роль у суспільній зміні «інтелектуальної технології» й науки як конститууючих і істотних рис постіндустріального суспільства. Хоча стаття й не була опублікована, вона здобула значне поширення в академічних і урядових колах⁴³. Варіант цієї статті взимку 1962—1963 років було виголошено перед слухачами семінару з технології і суспільної зміни у Колумбійському університеті й роком опісля в скороченому вигляді опубліковано в збірнику про цей семінар, виданому Ілаєм Гінзбергом. Провідна роль університету та інтелектуальних організацій як інституцій постіндустріального суспільства була темою, розвинутою мною в моїй книзі 1966 року «Реформування загальної освіти» (із цієї причини я не включив у пропоновану книгу дискусії про університет). Наголос на концептуальних схемах у розвитку структур аналізу майбутнього американського суспільства виник у зв'язку з моєю діяльністю як голови Комісії з 2000 року. Декілька пам'ятних записок, підготовлених мною в цей період, стосувалися понять національного суспільства, комунального суспільства й постіндустріального суспільства як знарядь розуміння змін в американському суспільстві, викликаних революціями в засобах перевезення та способах зв'язку, вимоги групових прав і виникнення неринкового громадського ухвалення рішень, а також провідної ролі теоретичного знання й дослідних інституцій. Ідея осьових структур з'явилася з моїх зусиль більш теоретично обходитися з проблемами соціальної зміни і є основою критичного переосмислення теорій соціальної зміни, котре виявилось співзвучним дослідницьким інтересам Расселівської ученої фундації⁴⁴.

Було поставлене питання, чому це спекулятивне поняття я назвав «постіндустріальним суспільством», а не, скажімо, суспільством знання, інформаційним чи професійним

суспільством, хоча кожний з цих термінів якоюсь мірою підходить для зображення характерних аспектів того, що з'явилося. У цей час я, безперечно, зазнавав впливу з боку Ральфа Дарендорфа, котрий у своїй праці «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959 р.) писав про «посткапіталістичне» суспільство, і з боку В. Ростоу, який у своєму дослідженні «Стадії економічного зростання» вів мову про «постзрілу» економіку⁴⁵. Смысл полягав — і все ще полягає — у тому, що в західному суспільстві ми перебуваємо в осередді велетенської історичної зміни, за якої усталені суспільні взаємини (котрі були обмежені власністю), існуючі владні структури (зосереджені в руках вузьких еліт) і буржуазна культура (заснована на поняттях стриманого й поміркованого задоволення потреб), швидко руйнуються. Джерела такого зрушення — науково-технологічні. Але вони також і культурні, позаяк я впевнений, що культура в західному суспільстві досягла автономії. Нема цілковитої впевненості, що саме цим новим соціальним формам буде віддана перевага. Не є також імовірним і те, що вони досягнуть єдності економічної системи й характерної структури, яка була характеристикою постіндустріальної цивілізації від середини XVIII до середини XX століття. Використання написаного через дефіс префікса «пост» вказує, отже, на таке відчуття життя у проміжний час.

Я став використовувати ідею постіндустріального суспільства близько десяти років тому, а останніми роками вона увійшла в дещо ширший вжиток, хоча і з відтінками значення, відмінними од мого. Видається слушним зауважити деякі з цих відмінностей.

Герман Кан і Антоні Дж.Вінер зробили постіндустріальне суспільство основним пунктом своєї книги «Рік 2000»⁴⁶, але вони надали цьому термінові майже цілком економічного значення (а в їхній описовій таблиці воно ототожнене з постмасовоспоживацьким суспільством). Вони зобразили суспільство таким багатим (суспільством, у котрому доходи на душу населення подвоюються кожні 18 років), що робота й економічна ефективність втрачають своє значення; а зростання поступу змін створювало б травму від «акультурації» або приголомшення від майбутнього. Кан і Вінер майже припускають «постекономічне» суспільство, в якому нема нестачі ні в чому, а єдиними проблемами є проблеми того, як використовувати наддостаток. До того ж поняття «постекономічний» позбавлене логічного значення,

позаяк воно передбачає суспільне становище, за якого ні на що немає цін (бо економіка є управління цінами) або наявні безмежні ресурси. Якихось п'ять років тому велась ейфорична розмова про потрібну революцію, з допомогою якої «кібернетизація» зробила б реальністю повний рік достатку товарів. Нині ми чуємо про спустошену планету й необхідність нульового економічного зростання, аби повністю не забруднити чи безнадійно не вичерпати всі світові ресурси. Я гадаю, що обидва ці апокаліптичні бачення є хибними.

Збігнев Бжезинський вважає, що він точно «зосередився» на майбутньому завдяки своєму неологізмові «технотронного» суспільства: «суспільства, культурно, психологічно, соціально та економічно сформованого з допомогою впливу технології та електронної — зокрема в ділянці комп'ютерів і засобів зв'язку»⁴⁷. Але його формулюванню властиві два недоліки. По-перше, неологізм Бжезинського зміщує осереддя зміни з теоретичного знання на практичні застосування технології, до того ж у своєму викладі він посилається на багато різновидів знання, чистого і вжиткового, від молекулярної біології до економічної теорії, котрі відіграють вирішальну роль у новому суспільстві. По-друге, ідея «формування» природи або першості «технотронних» чинників передбачає технологічний детермінізм, який спростовується підпорядкуванням економіки політичній системі. Я не переконаний у тому, що соціальна структура «визначає» інші аспекти суспільства, а швидше впевнений у тому, що зміни в соціальній структурі (котрі є передбачуваними) ставлять проблеми управління або політичні питання для політичної системи (відповіді якої є набагато менш передбачуваними). І, як я вже відзначав, я переконаний, що сьогоднішня автономія культури здійснює зміни в життєвих стилях і цінностях, котрі не є похідними від змін у самій соціальній структурі.

Інша група авторів, таких, як Кеннет Кеністон і Пол Гудмен, використали термін «постіндустріальне суспільство» для позначення великої ціннісної переорієнтації значної частини молоді, серед котрої, як пише Кеністон, спостерігається «пошук світу за межами матеріалізму, відкидання кар'єризму й гонитви за посадами». Гудмен переконаний, що існує «звернення до економіки особистіших засобів до життя», незалежної від крайнощів машинної цивілізації⁴⁸. Лишається подивитись, чи ці імпульси во-

лодіють якоюсь здатністю до тривалої дії з неослабною силою⁴⁹. Я вважаю наявним радикальне розмежування між соціальною структурою й культурою, але його джерела лежать глибоко в антибуржуазному характері модерністського руху й виражають себе у набагато відмінніший спосіб, ніж просто імпульсивність молодіжного руху⁵⁰.

Нарешті, тема постіндустріального суспільства з'явилась у творах багатьох європейських теоретиків неомарксизму, таких, як Радован Ріхта, Серж Маллет, Анре Горц, Ален Турен, Роже Гароді, котрі підкреслювали вирішальну роль науки й технології в перетворенні виробничої структури, а відтак і піддавали сумнівові «визначальну» роль робітничого класу як історичного агента суспільної зміни. Їхня робота примножила розмаїття теорій, які тим або іншим чином підкреслюють злиття науково-технічного персоналу з «переводимим» робітничим класом або пропонують теорію «нового робітничого класу», що складається здебільшого з технічно кваліфікованого персоналу⁵¹. Тоді як усі ці автори відчували настійність структурних змін в суспільстві, вони ставали нудно теологічними у своїх дискусіях про «старий» і «новий» робітничий клас, бо їхня мета — не висвітлити справжні соціальні зміни в суспільстві, а «врятувати» марксистську концепцію суспільної зміни й ленінську ідею чинника зміни. Адже існує реальна ідеологічна криза. Якщо в постіндустріальному суспільстві спостерігається роз'їдання робітничого класу, то яким тоді чином можна обстоювати Марксове бачення суспільної зміни? І якщо робітничий клас не успадковує світ (а насправді, його вплив зменшується), то яким тоді чином виправдати «диктатуру пролетаріату» і роль Комуністичної партії як «авангарду» робітничого класу? Неможливо врятувати цю теорію, наполягаючи на тому, що майже кожний є представником «нового робітничого класу»⁵².

ПЛАН ЦІЄЇ КНИГИ

Шість розділів цієї книги, як я вже відзначав, є взаємопов'язаними завдяки дослідженню різних тем, котрі не так дають лінійний виклад доведення, як чергуються, так би мовити, подібно до цівкового колеса.

Розділ 1 є обговоренням теорій соціального поступу в розвинутому індустріальному суспільстві. Вихідним пунктом, звичайно ж, є Маркс, але двома, швидше незвичними,

способами. Усталений погляд на майбутнє капіталізму походить з першого тому «Капіталу», де Маркс передрікає централізацію виробництва, поляризацію суспільства на два класи й неодмінну економічну кризу капіталістичної системи. Але набагато менш званою є вищою мірою відмінна й захоплююча схема суспільного розвитку, почасти викладена Марксом у третьому томі «Капіталу»: тут він передрікає відокремлення власності од контролю в управлінні підприємствами: зростання адміністративного класу службовців, який ставатиме неспівмірним промислового робітничому класові; а також нові способи доступності капіталу через централізацію банківської системи. Розвиток капіталізму насправді пішов згідно з другою, а не першою схемою Маркса. Відмінність між ними полягає у тому, що в першому томі Маркс закладав основи «чистої» теорії капіталізму як спрощеної моделі, відірваної од складностей існуючої дійсності; у третьому томі він мав справу зі справжніми емпіричними тенденціями.

Другий спосіб, згідно з яким Маркс стає сьогодні доречним, полягає в тому, що у своєму баченні економічного базису суспільства він поділив спосіб виробництва на дві частини — суспільні взаємини виробництва (власність) і продуктивні сили, або техніки виробництва (машинне обладнання). Він вважав, що в розвитку капіталізму суспільні взаємини ставатимуть найголовнішими, призводячи до вищою мірою поляризованої класової боротьби. Але такої поляризації не настало, й те, що лишається найважливішим, є наголос на техніці та індустріалізації. Теорія індустріального суспільства, найпомітніше розвинута Раймоном Ароном, виходить з другого з цих двох аспектів Марксової теорії способу виробництва.

Західні теорії суспільного розвитку —,теорії Вернера Зомбарта, Макса Вебера, Еміля Ледерера, Йозефа Шумпетера, Раймона Арона — є, як я намагаюсь показати, «діалогами» з цими різними схемами Маркса. Істотний пункт відмінності проступає в теорії бюрократії, видатним майстром якої був Макс Вебер. Для Вебера соціалізм і капіталізм були не протилежними, а, згідно з імперативами функціональної раціональності, двома варіантами одного й того ж соціального типу, бюрократії. Промисловий розвиток у Радянському Союзі йшов услід за Марксовим виміром «техніки», але вздовж провішених Вебером ліній бюрократичного розвитку. Протистояння бюрократії і ново-

му класові, який вона породжує, було проблемою для Троцького в його зіткненні з плодами російської революції.

Сьогодні обидві системи, західна капіталістична і радянська соціалістична, зіткнулися з наслідками науково-технічних змін, котрі революціонізують соціальну структуру.

Прагнення уникнути осмислення наслідків цих змін було типовим для комуністичних теоретиків, за винятком чудового дослідження Чехо-Словацької академії наук під керівництвом Радована Ріхти, що з'явилося протягом празької «відлиги». На противагу більшості комуністичних теоретиків Ріхта визнає можливість в соціалістичному суспільстві конфлікту «заінтересованості», якщо не класового конфлікту, між новим професійно-науковим прошарком і робітничим класом.

У визнанні моделі індустріального суспільства як суспільного устрою західного суспільного розвитку перший розділ окреслює головні відмінності між доіндустріальним, індустріальним і постіндустріальним суспільством як основу порівняльного аналізу соціальних структур. Заключна частина розділу дає повний огляд поняття постіндустріального суспільства, котре здобуває розвиток у наступних розділах.

Розділ 2 в рамках устрою Сполучених Штатів досліджує два з п'яти вимірів постіндустріального суспільства: перехід від товаровиробляючої до обслуговуючої економіки, а також зміни в схильностях до роду занять, у чому виражаються поява в постіндустріальному суспільстві професійно-технічного класу як переважальної групи трудової зайнятості. У такому контексті досліджено багато тем, що здебільшого мають відношення до майбутнього робітничого класу: теорії «нового робітничого класу»; історична міць профспілкового руху як робітничої сили і його зростаючі утруднення в досягненні майбутніх цілей, таких, як контролювання праці в скрутному становищі економіки обслуговування та іноземної конкуренції.

Темами розділу 3 є виміри знання і технології. Початкова проблема, котра виникає зі зміни природи того й іншої, стосується поступу змін. Існує численна плутанина стосовно цієї ідеї внаслідок того, що лише деякі люди завжди здатні точно визначити, *що ж саме* змінюється. У термінах технології, мабуть, більш істотна зміна в життя індивідів була запроваджена в ХІХ столітті залізницями, пароплавами, електрикою й телефоном, а у ХХ столітті — радіо,

автомобілями, кінематографом, авіацією й високошвидкісними вертикальними вантажопідійомниками, а потім телебаченням і комп'ютерами, головними технологічними нововведеннями, запровадженими протягом останнього двадцятип'ятиріччя. Реальний вплив «поступу змін» походить не з різноманітних технологічних нововведень, а з ущільненого суспільного устрою, який ставив у взаємну суспільну залежність ізольовані до того регіони й класи нації, а також завдяки революціям у засобах зв'язку й перевезень підвищував рівень міжособових контактів і взаємодій. Але поряд з вищим рівнем особистісної взаємозалежності йшла й зміна масштабів — розбудова міст, зростання розмірів організацій, розширення політичного простору, — котра зробила самовідчуття індивідів усередині розлогіших суспільних організацій безпораднішими і яка розширила обсяг контролю із центру над діяльностями будь-якої організації. Головна соціальна революція другої половини ХХ століття є спробою оволодіння «масштабами» з допомогою нових технологічних пристроїв, хай буде це «істинно-часова» комп'ютерна інформація чи нові типи кількісного програмування.

У цьому контексті розділ 3 прагне дати визначення «знанню»: проаналізувати природу його експоненціального зростання; точно встановити справжні способи, якими знання розвивається завдяки розгалуженню; нарешті, визначити технологію, мірило його зростання, а також точно встановити способи технологічного передбачення. Друга частина розділу є детальною статистичною спробою окреслити структуру представників класу знання — розподіли професійних занять і головні серед них тенденції, а також локалізацію ресурсів технічного суспільства, котра є розподілом коштів на дослідження й розвиток.

Приватна корпорація в капіталістичному суспільстві (або підприємство в соціалістичній економіці) повинна лишатися головним способом організації суспільства до кінця століття. За даної логіки фірми в обох випадках — логіки функціональної раціональності — має смисл вести мову не так про капіталізм і соціалізм, як про «економізуючий» і «соціологізуючий» способи, наявні в обох системах. Кожен з них є «логікою», що відповідає різній меті. «Економізуючий» спосіб зорієнтований на функціональну ефективність і управління речами (або людьми, розглядуваними як речі). Соціологізуючий спосіб встановлює ширші суспільні

критерії, але він неодмінно включає нижчу ефективність, зменшення виробництва та інші втрати, що йдуть услід за запровадженням неекономічних цінностей. Розділ 4 розглядає стосовно ситуації Сполучених Штатів логіку цих двох способів і доводить, що встановлення рівноваги між ними є першорядним для постіндустріального суспільства питанням.

Постіндустріальне суспільство є суспільством, у якому неодмінно буде дещо свідоміше ухвалення рішень. Головною проблемою є узгодження соціальних виборів, котрі точно відображають «упорядкування» тих переваг, що віддаються індивідами. Парадокс Кондорсе, розвинутий Кеннетом Дж. Ароу, теоретично доводить, що не може бути зроблений жодний такий соціальнодобробутний вибір. Тому лишається пошук міжгрупової домовленості. Але для того, аби домовитися, треба знати соціальні вигоди й соціальні ціни. Сьогодні суспільство не володіє такими механізмами здійснення соціального обрахунку та перевірки соціальних цілей. Розділ 5 стосується адекватності наших понять і знарядь завданням соціального планування.

Зрештою, значення постіндустріального суспільства полягає в тому, що:

1. Воно посилює роль науки й когнітивних цінностей як основної інституційної необхідності суспільства;
2. Перетворюючи ухвалення рішень на більш технічну процедуру, воно дещо безпосередніше вводить у політичний процес ученого або економіста;
3. Завдяки поглибленню існуючих тенденцій до бюрократизації інтелектуальної праці воно створює комплекс напруженостей для традиційних визначень інтелектуальних пошуків і цінностей;
4. Створюючи технічну інтелігенцію та розширюючи її чисельність, воно порушує вирішальні питання про ставлення технічного інтелектуала до літературного.

У підсумку поява нового типу суспільства ставить питання про розподіл багатства, влади й статусу, котрі є головними для будь-якого суспільства. Відтепер багатство, влада і статус є не вимірами класу (*of class*), а цінностями, яких домагаються і досягають класи (*by classes*). Класи утворюються в суспільстві завдяки фундаментальним осям стратифікації. У західному суспільстві двома головними осями стратифікації є власність і знання. Поряд з ними є політична система, котра дедалі більшою мірою скеровує те

й інше і започатковує тимчасові еліти (тимчасові в тому розумінні, що тут нема неодмінної неперервності влади окремої соціальної групи через посаду так само, як є неперервність сім'ї або класу завдяки власності й відмітній перевазі, що її дає належність до меритократії).

Таким чином, розділ 6 має справу насамперед з відношенням між технократичним і політичним ухваленням рішень. На противагу мріям ранніх технократів, таких, як Сен-Сімон, котрі сподівалися, що вчені будуть правити, з'ясовується, що політичні рішення є головними рішеннями в суспільстві й що відношення знання до влади по суті є відношенням прислужництва.

Будь-яка щойно виникаюча система викликає ворожість серед тих, хто відчуває її загрозу. Головною проблемою виникаючого постіндустріального суспільства є конфлікт, породжений меритократичним принципом, який є головним для локалізації становища в суспільстві знання. Так, напруга між популізмом і елітаризмом, котра вже є безперечною, стає політичним питанням у спільнотах. Інший комплекс проблем виникає з історичної незалежності наукової спільноти і суперечливих проблем, породжених її традицією автономії, її зростаючою залежністю від уряду в дослідницьких фондах і послугами, які вона змушена надавати. Ці питання спадають на думку в університеті, котрий є першорядною інституцією постіндустріального суспільства. І, нарешті, найглибші напруги є напругами між культурою, осьове спрямування якої є антиінституційним і антиномічним, і соціальною структурою, котра скеровується економізуючим та технократичним способом. Саме ця напруга і є тим, що, зрештою, і складає найфундаментальнішу проблему постіндустріального суспільства. Ці питання окреслені в заключній частині книги.

* * *

Те, що я доводжу у цій книзі, є положення, згідно з яким головним джерелом структурних змін у суспільстві — змін у способах нововведень, у відношенні наук до технології і в громадській політиці — виступають зміни в характері знання: експоненціальне зростання й розгалуження науки, виникнення нової інтелектуальної технології, проведення систематичних розвідок завдяки бюджетам організацій «Дослідження й розвиток» і, як чашечка квітки всього цього, кодифікація теоретичного знання.

Ставлення до теоретичного знання визначає ціннісну систему суспільства. Середньовічна концепція природознавства була концепцією «забороненого знання». Богослови боялися, що «знання породить самовпевненість (puffeth up)», що йому «властиве щось від диявола». Протягом християнських століть «природа» в цілком специфічному сенсі була занесена до диявольського відома. Легенда про Фауста, використана Марлоу, засвідчила властивий середньовіччю забобонний жах перед природознавством⁵³. На початок XVII століття віра в нездоланну могутність людини стала витісняти попереднє видовище страху. У «Новій Атлантиді» Френсиса Бекона, котрою він розраховував замінити містичну Атлантиду Платонового «Тимея», король більше не є філософом, він є науковим дослідником. І на крихкому острові Бенсалемі найважливіша споруда, «Дім Соломона», є не церквою, а дослідним інститутом, «найвеличнішим закладом..., який будь-коли існував на землі, і світочем цього королівства». «Дім Соломона», або «Коледж шести днів роботи», є державною інституцією, створеною «для виконання видатних і дивовижних робіт на користь людині». Мета «Дому Соломона» в зображенні одного з його «отців» полягає у такому: «Метою нашого закладу є пізнання причин і прихований рух речей; а також розширення кордонів людського володарювання для здійснення всіх можливих речей»⁵⁴.

Дотепер це безмежне прагнення скеровувало пошуки знання. Спочатку людина прагнула підкорити природний порядок; і в цьому вона майже досягла успіху. В останні сто років вона прагнула замінити природний порядок технічним порядком; і в цьому вона також значною мірою пішла вперед⁵⁵. Постіндустріальне суспільство у своїй основі є перебудовою цього технічного пошуку навіть у більш могутній формі. Але тепер питання полягає в тому, захоче чи не захоче людина йти далі. Це і є відкритістю історії.

ПРИМІТКИ

¹ У своїй статті «Чи має футурологія майбутнє?» Роберт Нісбет пише: «Сутність футурології полягає в тому, що майбутнє перебуває в сучасному точно так само, як наше сучасне колись перебувало в минулому... По суті мені видається, що футурологія є привабливим, але цілком помилковим припущенням, згідно з яким *неперервність часу узгоджується завдяки неперервності змін або неперервності подій*» (Encounter. 1971. November). Використовуючи

давнє російське прислів'я, можна сказати, що пан Нісбет грюкає у відчинені двері. Він висуває цілу групу метафор — майбутнє, час, зміна — без жодного співвідношення зі змістом або взаємостосунками, так що легко можуть бути утворені невідповідності між словами в якості слів. Методологічні розбіжності є *різновидами* передбачення стосовно різних типів соціальних феноменів. Ось чому я ніколи не любив і не використовував терміна *футурологія*; він по суті є безглуздом.

² Це є загальною плутаниною. Наприклад, доводиться чути численні розмови про *свідомість* або *зростання свідомості*. Ще відтоді, коли багато років тому Вільям Дžeme указав на це, такої штуки, як свідомість, нема, а є тільки свідомість *про* щось. Див. «Течія свідомості», розділ 2 з «Психології: короткий курс» (Нью-Йорк, 1961; вперше видрукувано 1892 р.).

³ Особливі техніки обговорюються в параграфі про технологічне передбачення, розділ 3.

⁴ Ілюстрація запозичена з: *Kenneth Boulding*. Expecting the unexpected: The uncertain future of knowledge and technology // Prospective changes in society by 1980. Vol 1. 1966.

⁵ The Brookings quarterly econometric model of the United States / Ed. by James S.Duesenberry, Gary Fromm, Lawrence R.Klein and Edwin Kuh. Chicago, 1965. P.734.

Брукінзька модель розчленовує економіку на 36 виробничих секторів і управління плюс 18 інших головних компонентів (таких, як споживацький попит, двадцять змінних; робоча сила та шлюб, вісімнадцять змінних; житлова споруда, двадцять три змінні; іноземна торгівля, дев'ять змінних тощо). Див. розділ 18 «Повна модель: перше наближення».

⁶ Парадигмою цього є «брехня другого рівня», прикладом якої є жарт «Мінськ — Пінськ». Два чоловіки стоять на платформі залізничної станції. Перший запитує: «Куди ви їдете?» «У Мінськ,

— відповідає другий, — купити дещо з бавовняних виробів». «Хм!

— пирхнув перший. — Ви кажете мені, що їдете до Мінська купити дещо з бавовняних товарів, а я подумав, що ви їдете до Пінська купити дещо з вовняних виробів, але ж я знаю, що ви їдете до Мінська купити дещо з бавовняних виробів. Отже, чому ви сказали мені неправду?»

⁷ Загальний огляд аналізу соціальних тенденцій див.: *Otis Dudley Duncan*. Social forecasting: The state of the art // The public interest. 1969. № 17.

⁸ Стосовно Токвіля див.: *Democracy in America* (Нью-Йорк, 1966. С. 5-6). Щодо Вебера див.: розділ «Бюрократія» в «*Economy and society*» (Нью-Йорк, 1968. Т.3). Написана між 1914 і 1920

роками, ця праця лишилася незавершеною, Вебер помер у 1920 році. (Перше німецьке видання з'явилося у 1922 р.) Як писав Вебер, «Сполучені Штати все ще мають характер держави, котра, принаймні в технічному розумінні, не є повністю бюрократичною. Але разом з виникненням великих зон тертя із зовнішнім світом і появою більш настійної потреби у адміністративній єдності у себе вдома цей характер неодмінно й поступово дедалі більшою мірою формально дає дорогу бюрократичній структурі» (Там само. С. 971).

⁹ Цит. за: *Werner Heisenberg. Physics and beyond: Encounters and Conversations. New York, 1967. P. 63.*

¹⁰ *Walter Buckley. Sociology and modern systems theory. New Jersey, 1967. P. 42-45, passim.*

¹¹ Про формулювання Вебера див.: *General economic history. London, n.d. P. 354.*

¹² Яскраву ілюстрацію цих відмінностей дають чудові карти Р. Е. Гаррісона. Див.: *Richard Edes Harrison. Look at the world. New York, 1944.*

¹³ Є певний невід'ємний ризик у цілковитому запровадженні поняття, що походить з однієї галузі, в іншу, й соціальні науки особливо потерпають від такого запозичення. Наприклад, від застосування термінів сили й потужності з фізики, а також структури й функції з біології. Доповняльнісь була використана Нільсом Бором для пояснення суперечливої поведінки світла як хвилі й частинки, але, за свідченням мого колеги, фізика Геральда Голтона, Бор відчував, що цей принцип застосовний до багатьох феноменів у природі й суспільстві. Це може бути *hybris* (зарозумілістю. — *Перекл.*) видатної людини, засліпленої дослідженням невідхильного принципу. Позаяк це поняття наводить на роздуми, я хотів би лише зауважити, що використовую його просто як метафору, а не як пояснювальний засіб.

Це обговорення осьових структур і концептуальних схем ретельно розроблене в моїй статті «Макросоціологія і соціальна зміна» у «Theories of social change: A stocktaking», котру я підготував для «Russell Sage Foundation» і яка буде оприлюднена в 1974 році. Відмінне од мого використання поняття концептуальних схем з'явилося у праці: *Georges Guttrich. The social frameworks of knowledge. Oxford, 1971* (уперше опублікована у Франції 1966 р.). Гурвич намагається визначити послідовність історичних соціальних типів і різновиди пов'язаних з кожним з них пізнавальних систем. Для цього він розробляє своєрідну соціологію пізнання, розвинену Максом Шелером у його праці «Die Wesensformen und die Gessellschaft» (1926 р.).

¹⁴ *Alfred North Whitehead. Science and the modern world. New York, 1960 (перше видання 1925 р.).* Р. 46.

¹⁵ У таблиці 3 проєктована цифра для числа професійно-технічних осіб у 1975 році дається як 13,2 млн. а в таблиці 4 — як 12,9 млн. Розходження показників почасти завдячують фактові того, що цифра в таблиці 4 була обчислена п'ятьма роками пізніше, а також є наслідком того, що були зроблені різні припущення про рівень незайнятості. Я залишаю цифри для позначення напрямку.

¹⁶ *Matthew Josephson. Edison. New York, 1959.* Р. 361.

¹⁷ Цікавим переходом є авіація. Перші винахідники були ремісниками, але галузь змогла розвиватися тільки завдяки використанню наукових принципів. Ленглі (1891 р.) і Цам (1902—1903 рр.) започаткували нову науку аеродинаміку, досліджуючи поведінку повітряних течій над різними типами несучих поверхонь. Водночас у 1900 році брати Райт розпочали ремісничі досліді з планерами, а в 1903 році встановили на літак бензиновий двигун. Однак подальша праця була можливою лише через розвиток після 1908 року експериментів (таких, як моделі у повітряних тунелях) і математичних обчислень (таких, як обтікання повітря під різними кутами вітрових потоків), заснованих на фізичних законах.

¹⁸ *Eduard Farber. Man makes his materials / Kransberg and Pursell, eds. Technology and western civilization. Vol.2. New York, 1967.*

¹⁹ *L.F.Haber. The chemical industry, 1900—1930. Oxford, 1971.* Р. 198—203. Як пише Габер, «процес Габера був усе ще здебільшого невідомим фактором, коли спалахнула велика війна. Синтез аміаку... становить собою один з найважливіших поступів у промисловій хімії... Процес, відкритий Фріцем Габером і промислово розвинутий Карлом Бошем, був першим застосуванням синтезу під високим тиском; технологія виробництва амонію, видозмінена відповідним чином, була пізніше застосована в синтезі метилового спирту й гідрогенації кам'яного вугілля для нафти. Його вплив сягає сьогоднішніх технік очищення нафти і використовує крекінгові гази з операцій очищення для наступного синтезу» (Там само. С. 90).

²⁰ *Thomas Jones. A diary with letters. 1954.* Р. 125. Ліндсей є А. Д. Ліндсеєм, магістром Баліольського коледжу протягом двадцяти п'яти років аж до 1949 року. Т. Дж. є іронічним посиленням Джонса на самого себе.

²¹ *Rexford G. Tugwell. The democratic Roosevelt. New York, 1957* Р. 312—313.

²² Кейнсіанська революція в економіці насправді відбулася після того, як більшість економік видужали від депресії, навіть

якщо багато політик, особливо політик так званих незбалансованих бюджетів або дефіцитного фінансування й були схвалені методом спроб і помилок, справивши «кейнсіанські» наслідки. Найбільш самосвідоме зусилля використати нові економічні підходи відбулось у Швеції, де міністр фінансів — соціаліст Ернест Вігфорс порвав з марксистським мисленням і на пораду економістів Еріка Ліндала та Гуннара Лурдала проводив активну фіскальну політику й політику громадських робіт, яка була кейнсіанською до самого Кейнса, тобто до публікації 1936 року його «Загальної теорії».

²³ Тридцять років тому лише декілька або й ще менше аспірантур вивчали математичну економіку. Мабуть, поворотним пунктом у цьому була публікація 1947 року «Основ економічного аналізу» Пола Самуельсона, які становили собою математично формалізовану версію неокласичної економічної теорії. Сьогодні ніхто не може працювати в економічній теорії без ґрунтовної математичної підготовки.

²⁴ Дивовижно, що протягом депресії не було реального вимірювання обсягу безробіття внаслідок збентеження перед концептуальним визначенням і відсутністю взірцевих технік обстеження для проведення швидких обрахунків; уряд покладався на дані перепису населення 1930 року й на деякі оцінки, отримані від промислового істеблішменту. У 1921 році, коли президент Гардін скликав конференцію експертів для обговорення безробіття, яке супроводжувало повоєнну депресію, оцінки широко варіювались, а остаточна опублікована цифра була ухвалена, буквально кажучи, більшістю голосів. Плутанина стосовно тих, кого треба було порахувати, або стосовно того, що утворювало «робочу силу», продовжувалася протягом 1930-х років, а сталий комплекс визначень і цифр з'явився лише в 1940-х роках. Безперечно, не було і обрахунків валового національного продукту та національного надходження, котрі дали б огляд економіки в цілому. Вони стали використовуватись у державній політиці тільки в 1945 році. (Я зобов'язаний неопублікованій дисертації Юдіт де Нойфвілле з Масачусетського технологічного інституту за соціальні показники для ілюстрації статистики безробіття.)

²⁵ Charles Wolf, Jr. і John H. Enns дали вичерпний огляд цього розвитку у своїй статті «Computers and Economics», Rand Paper P-4724. Я зобов'язаний їм за значне число ілюстрацій.

²⁶ Висловлюючись математично, матриця «витрати—випуск» становить собою комплекс систем лінійних рівнянь — у цьому разі 81 рівняння з 81 змінними, котрі розв'язуються з допомогою матричної алгебри. Див.: *Wassily Leontieff. The structure of the american economy: Theoretical and empirical explorations in input-*

output analysis. New York, 1953. Викликає іронічну посмішку, але коли Бюро трудової статистики 1949 року спробувало/ заснувати мережу «витрати—випуск» для американської економіки, воно наштовхнулося на протидію з боку бізнесу на тій підставі, що ця мережа була інструментом соціалізму, а гроші од самого початку відкидалися.

²⁷ Їхні висновки: найбільший вплив на реальний валовий національний продукт походить зі зростань в урядових недовготривалих і конструктивних витратах. Зниження прибуткового податку були меншим стимулятором, ніж зростання у витратах. Див.: *Gary Fromm and Paul Taubman. Policy simulations with an economic model. Washington, 1968,* цитовано у Wolf і Enns, op. cit.

²⁸ Роберт М. Солоу із сучасним економічним інструментарієм доводить, що адміністрація в певних межах може, коли захоче, здобувати показник економічної активності, бо рівень урядових витрат може відшкодувати дефекти приватних витрат і підносити економічну активність. Але, діючи таким чином, адміністрація робитиме вибір між інфляцією або повною зайнятістю; ця дилема, здається, має бути вбудованою в ринкову структуру капіталістичної економіки. Адміністрація робить компроміс — а це і є політичним вибором. Демократи віддають перевагу повній зайнятості та інфляції, республіканці більше люблять стабільність цін і поступове економічне зростання.

Однак протягом декількох останніх років з'явився новий феномен — одночасні високе безробіття й висока інфляція. З причин, котрі ще не з'ясовані, безробіття більше не «дисциплінує» економіку до зниження цін чи то внаслідок послаблюючих впливів реального добробуту (наприклад, страхування від безробіття), тиску від підштовхування зростання заробітної плати на організованих виробництвах, чи то від постійного очікування зростання цін, котре дисконтуює інфляцію.

Двома поворотними пунктами в сучасній економічній політиці були зниження податків у 1964 році (так в оригіналі. — *Перекл.*) президентом Кеннеді, котрий канонізував кейнсіанські принципи в економічній політиці, і накладення президентом Ніксоном контролю на заробітну плату й ціни в 1971 році. Хоча обов'язковий контроль і було в 1973 році послаблено, право вибору для його використання залишилося.

²⁹ *Technology: process of assessment and choice: Report of the National Academy of Sciences, U.S. House of Representatives, Committee on Science and Astronautics. July, 1969.*

³⁰ Сприяючи поступові ідеї оцінки технології, Національна академія інженерного мистецтва ініціювала три дослідження в

ділянках, що розвиваються: дослідження процесу навчання з допомогою комп'ютера й навчального телебачення; дослідження гуркоту літаків з дозвуковою швидкістю польоту; дослідження багатофазного екранування в діагностуванні стану здоров'я. Дослідження дозволили дійти висновку, що оцінка технології була здійсненою річчю, а також окреслили масштаб і вартість окремих досліджень. У разі технологічної навчальної допомоги дослідження розглянуло вісімнадцять різних впливів, котрі вона могла мати. В разі гуркоту літаків Національна академія інженерного мистецтва дослідила вартість і наслідки п'яти альтернативних стратегій від переміщення аеродромів або звуконепроникного обладнання сусідніх з ними будинків до модифікації літаків або їхніх авіаційних характеристик. Див.: *A study of technology assessment: Report of the Committee on Public Engineering Policy, National Academy of Engineering. July, 1969.*

Ідея «оцінки технології» значною мірою переросла дослідження, започатковані Комісією з науки та астронавтики Палати представників, і в 1967 році конгресменом Деддаріо був внесений законопроект про створення Департаменту технологічної оцінки. 1972 року законопроект було ухвалено, й Конгрес, а не виконавча влада, взяв на себе турботу про заснування управління технологічної оцінки.

³¹ *Alfred North Whitehead. Science and the modern world. P. 141.*

³² *Warren Weaver. Science and complexity // The scientists speak / Ed. by Warren Weaver. New York, 1947. Я зобов'язаний колишньому спеціальному дослідникові з Колумбії Норману Лі за цю цитату й за численні інші поради в цьому параграфі.*

³³ *Jagit Singh. Great ideas of operations research. New York, 1968.*

³⁴ *Han'ey Brooks. «Technology and the ecological crisis» — лекція, прочитана в Амхерсті 9 травня 1971 року, с. 13 з неопублікованого тексту, підкреслення моє. Щодо застосування цих поглядів див. доповіді двох комітетів, очолюваних професором Бруксом: «Technology, process of assessment and choice», доповідь Національної академії наук, видрукована Комітетом з науки і астронавтики Палати представників США, липень 1969 року; «Science growth and society». OECD. Paris, 1971.*

³⁵ Більшість повсякденних проблем в економіці й управлінні містять у собі ухвалення рішень за умов певності, тобто обмеження є відомими. Ці проблеми є такими, як проблеми пропорцій продуктових сумішей за умов відомих припущень вартості й ціни, складання виробничого календарного плану за обсягом, мережі шляхів і подібне до цього. Позаяк цілі ясні (найдієвіший маршрут чи найкорисніший результат від продуктової суміші), ці проблеми є здебільшого математичними й можуть бути розв'язаними за

допомогою таких технік, як лінійне програмування. Теорія лінійного програмування веде своє походження зі статті Джонса фон Неймана 1937 року про загальну рівновагу одноманітно зростаючої замкненої економіки. Багато обчислювальних процедур були розвинуті радянським економістом Л.В.Канторовичем, праці котрого ігнорувалися режимом аж до смерті Сталіна. Аналогічні техніки були винайдені наприкінці 1940-х років математиком з науково-дослідної корпорації «Rand» («Research and development» — дослідження і розвиток. —*Перекл.*) Г.Б.Данцигом зі своїм простим методом. Практичне застосування лінійного програмування очікував розвиток електронного комп'ютера та його здатність (у деяких транспортних проблемах, наприклад) послідовно справлятися з 3200 рівняннями й 600 000 змінними. Роберт Дорфман застосував лінійне програмування до теорії фірми, а Дорфман, Самуельсон і Солоу використали його 1958 року в міжіндустріальній моделі економіки для врахування заміненості пропозиції й цільової функції, що уможлиблює вибір рішень для різних цілей у межах точно визначеного сектора остаточного попиту.

Критерії для ухвалення рішень за умов невизначеності були введені в 1939 році математичним статистиком з Колумбії Абрахамом Вальдом. Це точно визначає критерій «максимін», у якому керуються очікуванням найгіршого результату. Леонід Гурвіц і Л.Дж.Севідж розвинули інші стратегії, такі, як чарівно названий «критерій жалю» Севіджа, суб'єктивні ймовірності якого можуть спонукати до зростання або зниження ризику. Теорія ігор має тривалу історію, але вирішальний поворот у ній відбувся у статті Джона фон Неймана 1928 року, яка розгорнула математичне доведення загальної мінімаксної стратегії для гри з двома учасниками. Наступна книжка фон Неймана та Моргенш-терна «Теорія ігор і економічна поведінка» (Прінстон, 1944) розширила теорію ігор на більше, ніж два учасники, і застосувала теорему до економічної поведінки. Стратегія, запропонована фон Нейманом і Моргенштерном, — стратегія мінімаксу або мінімізації максимуму втрат — може бути визначена як раціональний курс за умов непевності. Теорії ігор і рішень було надано надзвичайно великої підтримки протягом Другої світової війни, коли її використання було названо «дослідженням операцій». Тут була, наприклад, «дуель» між літаком і підводним човном. Перший обраховував «найкращу» пошукову схему авіаційного патрулювання даного простору; другий шукав найкращу схему втечі з-під нагляду. Математики з Групи дослідження протичовнових військових операцій, використовуючи статтю фон Неймана 1928 року, обрахували тактичну відповідь.

Теоретико-ігрова ідея здобула широке застосування — інколи як метафора, інколи для точного визначення числових значень можливих наслідків — у торговельних і конфліктних ситуаціях. Див.: *Thomas Schelling. The strategy of conflict. Cambridge, Mass., 1960.*

³⁶ *KDuncan Luce and Howard Raiffa. Games and decisions. New York, 1957.* Мое обговорення раціональності є пристосуванням визначення зі с. 50; обговорення ризику певності і непевності — зі с. 13.

³⁷ Див.: *Charles J.Hitch. Analysis for air force decisions // Analysis for military decisions: The Rand lectures on systems analysis / Ed. by E.S.Quade. Chicago, 1964.* Його ілюстрація є здогадною. Доречнішим, але набагато менш заплутаним ілюструванням є варіант оповіді Квуда в тому ж таки томі про обрання й використання стратегічних військових баз.

³⁸ *Jay W.Forrester. Urban dynamics. Cambridge, 1969. P. 10-11.*

³⁹ У цьому моменті непогано було б з'ясувати непорозуміння, котре, мабуть, походить від тих, хто знав тезу лише з назви книжки й ніколи не читав її доведення. В праці «Кінець ідеології» я не стверджував, що все ідеологічне мислення прийшло до завершення. Насправді я доводив, що виснаження старих ідеологій вело до спраги за новими. Так, у той час я писав: «Таким чином, треба визнати, що наприкінці 1950-х років відбувається бентежна пауза. На Заході серед інтелектуалів попередні пристрасті виснажилися. Нове покоління без жодної осмисленої пам'яті про попередні дискусії і без жодної розбудованої міцної традиції перебувало в пошуках нових цілей у рамках політичного суспільства, яке, інтелектуально висловлюючись, відкинуло старі апокаліптичні і хіліастичні погляди. У пошукові «причини» є глибокий, одчайдушний, майже патетичний гнів... невгамований пошук нового інтелектуального радикалізму... Іронія... для тих, хто шукає «причини», полягає в тому, що робітники, невдоволення котрих колись були рушійною енергією соціальної зміни, є більш задоволеними суспільством, ніж інтелектуали... Молодий інтелектуал є нещасним, бо «середній шлях» — це для людей середнього віку, а не для нього; цей шлях позбашіений пристрастей і життєвої енергії... Емоціональні енергії — і потреби — існують, і питання про те, яким чином мобілізувати їх, є важким питанням» (*D.Bell. The end of ideology. Glencoe, 111., 1960. P. 374-375*).

⁴⁰ Ця стаття з'явилась як розділ 2 праці «Кінець ідеології». Аргумент поширювався й на наступний розділ цієї книги «Чи є в Америці правлячий клас?»

⁴¹ Див.: *Joseph Schumpeter. Capitalism, Socialism and Democracy. New York, 1942. P.118.*

⁴² Див.: *Gerald Holton. Scientific research and the scholarship: Notes toward the design of proper scales // Daedalus. Spring. 1962.*

⁴³ На той час я не хотів публікувати статтю, бо відчував, що ідея була незавершеною. Параграфи статті, котрі циркулювали на форумі в Бостоні, були видруковані без дозволу журналом громадських справ «Current» і виданням бізнесових кіл «Dun's Review». Звідти незбагнено й несподівано вони з'явилися як цитата у виданому Чехо-Словацькою академією наук томі про науково-технічну революцію, що її обговорювало постіндустріальне суспільство. Ступінь циркулювання статті в урядових колах, зокрема Управлінням науки й технології, був відзначений у статті в «Science» (June 12. 1964. P. 1321).

⁴⁴ Про ці більш ранні версії див.: *Technology and social change / Ed. by Eli Ginzberg. New York, 1964. Chap. 3; The reforming of general education. New York, 1966; Toward the year 2000 / Ed. by Daniel Bell. Boston, 1968.* Різні аспекти природи постіндустріального суспільства (втілені в розділах 5 і 6 цього тому) презентувалися у Сіракузах 1966 року й на святкуванні семидесяти-п'ятиріччя Каліфорнійського інституту технології. Ці статті були включені в томи *Scientific progress and human values / Ed. by Edward and Elizabeth Hutchings. Proceeding of the 75-th anniversary of the California Institute of Technology. New York, 1967; A great society / Ed. by Bertman M. Gross. The bentley lectures at Syracuse University. New York, 1968.* «Нотатки про постіндустріальне суспільство», які з'явилися у «The public interest» (Winter and Spring. 1967. № 6, 7) є скороченим викладом Каліфорнійських і Сіракузьких доповідей.

⁴⁵ Питання про інтелектуальний пріоритет завжди набуває інтригуючих звивів. У нотатках і таблицях, розданих учасникам Зальцбурзького семінару 1959 року, я писав: «Термін «постіндустріальне суспільство» — термін, котрий я придумав, — означає суспільство, яке перейшло від товаровиробляючої стадії до суспільства послуг». Я використовував «постіндустріальне» на протизагагу «посткапіталістичному» Дарендорфа, позаяк я мав справу із секторними змінами в економіці, тоді як він обговорював авторитарні відносини на фабриці. Згодом я дізнався, що Девід Рісмен використав фразу «постіндустріальне суспільство» у статті під назвою «Дозвілля та праця в постіндустріальному суспільстві», видрукованій у підручнику «Mass Leisure» (Glencoe, 111., 1958). Рісмен використав «постіндустріальне» для позначення дозвілля як протилежності праці, але в жодній наступній статті не розвинув цю тему або цю фразу. Вельми вірогідно, що я колись читав статтю Рісмена і фраза, безперечно, походить од нього, хоча я й використав її істотно відмінним чином. Іронія полягає в тому, що я нещодавно дізнався, що це словосполучення зустрічається в

назві книжки Артура Дж. Пенті (*Arthur J. Penty*. *Old worlds for new: A study of the post-industrial state*. London, 1917). Пенті, добре знаний гільдійний соціаліст свого часу і послідовник Вільяма Морріса та Джона Раскіна, засуджував «державу дозвілля» як колективістську й пов'язану з рабським становищем людини, закликаючи повернутися до децентралізованого маленького суспільства цехових майстрів, котре уможливило працю, яку він і називав «постіндустріальним станом»!

⁴⁶ Головна дискусія міститься в розділі IV «Постіндустріальне суспільство в типовому світі», особливо на с. 186—189. Див.: *Herman Kahn and Anthony J. Wiener*. *The year 2000*. New York, 1967. Ця праця спочатку з'явилась як II і Па томи робочих записок комісії з 2000 року (видані приватно 1966 р.).

⁴⁷ *Zbigniew Brzezinski*. *Between two ages: America's role in the technotronic era*. New York, 1970. P. 9.

⁴⁸ Див.: *Kenneth Keniston*. *Youth and dissent*. New York, 1971, особливо розділ «Ви маєте вирости в Скарсдейлі». Стосовно Гудмена див. вступ до: *Helen and Scott Haring*. *Living the good life*. New York, 1971. Гудмен близький до погляду Пенті про суспільство цехових майстрів. Нещодавно група молодих політологів довела, що «важливі групи серед населення західних суспільств вийшли далеко за межі стадій прожиткового мінімуму» й вони використовують поняття постіндустріального суспільства для позначення становища, у якому групи осіб «більше не мають прямого стосунку до імперативів економічної безпеки». Див., наприклад: *Ronald Inglehart*. *The silent revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies // American political science review*. December 1971. P. 991-1017.

⁴⁹ Про свідчення зростаючого консерватизму кожного радикального покоління як когорти постарілих див.: *S.M. Lipset and I.C. Ladd, Jr.* *College generations — from the 1930-s to the 1960-s // The public interest*. 1971. N 25.

⁵⁰ Це є темою, імпліцитною в понятті «ворожої культури» Ліонеля Трілінга. Див.: *Trilling L.* *Beyond Culture*. New York, 1965.

⁵¹ Теорія Радована Ріхти і його групи в Чехо-Словацькій академії наук обговорюється в розділі 1; теорія Герца й Маллета — у розділі 2.

⁵² Безперечно, було б занадто простодушним наполягати на тому, що оскільки незалежних антрепренерів або зайнятих власною справою професіоналів стає дедалі менше й менше, то всі робітники та службовці, котрі отримують заробітну плату, є представниками робітничого класу. І оскільки більшість робітників сьогодні скоріше здобувають платню (*are now on salary*), ніж

перебувають на поштучній або поденній роботі, то яким чином можна вимагати «диктатури саларіату»? І над ким?

⁵³ Див.: *Basie Willey*. The seventeenth century background. London, 1949, розділ II «Бекон і реабілітація природи», особливо с.31.

⁵⁴ *Francis Bacon*. New atlantis // Famous Utopias / Ed. by Charles M.Andrews. New York, n.d. P. 263.

⁵⁵ Це є темами, які я досліджую на історичному й філософському рівнях у моїй статті «Technology, nature and society: The vicissitudes of three world-views and the confusion of realms», котра була дана як дводенна лекція імені Франка Нельсона в Смітсонівському національному музеї історії й технології у грудні 1972 року і яка має бути опублікованою видавництвом «Doubleday and Co.» в збірникові таких лекцій.

Перекладено за виданням: *D. Bell*. The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting. London, 1973.

© СТЕПАН КОШАРНИЙ, переклад українською мовою, 1996

Деніел Белл

КУЛЬТУРНІ СУПЕРЕЧНОСТІ КАПІТАЛІЗМУ

ВСТУП

РОЗ'ЄДНАННЯ СФЕР: ФОРМУЛЮВАННЯ ТЕМ

Навесні 1888 року Фрідріх Ніцше в загальних рисах шалював передмову до своєї останньої книги «Воля до влади», яку він планував написати як видатний літературний твір таким чином: «Те, про що я розповідаю, є історією найближчих двох століть. Я змальовую те, що прийде, що не може відбутися ніяким іншим способом: *пришестя нігілізму*. Цю історію можна розповісти вже зараз, через саму необхідність її розробки. Навіть зараз це майбутнє промовляє сотнями ознак... Вже протягом деякого часу вся наша європейська культура рухається до катастрофи з величезною напруженістю, яка наростає від десятиріччя до десятиріччя невтомно, нестримно, безрозсудливо, подібно до ріки, що бажає досягнути кінця, яка більше не усвідомлюється, оскільки існує страх перед усвідомленням».

Джерелом цього нігілізму для Ніцше був раціоналізм та розрахунок, характер життя, метою якого було зруйнувати «бездумну стихійність». Якщо для нього й був одиничний символ, який резюмував силу нігілізму, то ним була сучасна наука.

За Ніцше, те, що відбулося, було руйнуванням тих традиційних, тих ненавмисних абсолютних «засобів досягнення однорідних, тривалих властивостей для багатьох поколінь». Замість цього «ми досягли протилежного; дійсно, ми хотіли цього досягти: найбільш крайній ступінь свідомості, здатність людини пропускати крізь себе та історію». Розірвався органічний зв'язок із землею, «порушилася невідчужуваність власності», на її місце прийшла комерційна

цивілізація. Ніцше говорить про дезорганізуючі принципи часу: «Газети (замість денної молитви), залізниця, телеграф, централізація великої кількості різних інтересів у поодинокій душі, котра з цієї причини має бути дуже сильною та багатоманітною».

Ця тема передчувалась у першій книзі Ніцше «Народження трагедії», написаній у 1870—1871 роках, коли йому було 26 літ. Його великим демоном, тим велетнем свідомості став Сократ, «деспотичний логік», чие «велике око Циклопа» ніколи не «палало божественною шаленістю митця», чий «голос завжди промовляв для того, щоб *відрадити*». Сократ починає знищувати культуру введенням відстані та сумніву, скептицизму знання, якого досягнуто отруєнням та мрією. Сократ є «великим прикладом *теоретичної людини*», котра має «невгамовну жадобу до знань» і «знаходить найвище задоволення в самому процесі розкриття, що доводить її власну силу».

Нігілізм виступає кінцем процесу раціоналізму. Це людська самосвідомість прагне зруйнувати своє минуле й контролювати майбутнє. Це є сучасність у своєму *вищому прояві*. Хоча нігілізм у своєму підґрунті є метафізичним, він поширюється на все суспільство і врешті-решт має сам себе зруйнувати.

Існує другий, досить відмінний погляд на нігілізм, який можна знайти в історичній західній релігії і який у сучасній літературі виражений Джозефом Конрадом, котрий почав писати в той час, коли Ніцше збожеволів. Це ідея про те, що цивілізація є тонким шаром захисту проти анархічних імпульсів й атавістичних коренів життя, які приховуються просто під поверхнею існування й тиснуть з метою розриву. Для Ніцше це воля до влади, що є дорогою до порятунку; для Конрада це воля до влади, що загрожує цивілізації. «З точки зору Конрада, цивілізація — це метаморфоза темряви у світло», — пише Гіллс Міллер. «Це процес трансформації всього невідомого, ірраціонального або невиразного в чисті форми, поіменовані й впорядковані, яким надані значення, й вони використовуються людиною». Цивілізація має два виміри. «Для того, щоб бути неушкодженою, цивілізованій людині необхідно мати сліпу відданість безпосереднім практичним завданням, відданість, яка відтворює вікторіанський культ праці. Для Конрада, так само як і для Карлейля, праця є захистом від нездорового сумніву або невротичного паралічу волі». Друге — це ідея вірності, необхідна довіра до інших. Цивілізація для Конра-

да — «це в той же час суспільний ідеал та ідеал особистого життя. Ідеальне суспільство уявляється як стосунки між людьми на борту добре керованого корабля: ієрархічна структура знизу, завдяки слухняності, така ж згори, а, взяте разом, у цілому формує досконалий організм».

Проте для Конрада стримуючим виявився той факт, що суспільство є не природним явищем, а людським витвором з довільною сукупністю правил регулювання суспільних відносин, якою б витонченою цивілізованістю вони не відзначалися. У цьому пристосуванні суспільство взаємопов'язане від своєї верхівки до соціальних низів, від політично правих до лівих у таємній невисловленій співучасті з тим, аби зберегти ці правила так, що всі його члени від видатних, великих особистостей та поліцейських чинів до радикалів, котрі задумували заколот для повалення системи, можуть прийняти свої пози, жести й ворухити ротом у своїх ролях комедії умовностей. Суспільство, таким чином, є формою містифікації.

Це тема вражаючого роману Конрада про нігілізм «Таємний агент», який спонукав до анархічних дій на рубежі століть — кидання бомб та вбивства випадкових людей на вулицях, котрі «були схожими на буржуа». Цей роман пророкував ще більше поширення тероризму серед радикалів у 1960-х.

Оскільки суспільство настільки легко зруйнувати, то досить одиначної дії, вибуху бомби, щоб розірвати його тканину на шматки, зруйнувати всі ролі й залишити людей наодинці з їхніми пристрастями. Це завжди було логічним обґрунтуванням анархістської концепції подвигу (die Tat), романтичного акту, який одним спалахом перетворив би все суспільство. Але повніше обґрунтування цієї ідеї в романі Конрада викладене реакційним першим секретарем російського посольства, котрий провокує початок здійснення заколоту. Мають бути, зауважує він до Верлока, руйнівні дії, які «зроблять ясним, що ви обов'язково змушені зруйнувати людство в цілому». Але, аби це зробити, треба спрямувати вибухи на «щось зовнішнє стосовно пристрастей людства». Звичайне використання бомб можна усунути як «звичайну класову ненависть». Але те, що можна сказати, продовжує він, до дії руйнівної жорстокості, абсурдної до незбагненності, невимовності, майже невірогідності, фактично божевілля? Божевілля само по собі є жахливим, оскільки ви не можете на нього впливати ані погрозами, ані переконанням, ані хабарами.

Саме так твориться подвиг (die Tat). «Я цивілізована людина», — продовжує перший секретар. «Я б ніколи не мріяв спрямовувати вас на організацію простої різни та не чекав би від неї результату. Убивство завжди з нами. Воно є майже інституцією. Виступати треба проти освіти-науки. Але не проти кожної. Виступ повинен мати всю вражаючу безглуздість невмотивованого богохульництва». Дія полягає в підриві Грінвічської обсерваторії, першого меридіана, часових поясів і, символічно, також й історії. Те, що трапляється, звичайно, є тим, що молода людина, несучи бомбу, є мимовільним носієм подвигу, втрачає свій героїчний образ і знищує себе під час вибуху. Таким чином, через Конрада ми бачимо на рівні особистості та символу сутнісні риси нігілістичного терору: *acte gratuit*, безглузда дія — божевілля. Це його страх, коли не пророцтво, на майбутнє.

Чи є це нашою долею — нігілізм як логіка технологічної раціональності або нігілізм як кінцевий продукт імпульсів культурних поривань до знищення будь-яких умовностей? Перед нами картини, як і багато ознак, про які вже згадувалося. Проте я хочу відхилити ці спокусливі та прості формулювання й замість них запропонувати більш складний і здатний до емпіричної перевірки соціологічний аргумент.

Я вважаю, що ми йдемо до водорозділу західного суспільства: ми є свідками кінця буржуазної ідеї — того погляду на дії людини та суспільні відносини, зокрема економічного обміну, які сформували сучасну епоху протягом останніх 200 років. І я вважаю, що ми досягли кінця творчого імпульсу та ідеологічного впливу модернізму, який, як культурний рух, домінував у мистецтві й набув форми наших символічних виразів за останні 125 років. У розвитку цього аргументу існує велика спокуса почати від цих сильних літературних концепцій — сильних через те, що вони драматизують результати — або інших в такому настрої, таких, як Буркгардт і Шпенглер, кого вітали як пророків нових часів. Отже, я зробив вибір не діяти таким чином не тому, що вони помилились, а тому, що вони ввели в оману.

Ніцше і Конрад, кожний по-своєму, є різними сторонами подвійного дзеркала, вони виставляють на перший план постійні можливості дезінтеграції в кожному суспільстві, зокрема, з того часу, коли вони черпали ідеї та образність у сфері культури. Але це вводить в оману як

історію, так і соціологію. Їхній погляд на світ, на соціальну зміну апокаліпсичний, традиція походить від Одкровення Іоанна Богослова, записок про «останні дні», що надало сили роздумам Августина про падіння Риму.

Незважаючи на заглибленість в одкровення, а пізніше в революцію, структури суспільства — способи життя, Суспільні відносини, норми та цінності за одну ніч докорінно не змінюються. Структури влади можна змінити швидко: приходять нові люди, відкривають нові дороги суспільного сходження, створюються нові основи для управління. Проте такі драматичні перевороти є швидше зміною еліт. Соціальні структури змінюються набагато повільніше, особливо звички, традиції та встановлені традиційні способи дії. Очарування апокаліпсисом затемнює для нас світське: відносини обміну економічного й соціального; характер праці та професійної системи; природа сімейного життя й традиційні форми поведінки, що регулюють повсякденне життя. Навіть коли політичний устрій повалений війною або революцією, завдання побудови нової політичної структури є довгим і важким, має з необхідністю використовувати елементи старого порядку. Якщо завдання будь-якої науки полягає в показі тих структур дійсності, котрі знаходяться в основі явищ, то ми повинні розуміти, що часові виміри соціальної зміни набагато повільніші, а завдання складніші від драматичних форм апокаліптичного бачення, революційного або релігійного, що примусить нас повірити в це.

Якщо перше утруднення — це викривлення історичного часу, то друге — цілісна картина суспільства. У ХТХ столітті центральним в уявленні суспільства був погляд на нього як па павутиння (у літературних галюцинаціях — павутиння павука). У більш абстрактно-філософському розумінні, як не детально розроблено Гегелем, кожна культура, кожен «період» історії і, відповідно, кожне суспільство було структурно взаємопов'язаним цілим, об'єднаним певним внутрішнім принципом. Для Гегеля це був *Geist*, чи внутрішній дух. Для Маркса — спосіб виробництва, який визначає всі інші суспільні відносини. Таким чином, історична або соціальна зміна визначалась як послідовність різних об'єднаних культур — грецький світ, римський світ, християнський світ — кожен зі своїми якісно різними «моментами» свідомості чи різними способами виробництва — рабовласництво, феодалізм і капіталізм, де кожен спирався на різні типи суспільних відносин та засобів виробництва. 3

цієї точки зору історія постає як діалектична, коли нові форми заперечують попередні і готують шлях для наступних, що знаходяться в основі руху, якій є ціллю (telos) раціональності.

У межах кожного періоду кожна фаза культури від моралі й мистецтва через політичну форму до філософії сформована своїм єдиним Geist (духом) (що веде в історії культури до ідеї «стилю» періоду); або кожний аспект суспільства обумовлений прямо чи опосередковано панівною формою економіки, чи це ієрархічні стосунки феодалного барона та кріпака, або формально вільний обмін товарами між індивідами, чиї відносини опосередковуються продажем за гроші всього, від товарів до культури.

Цей погляд на взаємопов'язаність, на павутиння стає могутнім образом літератури ХІХ століття, зокрема значних романів про соціальний реалізм, в яких проглядається пошук до зображення всіх верств суспільства. Як відзначав Річард Локк з «Холодного дому» Діккенса, дія дозволена тоді, коли «інспектор Бакет з лондонської поліції приносить героїн, який розшукували, до символічного центру Англії — темного кладовища в глушині Лондона, звідки поширювались епідемії віспи, сітки юридичних та сексуальних вимог, як жмури на брудному джерелі, доти, доки вони не торкнулись усього британського суспільства». Як зазначав Стівен Маркус, «рух павутиння можна знайти майже будь-де. Це яскраво видно у пізнішого Діккенса, всюди у Джордж Еліот, зокрема в «Мідлмарн», це займає центральне місце у «Походженні видів» Дарвіна. Це набуває форми як такої, що знаходиться в основі структурної концепції соціології, яка розглядає суспільство як павутину відносин».

Наскільки б істинним міг бути цей погляд, я не думаю, що він протримається скільки-небудь довго. Цілком можливо, що в деяких аспектах західної історії — християнських середніх віках, зростанні буржуазної цивілізації — могли бути уніфіковані соціальні та культурні форми. Релігія з її ідеєю ієрархії відбиті в соціальній структурі феодалного світу, а релігійні пристрасті приносили символізм у той час. Із зростанням буржуазії стала можливою одна соціальна форма, що пронизує всі сфери — од економічних відносин і моральної поведінки до концепцій культури та структури характеру. Іноді можна було бачити історію як прогресивний поступ в оволодінні людиною природи й самої себе.

Нічого такого немає зараз. Історія не є діалектичною. Соціалізм не йде на зміну капіталізму, а ті держави, які називають себе соціалістичними, виявлялися майже завжди докапіталістичними або аграрно орієнтованими суспільствами, порівняно з розвинутими індустріальними суспільствами. Я б сказав, що суспільство не інтегроване, а розділене, різним царинам відповідають різні ритми зміни й вони регулюються різними, навіть протилежними осьовими принципами. Якщо потрібно зрозуміти мій аргумент про мінливості буржуазного життя й модерністської культури, яка очолює культурні суперечності капіталізму, то, по-перше, треба погодитись із моєю пропозицією щодо способу осмислення суспільства.

Я проти холістського погляду на суспільство і вважав би кориснішим міркувати над *сучасним* суспільством (я залишаю осторонь питання про те, чи можливо взагалі це застосовувати до суспільства з притаманним йому характером) як трьома окремими царинами, кожна з яких підпорядковується різному осьовому принципам. Аналітично я поділяю суспільство на *техноекономічну* структуру, *політику й культуру*. Вони не тотожні одна одній і мають різні ритми зміни, з них витікають різні норми, які узаконюють різні, навіть протилежні, типи поведінки. Існує протиріччя між ними сферами, котрі відповідають за різні суперечності в суспільстві.

Техноекономічний порядок пов'язаний з організацією виробництва й розподілом товарів і послуг. Він формує систему зайнятості, стратифікацію суспільства й залучає користь технології в інструментальних цілях. Осьовим принципом сучасного суспільства є *функціональна раціональність*, а регулятивною формою — *економізація*. По суті економізація означає ефективність, меншу вартість, більшу віддачу, максимізацію, оптимізацію та схожі критерії суджень про зайнятість та змішування ресурсів. Відмінність існує між вартостями й прибутками, а вони, звичайно, виражаються у фінансово-грошових термінах. Осьовою структурою є бюрократія та ієрархія, позаяк вони виростають із спеціалізації та сегментації функцій і потреби в координації діяльності. Це звичайна міра вартості, а саме — корисність. Але існує простий принцип зміни, тобто ідатність змінювати продукти або процеси через їхню більшу ефективність і принесення вищої віддачі з меншою вартістю, принцип продуктивності. Соціальна структура — це уречевлений світ, оскільки вона є структурою ролей, а не

індивідів, що розкладено на організаційних діаграмах, які точно визначають відносини ієрархії та функції. Влада притаманна позиції, а не індивідові, і соціальний обмін (завдання, що потребують узгодження) є відношення між ролями. Людина стає об'єктом або «річчю» не тому, що підприємство антигуманне, а тому, що виконання завдання підпорядковане організаційним цілям. Позаяк завдання є функціональними та інструментальними, управління підприємством за своїм характером є перш за все технократичним.

Політика — arena соціальної справедливості й влади: контроль за законним використанням сили та врегулювання конфліктів (у вільних суспільствах відповідно до закону) заради того, щоб досягти окремих концепцій справедливості, втілених у конституції або писаних чи неписаних традиціях суспільства. Осьовий принцип політики — законність, а демократична політика спирається на принцип, згідно з яким можна брати владу й здійснювати управління тільки з дозволу тих, ким керують. Безсумнівною умовою є ідея рівності, відповідно до якої всі люди повинні мати рівні голоси в цьому консенсусі. Але ідея громадянськості, яка втілює в життя цю концепцію, за останні 100 років поширилась і включає не лише рівність у громадській сфері, а й у інших вимірах суспільного життя — рівність перед законом, рівність громадянських прав, рівність можливостей, навіть рівність результатів, так що людина як громадянин має змогу повністю брати участь у житті суспільства. Багато чого з цього може видатися формальним, але, шукаючи справедливості в суспільстві, ображені часто звертаються за допомогою до цих джерел. Осьова структура полягає в представництві або участі: існування політичних партій і (чи) соціальних груп для вираження інтересів окремих сегментів у суспільстві заради того, щоб бути носіями репрезентації або засобами участі в прийнятті рішень. Адміністративні аспекти політики можуть бути технократичними, однак через те, що проблеми стають більше технічними, існує тенденція поширення технократичних форм. Але оскільки політична дія по суті шукає примирення конфліктних, часто несумісних інтересів або шукає авторитету, що охоплює закон або конституційну форму як основу судження, політичні рішення здійснюються шляхом торгу, закону, а не технократичної раціональності.

Під культурою, моєю третьою цариною, я розумію менше, ніж визначення антрополога, що культура — це арте-

факти й зразки способів життя групи та більш ніж витончені поняття або, скажімо, як у Метью Арнольда, для якого культура є досягненням досконалості в індивідуальному. Під культурою я розумію — і тут я йду слідом за Ернстом Касіером — царину символічних форм, а в контексті аргументів цієї книги, більш звужено, як арену *експресивного символізму*: тих зусиль у живопису, поезії та літературі або всередині релігійних форм літанії (благання), літургії та ритуалу, через які намагаються дослідити й висловити сенс існування людини в певній образній формі. *Модальності* культури небагаточисельні й походять з екзистенціальних ситуацій, перед якими повсякчасно опиняються всі людські істоти: як зустрічають смерть, яка природа трагедії та характер героїзму, визначення відданості й обов'язку, сенс кохання та жертвовності, розуміння спів-страждання, напруженість між тваринною та людською природою, вимоги інстинкту й самовладання. Історично, таким чином, культура пов'язана з релігією.

Отож видно, що існують різні, такі, що не є простими, «ритми» соціальної зміни, які обумовлюють відносини між цими трьома царинами. У техноекономічному порядку природа зміни є лінійною в здійсненні принципів вигоди та ефективності при інноваціях, перестановках, змінах. Машина чи процес, які більш ефективні або продуктивні, замінюють менш ефективні. Це одне значення поступу. Але в культурі завжди існує *ricorso*, повернення до інтересів та питань, що є екзистенціальними агоніями людських істот. Відповіді можуть змінюватися, форми, яких вони набувають, можуть походити з інших змін у суспільстві. У різні часи відповіді можуть змінюватися або набути нових естетичних форм. Не існує точно вираженого «принципу» зміни. Булез не замінює Баха. Нова музика, живопис, поезія стають частиною збільшеного репертуару людства, безперервного сховища, з якого індивіди можуть брати натхнення у вигляді, здатному до оновлення заради того, щоб надати нової форми естетичному досвіді.

З концептуальної точки зору можна точно визначити розбіжні організаційні принципи зміни. У соціальній структурі, зокрема у техноекономічному порядку, зміни відбуваються відповідно до шляху, вперше визначеного Емілем Дюркгеймом. Збільшення соціальної сфери приводить до більшої взаємодії, яка, в свою чергу, веде до спеціалізації, комплементарних відносин і структурної диференціації. Найбільш наочною моделлю є економічне підприємство, де

спеціалізація та структурна диференціація є відповідями на зміни в масштабі. Але в культурі, внаслідок розвалу розділених суспільств або місцевих культур, посилення взаємодії веде до *синкретизму* — змішуванню чужих богів, як у часи Костянтина, чи змішування залишків стародавньої культури в сучасному мистецтві (або навіть у житлових кімнатах сімей середнього класу). Синкретизм — це перемішування стилів у сучасному мистецтві, яке поглинає африканські маски чи японські картини у формі описаного просторового сприйняття або поєднання східних і західних релігій, відділених од своєї історії в сучасній медитативній свідомості.

Сучасна культура визначається екстраординарною свободою вишукування у світовій скарбниці й поглинанням будь-якого стилю, на який наштовхується. Така свобода походить з того факту, що осьовим принципом сучасної культури є вираження й перетворення «Я» заради досягнення самореалізації та самоздійснення. І в цьому пошукові немає обмежень для вираження. Це вихід за рамки всього досвіду, немає нічого забороненого, усе повинно досліджуватися.

У межах цієї структури можна побачити джерела напруженості в суспільстві: між соціальною структурою (в першу чергу, техноекономічним порядком), яка є бюрократичною й ієрархічною, та політикою, котра вірить, формально, у рівність та участь; між соціальною структурою, організованою навколо ролей і спеціалізації, та культурою, що займається підвищенням і реалізацією «Я» й людини «в цілому». У цих суперечностях можна побачити багато прихованих соціальних конфліктів, котрі ідеологічно виражаються як відчуження, деперсоналізація, наступ на авторитет і тому подібне. В цих суперечливих відносинах проглядається розділення царин.

Саме поняття розділу царин є загальним, теоретичним підходом до аналізу сучасного суспільства. З огляду на це було б доцільним визначити окремі терміни, що розрізняють соціотехнічну, соціоекономічну та соціополітичну системи.

Індустріалізм — це застосування енергії та машин для масового товарного виробництва. Незважаючи на помітні розбіжності в усіх інших відношеннях, як Сполучені Штати, так і Радянський Союз є технічними й індустріальними суспільствами. Фаза постіндустріалізму показує зміщення видів роботи, яку виконують люди, від виробництва до

послуг (особливо гуманітарних і професійних послуг) та новим центральним місцем теоретичного знання в економічній інновації й політиці. З подібних причин як Сполучені Штати, так і Радянський Союз могли б стати постіндустріальними суспільствами. Як економіко-культурна система економічно капіталізм організований навколо інститутів власності й виробництва матеріальних благ, а культурно спирається на факт пронизування більшої частини суспільства відносинами обміну, купівлі й продажу. Демократія — це соціально-політична система, в якій законність перебуває в узгодженості з тими, ким керують, де політична арена досяжна для конкуруючих груп, де збережено основні свободи.

Оскільки історично капіталізм і демократія з'явилися разом, а також знайшли своє спільне обґрунтування у філософському лібералізмі, то немає ні теоретичної, ні практичної необхідності в їх поєднанні. У сучасному суспільстві політика стає більш автономною, а управління економікою, техноекономічним порядком або демократичне планування завжди стають незалежнішими від капіталізму.

Радянський комунізм, який точніше було б назвати бюрократичним колективізмом, був державно керованим суспільством, котре повинно було сплавляти всі сфери в єдиний моноліт і нав'язувати спільний — від економіки й політики до культури — напрямок через єдиний інститут — партію. Чи може партія проголосити такий монолітний контроль у суспільстві, яке стає дедалі диференційованим, без розширення арени участі еліти в прийнятті рішень, є відкритим питанням.

Ці розбіжності необхідні з двох причин. По-перше, вони вказують на факт, що питання про рух від індустріального до постіндустріального суспільства, від капіталізму до соціалізму або бюрократичного колективізму є різними, а розвиток відбувається вздовж дуже різних осей. Постіндустріальне суспільство зосереджується на технології, на виді *роботи*, яку виконують люди (хоча й існують політичні припущення щодо відносного занепаду робітничого класу) та організації *знання*. Питання про те, чи є система капіталістичною чи соціалістичною або бюрократично-колективістською, є питаннями про управління *економікою* та *стосом* (ethos) суспільства. По-друге, суперечності капіталізму, про які я веду мову на цих сторінках, відбуватимуться поряд з розділом між видом організації та нормами, що вимагає

економічна царина, й нормами самореалізації, які тепер головні в культурі. Дві царини, що історично були поєднані для вироблення структури єдиного характеру — пуританської, тепер стають роз'єднаними. Принципи царин економіки й культури ведуть людей у протилежних напрямках. Ці суперечності вперше з'явилися в американському та інших західних суспільствах. Поки що до кінця не зрозуміло, чому комуністичний світ з його прагненням до ефективності та обіцянкою самореалізації не сприймає цих суперечностей. Ми почекаємо та побачимо, коли (або якщо) Радянський Союз досягне рівня суспільства споживання. Оскільки це торкається й маоїстського Китаю, то росіяни вже приречені. Якщо ми повернемося від аналітичних розбіжностей до історії соціології, то зможемо простежити роз'єднання між соціальною структурою й культурою на екстраординарному контрасті характерів моралі, які змінюються.

Фундаментальне припущення сучасності полягає в тому, що ідеєю, яка пронизувала західну цивілізацію з XVI століття, була думка про те, що соціальна єдність суспільства не є групою, гільдією, родом або містом, а є людиною. Ідеалом Заходу була автономна людина, котра у встановленні само-визначеності досягла б свободи. З цією « новою людиною » відбувалося відхилення інститутів (вражаючий результат Реформації, яка встановила совість індивіда джерелом судження); відкриття нових географічних і соціальних кордонів; бажання та зростаюча можливість оволодіння природою й виробництво всього, що можливо, й навіть відкидання старих коренів заради суцільного перетворення. Що почали рахувати, то це не минуле, а майбутнє.

Це виражалось у подвійному розвитку. В економіці з'являється буржуазний підприємець. Звільнений від приписаних зв'язків з традиційним світом і його зафіксованим статусом перевіряти придбане, він шукає удачі в перетворенні економічного світу. Ідеалом стає вільний рух товарів і грошей та індивідуальна економічна й соціальна мобільність. У своїй крайності принцип невтручання (*laissez-faire*) стає «шаленим індивідуалізмом». В культурі з'являється незалежний митець, вільний від церкви й королівської опіки, який пише й малює те, що йому подобається більше, ніж його спонсорів; ринок зробить його вільним. В розвитку культури цей пошук незалежності, намагання бути вільним не лише від патрона, але й від домовленостей

знаходить свій вираз у модернізмі та його крайній формі — ідеї нічим не обмеженого «Я». Імпульс, що керує як підприємцем, так і митцем — незаспокоєність до пошуку нового, до перетворення природи й свідомості.

Для митця неспокійна суєтність необмеженого «Я» найкраще виражена Байроном, чий стрімкий романтизм закарбував себе в часі.

Історично обидва імпульси були різними аспектами певної соціологічної хвилі сучасності. Разом вони радикально відкрили західний світ. Однак екстраординарний парадокс полягав у тому, що кожен імпульс ставав потім високосвідомим порівняно з іншими, боявся їх і намагався зруйнувати. Радикальна в економіці буржуазія стала консервативною у звичаях та в культурному смакові. Економічний імпульс буржуазії було організовано в структуру з високообмежувальним характером, енергія якої була спрямована на виробництво товарів, у комплекс відносин до праці, котрий побоюється інстинкту, невизначеності та імпульсу волоцюги. У крайньому пуританізмі Америки закони сприймалися заради стримування непомірної поведінки, в той час як у живопису та літературі буржуазний смак поширювався як героїчний й непристойний.

Культурний імпульс (як приклад я беру фігуру Бодлера), таким чином, перетворюється в гніш проти буржуазних цінностей. «Бути корисною людиною завжди виявляється для мене як щось доволі огидне», — говорив Бодлер. Корисність, раціоналізм і матеріалізм були безплідними, а буржуа не мали ніякого духовного життя і ніяких ексцесів. «Жорстока, непримиренна регулятивність» промисловості була тим, що породив сучасний бізнес: «Механізація нас американізує, прогрес атрофує нашу внутрішню духовність».

Дивно те, що в той час, коли буржуазне суспільство ввело радикальний індивідуалізм в економіку й готовність розірвати традиційні суспільні відносини в цьому процесі, клас буржуазії боявся радикального експериментального індивідуалізму модернізму в культурі. Навпаки, радикальні експерименталісти в культурі від Бодлера до Рембо та Альфреда Джеррі були готові дослідити всі виміри досвіду, проте люто ненавиділи буржуазне життя. Історія соціологічної загадки про те, як виник цей капіталізм, все ще має бути написана.

В історії буржуазного суспільства мали місце кілька соціологічних «переходів», які радикально трансформували як сферу культури, так і економіки. В культурі відбулася радикальна зміна в значенні індивідуального від буття до «Я». У рівному сенсі відбулося зрушення від дотримання обмеження до прийняття імпульсу. В економіці докорінно змінився характер мотивацій, котрі вели людину до праці та ставили себе до роботи позитивно чи негативно.

Класична філософія мала метафізичну теологію, вважав Лавджой, яка розглядала речі, що мали спільну природу й, таким чином, якість. Платон писав у «Тимей», що «"добре" буття повинно бути вільним від "заздрощів" так, що більш довершене неодмінно викликає переливання всередину, а те, що менш досконале, не може "залишитися в межах самого себе"». Це була ієрархія доброчинності, де нижче походило з вищого. Але в сучасній свідомості немає спільного буття, є «Я», а його інтерес полягає у визначенні власної *достовірності*, унікальності, неперетворюваності характеру вільного від видумок та звичаїв, масок і лицемірства, викривлення суспільством «Я». Цей інтерес разом з автентичним «Я» створює не дію, а мотив — вплив не на моральні наслідки для суспільства, а на «Я» — джерело етичних та естетичних суджень.

Проте більш широкий контекст полягав у тому, що перехід од релігії до секуляризованої культури відбувався шляхом регулювання експресивної поведінки в сучасному суспільстві. В історії суспільства, зокрема західного, завжди існувала діалектика звільнення та обмеження. У великих історичних релігіях ми знаходимо побоювання демонічного, нестримного в людській натурі. Ці релігії були релігіями обмежень. Зрушення до звільнення відбулося з розпадом релігійного авторитету в середині XIX століття. В результаті культура, зокрема модерністська культура, прийняла на себе відносини з демонічним. Але замість приборкування його, як це намагається робити релігія, секуляризована культура (мистецтво і література) почала його приймати, вивчати, насолоджуватися ним, підходити до розглядання його як джерела творчості. У заклик до автономії естетичного з'явилась ідея, що досвід сам по собі є найвищою цінністю, все необхідно дослідити, все дозволено аж до уяви, якщо це не діялося в житті. У виправдовуванні дії маятник хитнувся в бік вивільнення, у напрямку, протилежному стримуванню.

Таким чином, модернізм виявився спокусником. Його вплив походив з поклоніння «Я». Його привабливість походила від ідеї про те, що саме життя має бути працею мистецтва й тільки це мистецтво могло проявити себе всупереч звичаям суспільства, зокрема буржуазного. Коли він був пов'язаний з політикою, як це іноді бувало, модернізм ставав руйнівним у сучасному суспільстві чи то в гніві правих, таких, як Віндгем Льюїс, чи в жартах лівих, таких, як Бретон і сюрреалісти.

Сьогодні модернізм вичерпався. Він вже не створює напруженості. Творчі імпульси послабились. Він перетворився на порожню судину. Імпульс невдоволення інституціалізувався в «культурну масу», а її експериментальні форми стали синтаксисом та семіотикою реклами й моделювання кутюр'є сучасного одягу. Як стиль культури він існує як радикально-елегантний, що дозволяє культурній масі отримувати задоволення від «більш вільних» способів життя, зберігаючи в той же час зручні робочі місця в межах економічної системи, яка трансформувалась у їх мотивації.

Якщо зачепити економічний імпульс, то проблема добродійності виникає через подвійну і необхідно суперечливу роль індивіда як *громадянина* (citoyen), так і *буржуа* (bourgeois). Перший мав обов'язки перед державою, частиною якої він був, другий мав приватні справи, про котрі він дбав як про власний інтерес. І.Бентам заперечував, що існує таке явище, як спільнота. Він говорив, що це фікція. Але існує дійсний поділ між соціальним рішенням та сумою індивідуальних рішень. Суспільство могло вирішити, що заради виправлення дефіциту витрат необхідно берегти нафту, але кожна людина, прямує за своїми власними потребами, може збільшити свої закупки. Також зрозуміло, що те, чого індивід часто хоче для себе самого (як відкрита автомагістраль), загалом стає кошмаром. Отож баланс між приватним інтересом і суспільною відповідальністю є реальним. Як він стверджувався?

У ранньому розвитку капіталізму необмежений економічний імпульс стримувався протестантською етикою і пуританським обмеженням. Це діяло завдяки зобов'язанню щодо професії або для виконання рішення спільноти. Але протестантська етика була підірвана не модернізмом, а самим капіталізмом. Головним двигуном руйнування протестантської етики був винахід продажу в розстрочку або поточного кредиту. Раніше треба було на чомусь економити заради купівлі. Але за допомогою кредитних карток можна

було присвячуватися негайному задоволенню. Система трансформувалася шляхом масового виробництва та масового споживання, шляхом створення нових потреб і нових засобів задоволення цих потреб.

Протестантська етика служила обмеженню витрат (але не капіталу) на накопичення. Коли протестантська етика відділилась од буржуазного суспільства, залишився тільки гедонізм, а капіталістична система втратила свою трансцендентальну етику. Залишається аргумент про те, що капіталізм служить основою свободи, підвищенню рівня життя та подолання бідності. І навіть якщо ці аргументи правильні, зрозуміло, що свобода залежить більше від історичних традицій певного суспільства, ніж від системи самого капіталізму, й навіть здатність системи забезпечити економічне зростання зараз ставиться під сумнів — відсутність трансцендентального зв'язку, думка про те, що суспільство не в змозі забезпечити певні «основні значення» в структурі свого характеру, праці та культури, стає тривожним для системи.

Культурним, якщо не моральним виправданням капіталізму, став гедонізм, ідея насолоди як способу життя. У ліберальному етосі, який зараз переважає, модель культурного образу стала модерністським імпульсом з його ідеологічною раціональністю розшукуваного імпульсу як форми поведінки. Це те, що є культурною суперечністю капіталізму. Це те, чим закінчилося подвійне переплетення сучасності (modernity).

Слово «економіка» походить од грецького *oikos* — господарство, але античний світ не знав економіки, системи взаємозалежних ринків, регульованих цінами, як це робимо ми; вони також не мислили «економічними» термінами, тобто шляхом ідеї підрахунку.

Виробництво спрямовувалося потребами господарства. Ці потреби мали біологічне походження — достатня їжа, відповідний притулок, вмiле поліпшення санітарних умов. Як говорив Арістотель, «існує певний зв'язок [для власності, необхідної заради мистецтва ведення господарства]».

Що визначає буржуазне суспільство, то це не потреби, а бажання. За своєю природою вони не біологічні, а психологічні й такі, що не мають обмежень. Суспільство розглядалося не як природна асоціація людей — поліс або сім'я, керовані загальною метою, а як суміш атомістичних індивідів, що переслідували своє власне задоволення. Психологія людини, як змалював у своїй першій книзі «Левіафан»

Гоббс, це перегони пристрастей, що розвертають платонівську ієрархію раціонального духу, а ці пристрасті жорстоко ведуть його до досягнення бажань. У сучасному суспільстві двигуном бажання є зрослий рівень життя й різноманітність товарів, що складають такий розкішний колір життя. Але також наголошується на прояві безпечного розтрачання ресурсів. Психологічне походження нерівності, яку добре зобразив Руссо у своєму «Другому дискурсі» («Роздуми про початок та основи нерівності»), йде від того, коли «самотня» людина починає збиратися аудиторією та знаходить, що найсильніший, найкращий танцівник і співак мають надмірну частину благ. Заздрість починає показувати своє обличчя. Для того, аби стати схожим на найкращих чи найартистичніших, дехто починає лицемірити, косметика використовується для маскуванню бруталності та неподобства, зовнішній вигляд починає набувати більшого значення, ніж реальність. Якщо споживання є психологічною конкуренцією за статус, то можна сказати, що буржуазне суспільство — це інституціоналізація заздрості.

Коли ресурси вичерпані або індивіди приймають вищий ступінь нерівності як нормальний або справедливий, це споживання може пристосуватися. Але кожен у суспільстві приєднується до вимоги про збільшення, очікуючи це як сутність права, а ресурси обмежені (більше через вартість, ніж через кількість), далі починає проглядатись основа напруженості між попитом у державі та обмеженнями, встановленими економікою. Тут ми бачимо перехід, шляхом якого «необмежене бажання» перемістилося із царини економіки в політику. Дивлячись на західну державу в другій половині ХХ століття, ми бачимо п'ять елементів, які разом структурно трансформують стару ринкову систему. По-перше, інституціалізувалися сподівання економічного зростання та поліпшення рівня життя, які перетворились у поточну зміну цінностей, у сенс *асигнувань* (entitlements). Те, що ми сьогодні маємо, — це революція асигнувань, що зростають.

По-друге, ми розуміємо несумісність різних потреб і, що важливіше, різних цінностей. Філософи епохи Просвітництва вважали, що на одне питання має бути одна відповідь. Зібрані разом, ці відповіді створили раціональне вирішення соціальних проблем. Головне полягало в тому, аби бути «об'єктивним» при формулюванні відповідей: зменшити «упередженості», які виникають через обмежене виховання, позбутися пересудів і забобонів, відмовитись од

традиції та егоїстичного інтересу тощо. Щоб стати об'єктивним, необхідно «очищати» ідеї (це оригінальне значення донкіхотського терміна *ідеологія*), щоб бути раціональним, слід «універсалізувати» поведінку як категоричний імператив. Отак ми доходимо висновку про існування несумісностей між такими цінностями, як свобода й рівність, дієвість і стихійність, знання й щастя. Але емпірично нам відомо, що при збільшенні вартості всіх соціальних цілей, котрі досягаються суспільством (як це намагалися зробити урядові кола, починаючи з комісії Ейзенхауера з національних інтересів 1959 року), ми побачимо, що для їх одночасного досягнення немає достатніх ресурсів. Проблеми вибору невідворотні. По-третє, ми бачимо, що існують величезні «надлишкові» ефекти економічного зростання. Очевидне те, що збільшення кількості автомобілів спричинює задушливий смог над містами, але з цим обходитися відносно простіше. Сильніше засмучує факт зростання використання хімічних добрив для збільшення продовольчих ресурсів (що зробило американське сільське господарство найефективнішим у світі), а також результати стоку нітратів у ріки та озера й забруднення цих вод. Яким чином організувати обмін між продовольством й забрудненням або за аналогією між видобутком вугілля відкритим способом та великомасштабним руйнуванням земель?

Одночасний збіг зростаючої вимоги, відставання в якості (зокрема первинна якість процесу, як у виробництві сталі) і зростаюча вартість ресурсів (взяти політичні маніпуляції з цінами на нафту) призвели, по-четверте, до світової інфляції. Однак інфляція, як починаємо розуміти, не тимчасовий елемент, а структурний компонент сучасної економіки, невідворотний наслідок зобов'язання економічного зростання й повної зайнятості. Питання полягає в тому, чи можна «контролювати» таку інфляцію на керованому рівні.

По-п'яте, ми почали концентрувати визначальні рішення щодо економіки й суспільства на політичній арені більше, ніж у поширеному єдиному ринкові. Це не є наслідком якогось ідеологічного перетворення (якщо це й було б так, то викликало б опір частини з тих, хто, незважаючи на їхню ідеологію, проголосив і розширив систему політичного контролю таких, як Ейзенхауер та Ніксон), а є структурними трансформаціями західної політики.

Головним політичним фактом другої половини ХХ століття було розширення *економік, керованих державою* (state-directed economies). Вони розвинулися, по-перше, через потребу врятування системи від депресії, пізніше через вимоги військової економіки та збільшення військових зобов'язань і, нарешті, через стратегічну роль фіскальної політики в значних рівнях витрат і моделей інвестування. В останній чверті ХХ століття ми рухаємося до *суспільств, керованих державою* (state-managed societies). Вони виникають через зростання великомасштабних соціальних вимог (охорона здоров'я, освіта, добробут, соціальні послуги), що стають гаслами для населення.

Нова «класова боротьба» постіндустріального суспільства є меншою мірою питанням конфлікту між управлінцем і робітником на підприємстві, ніж перетягуванням по-різному організованих сегментів впливу на державний бюджет. Коли державні витрати наближаються до 40 % від валового національного продукту, як у США, або більше 50 %, як у скандинавських країнах, головними політичними питаннями стають асигнування грошей та зменшення оподаткування. Це те, що я розумію під виникненням «фіскальної соціології» (термін Шумпетера) як головною рисою сучасної політичної економії.

Питання про відносини «держава—суспільство», суспільний інтерес і приватну зацікавленість, безумовно, характерні для держави проблеми в найближчі десятиліття.

Інститути права, економіки й політики в буржуазному суспільстві були зорієнтовані на індивідів і регулювання обміну між ними в ідеях формальної раціональності й керівництва закону, скоріше процесуального, ніж суттєвого. Природа «державного права» (public law), яке має справу з дійсними вимогами співтовариства як первинними щодо індивідів, буде однією з головних проблем теорії права (legal theory).

Соціологічно існує питання меж впливу держави. Система державного капіталізму просто могла бути трансформована в корпоративну державу. Державний соціалізм обтяжений конкуруючими вимогами з боку соціальних груп щодо обмеження можливості економічного зростання та перевантаження політичної системи численними закликами.

Адже цілком вірогідно, що в Сполучених Штатах ніхто не захоче мати державну економіку й суспільство. Реальним є ступінь втручання управлінського авторитету, а бізнесові корпорації висловлюють невдоволення урядовим регулю-

ванням, навіть коли це може підтримати прибутки. Радикали стають дедалі підозрілишими щодо управління та планування (вигоду мають тільки планувальники й бюрократи), навіть коли їхня перша реакція на будь-яке питання повинна закликати до більшого «управління», як абстракція сама по собі мала спільний кордон з суспільним благом. Державне управління, що виникне, буде обтяжливим, бюрократичним монстром, котрого розривають на всі боки вимоги субсидій і надання прав на допомогу різним корпоративним та комунальним групам, які проковтують це на зростаючих асигнуваннях, аби стати Левіафаном у своєму власному праві.

Головне утруднення подвійне. Західному суспільству не вистачає як *civitas*, спонтанної готовності до жертвоприношення заради певних суспільних благ, так і політичної філософії, яка виправдовує нормативні правила розподілу асигнувань та пріоритетів у суспільстві.

У ліберальних економіках вважалося, що ринок був достатнім арбітром для загального блага, але тут різна користь від індивідів і недостатність різних товарів могла б призвести до рівноваги, яка гармонізувала б напруженість бажань та готовність сплачувати ціну, котру просять. Класичний марксизм мав внутрішню диференційовану відповідь на проблему відносин справедливості в суспільстві. Він вважав, що конкуренція, заздрість і зло походять від нестачі, а достаток товарів зробить такі конфлікти зайвими. Однак те, до розуміння чого ми прийшли, полягає в тому, що питання про ресурси залишається осторонь, ми ніколи не подолаємо нестачі. У постіндустріальному суспільстві (як я показав це у попередній книзі) будуть нові нестачі, які утопісти XIX століття не могли передбачити — брак інформації, що виникне внаслідок зростання технічного знання й зростаючої потреби в поширенні, а також через підвищення вартості «часу» як результат зрослої участі індивідів і потреба координації їхньої діяльності в політичних процесах. Економіка — це мистецтво розподілу скудних благ серед конкуруючих запитів.

Марнославство марксизму виявилось у думці про те, що за комунізму економіка буде «відмінена» з тих причин, що не потрібно стане замислюватися над питаннями про відносини між привілеями та соціальною справедливістю. Але річ у тому, що ми все ще повинні мислити в термінах економіки і, можливо, так буде завжди. Питання полягає в тому, чи здатні ми прийняти набір нормативних правил, котрі зможуть захистити свободу,

нагородити за досягнення й збільшити соціальні блага під примусом «економіки». У цих нарисах я пропоную ідею *суспільного господарства* (public household) — не третій сектор господарства всередині країни та ринкової економіки, а те, що охоплює їх та шукає можливості використання ринкових механізмів, де це можливо, навіть у визначенні підвалин соціальних цілей. Це ліберальна концепція через те, що індивід вважається первинним об'єднанням громадянського суспільства й що індивідуальне досягнення повинно мати справедливу винагороду. Але я намагаюся знайти розділення між політичним лібералізмом та буржуазним суспільством. Історично вони асоціюються в походженні один з одним навіть тоді, коли одне не залежить від іншого. Фактично, як політична філософія, лібералізм постраждав, оскільки використовувався заради виправдання необмежених вимог приватного економічного інтересу. Для суспільного господарства проблемою є те, як розсудити вимоги групи проти групи, а коли проблема зрозуміла — правих проти правих більше, ніж правих або неправих, як зважити вимоги групового членства проти індивідуальних прав, балансування свободи й рівності та ефективності. Точкою відліку, на мій погляд, слід обрати розуміння того, що ресурси й потреби мають суспільний характер (але не бажання), а також принцип *доречних різниць* у вирішенні справедливості різних вимог. Це наміри основного нарису в тій частині, де йтиметься про політику.

Остання чверть ХХ століття побачить значні зрушення в економіці й політичній владі, але головним чином це будуть зрушення у владі національних держав, ніж у зрушеннях, що виникають внаслідок конкуренції таких соціальних систем, як капіталізм і соціалізм. Економічна потужність розвинутого індустріального суспільства полягає в його високій технології, його здатності мобілізувати капітал та міцності управлінських здібностей. Вона є відповідальною, про що забувають, за один з великих бумів у економічній історії, який продовжувався більше чверті століття. Світове промислове виробництво зросло у три з половиною рази між 1948 і 1973 роками, середній рівень сягав 5 % на рік. (Японський рівень зростання був удвічі вищий за світовий, британський — наполовину — обидві країни капіталістичні.)

Як відзначив журнал «Економіст», для цілого покоління всі індустріальні країни процвітають. Це був той бум

інвестицій, котрий, фактично, заклав структурну основу світової інфляції в розвинених капіталістичних країнах на початку 70-х.

Енергетичне питання показало уразливість західних індустріальних суспільств у їхній залежності від нафти, ситуація виникла через її дешевизну. (Радянський Союз був вільним через те, що був комуністичним, чи тому, що мав повне забезпечення нафтою й природним газом?) А переміщення капіталу, спричинене доходами від нафти, показало слабкість світової економіки, яка була пов'язана з доларом.

Зараз ще важко змалювати всю західну економічну потужність. Під кінець десятиріччя залежність західних країн від близькосхідної нафти може бути сильно скорочена, з'являються різні нові види й джерела енергії. У цей період можливе великомасштабне переміщення капіталу до близькосхідних країн, але основний економічний напрям Заходу — високі технології та управління: це пов'язується з самопідтвердженням. Що виявили міжнародні економічні події 1970-Х, то це нестачу політичної волі для протистояння настійливим економічним вимогам, і це є відмінним і більш турбуючим аспектом нестійкості міжнародного порядку.

Але я пишу не про події десятиріччя, а про глибоку культурну кризу, котра оточує буржуазні суспільства і, далі розвиваючись, послабить країну, сплутає мотивації індивідів спроквола навіювати сенс приповідки *carpe deum* («лови момент»), продавати задешево громадянську волю. Проблеми не стільки в адекватності інститутів, скільки у видах засобів, які підтримують суспільство.

Ірвінг Крістол писав, що буржуазне суспільство морально та інтелектуально не готове до лиха. З одного боку, ліберальний характер, котрий знову визначає всі екзистенціальні питання як «проблеми» й шукає їх «розв'язання» (це знову раціоналістична ідея, згідно якої на окреме питання окрема відповідь). З іншого боку, існує утопічне припущення про безмежні цілі, котрих можна досягнути за допомогою дивовижного двигуна економічної, якщо не технологічної ефективності. Тим часом лихо вже завдало ударів і буде завдавати їх знову і знову.

У минулому людське суспільство готувалося до лиха шляхом побудови сховів, що мало своє коріння у досвіді, який забезпечував надчасові концепції дійсності. Традиційно цим притулком була релігія, котра, як зазначав

Кліффорд Герц, «пристосовує людські дії до наміченого космічного порядку та кладе образи цього порядку у площину людського досвіду». Сучасні суспільства замінили утопію релігією — утопію не як трансцендентальний ідеал, а як те, що треба реалізувати через історію (прогрес, раціональність, науку) з підживленням технології та акушерством революції.

Реальна проблема *сучасності* (modernity) — проблема віри. Використовуючи немодний термін, можна сказати, що зараз духовна криза, позаяк нові схови довели свою ілюзорність, а старі потоплені. Ми маємо ситуацію, яка відносить нас назад до нігілізму; відсутнє минуле або майбутнє, існує порожнина. Нігілізм став поспішною філософією, як це було для Базарова, коли було що руйнувати й що класти на його місце. Але що сьогодні втрачено для руйнування в минулому і хто має надію на прийдешнє майбутнє?

Спроба розкрити хвилювання й значення в літературі та мистецтві, яким чином зміна релігії призвела до модернізму як форми культури. Модернізм уже вичерпався, й різні види постмодернізму (у психологічному намаганні розширити свідомість без меж) є просто розпадом «Я» в намаганні стерти індивідуальне ego. Ідея революції все ще декого гіпнотизує, але реальні проблеми з'являються в «день після революції», коли мирський світ знову вторгнеться у свідомість і виявиться, що моральні ідеї абстрактні проти непокірного бажання матеріального стимулювання або привілеїв для чийось дітей. Таким чином, виявляється, що саме революційне суспільство стає бюрократичним чи безперервно оплутується в метушні перманентної революції.

Що підтримує реальність, коли секуляризована система значень довела свою ілюзорність?

Немодна відповідь буде ризиком — поверненням в західному суспільстві до певної релігійної концепції. У своєму «Листі ясновидця» Рембо зазначав: «Я знаю, що потрібно бути ясновидцем, зробити себе ясновидцем». Бути *ясновидцем* означає мати здатність розпізнавати на обрядах мистецтва й історії ті реальності, які не можуть досягнути інші люди, «побачити невидиме та почути нечуване».

Якщо правильно, що те, про що говорить поет, краще чути в майбутньому, ніж у тій країні, де сучасна поезія мала сильний голос і виражала найбільші людські муки — радянській Росії, — релігія мала б сильніший розквіт у культурі в разі розірвання політичних кайданів режиму. У невідомому писанні, яке чути беззвучно, періодичною те-

мою андеграунду є врятування людини через воскресіння традиційної віри. Що може відновити релігія, то це послідовність поколінь, повертаючи нас до скрутних екзистенціальних ситуацій, які є основою смиренності й турботи про інших. Ця послідовність не може бути виготовленою або спроектованою культурною революцією. Нитка зіткана з тих трагічних досвідів, котрі дають один трагічний сенс життя, життя, яке відбувається на кінчику ножа обмеженості й свободи.

Перекладено за виданням: *Daniel Bell. The cultural contradictions of capitalism. London, 1976.*

© ВСЕВОЛОД ЛІЩУК, переклад українською мовою, 1996.

Олвін Тоффлер

ТРЕТЯ ХВИЛЯ

25. НОВА ПСИХОСФЕРА

Утворюється нова цивілізація. Але де місце в ній для нас? Чи не означають сучасні технологічні зміни й соціальні зрушення кінець дружби, любові, зобов'язань, спільності й турботи?

Це правомірні запитання. Вони виникають з резонних побоювань, і тільки наївний технократ міг би безтурботно їх відкинути. Досить нам озирнутися навкруги, як ми знайдемо широко розповсюджені свідчення психологічного розладу. Це неначе бомба розірвалася в нашій громадській

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. У хрестоматії подані переклади трьох розділів загальновідомого бестселера Олвіна Тоффлера (народився в 1928 р.) «Третя хвиля» (1980 р.), в якому він виклав свій варіант «постіндустріального суспільства». В цій книзі Тоффлер запропонував таку схему розвитку цивілізації: «Перша хвиля» — утворення суспільств аграрного типу, «Друга хвиля» — розвиток індустріального суспільства й «Третя хвиля» знаменує собою появу «суперіндустріального суспільства». При цьому основну увагу він приділяє переходу від «індустріального» типу суспільства до «постіндустріального» або «суперіндустріального». За Тоффлером, індустріалізм являє собою певний вид цивілізації зі своїм особливим типом розвитку, ставленням до навколишнього середовища, способом життя, ціннісними пріоритетами та орієнтирами, він характеризується монолітною структурою, централізацією, одноманітністю, монотонною працею, відчуженням людини і екологічними бідами. У даному разі цивілізація «індустріалізму» мала суто монолітну структуру, не виключаючи навіть сфери свідомості. Цьому типу організації й функціонування виробництва відповідала і своя, так звана Протестантська, етика (яка в соціологічній концепції Макса Вебера ототожнювалася з «духом капіталізму»). Економіка «Другої хвилі», зазначає Тоффлер, сприяла появі та зміцненню цієї етики.

Цивілізація «Третьої хвилі», що наближається, докорінно відрізнятиметься од капіталізму періоду «індустріалізму», основні регулятивні принципи якого не спрацьовують у період переходу суспільства до економіки самообслуговування. Свого часу шість взаємопов'язаних принципів — стандартизація, централізація, спеціалізація, синхронізація, концентрація й максимізація — програмували поведінку людей, цементували суспільство на всіх рівнях, по-

«психосфері». Фактично, ми є свідками не просто розбиття на друзки техносфери, інфосфери або ж соціосфери Другої хвилі, але також і розлам у її психосфері. Серед багатих націй ця літанія занадто знайома: зростаючі темпи самогубств серед молоді, запаморочливо високі рівні алкоголізму, вельми поширена психологічна депресія, вандалізм та злочини. У Сполучених Штатах допоміжні приміщення переповнені «придуркуватими», «закінченими виродками» («speed freaks») та «розбишаками», «нюхачами кокаїну» та «героїновими наркоманами», не згадуючи вже про людей, які мають «нервові розлади».

Виробничі галузі громадських робіт та психічного оздоровлення всюди пожвавлюються. У Вашингтоні Президентська комісія психічного здоров'я (President's Commission on Mental Health) доповіла, що кожен четвертий громадянин страждає від яких-небудь форм сильного емоційного стресу. А психолог Національного інституту психічного здоров'я (National Institute of Mental Health), висловлюючи занепокоєння, що майже немає сім'ї, котра була б вільна від деяких форм психічного розладу, проголосив, що «психологічний неспокій... дуже поширений серед американського суспільства, яке збентежене, розділене й стурбоване за своє майбутнє».

чинаючи з виробництва й закінчуючи сферою сім 7, дозволя, міжособових стосунків тощо. Проте поява нової науковомісткої технології, реорганізація виробництва на основі впровадження найновітніших досягнень науки й техніки привели в рух «Третю хвилю» розвитку цивілізації, яка руйнує всі шість принципів попередньої економіки і змінює їх на протилежні. Відповідно й виробництво має зовсім інший характер. «Новий спосіб виробництва,—пише Тоффлер,—робить можливим повернення до хатнього виробництва на новій, вищій, електронній базі та акцентує увагу на домівці як на центрі суспільства» (A.Toffler. The third wave. New York, 1980. P. 210).

При цьому відбувається немовби повернення до «ручної праці» докапіталістичного періоду. З'являється можливість майже все робити в домашніх умовах. Тому це більше промисловість самообслуговування, а не виробництво товарів для ринку. Виробництво й споживання наче зосереджені в одному місці, створюючи якийсь симбіоз (Тоффлер придумав для нього термін «pro-sumption», що утворений шляхом поєднання двох слів: production — виробництво і consumption — споживання). Цьому типу виробництва—споживання відповідає певна етика, просьюмер-етика (Prosumer Ethic), яка йде на зміну протестантській етиці з її вузько

економічним визначенням особистого успіху. «Замість ранжування людей згідно з тим, чим вони володіють, просьюмер-етика надає високу цінність тому, що люди роблять» (Ibid. P. 403).

Отже, на зміну етиці споживання має прийти етика самообслуговування, що несе в собі інші цінності й типи поведінки. В останній повага до людини залежить вже не від наявного у неї капіталу, а від практичної віддачі в безпосередній її діяльності. Внаслідок цього змінюється цінність не лише

Це правда, що розмиті визначення та ненадійні статистичні дані роблять підозрілими такі широкі узагальнення, і також двічі правда, що суспільства, які існували раніше, навряд чи були зразками гарного психічного здоров'я. І все ж сьогодні тут справді є багато чого надзвичайно неправильного.

Характерною рисою щоденного життя є стурбованість, постійне перебування немовби на лезі ножа. Нерви — зношені, і — як це впливає з бійок та пострілів в метро, або в чергах на заправочних станціях — роздратовані люди ледве стримуються від того, щоб не натиснути на пусковий гачок. У мільйонів людей остаточно вривається терпець.

До того ж, вони дедалі більше стурбовані явно зростаючою армією невірноважених живих істот, пришелепкуватих, навіжених, диваків, а також божевільних, чия анти-соціальна поведінка часто вихваляється засобами масової інформації. Принаймні на Заході ми бачимо шкідливу романтизацію божевілля, прославлення мешканців «гнізда зозулі». Бестселери проголошують, що божевілля — це міф, а літературні журнали, що раптом з'явилися в Берклі (Berkeley), присвячені уявленню, що «Божевілля, Геніальність та Святість — усі вони належать до однієї й тієї ж сфери, і їм потрібно надавати одне й те ж ім'я й престижне значення».

окремої людини, а й суспільства загалом. Па думку Тоффлера, відбувається своєрідна «гуманізація» суспільства, оскільки мірою того, як знецінюється влада капіталу, зникає і притаманний капіталістичній духу користюлюбства й меркантилізму.

Така інтерпретація зміни етичних норм враховує те, що економічна необхідність набуває, інших форм, раціоналізація суспільно-економічних відносин здійснюється на інших засадах і внаслідок цього виникають можливості для нового типу поведінки особи в сфері як виробництва, так і в царині дозвілля, культури, освіти. Тоффлер присвятив окремий розділ «майбутній особистості».

Попереджаючи про те, що він не збирається змальовувати якогось супермена чи ідеальну людину, Тоффлер вказує на те, що згодом має сформуватися новий соціальний характер (термін, котрим широко користувався Еріх Фромм). А це означає, що відповідно до різноманітності, полі-варіантності, багатоцентровості майбутньої соціально-економічної системи особистість теж: представлятиме собою розмаїтість рольових моделей і життєвих стилів. Зрештою, має з'явитися якась «конфігуративне Я», яке не можна навіть порівнювати з одноманітним соціальним характером «Другої хвилі». Особистість майбутнього неможливо

змальовувати в термінах попередньої цивілізації. Адже йдеться про переверт в усьому внутрішньому світі людини, який позначиться на її свідомості й підсвідомості.

В цілому, коли йдеться про з'ясування того, що являє собою «Третя хвиля», то Тоффлер весь час застерігає проти готових формул і визначень. Тому найзагальніша його ідея полягає в тому, що людство вступило на шлях прискорення змін, а це радикальним чином вплине на весь комплекс життє-значущих цінностей і орієнтирів.

Тим часом мільйони індивідуумів несамовито шукають свою справжню індивідуальність або якусь магічну терапію, щоб знову стати цілісною особистістю, досягти негайної інтимності або екстазу, або ж чогось такого, що могло б привести їх до «вищих» станів свідомості.

До кінця 70-х років розвиток людського потенціалу, поширюючись на схід від Каліфорнії, породив близько 8000 різноманітних «терапій», які складаються з додатків останніх звершень психоаналізу, східних релігій, сексуальних експериментів, ігрових моментів й відродження старовини. Говорячи словами одного критичного огляду, «ці техніки були вправно упаковані й розповсюджені від берега до берега під такими назвами, як Рушійні Сили Розуму (Mind Dynamics), Аріка (Arica) та Контроль розуму Сільви (Silva Mind Control). Книгами з трансцендентальної медитації вже торгують як легким читвом (speed reading); Саєнтологічна Діанетика (Scientology's Dianetics), починаючи з п'ятдесятих років, широко продавала свою власну терапію. У той же самий час мали успіх американські релігійні культи, які, повільно розповсюджуючись по країні, значно збільшували фонди та зміцнювали сили».

Більш важливим, ніж це зростання індустрії щодо розвитку людського потенціалу, був Християнський євангельський рух. Звертаючись до біднішої та менш освіченої частини суспільства, досвідчено здобуваючи користь із значної влади радіо та телебачення, рух «народжених знову» («born again») набуває розмаху. Релігійні місіонери, рухаючись на гребні хвилі, посилали своїх послідовників боротися за порятунок у суспільстві, котре вони змальовували як таке, що занепадає й приречене до загибелі. Ця хвиля нездоров'я, хоч і не з однаковою силою, вдарила по всіх частинах технологічного світу. З цієї причини читачі в Європі або ще деінде можуть бути спокушені тільки знизати плечима на це, як на значною мірою американський феномен, в той час як у Сполучених Штатах дехто все ще розглядав це як просто ще один вияв легендарного каліфорнійського розшарування. Жоден з цих поглядів не міг бути далі від істини. Якщо психічне страждання і дезінтеграція являються вражаюче явними в Сполучених Штатах, і особливо в Каліфорнії, то це просто відображає той факт, що Третя хвиля прибула сюди трохи раніше, ніж деінде, обумовлюючи падіння суспільних структур Другої хвилі швидше й більш ефектно.

Дійсно, різновид параної існував в багатьох суспільствах, а не тільки в Сполучених Штатах. У Римі й Турині терористи гордо крокують по вулицях. В Парижі, й навіть у колись спокійному Лондоні, зростають пограбування та вандалізм. У Чикаго люди похилого віку побоюються гуляти вулицями, коли смеркне. В Нью-Йорку школи й метро ледве не луснуть від насильства. Й повертаючись назад до Каліфорнії, журнал пропонує своїм читачам майже практичний посібник з таких дисциплін: «курси з ручної вогнепальної зброї, тренуваних бойових собак, сигналізацію проти зломщиків, прилади особистого захисту, курси самозахисту та комп'ютеризовані системи захисту». В повітрі відчувається хворобливий запах. Це запах вмираючої цивілізації Другої хвилі.

АТАКА НА САМОТНІСТЬ

Для того, щоб створити повноцінне емоційне життя й здорову психосферу для цивілізації, котра з'явиться завтра, ми повинні розпізнати три основні потреби кожної особистості: потреби в спільності, структурній визначеності й значущості. Розуміння того, як занепад суспільства Другої хвилі підриває всі три потреби, наводить на думку про те, яким чином ми могли б почати проектування більш здорового психологічного середовища для нас і наших дітей у майбутньому.

Для початку будь-яке пристойне суспільство має виробити почуття спільності. Спільність встановлює протизвагу самотності. Вона дає людям життєво необхідне почуття приналежності. Все ж сьогодні інститути, від яких залежить спільність, розпадаються в усіх техносупільствах. Результатом чого є поширення чуми самотності.

Од Лос-Анджелеса до Ленінграда, тінейджери, нещасливі одружені пари, батьки-одинаки, звичайні робітники та люди похилого віку — усі скаржаться на соціальну ізоляцію. Батьки зізнаються, що їхні діти занадто зайняті, аби побачитися з ними чи навіть зателефонувати їм. Незнайомі самітники в барах та автоматичних пральнях пропонують, як це назвав один соціолог, «ці безкінечно сумні відверті розмови». Клуби й дискотеки для неодружених слугують тим самим, що й м'ясні ринки для розлучених жінок, котрі втратили останню надію.

Самотність навіть не бралася до уваги як економічний фактор. Скільки домогосподарок вищих прошарків серед-

нього класу, призведених до шаленства дзвенячою пустотою їхніх багатих приміських будинків, прийшло на ринок праці, щоб уберегтися від божевілля? Скільки улюблених тварин (і вагонів улюбленої їжі) куплено для того, аби розбити тишу порожнього дому? Самотність сприяє багатьом нашим подорожам та розвагам. Вона робить внесок у вживання наркотиків, депресію й погіршення продуктивності. І вона створює прибуткову індустрію «самотніх сердець», що свідчить про допомогу майбутнім чоловікові або дружині, котрі живуть самотньо й прив'язані до місця.

Звичайно, біль від самотності навряд чи є новим. Але самотність тепер настільки поширена, що, як не парадоксально, вона стала досвідом, який уже багато хто набув. Незважаючи на це, спільність потребує більше, аніж емоційно задовільних стосунків між індивідами. Вона також потребує міцних зв'язків відданості між індивідуумами та їхніми організаціями. Таким же чином, як вони відчують брак товариського спілкування з іншими індивідуумами, сьогодні мільйони людей рівнозначно почувають себе відрізнаними од інституцій, часткою яких вони стали. Вони відчують потяг до цих інституцій, котрі, на їхню думку, варті їхньої поваги, любові й відданості.

Корпорація пропонує якраз подібний випадок.

Завдяки тому, що компанії значно вирости і стали більш деперсоналізованими, а також відбулася диверсифікація на велику кількість несумісних діяльностей, у працівників залишається примарне враження від виконуваної місії. Почуття спільності відсутнє. Сам термін «відданість корпорації» («corporate loyalty») має вже архаїчне звучання. Справді, відданість компанії багатьма розуміється, як зрада самого себе. У популярному романі Флетчера Кнебеля (Fletcher Knebel) «Останній штрих» (The Bottom Line), де йдеться про великий бізнес, героїня огризається до свого занадто старанного чоловіка: «Відданість компанії! Мені хочеться блювати від цього».

Навіть у Японії, де все ще існує наймання на роботу на все життя й батьківське опікування корпорацій (попри те, що відсоток робочої сили скорочується), трудові відносини стають дедалі більш мінливими та емоційно незадовільними. Навіть коли компанії докладають зусиль, аби надати роботі характеру вечірки — щорічний пікнік, спонсорована компанією команда з боулінгу, Різдвяна вечірка в конторі — стосунки на роботі в основному є не більш ніж поверховими.

Саме тому сьогодні лише в незначній кількості людей є відчуття належності до чогось більшого й кращого, ніж вони самі. Це тепле відчуття участі спонтанно з'являється час од часу в момент кризи, стресу від нещастя або піп, час повстання мас. Наприклад, великі студентські страйки шістдесятих років породили палке почуття спільності. Антиядерні демонстрації сьогодні роблять те ж саме. Але обидва рухи й почуття, які вони викликали, є скороминущими. Спільність — це дефіцит.

Один ключ до розгадки феномена лиха самотності криється в нашому зростаючому рівні суспільних відмінностей. Завдяки демасифікації суспільства, завдяки тому, що акцентуються більше відмінності, ніж подібності, ми допомагаємо людям індивідуалізувати самих себе. Ми створюємо можливості для кожного з нас, аби він чи вона в повному обсязі розкрили свій потенціал. Але ми також робимо людський контакт більш утрудненим. Чим більше ми індивідуалізовані, тим стає дедалі важче знайти чоловіка (дружину) або кохану (коханого), котрі б мали цілком схожі шлюбні інтереси, цінності, плани чи смаки. Друзям теж усе важче завітати в гості. Ми стаємо розбірливішими у своїх соціальних зв'язках. Але так само роблять й інші. Результатом є велика кількість поганих шлюбних стосунків. Або взагалі ніяких стосунків.

Отже, розпад масового суспільства в умовах, коли дотримуються обіцянки якомога більшої індивідуальної самореалізації, є принаймні тепер поширенням болю ізоляції. Якщо суспільство Третьої хвилі, що з'являється, не хоче бути холоднометалевим, з вакуумом замість серця, воно повинно атакувати цю проблему в лоб. Воно повинно відродити спільність.

Як ми могли б почати це робити?

Коли ми зрозуміємо, що самотність уже більше не є справою однієї людини, але громадською проблемою, котра утворилася внаслідок розпаду на частини інституцій Другої хвилі, то тоді у нас є багато того, над чим можна працювати. Ми можемо розпочати там, де, як правило, починається спільність — у сім'ї, через розширення її функцій, що скорочуються.

Сім'я, із часів промислової революції, поступово звільнялась од тягара відповідальності за старшу її частину. Якщо ми зняли цю відповідальність із сім'ї, то, можливо, прийшов час частково її відродити. Лише ностальгічний дурень міг би прихильно ставитися до ідеї демонтажу

громадської та особистої пенсійних систем або ж робити старих людей залежними від їхніх сімей, як це вже було одного разу. А чому б не запропонувати пільговий податок та інші стимули сім'ям — включаючи нетрадиційні й сім'ї без ядра — які піклуються про своїх старих замість того, щоб віддати їх до загальних «будинків» для престарілих. Чому б краще не нагороджувати, ніж економічно карати тих, хто захищає і зміцнює сімейні узи всупереч поведінці їхнього покоління?

Цей же принцип можна також поширити на інші функції сім'ї. Сім'ї потрібно заохочувати відігравати більшу — а не меншу — роль у навчанні молоді. Бажання батьків навчати своїх дітей вдома повинно було б вітатися школами, а не розглядатись як посміховище або порушення закону. І батьки повинні мати більше, а не менше впливу на школи.

В той же час багато що могло бути зроблене самими школами, аби зародити почуття приналежності. Замість того, щоб студентів розподіляти по класах виключно за індивідуальними досягненнями, можна було б деяку частину кожного студентського класу робити залежною від досягнень класу як цілого або якоїсь команди в його межах. Це могло б стати завчасною і явною підтримкою тій ідеї, що кожний з нас має відповідати за інших. Завдяки незначному стимулюванню, вихователі, обдаровані багатою уявою, можуть змінювати почуття спільності численними іншими, кращими способами.

Корпорації також можуть багато чого зробити для того, аби знову розпочати формувати людські стосунки. Виробництво Третьої хвилі уможлиблює децентралізацію й менші за обсягом робочі об'єднання, що більш сприятливі для особистості. Інноваційні компанії повинні формувати мораль і почуття приналежності таким чином, аби пропонувати групам робітників організувати самих себе в міні-компанії чи кооперативи й укладати контракти безпосередньо з цими групами на виконання специфічної роботи.

Це роздрібнення велетенських корпорацій на маленькі об'єднання, які самоуправляються, могло б не лише випустити на волю величезні нові продуктивні сили, а й водночас сформувати спільність.

Норман Макре (Norman Macrae), помічник редактора журналу «Економіст», говорить про те, що «ринкові сили повинні б підказати напівавтономним групам, з чисельністю приблизно від шести до сімнадцяти чоловік, котрі

вирішили працювати разом як друзі, за яким коефіцієнтом продукція має бути оплачена, яку встановити ціну за одиницю виробленої продукції, а далі слід в значній мірі дозволити виробляти продукцію за їхнім розсудом».

Справді, продовжує Макре, «ті, хто створює успішно діючі групи заснованих на дружбі кооперативів, приносять багато суспільної користі і, можливо, заслуговуватимуть на деякі субсидії чи пільгове оподаткування». (Що особливо цікаво в цих організаціях, так це те, що будь-хто може створювати кооперативи в прибутковій корпорації або, як для даного випадку, в прибуткових компаніях у рамках структури соціалістичного виробничого підприємства.)

Корпорації також могли б уважно стежити за своїми працівниками у відставці.

Позбавляючи посади всіх літніх працівників одразу, вони не лише позбавляють людину регулярної зарплати в повному обсязі і відбирають те, що суспільство розглядає як продуктивну роль, але також обрізають значну кількість соціальних зв'язків. Чому більше немає планів часткової відставки та програм, які доручали б напівзвільненим людям роботу в недоукомплектованих суспільних службах на добровільній або частково оплачувати основі?

Інший план по розширенню причетності до спільності повинен втягнути звільнених людей у новий контакт з молоддю і навпаки. В кожному спільному товаристві людей похилого віку можна було б призначити «додатковими вчителями» («adjunct teachers») або «менторами» («mentors»), запросити їх навчати деяким своїм майстерним навичкам у місцевих школах на погодинній або добровільній основі, або ж мати одного студента, скажімо, так: у вигляді регулярних їхніх візитів за інструкціями. Під патронажем шкіл звільнені фотографи могли б навчати фотографувати, автомеханіки — як перемонтувати несправний двигун, бухгалтери — як вести облік, і так далі. В багатьох випадках здорові стосунки встановляться між ментором і «учнем» («mentee»), котрий би приходив за інструкцією.

Бути самотнім — це не гріх; і в суспільстві, чия структура швидко дезінтегрується, це не повинно бути ганьбою. Так, наприклад, автор листа до лондонської «Джувіш Кронікл» (Jewish Chronicle) запитує: «Чому це вважається «не дуже добрим» ходити в компанії, де цілком ясно те, що причина, з якої кожен туди ходить — це зустрічати людей протилежної статі?» Те ж саме запитання

можна віднести на адресу барів для одинаків, місць відпочинку на вихідні дні. Лист повертає увагу до того, що в країнах Східної Європи інститут сватання слугував корисній меті зводити разом людей, котрі досягли шлюбного віку, і що бюро побачень, шлюбні сервіси та інші подібні агентства так само необхідні сьогодні. «Ми повинні бути спроможні відкрито погодитися з тим, що нам потрібна допомога, людський контакт і суспільне життя».

Нам потрібно багато нових служб — як традиційних, так і новаторських — допомагати зводити разом самотніх людей шляхами, до яких ставляться з повагою. Деякі люди сьогодні переконані, що «одинокі серця» (додатки до журналів) допоможуть їм визначити місцезнаходження супутника або чоловіка (дружини). Ми можемо бути впевнені, що незабаром місцеві чи сусідські кабельні служби телебачення оперативно поширюватимуть відеооголошення, так що майбутні партнери зможуть справді бачити один одного перед побаченням. (Такі програми, як дехто вважає, матимуть надзвичайно високі рейтинги.) Але чи потрібно обмежувати служби побачень у тому, щоб вони встановлювали романтичні контакти? Чому немає служб або місць, куди б люди могли просто прийти, аби зустріти чи познайомитися з другом, на відміну од коханця або потенційного чоловіка (дружини)? Суспільству потрібні такі служби, і, поки вони чесні й пристойні, ми не повинні заважати створювати й використовувати їх.

ТЕЛЕСУСПІЛЬСТВО

На довготривалому рівні соціальної політики ми повинні також швидко рухатися до «телесуспільства». Ті, хто хоче відновити суспільство, повинні сконцентрувати увагу на соціально-фрагментарному впливі регулярних поїздок та великої рухливості. Оскільки я все це детально описав у «Футурошоці» (Future Shock), я не буду повторювати аргументу. Але одним з вирішальних кроків, який може бути зроблений для того, щоб сформулювати почуття спільності в суспільстві Третьої хвилі, є селективне заміщення транспортного зв'язку на комунікаційні лінії.

Загальнопоширене побоювання, що комп'ютери й телекомунікації позбавлять нас контактш віч-на-віч і зроблять людські стосунки більш сурогатними, є наївним і спрощеним. Однак фактично ця зміна може бути дуже доброю

обставиною в цих відносинах. Незважаючи на те, що деякі з них на службі і на заводі можуть бути послаблені, стосунки вдома і в суспільстві можуть бути добре зміцненими цими новими технологіями. Комп'ютери й комунікаційні лінії можуть допомогти нам створити велику спільноту (community).

Проте навіть, якщо нічого цього й не станеться, то все ж вони можуть звільнити велику кількість людей від необхідності робити регулярні поїздки, що є відцентровою силою, яка розганяє нас уранці, ввергаючи нас в поверхові стосунки на роботі, водночас ослаблює наші важливіші соціальні зв'язки вдома і в суспільстві. Створюючи можливість для великої кількості людей працювати вдома (або в розташованих по сусідству робочих центрах), нові технології можуть сприяти формуванню тепліших, більш згуртованих сімей і більш близького, остаточно налагодженого суспільного життя. Електронний котедж може виявитися характерною особливістю пап-і-мам бізнесу в майбутньому. І це може привести, як ми побачили, до нової разом працюючої сім'ї як спільноти, котра залучає до роботи дітей (і яка інколи досягає такого розвитку, що включає також сторонніх людей). То не є малоймовірним, що шлюбні пари, котрі проводять багато часу разом, працюючи вдома протягом дня, захочуть вийти кудись ввечері. (Сьогодні типовішою схемою є така: коли власник сезонного квитка, повертаючись додому, відчуває себе дуже знесиленим і вже не хоче навіть крок ступити за поріг.) Оскільки комунікаційні засоби починають повертати власників сезонних квитків, то ми можемо очікувати поживлене зростання кількості сусідських ресторанів, театрів, трактирів і клубів, відродження церкви й груп прихильників добровільної роботи — усі або більшість з яких функціонують на основі контактів віч-на-віч.

Тому, зауважимо стосовно цього, що не обов'язково треба ставитися до всіх сурогатних типів стосунків з презирством. Результатом є не просто сурогатність, але пасивність і безсилля. Для сором'язливого або інваліда, котрим ніяк вийти з дому, або для того, хто боїться зустрічатися з людьми віч-на-віч, інфосфера, що виникає, уможливить взаємний електронний контакт з іншими, тими, хто має такі ж інтереси — гравці в шахи, колекціонери марок, любителі поезії або фанати певного виду спорту відразу набирають номер по автоматичному телефону з будь-якого місця в країні.

Хоча вони можуть бути сурогатними, такі стосунки здатні забезпечувати набагато кращу протиотруту дію від самотності, ніж телебачення, яким ми його знаємо сьогодні, в котрому всі послання ллються в один спосіб і пасивний одержувач є безсилим взаємодіяти з миготливим образом на екрані.

Комунікаційні мережі, добірно застосовані, можуть служити меті телесупільства.

Коротко кажучи, оскільки ми будемо цивілізацію Третьої хвилі, то багато чого спроможні зробити для зміцнення й збагачення суспільства, аніж для його знищення.

ГЕРОЇНОВА СТРУКТУРА

На реконструкцію суспільства, проте, потрібно дивитися, лише як на малу частку значно ширшого процесу. Разом із руйнуванням інститутів Другої хвилі ламається також життєва структура й значення нашого життя.

Індивідууми потребують певного структурування в житті. Життя, якому не вистачає зрозумілої структури, є катастрофічним через відсутність мети. Відсутність структури породжує розвал.

Структура забезпечує відносно незмінні орієнтири, котрих ми потребуємо. Ось чому для багатьох людей праця психологічно є вирішальною, вона піднялася вище й від значення заробітної плати. Роблячи зрозумілими вимоги щодо часу та енергії, вона дає елемент структури, навколо якого може бути організована решта їхнього життя. Абсолютні вимоги покладаються на батьків стосовно дитини відповідальністю щодо необхідності доглядати за інвалідом, суворой дисципліни вимагає од своїх членів церква чи в деяких країнах політична партія — усі вони можуть також нав'язувати просту структуру для життєдіяльності.

Зіткнувшись з відсутністю видимої структури, деякі молоді люди використовують наркотики, щоб створити її. «Звичка до героїну, — пише психолог Ролло Мей (Rollo May), — дає спосіб життя молодим особам. Зазнаючи страждань від безкінечної безцільності, їхня життєва структура складається тепер з того, як утекти від поліції, як дістати потрібні їм гроші, де роздобути наступну дозу наркотиків — усе це дає нову енергетичну мережу замість їхнього попереднього світу, позбавленого структури».

Сім'я, яка має ядро, соціально нав'язані розклади, добре визначені ролі, видимі відмінності в соціальному стано-

вищі, і зрозумілі лінії поведінки влади — усі ці фактори створювали адекватну структуру життя для більшості людей протягом ери Другої хвилі.

Тепер крах Другої хвилі поступово знищує структуру в багатьох індивідуальних життях раніше, ніж нові інститути, котрі забезпечуватимуть структуру майбутньої Третьої хвилі, з'являться на світ. Це не просто якась особиста вада, це пояснює, чому мільйони людей сприймають нині щоденне життя як відсутність хоч якої-небудь подібності порядку, котрий можна було б розгледіти.

До цієї втрати порядку ми також повинні додати втрату значення. Тобто відчуття, що «ціна» нашого життя впливає із здорових відносин з оточуючим загалом — із сім'єю, корпорацією, церквою чи політичним рухом. Воно також залежить від здатності бачити самого себе як частину ширшої, може, навіть космічної, схематики речей.

Сьогодні раптова зміна основних соціальних принципів, плутанина ролей, відмінностей у суспільному становищі та ліній поведінки влади, занурення в бліп-культуру (blip-culture) і зверх усього того розвал великої системи мислення, виробничої сфери реальності зруйнували образ світу більшості з нас, що зберігався в наших головах. Як наслідок, більшість людей, оглядаючи світ навколо себе, бачить сьогодні тільки хаос. Вони потерпають від почуття особистого безсилля і безглуздя.

Тільки, коли ми складаємо все це до купи — самотність, втрату структури, руйнування значення, що супроводжують занепад індустріальної цивілізації, — ми зможемо, нарешті, осягнути смисл деяких соціальних феноменів нашого часу, які найбільш нас спантеличують. Не останній серед них — це вражаюче зростання культових об'єднань.

ТАЄМНИЦЯ КУЛЬТІВ

Чому так багато тисяч явно інтелігентних, на вигляд щасливих людей дозволяють засмоктувати себе в міради культів, що виростають сьогодні в тріщинах системи Другої хвилі, котрі дедалі розширюються? Чим пояснити той тотальний контроль, який Джим Джонс був здатний здійснювати над життям своїх послідовників?

Нещодавно було підраховано, що близько 3 000 000 американців належить до приблизно 1000 релігійних культів, найбільші з яких мають назви «Церква Об'єднання», «Місія Божественного Світла», «Харе Крішна» та «Шлях»,

кожний з яких має храми або філії в більшості великих міст. Лише один із цих культів — мунівська «Церква Об'єднання» — стверджує, що налічує від 60 000 до 80 000 членів, видає щоденну газету в Нью-Йорку, володіє заводом по пакуванню риби у Вірджинії і має багато інших підприємств, які приносять прибутки. Загальнопоширеною є думка про те, що їхній капітал автоматично, безупинно зростає, мов на дріжджах.

Діяльність таких груп не обмежується лише Сполученими Штатами. Недавній сенсаційний судовий процес у Швейцарії привернув міжнародну увагу до центру «Місії Божественного Світла» у Вінтертурі. «Найбільшу кількість... культів та сект і общин маємо у Сполучених Штатах, тому Америка, у цьому плані також, 20 років іде попереду всього світу», — сповіщає лондонський «Економіст». «Але їх знаходять у Європі, західній та східній, і в багатьох інших місцях». Однак яким чином так сталося, що ці групи можуть отримувати майже тотальну відданість і покірність од своїх членів? Їхній секрет простий. Вони зрозуміли потребу в спільності, структурі і значенні. Ось чим торгують усі культу. Спочатку культу пропонують для самотніх людей неперебірливу дружбу. Як говорить офіційний представник «Церкви Об'єднання»: «Якщо хто-небудь самотній, ми говоримо до нього. Багато самотніх людей ходять навколо нас». Новоприбулий оточений людьми, котрі пропонують йому дружбу й випромінюють схвалення. Значна кількість культів вимагає общинного життя. Ці неочікувані сердечність і увага так високо цінуються, що члени культів часто воліють відмовитись од контактів із своїми сім'ями та колишніми друзями, пожертвувати свої зароблені протягом життя гроші культові, утримуються від наркотиків і навіть від сексу.

Але культ продає щось значно вагомніше, ніж общину. Він також пропонує структуру, яка є більш потрібною. Культурні нав'язують суворі обмеження на поведінку. Вони вимагають і створюють жакливу дисципліну, дехто, очевидно, заходить навіть так далеко, що вважає, що дисципліни можна досягти через биття, примусову працю і через їхні власні форми остракізму та ув'язнення. Психіатр Г. А. С. Сухдео з Медичної школи в Нью-Джерсі, після того, як проінтерв'ював тих, хто вижив після масового самогубства в Джонстауні, і прочитав написане членами Народного Храму, дійшов висновку: «Наше суспільство настільки віль-

не й вседозволяюче, а люди мають так багато з чого вибирати, що вони не можуть ефективно прийняти свої власні рішення. Вони хочуть, аби інші приймали рішення, а вони будуть йому слідувати».

Чоловік, якого звали Шервін Гарріс, чий дочка й колишня дружина були серед чоловіків та жінок, котрі рушили слідом за Джимом Джонсом аж до смерті в Гайані, підсумував це одним реченням. «Це приклад того, — сказав Гарріс, — чому будуть підкорятися американці самі, аби привнести якусь структуру у своє життя».

Останній життєво важливий продукт, котрий продають культу, — це «значення». Кожен має свою власну, віддану своїй справі версію реальності — релігійну, політичну або культурну. Культова секта володіє винятковою правдою, і ті, що живуть у зовнішньому світі й неспроможні розпізнати цінність цієї правди, змальовуються як введені в оману або як спокушені сатаною. Культове послання втовкмачується новому члену під час цілодобових занять. Воно проповідується безперервно, доки він чи вона починають використовувати його термінологію, його словник і — врешті-решт — його метафоричну мову в процесі власного існування. «Смисл», який проголошується віросповіданням, може бути абсурдним для сторонньої людини. Але це не має значення.

Справді, точний, адекватний зміст культового послання є майже неістотним. Його сила полягає в забезпеченні синтезу, у пропонуванні альтернативи фрагментарній бліп-культурі (blip-culture) навколо нас. Як тільки дана структура прийнята рекрутом секти, то це допомагає йому організувати більшість хаотичної інформації, котра бомбардує його ззовні. В усякому разі ця структура ідей відповідає зовнішній реальності, вона забезпечує комплект охайного затишного житла, в якому член секти може зберігати дані, що надходять. Через це полегшується стрес від перевантаження й плутанини. Вона (структура) забезпечує не правду як таку, а порядок і, таким чином, значення. Даючи членам секти відчуття, що реальність сповнена значень і що він чи вона повинні донести це почуття до сторонніх людей, культ пропонує мету й послідовність у на вигляд непослідовному світі.

Проте культ пропонує спільноту, структуру й значення за надзвичайно високою ціною: потрібно беззастережно відмовитися од себе. Без сумніву, для декого це не є єдиною альтернативою особистій дезінтеграції. Але для

більшості з нас вихід із становища, що пропонує культ, є занадто дорогим. Для того, аби створити цивілізацію Третьої хвилі розумною й демократичною, нам потрібно здійснити значно більше, ніж просте винайдення нових джерел енергії або залучення до нової технології. Нам потрібно зробити значно більше, ніж утворення общинної спільноти. Нам потрібно до того ж забезпечити структуру й значення. І знову ж таки — існують прості речі, з яких ми можемо й повинні розпочати.

ОРГАНІЗАТОРИ ЖИТТЯ ТА НАПІВКУЛЬТИ

Чому б не створити кадри професіональних та парапрофесіональних «організаторів життя» на найпростішому й найбільш насущному рівні? Наприклад, нам, можливо, потрібно декілька психотерапевтів, котрі б копалися, немов кроти, в «id» та «ego», і трохи більше інших людей, що можуть, хоч у незначній мірі, допомогти нам тягти разом наше щоденне життя. Серед фраз, які тепер увійшли в широкий ужиток типу «невже-ти-цьому-віриш», є такі: «Завтра вранці я зроблюся організованим» або «Я наведу порядок у своїх вчинках».

Окрім того, впорядкувати чиєсь життя в сьогоднішніх умовах суспільного й технологічного безладдя стає дедалі важче й важче зробити. Розвал нормальних структур Другої хвилі, надмірний вибір стилів життя, планів і освітніх можливостей — усе це, як ми вже бачили, збільшує труднощі. Для небагатих людей економічний тиск нав'язує високий рівень структури. Для середнього класу, й особливо для їхніх дітей, істиною є зворотне. То чому ж не визнати цей факт?

Дехто з психіатрів виконує функцію організаторів життя. Замість років, що будуть проведені в лікарняному ліжку, вони пропонують практичну допомогу по знаходженню роботи, відшуканню подруги чи друга, збереженню чиїхось грошей, додержанню дієти і так далі. Нам потрібно набагато більше таких консультантів, котрі забезпечують структуру, і нам не треба соромитися з приводу того, що ми шукаємо їхніх послуг.

У сфері освіти нам потрібно почати приділяти увагу питанням, які звичайно ігноруються. Ми проводимо багато часу, намагаючись вивчити різноманітні курси: від структури уряду до структури амеби. Але скільки зусиль іде на

вивчення структури щоденного життя — яким чином має розподілятися час, як особа може використовувати гроші, де ті місця, куди можна звернутися за допомогою в суспільстві, котре мало не вибухне від складності? Ми припускаємо, що молоді люди вже знають свій шлях у нашій суспільній структурі. А фактично, більшість має досить невиразне уявлення про те, як організований світ праці або бізнесу. Більшість студентів не має поняття, яким чином побудована економіка їхнього власного міста, або як функціонує місцева бюрократія, або куди подавати скаргу на продавця. Більшість з них навіть не розуміє, як структуровані їхні власні школи, навіть університети; не звертає уваги на те, скільки структур змінюється під ударом Третьої хвилі.

Нам також потрібно по-новому поглянути на інституції, які забезпечують структуру, включаючи культу. Розумне суспільство повинно забезпечити спектр інституцій, розставлених у порядку від тих, котрі побудовані на добровільних засадах, до тих, що жорстко структуровані. Нам потрібні класні кімнати відкритого типу, так само як і традиційні школи. Нам потрібні організації типу «легко -прийшов-легко-пішов», так само як і жорсткі монастирські ордени (як світські, так і релігійні).

Сьогодні розрив між тотальною заструктурованістю, яку пропонує культ, і, очевидно, тотальною безструктурністю щоденного життя може бути занадто великим.

Якщо ми вважаємо огидним повне підкорення, котре вимагається багатьма культурами, то ми, можливо, повинні б сприяти утворенню того, що можна було б назвати напівкультурами, які знаходяться десь посередині між безструктурною свободою й міцно структурованою субординацією. Релігійні організації, вегетаріанці та інші секти або угруповання дійсно повинні бути зацікавленими у формуванні общин, в яких помірковане відношення до вищої структури пропонується тим, хто бажає жити в такий спосіб. Ці напівкультури треба буде ліцензувати чи контролювати, аби мати гарантію, що вони не займаються фізичним чи моральним насильством, марнотратством, шантажем або іншими подібними справами, і вони повинні бути влаштовані таким чином, щоб люди, котрі потребують зовнішньої структури, могли вступати до них на термін від шести місяців до одного року, а потім залишати їх без утисків чи взаємних звинувачень.

Деякі люди можуть вважати це корисним: жити в межах напівкульту протягом деякого часу, потім повертатися до зовнішнього світу, потім знову повертатися в організацію на деякий час і так далі, розподіляючи життя між приналежністю до вищої, нав'язуваної структури й свободою, яку пропонує більш сприятливе суспільство. Чи може це бути для них неможливим?

Такі напівкульту також передбачають потребу у світських організаціях, які знаходяться десь між свободою громадського життя і військовою дисципліною. Чому б численним громадським сервісним службам, можливо, організованим містами, шкільними системами або навіть приватними компаніями, щоб виконувати корисні для суспільства функції на контрактній основі, не наймати молодих людей, котрі могли б жити разом за суворими дисциплінуючими правилами й котрим би платили заробітну плату за армійською шкалою. (Аби довести ці платіжні чеки до розмірів найпоширенішої заробітної плати, треба, щоб члени служб отримували додатково рекомендації для навчання або тренування в університеті.) «Служби прибирання», «громадські санітарні служби», «парамедичні служби», або служби, призначенні для догляду за людьми похилого віку, — такі організації могли б приносити високі дивіденди як суспільству, так і індивідові. На додаток до забезпечення корисними службами й різними рівнями структурованого життя подібні організації також могли б допомагати привносити дуже потрібний смисл у життя їхніх членів — не якусь фальшиву містичну або політичну теологію, а простий ідеал служіння суспільстві.

Однак поверх усіх цих заходів нам потрібно буде інтегрувати особистісний смисл із ширшими, значно місткішими світоглядами. Не досить того, що люди усвідомлюють (або вважають, що вони усвідомлюють) свій невеликий внесок у суспільство. Вони також повинні мати якесь відчуття, хай навіть невиразне, того, як вони припасовані до значно ширшого порядку речей. Оскільки Третя хвиля наближається, нам потрібно буде сформулювати всеохоплюючі інтегративні світогляди — послідовні синтети, а не просто мозаїчні фрагменти, — які зв'яжуть різні компоненти один з одним.

Жоден окремо взятий світогляд не може охопити всієї істини. Тільки звертаючись до складних і тимчасових метафор, ми можемо одержати цілісну (все ще неповну) картину

світу. Але визнати цю аксіому не те ж саме, що сказати: життя безглузде. Справді, якщо життя є безглуздом в якомусь космічному сенсі, ми можемо (і часто так і робимо) конструювати смисл, добуваючи його із пристойних суспільних відносин і змальовуючи самих себе як частину значно ширшої драми — історії, що послідовно розгортається. У побудові цивілізації Третьої хвилі ми повинні йти далі організації атаки на самотність. Ми маємо також розпочати роботу по створенню впорядкованої структури й формуванню життєвої мети. Для того, щоб значення, структура та спільнота були придатні для майбутнього життя, вони повинні будуть мати взаємопов'язані передумови.

Процес праці, спрямований на досягнення цих цілей, допоможе нам зрозуміти, що сучасна агонія: соціальна ізоляція, знеособленість, відсутність життєвих структур і почуття безглуздя, від яких страждає так багато людей, є швидше розпадом минулого, ніж вказівкою на майбутнє.

Однак для нас буде недостатньо просто змінити суспільство. Як ми за допомогою наших власних щоденних рішень і дій створюємо цивілізацію Третьої хвилі, так само її цивілізація Третьої хвилі, в свою чергу, створює нас. Нова психосфера, що з'являється, фундаментально змінить наш характер. І саме до цього — до особистості майбутнього — ми тепер перейдемо.

26. ОСОБИСТІТЬ МАЙБУТНЬОГО

Як тільки нова цивілізація вторгається в наше повсякденне життя, ми перебуваємо в стані зацікавленості, чи не є ми також застарілими з усіма нашими численними звичками, цінностями, розпорядком. І відповідь веде до сумніву, бо навряд чи є дивним, коли іноді ми відчуваємо себе подібними до людей минулого, реліктами цивілізації Другої хвилі. Але якщо деякі з нас справді є анахронізмами, то чи є також серед нас люди майбутнього — так би мовити, випереджаючі громадяни Третьої хвилі, що наближається? Коли одного разу ми помітимо ознаки розпаду й дезінтеграції навколо нас, то чи зможемо побачити виникаючі обриси особистості майбутнього — прихід, якщо можна так сказати, «нової людини»?

Якщо так, то це вже не вперше, коли на загальну думку на горизонті з'являється *un homme nouveau**. Андре Решле,

директор Центру європейської культури, у своєму блискучому есе описав перші спроби передбачити прихід людської істоти нового типу. Наприкінці вісімнадцятого століття це був, наприклад, «американський Адам» — людина, що заново народилася в Північній Америці і котра, за припущенням, не має пороків і недоліків європейця. В першій половині двадцятого століття поява нової людини передбачалась в гітлерівській Німеччині. Нацизм, писав Герман Раушнінг, «це щось більше, ніж релігія: це воля до створення надлюдини». Цей стійкий «арієць» мав бути частково селянином, частково воїном, частково Богом. Одного разу Гітлер зізнався Раушнінгові: «Я вже бачу нову людину. Вона відважна й жорстока. Я стояв з острахом перед нею». Образ нової людини (деякі навіть говорять про «нову жінку», якщо не вважати її за вторинну ідею) також постійно присутній у комуністичній ідеології. Радянські вчені ще продовжують говорити про прихід «соціалістичної людини». Але якраз саме Троцький є тим, хто найбільш пишномовно і яскраво писав про майбутню людину. «Людина стане незрівнянно сильнішою, мудрішою і більш чутливою. Її тіло стане більш гармонійним, її рухи — більш ритмічними, її голос — більш мелодійним. Її спосіб життя набуде якості драматичної повноцінності. Пересічна людина досягне рівня Арістотеля, Гете, Маркса». Відносно недавно, десять чи двадцять років тому, Франц Фанон сповістив про прихід ще одного різновиду нової людини, яка матиме «нову свідомість». Че Гевара говорив про свій ідеал людини майбутнього, що вона матиме багатий внутрішній світ. Кожен образ є чимось іншим.

Ще Решле переконливо довів, що по той бік більшості цих образів «нової людини» приховується цей вельми старий знайомий, Благородна Первісна людина, міфічне створіння, наділене всіма видами прекрасних якостей, які цивілізація начебто зіпсувала або витравила. Решле правильно ставить під сумнів цю романтизацію первісного стану, нагадуючи нам, що режими, які свідомо проголошують і виношують ідею «нової людини», як звичайно, вже призвели до тотальної руйнації на шляху свого прямування. Тому було б нерозумно проголошувати додатково, ще один раз про народження «нової людини» (якщо не розуміти під цим те, що тепер, під час розквіту генетичної інженерії, має страхітливий, суто біологічний смисл). Ця ідея натякає на прототип, єдину ідеальну модель, яку вся

цивілізація прагне здійснити. А втім в суспільстві, що швидко рухається до демасифікації, більше немає нічого однакового.

Проте було б так само нерозумно вважати, що фундаментальна зміна матеріальних умов життя залишить недоторканою особистість, або точніше, соціальний характер. Як тільки ми модифікуємо глибинну структуру суспільства, то ми також змінюємо людей. Навіть, якщо хтось вірить в якусь незмінну людську природу (загальноприйнята точка зору, яку я не поділяю), то все ж суспільство заохочує й примушує з'явитися певні характерні риси й накладає покарання за інші, що веде до поступових змін у розподілі рис характеру в населення.

Психоаналітик Еріх Фромм, котрий, мабуть, найкраще написав про соціальний характер, визначив його як «ту частину структури характеру, яка є спільною для більшості членів даної групи». В будь-якій культурі, говорить він нам, існують широко розповсюджені риси, котрі утворюють соціальний характер. У свою чергу, соціальний характер формує людей так, що «їхня поведінка є не предметом свідомого прийняття рішення стосовно того, якому соціальному прикладові наслідувати, а є бажанням діяти так, як вони мусять діяти, і водночас знаходження задоволення в діяльності, яка узгоджується з вимогами культури».

Тому те, що робить Третя хвиля, це не створення якогось ідеального супермена, якогось героїчного різновиду, що гордо проступає серед нас, а є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер. Отже, наше завдання полягає не в тому, аби ганятися за міфічною «людиною», а в тому, щоб знайти риси, які напевно будуть оцінені майбутньою цивілізацією.

Ці характерні риси не просто виростають (або є наслідком) із зовнішнього тиску на людей. Вони з'являються від тиску, який існує між внутрішніми прагненнями чи бажаннями багатьох індивідів і зовнішніми потягами або спонукками суспільства. Але одного разу сформувавшись, ці розподілені характерні риси відіграють впливову роль в економічному й соціальному розвитку суспільства.

Наприклад, прихід Другої хвилі супроводжувався поширенням Протестантської Етики, яка робила наголос на ощадливості, завзятій праці й відстроченій винагороді — якості, котрі надавали великого імпульсу завданням економічного розвитку. Друга хвиля також принесла зміни в

систему відносин «об'єктивне—суб'єктивне», в індивідуалізм, ставлення до авторитету й щодо здатності мислити абстрактно, бути уважним і мати уяву.

Для того, аби селяни працювали з машинами в системі індустріальних продуктивних сил, вони повинні одержати зачатки писемності. Вони мусять бути освіченими, інформованими й відповідним чином сформованими. Вони мають усвідомити, що можливий інший спосіб життя. Тому велика кількість людей потребувала здатності уявляти себе в новій ролі і в нових обставинах. Їхня свідомість має бути звільнена від найближчої реальності. Отже, в той час, як до деякої міри необхідно було демократизувати сферу спілкування й політики, індустріалізм також сприяв демократизації уяви.

Наслідком таких психокультурних змін було поширення видозмінених рис — нового соціального характеру. І сьогодні ми знову стоїмо напередодні подібного психокультурного перевороту.

Фактом залишається те, що ми стрімко віддаляємось од Другої хвилі. Оруеллівська одноманітність стає на перешкоді при узагальненні стосовно виникаючої психіки. Тут навіть більше, ніж будь-коли, якщо ми маємо справу з майбутнім, можемо спиратися лише на умоглядність.

І все ж ми можемо говорити про потужні зміни, які спроможні вплинути на психологічний розвиток суспільства Третьої хвилі. А це вже веде нас до чарівних запитань чи навіть висновків щодо тих змін, котрі зачіпають виховання дітей, освіти, період юності, працю й навіть спосіб формування свого власного іміджу. І все це неможливо змінити без глибинної трансформації всього майбутнього соціального характеру.

РІЗНОМАНІТНІСТЬ ВХОДЖЕННЯ В ДОРΟΣЛЕ ЖИТТЯ

По-перше, схоже на те, що дитина майбутнього зростатиме в суспільстві, яке буде набагато менше зосереджене на дитині, ніж наше сучасне.

«Посивіння», або старіння, населення в усіх високотехнологічних суспільствах містить у собі велику громадську увагу до потреб старості й відповідно зменшення уваги до юних. Більше того, оскільки в ринковій економіці жінка реалізує себе в роботі або через кар'єру, то її традиційний

потяг спрямовувати всю свою енергію в материнство зменшується.

У період Другої хвилі мільйони батьків жили власними мріями щодо дітей — досить часто тому, що вони цілком правомірно очікували, що їхні діти соціально та економічно будуть жити краще, ніж вони самі. Це сподівання на просування вгору спонукало батьків зосереджувати велику психічну енергію на своїх дітях. Сьогодні більша частина батьків середнього класу з болісним відчуттям втрати ілюзій спостерігає, як їхні діти (в набагато тяжчому світі) рухаються швидше вниз, ніж угору по соціоекономічній градації.

Сподівання на наступне справдження надій зникають.

З цих причин дитина, котра народиться завтра, напевно, ввійде в суспільство, що не дуже піклуватиметься (можливо, навіть — без будь-якого інтересу стосовно цього) про потреби, бажання, психологічний розвиток негайну винагороду дитини. Якщо так, то доктор Спок завтрашнього дня наполягатиме на ще більш структурованому, з більшими вимогами дитинства. Батьки будуть менше дозволяти своїм дітям.

Сумнівно також, що юність стане таким тривалим і важким процесом, яким вона є сьогодні для більшості. Мільйони дітей були виховані в домі з одним родителем, з працюючою матір'ю чи батьком, котрі були виснажені нестійкою економікою, і з меншою розкішшю й вільним часом, що був доступний квітучому молодому поколінню 1960-х років.

Значно пізніше інші діти, напевно, будуть виховуватися в сім'ї, яка працює на дому або в електронному котеджі. Оскільки в більшості сімей Другої хвилі все будувалося навколо діяльності мами-тата, то ми можемо сподіватися, що діти завтрашнього електронного котеджу будуть безпосередньо втягуватися в сімейні виробничі завдання, і це приведе до зростання відповідальності вже в ранньому віці.

Такі факти передбачають короткі дитинство та юність, але більше відповідальності й продуктивності. Працюючи поруч з дорослими, діти в такому домі, мабуть, будуть менш доступні для зовнішнього тиску. Вони можуть бути краще озброєні для високих досягнень у майбутньому.

В період переходу до нового суспільства, коли робота будь-де продовжує залишатися жалюгідною, робітничі спілки Другої хвилі безумовно боротимуться за те, щоб не допустити молодь до ринку праці поза домішкою. Спілки (і вчителі, незалежно від того, чи вони об'єднані в спілках, чи

ні) будуть ратувати за довгорічне примусове або напівпримусове шкільне навчання. У міру того, як вони досягають успіху, мільйони молодих людей залишатимуться втягнутими в нестерпне ув'язнення тривалої юності. Отже, ми можемо побачити різкий контраст між молодими людьми, котрі швидко дорослішають завдяки відповідальності, пов'язаній з раннім підключенням до роботи в електронному котеджі, і тими, котрі більш повільно досягають зрілості за межами дому.

Однак після тривалих зусиль ми можемо сподіватися, що освіта також зазнає змін. Значна її частина здійснюватиметься швидше за межами, аніж всередині класної кімнати.

Незважаючи на тиск з боку спілок, роки примусового шкільного навчання будуть поступово зменшуватися, а не збільшуватися. Замість жорсткого вікового відокремлення відбуватиметься змішування молодих і людей похилого віку. Освіта стане тісніше пов'язаною та сплетеною з роботою й поширюватиметься на весь життєвий час людини. А сама робота — чи то буде виробництво для ринку, чи для внутрішнього споживання вдома — напевно, розпочинатиметься в житті людини раніше, ніж це було в попередніх двох поколіннях. Саме з таких причин цілком відмінні риси цивілізації Третьої хвилі — менше сентиментальності стосовно рівних собі, менше споживацької орієнтації й менше гедоністичної самовпевненості — можуть знайти прихильність серед молоді.

Буде це так чи інакше, одне є незаперечним: ставатимуть дорослими діти по-різному. І саме так утворюватимуться особистості.

НОВИЙ РОБІТНИК

Як тільки молодь дорослішає і входить у сферу праці, нові сили починають діяти на його чи її особистість, підтримуючи деякі риси характеру й забороняючи або осуджуючи інші. Протягом усього періоду Другої хвилі праця на фабриках і в офісах невпинно ставала дедалі більш монотонною, спеціалізованою й спресованою в часі, а роботодавці бажали мати робітників, котрі були б слухняними, пунктуальними й бажали б виконувати визубрені напам'ять завдання. Відповідні риси характеру враховувалися в школах і всіляко заохочувалися корпораціями.

Як тільки Третя хвиля прорізує наше суспільство, робота стає менш, а не більш монотонною. Вона стає менш

фрагментарною, для кожної особи робота є чимось більшим, аніж просто виконання маленького завдання. Гнучкий графік і самовизначення темпу роботи приходять на місце попередній потребі в масовій синхронізації поведінки. Робітники змушені справлятися з частішими змінами в їхніх завданнях, приголомшуючою послідовністю людських переміщень, виробничих змін і реорганізацій.

Отже, чого в зростаючій мірі потребують роботодавці Третьої хвилі, так це людей, котрі визнають відповідальність, розуміють, як їхня робота пов'язана з працею інших, котрі завжди можуть справлятися з великими завданнями, швидко пристосовуються до обставин, які змінюються, котрі чутливо підлаштовуються до людей навколо себе.

Фірма Другої хвилі часто платила за сумлінну бюрократичну поведінку. Фірма Третьої хвилі потребує людей, що менш запрограмовані і більш міцно стоять на власних ногах. Як сказав Дональд Коновер, головний управляючий Центру освіти Західної електричної компанії, різниця подібна до тієї, що існує між музикантами класичного стилю, котрі грають кожну ноту згідно з наперед визначеним, заздалегідь встановленим взірцем, і джазовими імпровізаторами, які одного разу вирішили, що мелодію слід грати, чутливо збираючи натяки від однієї до іншої, і на основі цього вирішили, що ноти треба грати таким же чином.

Такі люди виявляються складними, індивідуалістичними, самовдоволеними од тих рис характеру, котрими вони відрізняються од інших людей. Вони уособлюють собою ту демасифіковану робочу силу, якої потребує промисловість Третьої хвилі.

На думку дослідника Деніела Янкеловича, лише 56 % робітників США — головним чином старшого віку — усе ще спонукаються до праці традиційними стимулами. Вони задоволені, коли мають чіткі вказівки щодо роботи та ясні завдання. Вони не очікують виявити «смысл» у своїй праці.

За контрастом з тим, що лише 17 % робочої сили відображають нові цінності, які виникають од Третьої хвилі, значна більшість молодих менеджерів середнього рангу, за висловом Янкеловича, «зголодніли за відповідальнішою і живішою роботою із зобов'язаннями, гідними їхнього таланту й майстерності». Вони прагнуть знайти смисл разом з фінансовою винагородою.

Наймаючи таких працівників, роботодавці почали пропонувати їм індивідуалізовану винагороду. Це допомагає пояснити, чому декілька розвинутих компаній (подібних до

«ТРВ інкорпорейшн», Клівлендської фірми високих технологій) тепер пропонують службовцям не фіксований набір обмежених винагород, а необмежений набір незапланованих відпусток, плати за медичне обслуговування, фінансових допомог і різних видів страхування. Кожен працівник може формувати набір відповідно до власних потреб. Як сказав Янкелович, «існує не один набір стимулів для того, щоб спонукати увесь спектр робочої сили». До того ж, додає він, при змішаній винагороді за роботу гроші більше не мають тієї спонукальної сили, як це було колись.

Звичайно, ніхто не вважає, що ці працівники не потребують грошей. Напевно, потребують. Але як тільки одного разу вони досягають певного рівня доходів, то їхні бажання варіюються в широкому діапазоні. Додаткове зростання кількості грошей більше не має того колишнього впливу на поведінку людини. Коли «Бенк оф Америка» в Сан-Франциско запропонував помічникові віце-президента Річарду Еслі просування по службі у філії банку, розташованій лише в 20 мілях од головного офісу, то Еслі відмовився прийняти цей пряник. Він не бажав робити регулярні поїздки. Десять років тому, коли у «Футурошоці» вперше був описаний стрес від роботи, пов'язаної з поїздками, налічувалося лише 10 відсотків тих службовців, котрі чинили опір переміщенням у корпорації. Згідно з «Мерріл Лінч Пілоукейшен Менеджмент Інкорпорейшн», ця цифра стрибнула в межах від третини до половини, навіть незважаючи на те, що такі переміщення часто супроводжувалися додатковою, значно більшою, ніж звичайно, оплатою. «Баланс недвозначно змінився від безумовного шанування компанії й беззаперечного вирушання до Тімбукту (Timbuctu) до надання великого значення сім'ї та способів життя», — зауважує віце-президент «Селенез Корпорейшн». Подібно до корпорації Третьої хвилі, яка повинна відповідати чомусь більшому, ніж одержанню прибутку, службовці також «урізноманітнюють базові установки».

Між іншим, найзастаріліші форми авторитарності також змінюються. У фірмах Другої хвилі кожен службовець має одного керівника. Для розв'язання суперечок між службовцями вдаються до керівника. В нових матричних організаціях спосіб поведінки зовсім інший. Працівники мають зараз більше, ніж одного керівника. Люди різного рангу й різного фаху зустрічаються в тимчасових, «адхократичних» групах. Або, як сказано в Девіса й Лоуренса, авторів стандартного тексту на цю тему: «Розбіжності...

розв'язуються без спільного керівника, завжди готового бути арбітром[...] В матричній організації робиться припущення, що конфлікт може бути здоровим... розбіжності — цінними, і люди висловлюють свої погляди навіть тоді, коли знають, що інші можуть бути незгодними».

Ця система карає працівників, котрі виявляють сліпий послух. Вона винагороджує тих, хто — в певних межах — суперечить. Працівники, які шукають смисл, ставлять під сумнів авторитети, прагнуть діяти на власний розсуд, або ті, хто вимагає, щоб їхня робота була соціально відповідальною, можуть розглядатися як порушники спокою у виробництві Другої хвилі.

Однак крізь цю систему управління ми бачимо тендітну, але фундаментальну зміну в особистісних рисах характеру, що заохочуються економічною системою, — зміну, яка не може допомогти, хоча формує виникаючий соціальний характер.

ПРОСЬЮМЕР-ЕТИКА (THE PROSUMER ETHIC)*

Але не лише дитяче виховання, освіта й праця впливатимуть на розвиток особи в цивілізації Третьої хвилі. Ще глибинніші сили спрямовуються на духовний склад людини завтрашнього дня. Для цього економіка має бути чимось більшим, ніж служба чи оплачувана робота.

Раніше я зауважував, що ми повинні сприймати економіку як таку, котра має два сектори: один, в якому ми виробляємо товари для обміну, і другий, в якому ми виробляємо речі для самих себе. Перший — це ринковий, або виробничий, сектор, другий — це продуктивно-споживчий сектор. І кожен з них має свій психологічний вплив на нас. В кожному з них підтримується власна етика, свій набір цінностей і своє визначення успіху.

Протягом Другої хвилі широка експансія ринкової економіки — як капіталістичної, так і соціалістичної — заохочувала етику, спрямовану на придбання. Це мало результатом вузькоекономічне визначення особистого успіху.

Однак прихід Третьої хвилі супроводжується, як ми бачили, феноменальним зростанням у сфері самопомоги та активності типу «зроби це сам», тобто типу: виробництво—споживання. Окрім того, щоб бути простим хобі, це виробництво для споживання, мабуть, повинне набирати

* Слово prosumer утворене Олвіном Тоффлером з двох слів: producer — виробник і consumer — споживач. — *Перекл.*

великого економічного значення. І оскільки це забирає дедалі більше нашого часу і енергії, то воно також починає формувати життєвий і професійний соціальний характер. Замість ранжування людей за тим, чим вони володіють, як це робить ринкова етика, просьюмер-етика надає великого значення тому, що вони роблять. Наявність великих грошей усе ще містить у собі престиж. Однак інші характеристики враховуються також. Серед них опора на самого себе, здатність пристосовуватися й виживати в складних умовах, а також вміння робити речі своїми власними руками — чи то побудувати паркан, приготувати їжу, пошити собі одяг або ж відремонтувати старовинну скриньку. До того ж, у той час, як виробнича або ринкова етика вихваляла однодумність, натомість просьюмер-етика закликає до спільної думки. Різносторонність тут перебуває «в середині». Як тільки Третя хвиля приводить в економіці до кращого балансу між виробництвом для обміну й виробництвом для споживання, ми починаємо чути крещендо вимог щодо «збалансованого» способу життя.

* * *

Ця зміна активності від виробничого сектора до сектора виробництво—споживання викликає також прихід іншого типу балансу в житті людей. Зростаюча кількість працівників, втягнутих у виробництво для ринку, проводить свій час, спілкуючись з абстракціями — словами, цифрами, моделями — і люди знають щось лише потроху, якщо взагалі що-небудь знають.

Для багатьох така «робота головою» може бути захоплюючою й корисною. Але вона часто супроводжується відчуттям відокремленого буття — немовби відрізаного од приземлених видовищ, звуків, текстури й емоцій повсякденного існування. Дійсно, значна частина теперішнього прославлення ручної майстерності, садівництва, селянської або робітничої моди й того, що можна було б назвати «шиком водія вантажної автомашини», може бути компенсацією у відповідь на зростаючий потік абстракцій у виробничому секторі.

По контрасту, у виробництві—споживанні ми, як правило, маємо справу з конкретнішою, безпосереднішою реальністю — у контакті з речами й людьми, одержаному з перших рук. Оскільки більшість людей розподіляє свій час,

частково працюючи робітниками й частково виробниками—споживачами, то вони перебувають у стані задоволення од конкретного укупі з абстрактним, додаткової насолоди від спільної роботи голови й рук. Просьюмер-етика знову робить ручну працю респектабельною після 300 років презирливого ставлення до неї. І цей новий баланс також, мабуть, повинен вплинути на поширення певних рис характеру особистості. Так само ми бачили, що із зростанням індустріалізму, з розповсюдженням взаємопов'язаної фабричної роботи чоловіки спонукаються до того, щоб ставати об'єктивнішими, в той час як перебування вдома й праця з низьким рівнем взаємозалежності сприяють становленню рис суб'єктивності серед жінок. Сьогодні, коли більшість жінок втягнута у виробничий процес на ринкові праці, вони також у зростаючій мірі об'єктивізуються, їх спонукають «думати як чоловік». І навпаки, як тільки більшість чоловіків залишаються вдома, беручись виконувати значну частину домашньої роботи, їхня потреба в «об'єктивності» зменшується, і вони «суб'єктивізуються».

Завтра, коли більшість людей цивілізації Третньої хвилі буде розподіляти своє життя між погодинною працею у великих взаємозалежних компаніях чи організаціях і працею на себе та сім'ю в невеличких автономних об'єднаннях типу виробництво— споживання, ми можемо раптово наштовхнутися на нове співвідношення між об'єктивністю і суб'єктивністю в обох статях.

Замість того, аби виявляти «чоловічі» і «жіночі» типи поведінки, чи також їхні добре збалансовані типи, вищезгадана система може винагороджувати людей, котрі за природою здатні бачити світ через призму обох перспектив. Об'єктивно-суб'єктивістськи і навпаки. Коротше кажучи, поряд із зростанням значення виробництва— споживання у всеосяжній економіці, ми стикаємося з іншим швидкоплинним потоком психологічних змін.

Комбінований вплив базових змін у виробництві й у виробництві— Споживанні в поєднанні з глибокими змінами у вихованні дітей та освіті обіцяють, зрештою, переробити наш соціальний характер так само драматично, як це зробила Друга хвиля 300 років тому. Новий соціальний характер раптово виникає в нашому ж середовищі.

Фактично, навіть якби кожне з цих передбачень було визнане помилковим, навіть якби кожна з тих змін, які починаємо помічати, була обернена назад, то все ще за-

лишається фінальний, велетенський аргумент на користь очікуваного вибуху в психосфері. Цей аргумент можна виразити у двох словах: «комунікаційна революція».

КОНФІГУРАТИВНЕ «Я»

Зв'язок між комунікаціями й характером складний, але непорушний. Ми не можемо, змінивши всі наші засоби комунікацій, очікувати, що люди залишаться незмінними. Революція в засобах повинна означати революцію в психіці. Протягом періоду Другої хвилі люди купалися в морі масово сфабрикованих образів. Відносно невелика кількість централізовано створених газет, журналів, радіо- і телепередач поширюють і постачають матеріал для того, що критики позначили терміном «монолітна свідомість». Індивідууми постійно захоплюються до порівняння себе з відносно невеликою кількістю рольових моделей та оцінювання їхнього життєвого стилю щодо декількох можливостей, яким віддано перевагу. Як наслідок, коло соціально санкціонованих особистісних стилів є відносно вузьким.

Сьогодні демасифіковані засоби комунікації представляють вражаючу різноманітність рольових моделей і життєвих стилів для того, хто хотів би приміряти їх на себе. До того ж, нові засоби годують нас не повністю сформованими блоками, а розбитими уламками й світлими плямами образів. Замість того, щоб бути відісланими до набору послідовних ідентичностей, серед котрих мусимо вибирати, ми вимагаємо об'єднати їх до купи в одну: конфігуративне або модулятивне «Я». То є набагато важче завдання, і це пояснює, чому так багато мільйонів людей відчайдушно шукають ідентичність.

Схоплені в цьому зусиллі, ми виявляємо підвищене усвідомлення власної індивідуальності — рис характеру, які роблять нас унікальними. Таким чином, наш самообраз змінюється. Ми вимагаємо, щоб нас розглядали й щоб з нами поводитися як з індивідуальностями, і це відбувається саме в той час, коли нова виробнича система потребує більш індивідуалізованих працівників.

Окрім того, аби допомогти нам кристалізувати те, що є чисто особистісне в нас, нові засоби комунікації Третьої хвилі перетворюють нас на виробників — чи швидше споживачів—виробників — свого власного самообразу.

Німецький поет і соціальний критик Ганс Магнус Енценсбергер відзначив, що у вчорашній мас-медіа «технічне

розрізнення між радіоприймачем і передавачем відображає соціальний поділ праці на виробників і споживачів». Протягом усього періоду Другої хвилі це означало, що професійні комунікатори продукували послання для аудиторії. Аудиторія була не в змозі прямо відповісти або взаємодіяти з надісланим посланням.

Навпаки, найбільш революційні риси нових засобів комунікації полягають у тому, що більшість із них інтерактивні — дозволяючи кожному індивідуальному споживачеві створювати образи й посилати їх так само просто, як і одержувати їх ззовні. Двосторонній кабель, відеокасета, дешеві копіювальні апарати й магнітофони — усе це переміщує засоби комунікації в руки індивідуумів.

Зазирнувши вперед, можна уявити собі період, в якому навіть звичайний телевізор стане інтерактивним, так що замість того, аби просто споглядати якогось Арчі Банкера чи Мері Тайлор Мур майбутнього, ми насправді будемо здатні розмовляти з ними й впливати на їхню поведінку в цьому шоу. Навіть тепер кабельна система К'юб робить технологічно можливим для глядачів драматичних шоу телефонувати режисерові стосовно прискорення чи уповільнення дії або стосовно вибору того чи іншого закінчення історії.

Комунікаційна революція представляє кожному з нас більш складний образ «Я». Це урізноманітнює нас ще далі, прискорюючи той самий процес, через який ми «приміряємо» різні образи себе і який, фактично, прискорює наш рух через послідовні образи. Це створює для нас можливість за допомогою електроніки проектувати наш образ на світ. І ніхто повністю не розуміє, як усе це подіє на наші особистості. В жодній із цивілізацій, котрі існували коли-небудь раніше, ми не мали для цього таких могутніх засобів. У зростаючій мірі ми опановуємо технологією свідомості.

Світ, в який ми швидко входимо, настільки віддалений од нашого колишнього досвіду, що всі психологічні припущення, за загальною згодою, є сумнівними. Однак, що є абсолютно ясным, так це те, що могутні сили струменіють укупі для того, аби змінити соціальний характер — витягаючи одні риси, притримуючи інші й у цьому процесі трансформуючи нас усіх.

Оскільки ми рухаємося за межі цивілізації Другої хвилі, то здійснюємо щось значно більше, ніж перехід від однієї енергетичної системи до іншої або від однієї технологічної

бази до наступної. Ми перевертаємо внутрішній світ як такий. У світлі цього було б абсурдним проектувати минуле на майбутнє — змальовуючи людей цивілізації Третьої хвили в термінах Другої хвили.

Навіть якщо наші припущення правильні лише частково, то й тоді завтра індивідууми відрізнятимуться один від одного набагато виразніше, ніж це має місце сьогодні. Більшість з них, мабуть, дорослішатимуть раніше, демонструючи почуття відповідальності в ранньому житті, стаючи пристосованішими і проявляючи риси великої індивідуальності. Мабуть, вони більше, ніж їхні батьки, ставитимуть під сумнів авторитети. Вони бажатимуть грошей і працюватимуть заради них — але, за винятком умов їхньої крайньої нестачі, вони чинитимуть опір праці тільки заради грошей. Передусім, здається, що вони, мабуть, палко бажатимуть балансу у своєму житті — балансу між працею і грою, між виробництвом і споживанням—виробництвом, між розумовою і ручною роботою, між абстрактним і конкретним, між об'єктивністю і суб'єктивністю. І вони бачитимуть і проектуватимуть себе в набагато складніших поняттях, ніж попередні люди.

Як тільки цивілізація Третьої хвили дозріє, ми матимемо не утопічних чоловіка чи жінку, котрі будуть вищі за людей минулого, не суперлюдську расу Гете та Арістотелів (або Чингізханів чи Гітлерів), а просто, і з гордістю, сподіватимемося, расу — і цивілізацію — яка буде достойною називатися людською.

Однак не сподіватися на такий результат, не сподіватися на безумовний перехід до пристойної нової цивілізації можна лише доти, поки ми не розглянемо ще один, кінцевий імператив: потребу в політичній трансформації. Це і є та перспектива — як така, котра наводить жах, так і така, котра приємно збуджує — що ми її досліджуємо на цих останніх сторінках. Цій особистості майбутнього мають бути до пари політики майбутнього.

27. ПОЛІТИЧНИЙ МАВЗОЛЕЙ

Не може такого бути, щоб суспільство, яке руйнується одночасно революцією в енергетиці, в технології, революцією в родинному житті, статевих ролях та світового

масштабу революцією у сфері комунікацій, не зіткнулось би також — раніше чи пізніше — з потенційно вибуховою політичною революцією.

Усі політичні партії індустріально розвинених країн світу, усі наші конгреси, парламенти й верховні ради, наші інститути президентства й кабінети магистрів, наші суди й наші відомства, які видають укази, і наші надбудови над геологічним шаром урядової бюрократії — коротко кажучи, усі інструменти для прийняття і втілення в життя колективних рішень — усі вони застарілі й вимагають змін. Цивілізація Третьої хвили не може діяти при політичній структурі Другої хвили.

Так само як революціонери, котрі створювали добу індустріалізму, не могли б цього зробити з попереднім феодальним апаратом управління, так і сьогодні ми знову зіткнулися з необхідністю створення нових політичних важелів. Це є політичним дорученням Третьої хвили.

«ЧОРНА ДІРА»

Сьогодні, хоч ми ще й не усвідомлюємо серйозність усього цього, ми є свідками глибокої кризи не того чи іншого уряду, а самої представницької демократії в усіх її формах. То в одній, то в іншій країні політична технологія Другої хвили тріщить, стогне, функціонує небезпечно погано.

У Сполучених Штатах ми спостерігаємо майже повний параліч у прийнятті політичних рішень, пов'язаних з проблемами життя і смерті, з якими стикається суспільство. Сьогодні, через шість повних років після введення ембарго ОПЕК, незважаючи на його руйнівний вплив на економіку, незважаючи на його загрозу незалежності й навіть військовій безпеці, незважаючи на нескінченні конгресові навчання, незважаючи на повторну реорганізацію бюрократичного апарату, незважаючи на запальні аргументи президента, політична машина США все ще безпомічно крутиться навколо своєї осі, неспроможна продукувати нічого такого, що хоча б віддалено нагадувало послідовну політику стосовно енергетики. Такий політичний вакуум не є унікальним випадком. Сполучені Штати не мають також розумної (або зрозумілої) політики щодо урбанізації, політики у сфері навколишнього середовища, політики стосовно сім'ї, політики щодо техно-

логії. Вони також не мають — якщо послухати закордонних критиків — явно вираженої зовнішньої політики. Американська політична система не мала б здатності об'єднувати і надавати пріоритетного значення цим політикам, навіть якби вони справді існували. Цей вакуум відображає настільки глибокий розвал у системі прийняття рішень, що президент Картер у своїй безпрецедентній промові змушений був засудити «параліч... застій... і бездіяльність» свого власного уряду.

Однак таке руйнування системи прийняття рішень не є монополією однієї партії або одного президента. Воно постійно поглиблювалося з початку 60-х років і відображає наявність структурних проблем, що лежать в основі, які жоден президент — республіканець чи демократ — не може вирішити в рамках сучасної системи. Ці політичні проблеми справляли дестабілізуючий ефект і на інші основні суспільні інституції, такі, як сім'я, школа й корпорація.

Десятки законів з їхнім безпосереднім впливом на сімейне життя скасовують та суперечать один одному. Це ще більше поглиблює кризу сім'ї. Система освіти якраз в той момент, коли школи були найменш заповнені, була наводнена коштами для будівництва, тим самим провокуючи оргію нікому не потрібних шкільних будівель, а якраз тоді, коли вони стали вкрай необхідними для інших цілей, відбулося скорочення фондів. Тим часом корпорації були змушені працювати в такому нестабільному політичному середовищі, що сьогодні вони не могли точно сказати, чого від них забажає уряд завтра.

Спочатку конгрес вимагає, щоб «Дженерал моторс» та інші виробники автомобілів встановлювали каталітичні конвертори на всі їхні нові автомобілі з тим, щоб забезпечити чистоту навколишнього середовища. Згодом, після того, як «Дженерал моторс» витратив 300 мільйонів доларів на конвертори і підписав п'ятсотмільйонний контракт на десять років на придбання дорогоцінних металів, потрібних для їхнього виробництва, уряд оголошує, що автомобілі з каталітичними конверторами виділяють у 35 разів більше сірчаної кислоти, ніж автомобілі без них.

Водночас бурхливо зростаючий апарат, який видає постанови, дедалі в більшій мірі виробляє неосяжні тенета правил — 45 000 сторінок складних нових обов'язкових постанов за рік. Двадцять сім різних урядових відомств контролюють близько 5600 федеральних постанов, що сто-

суються виключно сталеливарних заводів. (Тисячі додаткових правил відносяться до гірничої промисловості, маркетингу й транспортних операцій сталеливарної промисловості) Провідна фармацевтична фірма «Елі Ліллі» витрачає більше часу на заповнення урядових анкет, ніж на дослідження хвороб серця й раку. Одна доповідь нафтової компанії «Ексон» Федеральному агентству з енергетики розтяглася на 445 000 сторінок — що еквівалентно тисячі томів!

Це навмисно зроблене ускладнення пригнічує економіку, в той же час непослідовні, дозволяюче-забороняючі відповіді урядовців, котрі приймають рішення, ще додають до панівного почуття анархії. Політична система, яка робить безглузді зигзаги, день у день дедалі дужче ускладнює боротьбу за виживання наших основних суспільних інституцій. Такий розвал у системі прийняття рішень не є виключно американським феноменом. Подібні симптоми спостерігаються в урядах Франції, Німеччини, Японії та Великобританії — не згадуючи вже про Італію, — як і в комуністичних індустріальних країнах. А в Японії прем'єр-міністр заявляє: «Ми дедалі більше чуємо про кризу демократії, що набула всесвітнього масштабу. Здатність демократії вирішувати проблеми або, якщо так можна сказати, здатність управляти тепер піддається сумніву. В Японії парламентська демократія також перебуває на етапі випробування».

Політичний апарат прийняття рішень в усіх цих країнах все в більшій мірі перевтомлений, перенапружений, переобтяжений, тоне в даних, які не стосуються справи, і стикається з невідомими небезпеками. Отже, що ми тут бачимо, так це те, що урядовці, котрі роблять політику, не можуть прийняти найпріоритетніших рішень (або ж роблять це дуже погано), в той час як вони завзято займаються вирішенням тисяч дрібних, часто навіть тривіальних, проблем.

Навіть, коли важливі рішення, нарешті, відштамповані, то, як звичайно, вони приходять занадто пізно, і рідко виконують те, що вони призначені були зробити. «Ми вирішували кожную проблему за допомогою законодавчих органів, — розповідає один занадто завантажений англійський законодавець. — Ми видали сім актів проти інфляції. Багато разів ми усували несправедливість. Ми розв'язували економічну проблему. Кожну проблему законодавчі органи

вирішували безліч разів. Але проблеми залишаються. Законодавство не спрацьовує». Один американський телевізійний оглядач, вдаючись за аналогією до минулого, висловив це іншим чином: «Саме тепер я відчуваю, що нація є поштовою каретою, котру стрімголов понесли коні, а якийсь хлопчина намагається натягнути повіддя, на що коні зовсім не реагують».

Ось чому так багато людей — включаючи тих, хто займає високі посади — почувають себе такими безсилими. Один провідний американський сенатор приватним чином повідав мені про розлад своїх планів і відчуття, що він не може зробити нічого корисного. Він розповідав про крах свого сімейного життя, про шалений темп існування, про довгі години роботи, про гарячкові відрядження, нескінченні конференції й постійний тиск. Він запитав: «Чи це чогось варте?» Британський член парламенту ставив таке саме запитання, додавши, що «Палата общин — це музейний експонат, реліквія!». Офіційний представник Білого дому якось заявив мені, що навіть президент (за припущенням, найбільш можновладна людина у світі) відчуває себе безсилим. «Президент відчуває себе так, мовби він кричить у телефонну трубку, а на іншому кінці нікого немає».

Цей зростаючий розвал здатності приймати вчасні й компетентні рішення змінює найглибші владні відносини в суспільстві. За нормальних, неревольюційних обставин еліта в будь-якому суспільстві використовує політичну систему для зміцнення своєї здатності керувати і просуватися до намічених цілей. Її влада визначається тим, що вона має здатність спонукати до того, аби щось відбулося чи аби чогось не допустити. Проте, це означає, що вона (еліта) здатна передбачати й контролювати події — вважається, що коли вона натягне повіддя, то коні мають зупинитися.

Сьогодні еліта більш не може передбачати результати своїх власних дій. Політичні системи, за допомогою яких вона діє, є такими застарілими й скрипучими, так переобтяжені швидкоплинними подіями, що навіть, коли вони жорстко «контролюються» елітою для її власної вигоди, то все ж наслідки часто бувають протилежними.

Це не означає, як хтось би поспішив додати, що влада, яку втрачає еліта, дістається решті суспільства. Влада не передається; вона в зростаючій мірі дістається випадково, так що час від часу ніхто не знає, хто за що відповідальний, хто має реальну (на відміну од номінальної) владу, і як довго така влада протримається. В цій вируючій напів-

анархії звичайні люди, на жаль, стають не лише цинічними стосовно своїх «представників», але — що є більш загрозливим — взагалі щодо самої можливості бути представником.

Як наслідок, характерний для виборів Другої хвилі «ритуал запевнень» починає втрачати свою силу. Рік за роком кількість американців, котрі беруть участь у виборах, постійно зменшується. У президентських виборах 1976 року цілих 46 % можливих виборців залишилися вдома, це означає, що президент був обраний четвертою частиною електорату, а в дійсності — лише однією восьмою частиною від загальної кількості населення країни. Зовсім недавно член виборчого комітету Патрік Каделл з'ясував, що тільки 12 % електорату ще вірять, що вибори щось значать взагалі.

Подібно до цього, політичні партії також втрачають свою спонукальну силу. В період з 1960 по 1972 рік кількість «незалежних», тобто тих, хто не належав ні до якої партії, у Сполучених Штатах стрибнула до 400 %, що зробило 1972 рік уперше, більш ніж за столітній період, роком, коли кількість «незалежних» зрівнялася з кількістю членів в одній з головних партій.

Аналогічні тенденції проявляються також і в інших місцях. Лейбористська партія, яка правила у Великобританії до 1979 року, ослабла до такої міри, що в країні з населенням 56 млн. чоловік вважає для себе успіхом, коли може налічити 100 тис. активних членів. В Японії «Йоміурі Шімбун» сповіщає, що «виборці мало довіряють своїм урядам. Вони відчують себе відірваними од своїх лідерів». Хвиля політичних розчарувань пронеслася над Данією. Постає питання, чому датський інженер виражає думку багатьох, коли він говорить, що «політики виявилися безсилимими у випадках, коли треба зупинити тенденції». У Радянському Союзі, — пише дисидентський автор Віктор Некіпелов, — остання декада виглядала як «десять років глибокого хаосу, мілітаризації, як період катастрофічного економічного занепаду, зростаючої вартості життя, нестачі основних продуктів харчування, зростання злочинності й пияцтва, корупції і злочинства, але понад усе — це неконтрольоване падіння престижу сучасного керівництва в очах людей».

В Новій Зеландії беззмістовність основних форм політичного життя спонукала одного протестуючого змінити

своє ім'я на Міккі Маус і ввійти під ним у списки кандидатів. Багато інших робили так само — використовуючи імена подібні до Аліси з Країни Чудес — що парламент поквапився видати закон, котрий забороняє будь-кому виставляти свою кандидатуру на якусь офіційну посаду, якщо він чи вона легально змінили своє прізвище за шість місяців до виборів.

Сьогодні громадяни висловлюють щось гірше, ніж гнів: вони з презирством відвернулися од своїх політичних лідерів і урядових чиновників. Вони відчують, що політична система (яка мала б служити кермом або стабілізатором у суспільстві, що, змінюючись і коливаючись, кудись безоглядно мчить) сама виявилася розбитою, нікчемною й такою, яка безконтрольно розгойдується.

Таким чином, коли не так давно група вчених-політологів досліджувала округ Вашингтон з метою з'ясувати, хто керує цим округом, то дійшла до просто приголомшливої відповіді. Їхню доповідь, опубліковану Американським інститутом підприємства, підсумував професор Ентоні Кінг з Есекського університету (Великобританія): «Коротка відповідь... має бути такою: "Ніхто. Тут ніхто не є відповідальним"».

Не тільки в Сполучених Штатах, але в більшості країн Другої хвилі, у котрих зміни Третьої хвилі пробили бреші, існує глибокий політичний вакуум — якась «чорна діра» в суспільстві.

ПРИВАТНІ АРМІЇ

Загрози, які імпліцитно містяться в цьому політичному вакуумі, можна оцінити, якщо побіжно кинути погляд назад, на середину 70-х років. Саме тоді, коли потік енергії й сировини захлинувся через ембарго країн ОПЕК, коли галопували інфляція й безробіття, коли долар падав, а Африка, Азія та Південна Америка почали вимагати нового економічного курсу, ознаки політичної патології запалахкотіли то в одній, то в іншій країні Другої хвилі.

У Великобританії, що славиться як осередок толерантності і ввічливості, генерали у відставці стали набирати приватні армії для наведення порядку, а відроджений фашистський рух (Національний фронт) висунув своїх кандидатів у 90 парламентських виборчих округах. Фашисти і «ліві» дуже близько підійшли до того, щоб вести масові

бійки на вулицях Лондона. В Італії фашисти лівого крила (Червоні бригади) розгорнули цілу систему навмисного каліцтва (kneecapping), викрадання дітей і вбивств. У Польщі спроба уряду різко підняти ціни на продукти харчування в поєднанні з триваючою інфляцією привела країну на грань повстання. У розколотій через терористичні вбивства Західній Німеччині переляканий істеблішмент поквапився за допомогою серії маккартистських законів ліквідувати розбіжність у поглядах.

Щоправда, ці ознаки політичної нестабільності відступали на задній план як тільки наприкінці 70-х років індустріальна економіка частково (або тимчасово) відродилася.

Приватні армії Великобританії ніколи не вступали в дію. Червоні бригади після вбивства Альдо Моро ще на деякий час з'явилися з тим, щоб згодом відступити на перегрупування. В Японії відносно спокійно відбулося взяття влади новим режимом. Польський уряд уклав нелегкий мир зі своїми бунтарями. У США Джиммі Картер, котрий переміг на виборах, виступаючи проти «системи» (і згодом очолив її), керував, ухопившись обома руками, попри катастрофічне падіння популярності.

Проте ці очевидні приклади нестабільності змушують нас поцікавитися, чи зможуть існуючі політичні системи Другої хвилі в кожній з індустріальних держав пережити наступний раунд кризи. Кризи 80-х і 90-х років, мабуть, будуть суворішими, підривнішими й небезпечнішими, ніж попередні. Деякі інформовані оглядачі вважають, що найгірше — уже позаду, але загрозливих сценаріїв — безліч.

Якщо перекриття на декілька тижнів кранів нафтопроводів в Ірані стало причиною насилля й безпорядків у чергах біля бензоколонок у Сполучених Штатах, то що ще може трапитися не лише в США, коли сучасні правителі Саудівської Аравії будуть скинуті з трону? Чи ймовірно те, що ця невеличка кліка правлячих родів, які контролюють 25 % світових запасів нафти, зможе утримувати владу необмежено довго, в той час, як поруч, між Північним і Південним Йєменом майже постійно відбуваються запеклі сутички, а їхня власна країна дестабілізована потоками нафтодоларів, робітниками-іммігрантами й палестинцями-радикалами? І наскільки мудро реагуватимуть шоковані від потрясінь (і від футурошоку) політики у Вашингтоні, Лондоні, Парижі, Москві, Токіо чи Тель-Авіві на державний переворот, релігійне зрушення або революційне повстання

в Ер-Ріаді, не кажучи вже про диверсію на нафтових родовищах у Гаварі та Абкайку? Як реагували б ці ж переобтяжені, з нервовими розладами політичні лідери Другої хвилі (як західні, так і східні), коли б, згідно з передріканням шейха Ямані, водолази затопили кораблі або замінували води Ормузької протоки, тим самим блокуючи половину нафтоперевезень, від яких залежить виживання світу? Ледве глянувши на карту, можна відразу помітити, що Іран, який ледве здатний підтримувати внутрішній закон і порядок, розташований на одному березі цього стратегічно й життєво важливого, але також вузького каналу.

Що трапиться, запитує інший холоднокровний сценарій, коли Мексика всерйоз почне експлуатувати свої нафтородовища й зіткнеться з раптовим понадпотужним напливом нафтопесо? Чи буде в правлячої олігархії бажання (і набагато менше технічної вправності) для того, щоб розподілити значну масу цього нового багатства з мексиканським недоїдаючим і багатостраждальним селянством? І чи зможе вона достатньо швидко запобігти тому, щоб низького рівня партизанська активність не переросла в повномасштабну війну неподалік від кордону Сполучених Штатів? А коли б така війна розпочалася, як тоді реагував би Вашингтон? А якою була б реакція великої кількості чіканос в гетто Південної Каліфорнії або в Техасі? Чи можемо ми сподіватися хоч би напівінтелектуального рішення щодо криз такого розміру, беручи до уваги теперішнє безладдя в Конгресі і Білому домі?

З економічної точки зору, чи спроможні будуть уряди (які вже зараз не здатні керувати макроекономічними процесами) справитися з безладними коливаннями у світовій грошовій системі або з її повним розвалом? Зважаючи на майже неконтрольований грошовий обіг, на те, що Європейська фінансово-грошова булька продовжує нестримно розбухати, а споживацький, корпораційний і урядовий кредит є дутим, то чи може хтось очікувати на стабілізацію економіки в найближчі роки? Візьміть до уваги реактивний злет інфляції й безробіття, крах кредитної системи або деякі інші економічні катастрофи, — тобто ми ще можемо побачити приватні армії в дії.

Нарешті, що трапиться тоді, коли серед міриадів релігійних культів, котрі нині розквітли, з'являться такі, що організуються заради досягнення політичних цілей? В міру

того, як основні організовані релігії розколюються під впливом демасифікуючої тенденції Третьої хвилі, мабуть, з'являться армії самопосвячених жреців, священиків, проповідників і вчителів — дехто з яких з дисциплінованими, можливо, навіть напіввоєнізованими, політичними послідовниками.

У Сполучених Штатах неважко уявити собі якусь нову політичну партію, очолювану Біллі Грегемом (або кимось подібним), створену на основі примітивних програм типу «закон і порядок» або «антипорно» із сильним авторитарним ухилом. Або ще щось подібне до вимоги якоїсь невідомої Аніти Брайєнт, котра пропонує запроторювати до в'язниці геїв і «схильних до геїв» («gay-sympers»). Такі приклади дають лише приблизну, невиразну вказівку стосовно тієї релігієполітики, що може чекати на нас попереду, навіть у найбільш секуляризованих суспільствах. Можна собі уявити, якими будуть засновані на культурах політичні рухи, очолювані різними аятолами з прізвищами Сміт, Шульц або Сангіні.

Я не кажу, що подібні сценарії обов'язково реалізуються. Все це може виявитися надуманим. Але якщо цього й не трапиться, то все ж ми мусимо припустити, що прорвуться інші драматичні кризи, навіть більш небезпечні, ніж ті, які були донедавна. І ми повинні зважити на факти й визнати, що наші теперішні лідери врожаю Другої хвилі до безглуздя не готові управлятися з ними.

Фактично, оскільки наші політичні структури Другої хвилі сьогодні стали навіть ще гіршими, ніж вони були в 70-ті роки, то ми маємо припустити, що уряди будуть ще менш компетентними, менш винахідливими і менш далекоглядними при зіткненні із кризами 80-х і 90-х років, аніж вони були десять років тому.

І це нам говорить про те, що ми повинні переглянути, починаючи з самих основ, одну з наших найглибше укорінених і небезпечних політичних ілюзій.

МЕСІАНСЬКИЙ КОМПЛЕКС

Месіанський комплекс — це ілюзорне уявлення, згідно з яким ми начебто можемо певним чином врятувати самі себе, замінивши лідера, котрий перебуває на вершині владної структури.

Спостерігаючи за політиками Другої хвилі, котрі мов п'яні спотикаються й наштовхуються на проблеми, які з'являються в процесі надходження Третьої хвилі, мільйони людей, підбурювані пресою, прийшли до єдиного, простого й легкозрозумілого пояснення наших нещасть: «неспроможність керівництва». Месія, якщо тільки він з'явиться на політичному горизонті, може знову повернути все на свої місця!

Це палке жадання впевненого мачо-лідера (macho leader) висловлюється сьогодні навіть людьми з найкращими намірами, оскільки їхній звичний світ розвалюється, навколишнє середовище стає більш непередбачуваним, а їхнє прагнення до порядку, структурованості й передбачуваності збільшується. Отже, ми чуємо, як це висловив Ортега-і-Гассет у тридцяті роки, коли Гітлер ішов до влади, «жахливий крик, що лунав подібно до завивання незчисленної зграї собак, які на світанку очікують, коли хтось або щось дасть їм команду».

У Сполучених Штатах президента сильно звинувачували в «нездатності до керівництва». У Великобританії Маргарет Тетчер була обрана саме тому, що вона нарешті запропонувала образ «Залізної леді». Навіть у комуністичних індустріально розвинутих державах, де керівництво може бути яким завгодно, але не м'яким, здійснюється все більший тиск з прагненням «сильнішого керівництва». У СРСР з'явилася книга, яка відверто прославляє здатність Сталіна робити «необхідні політичні висновки». Публікацію «Перемоги» Олександра Чаковського слід розглядати як частковий варіант тенденції до «ресталінізації». Маленькі фотографії Сталіна немов нізвідки виростають на вітровому склі автомобілів, у приватних будинках, у готелях і в кіосках. «Сьогодні Сталін на вітровому склі, — пише Віктор Некіпелов, автор «Інституту дурнів», — це зростання знизу... протесту, хоч би як це не виглядало парадоксально, проти сучасної дезінтеграції й відсутності керівництва».

Оскільки розпочинається небезпечне десятиріччя, то сьогоднішня вимога щодо «сильного керівництва» з'являється саме в той момент, коли начебто давно забуті чорні сили знову починають ворухитися в нашому середовищі. «Нью-Йорк таймс» пише, що у Франції «після майже трьох десятиріч, проведених у зимовій сплячці, невеликі, але впливові групи правих знову шукають місце на інтелектуальному подіумі, з якого вони могли б пропагувати теорії

расового, біологічного й політичного елітизму, який дискредитував себе після поразки фашизму у Другій світовій війні».

Базикаючи про зверхність арійської раси із сильним антиамериканським наголосом, вони контролюють основні журналістські рубрики в тижневику «Фігаро». Вони доводять, що раси народжуються нерівними, і цей стан речей має бути збереженим і через соціальну політику. Вони приправляють свої аргументи посиланнями на Е.О.Вілсона і Артура Дженсі, мабуть, з метою надати наукового забарвлення їхнім небезпечним антидемократичним тенденціям.

На протилежному боці земної кулі, в Японії не так давно ми з моєю дружиною провели 45 хвилин у масовій дорожній пробці, спостерігаючи процесію поволі повзучих вантажних машин, на яких політичні головорізи, одягнені в уніформу і з касками на голові, співали й швидким рухом викидали кулаки вгору, протестуючи проти якоїсь політики уряду. Наші японські друзі пояснили нам, що ці первісні штурмові загони пов'язані з мафієподібними бандами «якудза» й фінансуються можновладними політичними фігурами, котрі палко бажають бачити повернення авторитаризму, що існував перед війною.

У свою чергу кожен із цих феноменів має свою «ліву» подобу — банди терористів, які урочисто проголошують гасла соціалістичної демократії, але завжди готові нав'язати власний різновид тоталітарного керівництва суспільством за допомогою автомата Калашникова та пластикових бомб.

В Сполучених Штатах серед інших бентежних ознак ми бачимо відродження незаконного расизму. Починаючи з 1978 року відроджений ку-клукс-клан запалив хрести в Атланті; з озброєними людьми оточив будинок муніципалітету в Декатурі (Алабама); обстріляв церкви чорношкірих і синагогу в Джексоні (Міссісіпі); а також показав ознаки відновленої активності ще у двадцяти одному штаті од Каліфорнії до Конектикуту. В Північній Кароліні члени клану, котрі також відверто визнають себе нацистами, убили п'ятьох активістів лівих, які виступали проти ку-клукс-клану.

Коротше кажучи, велика хвиля попиту на «сильну владу» точно збігається з новою навалою авторитарно орієнтованих груп, котрі сподіваються скористатися із занепаду представницького уряду. Трут і спалах іскри небезпечно близько підійшли один до одного.

Цей зростаючий галас за сильне керівництво ґрунтується на трьох хибних концепціях, перша з яких є міфом про ефективність авторитаризму. Лише декілька ідей ще більш поширені, ніж уявлення про те, що диктатори (якщо не щось інше) «зроблять так, що поїзди придуть вчасно». Сьогодні так багато інституцій розвалюються, а непередбачуваність стала такою звичайною, що мільйони людей з готовністю продавали б частину своєї свободи (найкраще, коли б когось іншого) для того, аби примусити їхні економічні, соціальні і політичні поїзди придти вчасно.

Однак сильне керівництво — і навіть тоталітаризм — надто обмежені для того, щоб діяти з ефективною. Немає значних підстав вважати, що сьогодні Радянський Союз ефективно управляється, хоча його керівництво, безсумнівно, набагато «сильніше» і більш авторитарне, ніж керівництво Сполучених Штатів, Франції чи Швеції. Не враховуючи військові сили, таємну поліцію і декілька інших життєво важливих функцій, призначених для того, аби назавжди зберегти цей режим, СРСР, за всіма оцінками (включаючи більшість тих, що мають місце в радянській пресі), є насправді занедбаним кораблем. Це — суспільство, яке спотворене через марнотратство, безвідповідальність, інерцію й корупцію — коротко кажучи, через «тоталітарну неефективність».

Навіть нацистська Німеччина, що проявила чудеса ефективності при знищенні поляків, росіян, євреїв та інших «неарійців», була далеко не ефективною в інших сферах. Раймонд Флетчер, член британського парламенту, котрий навчався в Німеччині й довгий час був безпосереднім спостерігачем німецьких соціальних умов, нагадує нам про забуту реальність: «Ми думаємо про нацистську Німеччину як про модель ефективності. Насправді ж, Великобританія була краще організована для ведення війни, ніж Німеччина. В Рурі нацисти продовжували випускати танки і бронетранспортери ще й після того, як вони не могли більше знайти залізничних вагонів для їх відправки. Вони дуже слабо використовували своїх учених. Із 16 тисяч винаходів військового значення, зроблених під час війни, лише декілька по-справжньому були впроваджені у виробництво, настільки переважала неефективність. Нацистські розвідувальні служби мусили шпигувати одна за одною, тоді як англійська розвідка була на висоті. В той час, коли англійці

організували кожного на виготовлення сталених огорож і каструль для військових потреб, німці все ще виготовляли предмети розкоші. В той час, як Англія завчасно відбирала жінок для деяких військових спеціальностей, Німеччина цього ще не робила. Сам Гітлер був зразком нерішучості. Третій Райх як приклад військової або промислової ефективності — це безглуздий міф».

Як ми згодом побачимо, для того, щоб примусити поїзди приходити вчасно, потрібно мати щось більше, ніж сильне керівництво.

Другою фатальною помилкою в цьому галасі за сильну владу є його невисловлене припущення, що той стиль керівництва, який спрацьовував у минулому, буде працювати тепер або в майбутньому. Коли ми думаємо про сильне керівництво, ми постійно викопуємо з минулого відомі постаті — Рузвельта, Черчілля, де Голля. Однак різні цивілізації потребують у значній мірі різних якостей керівної влади. І те, що є сильним в одному випадку, може бути недоречним і катастрофічно слабим в іншому.

В період Першої хвилі, коли цивілізація базувалася на селянському укладі, доступ до влади, як правило, залежав від походження, а не від власних досягнень. Монарх мусив був опанувати деяким набором практичних навичок — здатністю вести воїнів у бій, хитро нацьковувати своїх баронів один проти одного, вмінням влаштувати вигідний шлюб.

Письменність та широке застосування абстрактного мислення не належали до основних потреб. До того ж, можновладець, як правило, мав свободу використовувати свої повноваження для задоволення найпримхливіших, навіть ексцентричних потреб, не стриманих конституцією, законодавчою владою чи суспільною думкою. Якщо потрібно було щось затвердити, то для цього достатньо було невеликого гурту знаті, лордів і міністрів. Лідер, здатний організувати таку підтримку, був «сильним».

Навпаки, лідер Другої хвилі мав справу з безособовою і в зростаючій мірі з абстрактною владою. Він повинен був вирішувати набагато більше питань з ширшого набору проблем від маніпулювання засобами масової комунікації до управління макроекономічними процесами. Його рішення повинні були пройти через низку організацій і відомств, складний взаємозв'язок яких він мусить розуміти й узгоджувати. Він повинен був бути грамотним і здатним до абстрактного мислення. Замість невеликої групи баронів,

він мусив був дурити велику кількість еліт і субеліт. Окрім того, його влада — навіть, якщо він є тоталітарним диктатором — обмежена, принаймні номінально він змушений рахуватися з конституцією, правовим прецедентом, вимогами політичної партії й силою громадської думки.

Беручи до уваги цей контраст, зрозуміло, що «найсильніший» лідер Першої хвилі, занурений у політичний устрій Другої хвилі, проявив би себе навіть більш слабким, безпорадним, дивним і недоречним, ніж «найслабкіший» лідер Другої хвилі.

Сьогодні подібним же чином, оскільки ми швидко рухаємося до нової стадії цивілізації, Рузвельт, Черчилль, де Голль, Аденауер (або для даного випадку, Сталін) — «сильні» лідери індустріальних суспільств — були б так само не на місці й недоречними, як король Людвіг Шалений у Білому домі. Очевидно, що пошук рішучих, визначних, виразно самовпевнених лідерів — чи то Кеннеді, Конналіс чи Рейган, Шірак чи Тетчер — це є виявлення ностальгії, розшук політичної фігури «батька» чи «матері» ґрунтується на застарілих припущеннях. У «слабкості» сьогоднішніх лідерів менше всього повинні їхні особисті якості, адже вона є наслідком розвалу інститутів, від яких залежить їхня влада. Фактично, їхня уявна «слабкість» є прямим наслідком їхньої зростаючої «влади». Так, оскільки Третя хвиля продовжує трансформувати суспільство, піднімаючи його на більш високий рівень різноманітності й складності, то всі лідери стають залежними від зростаючої кількості людей у прийнятті і впровадженні рішень. Чим могутніші засоби знаходяться у розпорядженні лідерів (надзвукові винищувачі, ядерна зброя, комп'ютери, телекомунікації), тим більше, а не менше, стає залежним лідер.

Це співвідношення є незламним, оскільки воно відображає зростаючу складність, на яку спирається сьогоднішня влада. Ось чому американський президент може сидіти біля «ядерної кнопки», яка дає йому можливість перетворити на порошок планету, і все ще почувати себе таким безпомічним через те, що немовби «нікого немає на іншому кінці» телефонної лінії. Влада й відсутність влади — це протилежні сторони одного й того ж напівпровідникового чіпа.

Саме з цих причин виникаюча цивілізація Третьої хвилі вимагає зовсім нового типу керівництва. Якості, потрібні

для лідерів Третьої хвилі, ще не до кінця ясні. Ми цілком можемо виявити, що сила лідера полягатиме не в його надмірній наполегливості, а якраз в його здатності прислухатися до інших; не в його бульдозерній силі, а в здатності до творчої уяви; не в манії величності, а у визнанні обмеженої природи лідерства в цьому новому світі.

Мабуть, лідери завтрашнього дня повинні будуть мати справу з децентралізованішим і розподіленішим суспільством — воно буде навіть більш диверсифікованим, ніж теперішнє. Вони вже ніколи не зможуть бути всім для всіх людей. Справді, малоімовірно, щоб одна людина була втіленням усіх необхідних рис. Лідерство, мабуть, буде більш ситуативним, колегіальним і погодженим.

Джил Твіді в аналітичній рубриці газети «Гардіан» зрозуміла цю зміну. «Легко критикувати... Картера, — писала вона. — Можливо, що він був (є?) слабкою й нерішучою людиною. ...Але також цілком можливо... що головним гріхом Джиммі Картера є його мовчазне визнання того, що оскільки планета мовби стискається, то проблеми стають... такими загальними, такими фундаментальними й такими взаємозалежними, що вони не можуть бути вирішені, як це колись було, однією людиною чи однією урядовою ініціативою». Коротше кажучи, вона вважає, що ми болісно рухаємося до нового типу лідера не тому, як хтось думає, що це добре звучить, а тому, що сама природа проблем робить його необхідним. Учорашня сильна людина може бути витіснена завтрашнім сорокакілограмовим слабаком.

Достатньо чи ні цих доведень для підтвердження суті справи, усе ж існує останній, навіть більше всього достойний осуду дефект у тій аргументації, що потрібен якийсь політичний месія для того, аби врятувати нас від катастрофи. В такому судженні припускається, що наші базові проблеми — особистого плану. Однак це не так. Навіть, якби ми були під опікою святих, геніїв і героїв, ми все ще знаходились би в стані граничної кризи уряду представницького типу — політичній технології Другої хвилі.

СВІТОВЕ СПЛЕТІННЯ

Якщо при виборі «кращого» лідера трапляється всяке, то як же ми мусимо тривожитися, коли наші проблеми мають бути вирішені в межах існуючої політичної системи.

Однак, фактично, проблема має набагато глибший зріз. Стисло кажучи, лідери (навіть «кращі») є недієздатними, оскільки інститути, через які вони мусять діяти, застаріли. Від початку наші політичні та урядові структури проектувалися в той час, коли нація-держава ще перебувала в стадії становлення свого власного стану. Кожен уряд міг приймати більш чи менш незалежні рішення. Сьогодні, як ми бачили, це вже не є можливим, навіть якби ми й зберегли міф про суверенність. Інфляція стала такою транснаціональною хворобою, що навіть містер Брежнев чи його послідовник не змогли зарадити її проникненню через кордон. Комуністичні індустріальні країни, навіть незважаючи на відокремленість од світової економіки й неослабний контроль за відносинами з нею, все ж залежні від зовнішніх джерел нафти, продуктів харчування, технології, кредитів та інших необхідних речей. У 1979 році СРСР був змушений підняти ціни на значну кількість товарів споживання. Чехо-Словаччина подвоїла ціну на пальне. Угорщина приголомшила своїх споживачів, підвищивши ціну за електроенергію на 51 %. Кожне рішення, прийняте в одній країні, нав'язує проблеми або вимагає відповіді од іншої.

Франція будує завод по переробці ядерного пального в Кап-де-ля-Аг (який ближче до Лондона, ніж британський реактор у Віндскейлі), в такому місці, що у випадку виділення радіоактивного пилу чи газу, вони будуть віднесені вітрами в основному в бік Англії. Добування нафти в Мексиці загрожує забрудненню техаської берегової лінії вздовж 500 міль. І якщо Саудівська Аравія або Лівія підвищать чи зменшать квоти видобутку нафти, то це відразу ж або через деякий час вплине на екологію багатьох країн.

У цьому туго зав'язаному сплетінні національні лідери втрачають значну частину своєї ефективності, незважаючи на риторику, яку вони використовують, чи зброю, якою вони брязкають. Їхні рішення, як правило, призводять до вкрай збиткових, небажаних, часто небезпечних наслідків як на глобальному, так і на локальному рівнях. Урядова піраміда й механізм розподілу владних повноважень стосовно прийняття рішень для нинішнього світу безнадійно неправильні.

А втім, це лише одна з причин, чому існуючі політичні структури є застарілими.

ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНІСТЬ ПРОБЛЕМ

В наших політичних інститутах відображена також застаріла форма організації пізнання об'єкта дослідження. Кожен уряд має міністерства або департаменти, що спеціалізуються в окремих сферах діяльності: фінансах, закордонних справах, обороні, сільському господарстві, торгівлі, пошті чи транспорті. Конгрес Сполучених Штатів та інші законодавчі органи мають комітети, які подібним же чином розставляють окремо, згідно з цими сферами, проблеми, котрі слід розв'язати. Чого не може вирішити жоден уряд Другої хвилі (навіть найбільш централізований та авторитарний), то це взаємопов'язаності проблем: як інтегрувати діяльність усіх цих об'єднань таким чином, щоб вони продукували узгоджені, цілісні програми замість тієї мішанини суперечливих дій, котрі скасовують одна одну.

Якщо предмет існує як певна цілісність (про що ми дізналися за останні кілька десятиліть), то це означає, що всі соціальні й політичні проблеми взаємопов'язані, що, наприклад, енергетика дійсно впливає на економіку, яка, у свою чергу, впливає на стан здоров'я, останнє, у свою чергу, впливає на освіту, роботу, сімейне життя та на тисячу інших речей. Спроба мати справу з чітко визначеними проблемами, котрі ізольовані одна від одної (яка сама є продуктом індустріальної ментальності), призводить лише до безладдя й нещастя. До того ж, урядова організаційна структура точно відображає цей підхід до реальності в період Другої хвилі.

Ця анахронічна структура призводить до нескінченної боротьби за владні повноваження, до розбазарювання коштів (кожне відомство прагне розв'язати свої проблеми за рахунок іншого) і до породження шкідливих побічних ефектів. Ось чому кожна спроба уряду розв'язати яку-не-будь проблему веде до зливи нових проблем, часто набагато гірших, ніж попередні.

Як правило, уряди намагаються розв'язати ці взаємопов'язані проблеми шляхом подальшої централізації — під назвою «царя» — з тим, щоб відрізати бюрократичний формалізм. Він вносить певні зміни, закриваючи очі на їхні деструктивні побічні ефекти, або ж він сам нагромаджує так багато додаткового бюрократизму, що його невдовзі скидають з трону. Отож централізація влади більше не спрацьовує. Інший безнадійний захід — це створення нескінченних міжвідомчих комітетів для координації та перегляду

прийнятих рішень. Проте наслідком цього є створення ще одного набору засувки і фільтрів, через які рішення мусять пройти, і, отже, подальше ускладнення бюрократичного лабіринту. Наші існуючі уряди й політичні структури застаріли тому, що вони споглядають світ через лінзи Другої хвилі. У свою чергу це загострює іншу проблему.

ПРИСКОРЕННЯ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

Уряди й парламентські інститути Другої хвилі призначені були приймати рішення в уповільненому темпі, відповідно до того світу, в якому певне повідомлення могло йти тиждень од Бостона чи Нью-Йорка до Філадельфії. Сьогодні, коли якийсь аятола захопить заручників в Комі або в Тегерані, то офіційні особи у Вашингтоні, Москві, Парижі чи Лондоні можуть мати лише декілька хвилин для прийняття рішень у відповідь. Надзвичайна швидкість змін зненацька захопила уряди й політиків і спричиняє виникнення у них відчуття безпорадності й бентежності, оскільки поспіх усе зводить нанівець. «Тільки три місяці тому, — пише «Едвертсінг Ейдж», — Білий дім закликав споживачів добре прицінитися перед тим, як витратити свої бакси. Тепер уряд прикладає всі зусилля до того, щоб спонукати споживачів витратити кошти вільніше». Як зазначає німецький зовнішньополітичний журнал «Ауссен-політик», нафтові експерти передбачали вибух цін на нафтопродукти, але «не прискорення розвитку». Рецесія 1974—1975 років зіштовхнула американських політичних діячів з тим, що «Форчун» назвав «приголомшливою швидкістю й суворістю».

Соціальні зміни також прискорюються й додатково тиснуть на політичних діячів. «Бізнес Вік» пише, що в Сполучених Штатах «у той час, коли розвиток промисловості й міграція населення зростали поступово... то це допомагало об'єднувати націю. Але впродовж останніх п'яти років цей процес вийшов за межі того, що могло влаштувати існуючі політичні інститути».

Прискорюється особиста кар'єра політиків, дивуючи їх самих. Зовсім недавно, у 1970 році Маргарет Тетчер провіщала, що протягом її життя жодна жінка не буде призначена на високу міністерську посаду в британському уряді. А в 1979 році вона сама стала прем'єр-міністром.

У Сполучених Штатах Джиммі (хто?)* прорвався до Білого дому фактично за декілька місяців. Далі більше: хоча повий президент не обіймав офіційної посади до наступного після виборів січня, Картер став президентом відразу ж де-факто. Це був Картер, а не відступаючий у минуле Форд, хто відчайдушно долав проблеми щодо Середнього Сходу, енергетичної кризи та інших наслідків кризових явищ майже до того моменту, коли підраховувалися бюлетені. Для практичних цілей цей невдаха (lame-duck) Форд негайно стає «мертвою качкою» (dead duck), оскільки політичний час такий спресований, історичні події такі швидкоплинні, що вони не допускають традиційного зволікання.

Подібним же чином «медовий місяць» з пресою, який колись радував нового президента, був скорочений у часі. Картер, навіть до своєї інаугурації, був знеславлений Колегією виборців і змушений відстрочити свій вибір стосовно призначення директора ЦРУ.

Пізніше, менше ніж за половину до закінчення президентського правління, прозорливий політичний оглядач Річард Ріверс уже передбачав коротку кар'єру для президента, оскільки «миттєві комунікації спресовують час настільки, що сьогодні за чотирирічне президентство відбувається більше подій, більше потрясінь, надходить більше інформації, ніж за будь-який минулий восьмирічний строк правління президента».

Це форсування темпу політичного життя, що відображає загальне прискорення змін, інтенсифікує сьогodнішню політичну та урядову кризу. Простіше кажучи, наші лідери — які змушені працювати з допомогою інститутів Другої хвилі, призначених для повільного суспільства — не можуть потоком видавати розумні рішення, як того вимагають події.

Будь-які рішення приходять занадто пізно, або ж нерішучість бере гору.

Наприклад, професор Роберт Сکیدельський із Школи передових міжнародних студій (Університет Джона Гопкінса) писав: «Фактично, фінансова політика виявляється непотрібною, оскільки втрачається надто багато часу для того, щоб провести необхідні заходи через Конгрес, навіть, коли необхідна більшість існує». А це писалося ще в 1974 році, задовго до того, як енергетична скрута в Америці вступила у свій шостий нескінченний рік. Прискорення

* Книга Олвіна Тоффлера виходила в той час, коли відбувалися президентські вибори, і він ще не знав, що Джиммі Картер поступився місцем Рональдові Рсайгану. — *Перекл.*

змін пересилило розв'язну спроможність наших інститутів, що робить сьогоднішні політичні структури застарілими, незважаючи на партійну ідеологію чи керівництво. Ці інститути є неадекватними не лише в плані масштабу чи структури, а й з позиції швидкості реагування як такої. Ба навіть це ще не все.

КОЛАПС КОНСЕНСУСУ

Так само, як Друга хвиля створила масове суспільство, так і Третя хвиля демасифікує нас, рухаючи всю соціальну систему в напрямку до більш високого рівня різноманітності й складності. Цей революційний процес, багато в чому подібний до біологічної диференціації, яка має місце під час еволюції, допомагає пояснити одне з найбільш широковідомих явищ сьогодення — колапс консенсусу.

Від одного краю індустріального світу до іншого ми чуємо голосіння політиків щодо втрати «національної мети», відсутності старого доброго «духу Дюнкерка», ерозії «національної єдності» й раптового, що збиває з пантелику, поширення могутніх роздрібнених груп. «Група однієї проблеми» — останнє найменування, яке раз у раз лунає у Вашингтоні, коли йдеться про політичні організації, котрі з'являються тисячами, як правило, навколо того, що кожним сприймається як окреме пекуче питання: проблеми абортів, контролю за загазованістю, права геїв, зайнятості в школі, ядерної могутності й тому подібне. Такими різними є ці інтереси як на державному, так і на локальних рівнях, що політики та урядовці не в змозі більше слідкувати за ними.

Власники пересувних будинків організуються для того, аби боротися за зміну окружних зональних тарифів. Фермери виступають проти високовольтних ліній електропередач. Самотні люди об'єднуються проти шкільного податку, феміністки, чіканос, підземні й наземні шахтарі зорганізуються так само, як це роблять батьки-одинаки та учасники кампаній «антипорно». А один журнал із Середнього Заходу навіть оголосив про утворення організації «Геї-нацисти» — змішавши, без сумніву, гетеросексуальних нацистів і Рух за звільнення геїв.

Одночасно загальнонаціональні масові організації мають клопіт з тим, щоб зберегти свою цілісність. Як сказав один

учасник конференції з проблем добровільних організацій, «місцеві церкви не мають послідовників, національна ініціатива — тим більше». Експерт по праці доповів, що замість єдиного, загальнодержавного об'єднання, керованого АФП—КВП, філіальні профспілки дедалі більше проводять власні кампанії зі своїми цілями.

Електорат не просто розпався на окремі угруповання. Самі ці розрізнені групи вкрай короткочасні, вони з'являються, відмирають, змінюють одна одну з усе зростаючою швидкістю і утворюють пінистий потік, який важко піддається аналізу. «В Канаді, — сказав один урядовий чиновник, — ми тепер вважаємо, що період існування нових добровільних організацій буде від шести до восьми місяців. Існує дедалі більше груп, і вони стають чимраз ефемернішими». Комбінування, таким чином, прискорення й розмаїття веде до створення загалом нового виду політичної організації.

Цей самий розвиток відправляє також у забуття наші поняття про політичні коаліції, альянси або об'єднані фронти. В суспільстві Другої хвилі політичний лідер міг склеїти до купи частини дюжини головних політичних блоків, як це зробив Рузвельт у 1932 році, і очікувати, що створена коаліція стійко не покидатиме цієї позиції протягом багатьох років. Сьогодні треба застопорити разом сотні, навіть тисячі крихітних, недовговічних, об'єднаних на основі специфічного інтересу груп, і сама коаліція на додаток виявиться такою ж недовговічною. Можна бути вірним об'єднанню настільки довго, щоб вибрати президента, потім знову розійтися нарізно на другий день після виборів, залишивши його без необхідної підтримки для реалізації своєї програми.

Ця демасифікація політичного життя, яка відображає всю глибину тенденції, що ми її розглядали в технології, виробництві, засобах комунікації й культурі, поширюється далі на здатність політиків приймати життєво важливі рішення. Звиклі до жонглювання з декількома добре організованими виборцями, вони раптом з'ясували, що самі перебувають в облозі. З усіх сторін незчисленні нові категорії виборців, майже неорганізованих, вимагають одночасно уваги до реальних, але вузьких і незвичних потреб.

Повінь спеціалізованих вимог проникає в законодавчі установи й бюрократичні організації через кожну щілину, з кожним надходженням поштових повідомлень і з кожним

кур'єром, через фрамугу й попід дверима. Це приголомшливе нагромадження вимог не залишає часу на розмірковування. Чим далі, тим більше, оскільки суспільство змінюється в прискореному темпі, і затримка рішення може бути набагато гіршою, ніж відсутність будь-якого рішення, бо кожен вимагає миттєвої відповіді. Як наслідок. Конгрес функціонує в такому напруженому ритмі, що, на думку члена палати представників Н.Й.Мінета, демократа з Каліфорнії, «хлопці зустрічаються лише тоді, коли заходять, або на ходу. Це не дає можливості для послідовного обміну думками».

Звичайно, кожна країна в цьому плані має свої особливості, але що є незмінним, так це той революційний виклик, що його кидає Третя хвиля застарілим інститутам влади Другої хвилі — надто повільно вони йдуть слідом за змінами й надто одноманітно справляються з новим рівнем соціальної й політичної різноманітності. Спроектовані для більш повільного й простого суспільства, наші інститути завалені проблемами й не встигають вчасно їх розв'язувати. Не можна також здолати цей виклик шляхом простого перелицювання цих владних структур. Бо удару завдано самій головній передумові політичної теорії Другої хвилі — концепції представницької влади.

Отже, зростання різноманітності означає, що хоч наша політична система теоретично заснована на мажоритарному принципі, все ж, мабуть, неможливо сформувати більшість навіть по вирішальним проблемам нашого виживання. У свою чергу цей колапс консенсусу означає, що чимраз більше й більше урядів є урядами меншості, які базуються на непостійних і невизначених коаліціях.

Відсутність більшості перетворює на посміх традиційну риторику демократів. Це змушує нас запитати, чи можуть будь-які виборці бути «представленими» в умовах конвергенції швидкості й різноманітності. В масовому індустріальному суспільстві, де люди та їхні потреби фактично були одноманітними й сталими, консенсус ставав цілком досяжною метою. У демасифікованому суспільстві ми не лише втратили загальнонаціональну мету, ми також втратили регіональну, в масштабах штату чи міста, мету. Відмінності серед виборців у кожному конгресовому або парламентському окрузі країни (чи то у Франції, чи в Японії, чи у Швеції) є настільки великими, що їхні «представники» не можуть на законних підставах говорити про консенсус. Він

чи вона не спроможні представляти спільну волю через ту просту причину, що такої, звісно, не існує. Отже, що тоді станеться із самим поняттям «представницька демократія»? Поставити таке запитання зовсім не означає нападати на демократію. (Незабаром ми побачимо, яким чином Третя хвиля відкриває шлях для доповнення й розширення демократії) Але це робить неминуче очевидним один факт: не лише наші інститути Другої хвилі є застарілими, а й ті передумови, на яких вони базуються.

Побудована за неправильними розрахунками, нездатна адекватно розв'язувати транснаціональні та взаємопов'язані проблеми, не спроможна утримуватися на рівні з прискореним потоком змін і впоратися з високим ступенем різноманітності, ця перевантажена, застаріла політична технологія індустріальної ери розвалюється прямо на наших очах.

ВИБУХОПОДІБНА РУЙНАЦІЯ ЗДАТНОСТІ ПРИЙМАТИ РІШЕННЯ

Надміру багато невідкладних рішень стосовно занадто великої кількості невідомих, незвичних проблем (а не якась вигадана «відсутність керівництва») — ось чим пояснюється очевидна некомпетентність політичних та урядових рішень сьогодні. Наші інститути влади розкитуються від внутрішнього вибуху в системі прийняття рішень. Працюючи із застарілою політичною технологією, наша здатність приймати ефективні урядові рішення швидко погіршується. «Коли всі рішення мусять прийматися в Білому домі, — писав Вільям Шоукросс у журналі «Гар-пер», коментуючи камбоджійську політику Ніксона—Кіссінджера, — то залишається мало часу на те, щоб ґрунтовно розглянути будь-яке з них». Фактично, Білий дім так притиснутий нагальністю прийняття рішень — стосовно всього: від забруднення повітря, кошторисів госпіталів та ядерної зброї до заборони небезпечних дитячих іграшок(!), — що один радник президента довірливо сказав мені: «Ми всі тут постійно страждаємо від футурошоку».

Не набагато краще становище виконавчих відомств. Кожен департамент задихається під тягарем безлічі прийнятих рішень. Щодня кожен з них змушений проводити в життя незліченні постанови й приймати велику кількість розпоряджень в умовах жахливо зростаючого тиску.

Так, нещодавня перевірка діяльності департаменту Державної підтримки гуманітарних наук (США) виявила, що

Його рада витратила чотири з половиною хвилини на розгляд заяв на стипендію для кожного курсу навчання. «Кількість заяв... набагато випередила здатність ДПГН приймати якісні рішення», — говорить в доповіді.

Існує декілька непоганих досліджень щодо цього затору у сфері прийняття рішень. Одним з кращих є аналіз Тревора Армбрістера стосовно інциденту з «Пуебло» в 1968 році, включаючи захоплення цього американського шпигунського корабля Північною Кореєю й небезпечне загострення відносин між двома країнами. Згідно з Армбрістером, офіційний Пентагон, який допустив «ризиковану оцінку» щодо місії «Пуебло» і схвалив її, мав лише декілька годин для того, щоб оцінити ризик 76 різних запропонованих військових операцій. Пізніше, урядова особа відмовилася хоча б приблизно визначити, як багато часу, в дійсності, пішло на обговорення при розгляді проблеми, пов'язаної з «Пуебло».

Але в показовій цитаті, наведеній Армбрістером, службовець з Агентства військової розвідки пояснював: «Метод, який, мабуть, спрацьовує, ...полягає в тому, що ранком о дев'ятій годині він бере книгу з полиці з зобов'язанням повернути її після полудня. Ця книга величезного формату — каталог Роубака. Фізично було б неможливо вивчити кожен операцію в деталях». Незважаючи на це, під тиском обмеженого часу ризик операції з «Пуебло» був визначений як «мінімальний». В середньому, якщо агент АВР був точний, то на розгляд кожної військової операції, котра оцінювалася цим ранком, припадало менше, ніж по дві з половиною хвилини. Тому не дивно, що справи не робляться.

Наприклад, службовці Пентагону загубили слід 30 мільярдів доларів, призначених на придбання закордонної зброї, і ніхто не знає, чи це — наслідок колосальної помилки при підрахунках, чи неправильно оголошено список покупців, яких не вистачає для повної відповідної суми, чи кошти витрачено на зовсім інші речі. Як твердить департамент Захисту та контролю за розрахунками, ця багатомільярдна помилка «містить у собі смертоносну потенційну енергію незакріпленої гармати, що розкочується у різні боки на нашій палубі». Він визнав «той сумний факт, що ми реально не знаємо, наскільки в дійсності великою є ця плутанина. Мабуть, потрібно буде п'ять років до того часу, коли спроможні будемо [все це] класифікувати. І

якщо Пентагон, з його комп'ютерами й безпомилковою інформаційною системою, став настільки великим і складним, що ним важко керувати належним чином (як це стало можливим у даному випадку), то що можна говорити про уряд у цілому?

Старі інститути для прийняття рішень дедалі більшою мірою відображають безладдя в зовнішньому світі. Радник президента Картера Стюарт Айзеншталь говорить про «подрібнення суспільства на групи за інтересами» і відповідне «подрібнення конгресових впливових кіл на підгрупи». Зіткнувшись із цією новою ситуацією, президент не може більше легко нав'язувати Конгресові свою волю.

За традицією наділений повноваженнями президент міг обмежитися тим, що мав справу з півдюжиною старих і впливових конгресменів, головами комітетів і очікував від них, що вони забезпечать необхідну кількість голосів для того, щоб провести свою законодавчу програму. Сьогодні голови конгресових комітетів не здатні забезпечити голоси молодих членів Конгресу в більшій кількості, ніж це здатні зробити зі своїми послідовниками Американська федерація праці чи католицька церква. На нещастя, як може здатися старорежимним та авторитарного типу президентам, люди — включаючи членів Конгресу — почали більше діяти за власним розсудом і сприймають розпорядження не так покійрно. Однак усе це робить неможливим для Конгресу, в його нинішній структурі, приділяти неослабну увагу якійсь проблемі або ж швидко реагувати на національні потреби.

У доповіді, оголошеній конгресовим комітетом по передбаченню майбутнього, посилаючись на «божевільний список» труднощів, яскраво підсумовується ситуація: «Зростаюча складність і надзвичайна швидкоплинність криз, таких, як голосування протягом одного тижня стосовно відміни регулювання на газ, щодо Родезії, Панамського каналу, нового департаменту по освіті, ярликів на харчові продукти, доручення АМТРАКу, щодо масових поселень у пустелі, що становлять загрозу для людського виду, все це перетворило Конгрес, колишній центр вичерпних і глибокодумних дебатів, ...на предмет глузування цілої нації».

Зрозуміло, що політичні процеси в індустріальних країнах відрізняються один від одного, але подібні тенденції мають місце в кожній з них. «Сполучені Штати не є єдиною країною, що уявляється безладною та інертною, — заявляє газета «ЮС ньюс енд Ворлд Ріпорт». — Погляньте

на Радянський Союз... Ніякої відповіді на пропозиції США щодо контролю за ядерною зброєю. Довге зволікання при укладанні торговельних угод як із соціалістичними, так і з капіталістичними державами. Плутані переговори з французьким президентом Жіскармом д'Естеном під час державного візиту. Нерішуча політична позиція щодо Середнього Сходу. Суперечливі вказівки комуністам Західної Європи стосовно конфронтації та кооперації зі своїми урядами... Навіть в однопартійній системі майже неможливо проектувати непохитну політику або швидко реагувати на складні проблеми».

У Лондоні член Парламенту говорив нам, що центральний уряд «дуже перевантажений», а сер Річард Марш (колишній міністр Кабінету, а нині — голова Британської асоціації газетних видавництв) заявив, що «парламентська структура залишається відносно незмінною вже понад 250 років, і саме сьогодні, коли так потрібен цей вид управління через механізм прийняття рішень, в ньому якраз і не спрацьовує зчеплення... Уся ця така потрібна річ виявилася зовсім неефективною». Т додав, що «Кабінет в цьому відношенні не набагато кращий».

Що ж тоді говорити про Швецію з її ненадійним коаліційним урядом, який лише нещодавно спромігся розв'язати ядерну проблему, через яку країна була відокремленою од інших майже на десять років? Або про Італію з її тероризмом і періодичними політичними кризами, не здатну навіть сформувати уряд на шість місяців?

Те, що нам протистоїть, це — нова й загрозлива істина. Політичні здригання і кризи, перед якими ми стоїмо, не можуть бути вирішені лідерами — сильними чи слабкими — доти, поки ці лідери змушені діяти через невідповідні, ослаблені, перевантажені інститути.

Політична система не лише мусить бути здатною приймати рішення й запроваджувати їх у життя, вона повинна функціонувати на правовій основі, має бути спроможною інтегрувати несумісні політичні курси, мусить бути здатною приймати рішення з належною швидкістю й повинна одночасно відображати розмаїття суспільства й реагувати на нього. Якщо чогось із цього переліку не вдається досягти, то це призводить до катастрофи. Нашою проблемою не є більше керівництво «лівої» чи «правої» орієнтації, «сильного» чи «слабкого» типу. Сама система для прийняття рішень знаходиться під загрозою.

Справді, вражаючим фактом сьогодні є те, що наш уряд взагалі продовжує функціонувати. Жоден президент корпорації не наважився б керувати великою компанією за допомогою організаційних правил, уперше написаних ще гусячим пером предка з вісімнадцятого століття, єдиний управлінський досвід котрого полягав у веденні фермерського господарства. Жоден пілот не візьметься літати на надзвуковому літакові з «античними» навігаційними й контрольними приладами, які використовувалися за часів Блеріо або Ліндберга. Проте, це приблизно те саме, що ми намагаємося зробити в політичній сфері. Швидке старіння наших політичних систем Другої хвилі у світі, який наїжачився ядерною зброєю й балансує на краю економічного чи екологічного колапсу, створює вкрай небезпечну загрозу для суспільства в цілому — не лише для «чужих», але й для «своїх», не лише для бідних, але й для багатих, а також для неіндустріальної частини світу як такої. Безпосередня небезпека для всіх нас полягає не стільки в очікуваному використанні влади тим, хто її має, як у непередбачуваних побічних ефектах від тих рішень, що їх видає політико-бюрократична машина, котра настільки небезпечно анахронічна, що навіть найкращі наміри можуть призвести до кривавих наслідків. Наші так звані «сучасні» політичні системи є копіями моделей, які були винайдені ще до появи фабрично-заводської системи — до харчових консервів, холодильників, газового освітлення чи фотографії, до бесемерівської печі чи друкарської машинки, до винайдення телефону, до того, як Орвіл і Вілбур Райт уперше полетіли, до того, як автомобіль та аероплан скоротили відстань, до того, як радіо й телебачення почали застосовувати свою алхімію до нашої свідомості, до індустріально налагодженої смерті в Освенцимі, до нервово-паралітичного газу та ядерних ракет, до комп'ютерів, копіювальних машин, протизаплідних пігулок, транзисторів і лазерів. Вони (системи) були задумані в інтелектуальному світі, який майже не можна собі уявити — світ, що існував до Маркса, до Дарвіна, до Фрейда й до Ейнштейна. Таким чином, існує найбільш важлива політична проблема, котра стоїть перед нами: застарілість наших найосновніших політичних і урядових інститутів влади. Оскільки нас потрясає криза за кризою, то честолюбиві гітлери й Сталіни виповзатимуть з руїн і говоритимуть нам.

що прийшов час розв'язати наші проблеми шляхом відкидання не лише наших застарілих інституційних шкаралуп влади, а й нашої свободи як такої. Через те, що ми швидко рухаємося в еру Третьої хвилі, ті з нас, хто прагне розширити людську свободу, не будуть здатними зробити це шляхом простої підтримки наших існуючих інститутів. Ми змушені будемо — так, як вчинили предки американців два століття тому — виробити нові установки.

Перекладено за виданням: *A. Toffler. The third wave. New York, 1980.*

© ВІТАЛІЙ ЛЯХ, переклад українською мовою, 1996.

Йонезі Масуда

ГІПОТЕЗА ПРО ГЕНЕЗИС *HOMO INTELLIGENS*

Темою даної статті є генезис «нової людини» як певного виду. Моя гіпотеза про нову людину не є чимось на зразок образу космічної людини з фантастичної літератури, а спробою науково передбачити генезис нової людини, пов'язуючи недавно одержані результати палеоантропології й соціобіології з досягненнями інформаційної науки, а також використовуючи історичну аналогію.

Я вживаю для нової людини назву *Homo intelligens*, щоб відрізнити її від сучасної людини, яку ми назвали *Homo sapiens*. Я вважаю, що генезис *Homo intelligens* походить від

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Масуда Йонезі — визначний японський дослідник проблем «інформаційного суспільства», засновник і колишній президент Інституту інформаційного суспільства в Токіо, професор провідних корпорацій і державних структур, автор близько 20 книг, зокрема бестселера «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983 р.).

Подана в хрестоматії стаття Йонезі Масуди є мовби продовженням тієї концепції «інформаційного суспільства», яку він викладав у книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство». Зокрема, йдеться про висловлену ним ідею про перехід людства до нового типу цивілізації — «Комп'ютопії». Масуда спробував осмислити наступну еволюцію суспільства, передбачаючи можливість майбутнього симбіозу людини й природи. Інформаційне суспільство функціонуватиме на основі синергетичної раціональності. «Функціонуючим соціальним принципом буде синергізм, новий принцип, який замінить вільну конкуренцію сучасного капіталізму» (Y. Masuda. *Computopia // The information technology revolution*. Oxford, 1985. P. 629).

Масуда вважає, що майбутнє суспільство за всіма параметрами докорінним чином відрізнятиметься від попереднього. Зокрема, одна з особливостей радикальної трансформації майбутнього суспільства полягає в тому, що має змінитися

мета суспільства. Вона налягатиме не у виробництві товарів й задоволенні матеріальних потреб, а у створенні повнокровного життя й пошуку можливостей для її реалізації. Зрештою, інформаційна продуктивна сила, заснована на комп'ютерній комунікативній мережі, повинна дати могутній поштовх до здійснення соціальних інновацій системного характеру. Нові соціально-економічні системи утворюватимуться постійно, і суспільство як певна органічна цілісність зазнаватиме, динамічних змін, але не тих, які

Божого провидіння, спрямованого проти людини, котра довела себе до кризи власного існування як виду.

НАУКОВІ ПІДВАЛИНИ ЩОДО ГЕНЕЗИСУ НОВОЇ ЛЮДИНИ

Першим і головним підґрунтям для моєї аргументації стосовно генезису нової людини є останні теорії про генезис сучасної людини як виду, що базуються на результатах досліджень людської палеоантропології.

До цього часу загальноприйнята теорія щодо генезису сучасної людини може бути резюмована таким чином: людський предок, з якоїсь причини, відмовився од життя на деревах і почав ходити вертикально. Його пальці розвивалися, і він став робити знаряддя, його мозок був відносно більшим, ніж у інших приматів таких, як антропоїди.

Три фактори: 1) вертикальна хода; 2) виготовлення знарядь; 3) розвиток мозку, розглядалися як визначальні в генезисі сучасної людини.

Сьогодні надзвичайний розвиток у галузі палеоантропології повністю підірвав цю теорію як основу генезису

раніше виражалися в боротьбі за владу, політичних революціях та інших формах, а у вигляді поступової, систематичної, органічної трансформації. Мірою того, як старі соціально економічні системи мало-помалу стають неефективними й нездатними відповідати вимогам часу, вони поступово відмиратимуть, а їхнє місце займатимуть нові соціально-економічні системи. Увесь процес відбувається так, як відбуваються метаморфози в якомусь організмі: зайва частина тіла атрофується, а інші органи розвиваються відповідно до нових вимог.

Фактично, йдеться про таку трансформацію суспільства, коли воно починає виступати як частина природи, для якої характерне не відношення «мета—засіб», а відношення «причина—наслідок». Природа не ставить собі мети, а в процесі свого розвитку формує причину, яка трансформується в наслідок. Запропонована Масудою постановка питання до певної міри суперечить сталим уявленням, тому що увесь попередній соціально історичний розвиток ґрунтувався на цілераціональній структурі дії. З цим була пов'язана

орієнтація людини на перетворення природи, тобто її активної діяльності ставлення до світу. В цьому філософія традиційно вбачала навіть сутність буття людини, яка, на відміну од тварини (що пристосовується до навколишнього середовища), змінює середовище, пристосовуючи його до своїх потреб. Тому, якщо дотримуватися погляду Масуди, люди нібито повинні свідомо відмовитися од того, що раніше становило головний принцип їхньої життєдіяльності.

Все ж у такій постановці питання є певний смисл. Масуда обґрунтовує свою тезу тим, що в майбутньому зміниться саме становище людини в навколишньому світі. Вона стане співучасником природного процесу створення

сучасної людини. Революційність і привабливість нової теорії була показана американським антропологом Джефрі Гудменом. Він встановив, що до виникнення сучасної людини вже існував *австралопітек*, *Homo erectus* і неандерталець, як людські види, характерними рисами котрих були: 1) вертикальна хода; 2) виготовлення знарядь; 3) розвинений мозок, і кожен з цих людських типів співіснував з ІНШИМИ типами людських видів протягом досить значного періоду.

«*Австралопітек африканський* найчастіше розглядався як безпосередній предок цієї людської лінії... Австралопітеки залишили людству певний порядок зубів, вертикальну ходу й відносно великий мозок... Не маючи великих розмірів, значної сили чи жаклих іклів, африканус мандрував по трав'яних саванах Африки сімейними групами, збираючи рослинну їжу, залишки тварин, забитих левом, при нагоді полюючи на менш грізних представників фауни, таких, як кролики та черепахи. Неясно, чи мав африканус грубі кам'яні знаряддя праці.

Homo erectus є першим гомінідом, достатньо розвиненим, щоб його можна було кваліфікувати як, власне, людський вид. *Homo erectus* повністю вертикально тримається на сильному й мускулистому п'ятифуттовому скелеті. Середній розмір мозку *erectus'a* — 1000 см³ (коливання від 750 до 1250 см³), що становить 2/3 від об'єму мозку сучасної людини...

Забезпечений набором ручних знарядь, включаючи ручну сокиру, він був більш вправним мисливцем, ніж австралопітек.

й розвитку життя на Землі. Масуда вважає, що на місці попереднього «завойовницького» ставлення людини до природи (яке зрештою перетворилося на її руйнування) в майбутньому виникне нове ставлення, коли людина й природа діятимуть спільно, як одна природна сила. Це означає також, що людство прийде до усвідомлення своєї спільної долі з природою, що Земля являє собою не лише колицку цивілізації, а й природним чином визначену можливість розвитку людства як певної форми життя.

У статті «Гіпотеза про генезис *Homo intelligens*» Масуда висунув оригінальну ідею щодо трансформації *Homo sapiens'a* в нову біосоціальну істоту. На його думку, з появою роботів, комп'ютерів п'ятого покоління й поширення телекомунікаційної мережі створюється ситуація, подібна до тієї, яка сприяла появі сучасної людини.

Інший суттєвий аргумент на користь того, що має з'явитися людина нового типу, — це теорія «генно-культурної коєволюції», розроблена Ч.Дж.Ламсденом і Е.О.Вілсоном (*Ch.J.Lumsden, E.O.Wilson. Promethean fire: reflections on the origin of mind. Cambridge (Mass.), 1983*). Згідно з цією теорією, генно-культурна коєволюція є складною взаємодією, в якій культура генерується й формується біологічними імперативами, тоді як водночас у генетичній еволюції у відповідь на культурні інновації змінюються біологічні властивості. Автори цієї концепції вважають, що генно-культурна коєволюція сама, без сторонньої допомоги створила людину. Привертають до себе увагу дві позиції генно-культурної коєволюції: 1) мозок і розумові здібності мають вирішальне значення для створення культури, отже, їхній подальший розвиток на ґрунті біокомп'ютерної технології має стимулювати виникнення нової культури; 2) розвиток нової культури в майбутньому викличе генетичну перебудову людини. Тобто, хоча анатомія

Масивний кістяк неандертальця свідчив про велику силу, а сам він мав міцну будову й сильні м'язи. Збільшений мозок являв собою явний поступ порівняно з *Homo erectus*; фактично, середній розмір мозку в деяких неандертальських популяцій не набагато менший, ніж у сучасної людини (в середньому 1360 см³).

Зрослий об'єм мозку неандертальця, мабуть, був призначений для того, аби контролювати його більш масивну й складну мускулатуру. Його набір знарядь свідчить про наявність відносно малих змін і інновацій... Річард Клейн з Чиказького університету досить різко зазначив, що вони були «поганими мисливцями».

Сучасна людина бере свій початок близько 35 тисяч років тому, коли неандертальці ще мандрували по Європі, й повністю їх замінила значно пізніше. Що тут заслуговує на особливу увагу, так це те, що сучасна людина була у своїй основі іншим видом стосовно до *австралопітека*, *homo erectus*'а і неандертальця, котрі передували сучасній людині й про якого Джефрі Гудман сказав: «Збереження в неандертальця великої щелепи та зубів *erectus*'а відрізняє його од сучасної людини. Іншою вирішальною відмінністю є конструкція й можливості голосового тракту... Голосовий тракт неандертальця мав лише одну діючу звукову камеру — ротову, тоді як сучасна людина має дві — й ротову й горлову, — і може використовувати швидкі рухи язика,

людини не зміниться, в основних бажаннях, цінностях, способі життя й типах поведінки відбудуться такі зміни, які свідчитимуть про народження нової культури. Це може спричинити зміни в людських генах і розглядатиметься як біологічна трансформація, тобто поява нового генотипу людини.

*Цей новий різновид людини (що в Масуди має назву *Homo intelligens*) на порядок переважає *Homo sapiens*. Звичайно, сучасна людина завдяки функціонуванню лобної частки теж досягла великих успіхів порівняно з первісними різновидами людини. Проте інтелектуальні здібності її ґрунтуються на обмеженій інформації, її світоглядний горизонт досить вузький. Окрім того, інтелектуальна кмітливість людини, досі стимульована егоїзмом і орієнтацією на задоволення матеріальних потреб, розвивалася лише у двох напрямках: у матеріальному виробництві і в системі контролю. Звідси знання і технології теж гуртувалися навколо двох основних завдань: панування людини над природою й людини над людиною. Тому не дивно, що людська історія була історією кривавих війн, грабіжницьких завоювань, історією гострої ринкової боротьби у сфері підприємництва й торгівлі. В кінцевому підсумку завдяки цій «понадкмітливості» сучасна людина перебуває на грані самознищення як вид.*

На противагу цьому, Homo intelligens побудує цивілізацію, котра всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив Homo sapiens. Найголовнішим завданням Homo intelligens стане побудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільність громадян, котрі утворять поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на організм, з розгалуженою мережею прямого зв'язку, призначеного для забезпечення швидкої й динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища.

змінюючи розмір і форму своїх проходів, для продукування широкої амплітуди звуків. Кероване комп'ютером тестування (виконане доктором Ліbermanом, співробітником МІТ. — Авт.) показало, що жоден гомінід не здатний продукувати ту різноманітність звуків, яка є невід'ємною сутністю сучасного мовлення й мови. Як і у випадку з теперішнім шимпанзе, голосні «а», «і», «у» були неможливими для Homo erectus'a і неандертальця. Замість одного й того ж типу старих знарядь, що вироблялися відповідною кількістю способів, набір знарядь кроманьйонця (сучасної людини. — Авт.) являє собою вражаючий прогрес у своїй корисності, різноманітності й складності порівняно зі знаряддями попередників. Цікаво, що ділянка мозку, яка керує майстерними діями руки, необхідними для вправного виготовлення знарядь та мистецтва, розташована досить близько до тієї ділянки мозку, яка контролює мускульні рухи, що забезпечують мовлення. Хоча продовольчий кошик сучасної людини в середньому не набагато більший, ніж у неандертальця, проте він зазнав значної реорганізації. Її нові й добре помітні форми високого лоба якраз вказують на відправний пункт еволюції: розвинені лобні частки мозку, які контролюють

Іншою ознакою цього суспільства буде те, що воно функціонуватиме на основі принципу синергізму. Тому глобальна громадська спільність є не просто федерацією вільних об'єднань, а суспільством, в якому окремі громадяни — його головні компоненти. Звідси роль Homo intelligens є вирішальною, оскільки саме вона має створити різні соціальні системи, що сприятимуть такому функціонуванню суспільства, яке нагадуватиме еволюцію природного організму.

На зміну різним державним установам і формам організації соціальної поведінки має прийти вільне об'єднання громадян, діяльність яких спрямовуватиметься на попередження та оптимальне розв'язання кризових явищ.

У сфері економіки Homo intelligens має створити біоекологічну систему, результатом якої буде гармонійне співіснування між людиною й природою. Для цього їй потрібно стримати необмежену експансію споживання й переорієнтувати науку і технологію, щоб на їхньому ґрунті розвивати незабруднюючу й ресурсозберігаючу промисловість.

Однак головне завдання нової економічної системи — встановлення синергії між виробництвом і використанням. Це стане можливим завдяки тому, що в майбутньому суспільстві використання інформації буде основним центром економічної діяльності. Природа ж

інформації така, що для її вироблення й використання потрібна кооперація. Саме це й дає підставу Масуді говорити про можливість виникнення синергетичної економічної системи.

Зрештою, кінцевою метою майбутньої людини може стати створення синергетичного суспільства, в якому об'єднуються Вище Буття й зусилля людини. Те, що Масуда має на увазі щодо синергізму Вищого й людського

майже кожен суто людську активність. У той же самий час, формувалася безпрецедентна структура мозку *Homo sapiens* з його лобними частками. Поряд з кількісними змінами відбувалися також дивні якісні зміни. Унікальний фронтальний відділ людського мозку (включаючи неокортекс і головний мозок) робить можливим значне вдосконалення людського інтелекту, витончену рухову майстерність (спритність пальців) та лінгвістичну вправність (вміння розмовляти). Це також проявляється в індивідуальній поведінці в соціальних стосунках, в здатності контролювати риси характеру (стримування імпульсів та етичні настанови)... Без таких особистих змін і витонченої фізичної майстерності виникнення сучасної культури було б неможливим»².

ЗНАЧЕННЯ НОВОЇ ТЕОРІЇ ПРО ГЕНЕЗИС СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Нова теорія генезису сучасної людини, яка спростувала усталену еволюційну теорію в самій її основі, надає значення біологічному чинникові в процесі переосмислення природи сучасної людини як виду, до якого ми належимо.

*буття, є не просто якийсь екологічний зв'язок між людиною й природою, але активний і позитивний синергізм, в якому людина живе й діє. Тобто *Homo intelligens* не може бути інертним, таким, що лише самореалізується, або ж — антисоціальним; такими були східні святи, котрі намагання піднести себе шляхом суворого аскетизму. Ця людина стане творцем не лише своєї власної діяльності, а й нового суспільства загалом.*

При цьому під новим кутом зору сприймається й проблема саморозвитку, самореалізації людини. Про те, що під впливом ПТР здійснюється перехід від цінностей «трудової етики» до цінностей самореалізації, писали свого часу Ален Турен, Деніел Белл, Деніел Янkelович та інші. Проте цей процес уявлявся їм як поступовий перехід до нових соціально-економічних умов, в яких негативний тиск індустріальної системи на людину зменшується й відповідно зростають можливості для самореалізації. Тобто, це означає, що в постіндустріальному суспільстві зберігаються дві протилежні орієнтації: одна прагне до абсолютної свободи й сприймає самореалізацію як кінцеву мету, друга — до обмеження свободи самореалізації рамками потреб постіндустріального виробництва. Останню тенденцію Деніел Велл зобразив як розбіжність між: осьовим принципом культури (де превалює потяг до самореалізації) та осьовим принципом економіки (де домінують ефективність і максималізація прибутку).

Ось чому щоразу, коли йдеться про прогнозування появи «нової» людини, постає питання про те, що ж має стимулювати перехід до якісно нового етапу розвитку особистості. І в цьому плані позиція Йонезі Масуди відзначається оригінальністю, бо самореалізація для нього не є вищою метою розвитку. Такою метою є створення синергетичного суспільства, в якому людина — лише кооператор Вищого Буття.

Першим її пунктом є те, що сучасна людина, як вид, має риси, котрі відрізняють її од попередніх людських видів, і що це був вирішальний фактор у цій різниці між сучасною людиною й попередніми людськими видами. Коли говорити конкретніше, сучасна людина як вид має риси, що ясно відрізняються: розвинені лобні частки, складний голосовий орган і вправний відставлений палець. Іншими словами, як сучасна людина ми явно відрізняємося за своїм інтелектуальним і культурним рівнем од неандертальця та інших попередніх людських видів, попри існуючі расові та індивідуальні відмінності. Простіше кажучи, навіть розумово відстала дитина й аборигени забезпечені інтелектуальними й культурними здібностями (як людський вид) набагато краще, ніж неандерталець та інші попередні людські види.

Другим моментом є те, що серед цих трьох характерних рис, які роблять можливим генезис сучасної людини як виду, розвиток лобних часток відіграє головну роль. Якщо ці лобні частки не розвинені, то не вдасться досягти лінгвістичної вправності, навіть коли існує складний голосовий орган, оскільки розвиток мови неможливий без постійного інтелектуального процесу мислення, завдяки якому людина запам'ятовує й концептуалізує зовнішні об'єкти або внутрішні переживання, що пізнаються нею, та виражає їх у специфічних символах. Відповідно, вправний відставлений палець і процес виготовлення дедалі більш точних знарядь, що є одночасно процесом вдосконалення примітивних знарядь шляхом навчання, шляхом проб і помилок, породження ідей, тобто процесом, який охоплює тривалий проміжок часу впродовж життя багатьох поколінь.

Водночас з розвитком мови, винайденням добре оброблених знарядь, набуттям високої ручної майстерності, котра стала наслідком використання голосового органа й пальців, людина нагромаджувала нову інформацію, знання й відкладала їх у лобні частки, що в свою чергу розвивало їхні функції; кількісно та якісно розвинені лобні частки у свою чергу сприяли розвиткові мови й вдосконаленню знарядь праці. У такий спосіб ці три інтелектуальні органи (як щось ціле) спіральними сходами розширювали інтелектуальні й культурні здібності сучасної людини.

ВИНИКНЕННЯ КОМП'ЮТЕРІВ, НОВИЙ СПОСІБ КОМУНІКАЦІЇ Й РОБОТИ

Другою сильною науковою основою мого аргументу щодо генезису нової людини є поява *комп'ютерів, нового способу комунікації й роботи*, які є наслідком дивовижного розвитку інформаційних наук, що складаються з науки комп'ютерної комунікації та інтелектуальної технології.

Якщо, як згадувалося раніше, розвиток лобних часток складного голосового органа і вправного відставленого пальця є вирішальними елементами в генезисі сучасної людини як виду, то комп'ютер, новий спосіб комунікації й роботи аналогічні з розвитком лобних часток, складним голосовим органом і вправним відставленим пальцем; тому, ці три запропоновані потужні наукові підвалини визначають можливість для появи нового типу людини, який витіснить сучасну людину.

КОМП'ЮТЕР: ПРОДУКУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЗНАННЯ

Комп'ютер є третім соціетальним виробничим засобом, який людина розвинула, за часів писаної історії. Першим була кам'яна сокира як перше універсальне знаряддя; другим була парова машина, рушійна сила індустріальної революції XVIII століття. На відміну од першого й другого, комп'ютер є епохальним засобом інтелектуального виробництва в тому плані, що продукується велика кількість нової інформації, а не матеріальних речей. У минулому людство винайшло чотири різних види епохальної інформаційної технології — мова, писемність, друк і спілкування. Це стосується висловлювань і копіювання (у вигляді звуків і символів) інформації, породжуваної людським мозком, тобто оригінальна інформація продукується самим мозком. Проте комп'ютер, котрий здійснює три функції — пам'ять, арифметичні операції й контроль, може продукувати велику кількість оригінальної інформації, якщо відомості та програма задані людиною. Прогрес комп'ютерної технології приголомшливий; перше покоління комп'ютерів (з використанням електронних ламп), створених у 1946 році з метою розрахунку

балістики міжконтинентальних ракет, тепер уже дійшов стадії четвертого покоління (оптимальний проект), минувши стадії другого (на транзисторах) і третього (інтегральні схеми) поколінь.

Згідно з проектом створення комп'ютерів п'ятого покоління (розрахованого на десять років і розпочатого в 1983 році), який Японія зараз розробляє на основі міжнародної кооперації, це буде комп'ютер, здатний робити дедуктивні висновки, викликати асоціації й навчатися подібно до людського мозку, замість того, щоб здійснювати послідовний процес перегляду даних, як це робиться в сучасних комп'ютерах.

Дослідницька й конструкторська робота щодо цього розгорнулася на трьох базових технологіях. Одна стосується розвитку логіко-символічної мови програмування, за допомогою якої комп'ютер інструктується щодо того, як має оброблятися дана проблема з погляду логіки. Інша технологія існує для створення машин зі здатністю до паралельних умовиводів; їх призначення полягає в тому, аби вдосконалювати висновки, одержані шляхом силогізму, здійснюючи одночасно й паралельно мільйон операцій за секунду. Це є система для класифікаційного переведення висновків в проблемно-розв'язані та ціле-завершальні висновки, яка ефективно структурує базове знання й контролює його. Сьогодні вже біокомп'ютер стає предметом наукових досліджень і конструкторських розробок як комп'ютер шостого покоління. Нещодавно одержані результати з нейробіології зробили ясним той факт, що пам'ять, визначена як певна кількість байтів інформації, нагромаджується в мережах нейронів, пов'язаних з синапсами, а також, що мозок забезпечений самоорганізуючою функцією (в комп'ютерних термінах — функцією автоматичного програмування змін у зовнішньому світі та узгодження власних дій з тим, що було вибрано).

Більше того, було виявлено молекулярний рівень структури натрієвих каналів, які керують інформаційними потоками в нервових клітинах, і очікується, що це знання приведе до прориву в конструюванні нового інформаційного процесорного приладу, котрий копіюватиме функції нервів.

Дивовижний розвиток біоінженерії в майбутньому розгадає одну за одною таємниці складного механізму інформа-

ційного потоку, його передачі та утворення знань за допомогою діяльності мозку і, як результат, одного дня буде сконструйовано біокомп'ютер (як шосте покоління комп'ютерів), наділений структурою й функціями, подібними до тих, які властиві людському мозку.

Виникнення комп'ютера як штучного інтелекту, вершиною якого буде біокомп'ютер, значно підсилить функцію лобних часток. У першу чергу цей комп'ютер суттєво підвищує якість інформації та того знання, що містяться в лобних частках, оскільки інформація, вироблена комп'ютером, є високоінтелектуальною й складною.

Попереду ще й інше: можемо логічно опрацювати пізнавальну інформацію таким чином, щоб вона слугувала людині для вибору оптимальної дії. Більше того, існує системно орієнтована інформація, яка комбінуватиме інтелектуальну інформацію різної якості й водночас буде прогностичною інформацією, що пропонуватиме моделі складних соціально-економічних явищ і робитиме передбачення стосовно майбутніх загальних конфігурацій реальності. Крім того, цей комп'ютер значно розширить межі простору і часу щодо інформації та пізнавальних процесів, які локалізуються в лобних частках, оскільки комп'ютер, з'єднаний із супутниками зв'язку, може виробляти й передавати великі масиви інформації та знання з електронною швидкістю.

Послання від космонавта: «Земля є голубою» — розширило просторові межі нашого пізнання до космічного рівня одним махом, не кажучи вже про те, що комп'ютер забезпечує таку базову технологію, яка уможливорює запуск пілотованих штучних супутників у космос.

Окрім того, застереження Римського клубу стосовно «меж зростання» викликали глибокий інтелектуальний шок у людей усього світу як критика сучасної технологічної цивілізації, а втім цифри, на яких ґрунтувалася ця пересторога, були підраховані за допомогою методу системної динаміки, з використанням широких можливостей комп'ютера.

Більше того, встановлено, що знищення дощових тропічних лісів є основною причиною природних аномалій у світовому масштабі, що в свою чергу впливає на швидке зростання кількості пустельних районів у всьому світі. На основі аналізу величезної кількості даних, одержаних від метеорологічних супутників, стало ясно, як знищення тропічних лісів зруйнувало метеорологічний і біологічний цикл

землі як цілого, в котрому сонячна енергія, акумулюючись у вологих тропічних лісах, циркулює шляхом переносу повітряних потоків у менш теплі регіони, далекі від тропічних областей.

Інформація й знання такого сорту якісно відрізняється од інформації і знань, які одержували до цього. Комп'ютерна та інформаційна технології роблять можливим для людини охоплення складного явища у всій його багатовимірній структурі та аналіз явища у його відношенні до цілого завдяки необмеженому часові й виконанню великої сукупності операцій, що виходить далеко за межі здатності людських лобних часток. До того ж, ця технологія змінить людський критерій цінностей від вузьких, прямих і егоїстичних інтересів до етичних цінностей, орієнтованих у напрямі до інтересів цілого. Ця зміна цінностей матиме такий сильний вплив на людство, що радикально змінить нашу концепцію світу, наше мислення й наш спосіб поведінки.

Я називаю цей вид інформації й знання інтелектуальними інформацією й знаннями, відрізняючи їх од звичайних інформації та знань. Якщо комп'ютери зможуть навчатися, то вони матимуть тисячі й десятки тисяч баз даних; і якщо робота біокомп'ютера з такою самою як у лобних часток здатністю до опрацювання інформації інтегрується зі здатністю лобних доль, то інформація й знання такого виду множитимуться вибухоподібно.

НОВІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ — ФОРМУВАННЯ АВТОНОМНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ

Тепер перейдемо до нових засобів інформації, котрі ми могли б назвати «новими інформаційними засобами комунікації» як розмаїття розвинутих інформаційно-комунікативних засобів нового типу, які стали можливими завдяки розвитку мікроелектроніки. У конкретних поняттях розвинуті інформаційні засоби включають словесний процесор, «розумний» термінал, факсимільну систему, відеокасетний записуючий пристрій та новий тип комунікаційного засобу, представлений цифровою комунікаційною системою й супутниками зв'язку. Системи застосування для цього включають кабельне телебачення, відеотеку, електронну пошту, відеонаради, банківські операції вдома. Але якщо використання нових за-

собів обмежується цим, то вони не можуть дати наукове забезпечення для генезису нової людини, оскільки всі ці методи використання нових засобів розглядаються лише в контексті розширення і споживання матеріальних речей. Наприклад, якщо навіть кількість каналів телебачення завдяки кабельному телебаченню зросте до 30 чи 50 або якщо вони дадуть можливість робити покупки, не виходячи з дому, то це не приведе до зміни якості життя.

Тільки коли нові засоби одержать новий простір для прояву своєї ефективності через роботу лобних часток, підсилених комп'ютером, або (в більш специфічному сенсі) коли вони стануть засобами комунікації для інтелектуальної інформації чи пізнання, і тільки коли вони забезпечать основу для утворення інформаційної мережі людського рівня, то тоді можливо, що вони стануть науково-технічною базою для виникнення нової людини. По-перше, розвиток *універсальних образних символів* може розглядатися як такий, що придатний для попередніх і для нових інформаційних засобів. Проте особливі риси цих символів можуть бути підсумовані таким чином:

— Нові засоби інформації призначені для того, щоб виражати складну інтелектуальну інформацію як структурно, так і в часовій послідовності, і щоб звертатися не стільки до розуму, скільки до емоцій.

— З огляду на оптимальну силу впливу на звернення до людських почуттів, силу пізнання й розуміння вирізняється здатність передавати значення й зміст інформації без попереднього тренування й навчання.

— Усі форми засобів комунікацій — фільми, слайди, фотографії, символи й знаки — використовуються в цьому способі спілкування, але слова й письмо зводяться до мінімуму.

— На додаток до цих форм у певній комбінації використовуються також інші засоби комунікації — колір, світло, звук і запах.

— Ці засоби інформації допускають різні модифікації її бази даних, такі, як аналіз і синтез, та їхній вільний розвиток у часовій послідовності.

Як приклад, візьмемо відеоманітофон, який використовує ці інтернаціональні образні символи. Нема потреби говорити, що документальні фільми, мультиплікація, статистика й графіка та всі інші існуючі засоби будуть тиражуватися, комбінуватися, розширюватися для надання їм динамічного виразу.

Однак використання слів, письма та інших подібних виразів буде обмежене наскільки це найбільш можливо, оскільки такі вирази можуть перешкоджати адекватному розумінню складної, структурованої проблеми. Само собою зрозуміло, що слова й письмо перекладатимуться на різні мови шляхом використання машин для перекладу.

Історичне значення цих інтернаціональних образних символів полягає в допомозі людям нашого світу поглибити їхнє спільне розуміння природи й наслідків складних проблем, які мають глобальні масштаби: демографічний вибух, руйнування навколишнього середовища чи ядерна війна, котрі не залежать від різниці в становищі держав, націй та від ідеологічних і мовних бар'єрів.

Що стосується пізніших або нових засобів комунікації, то слід згадати про утворення добровільних громадських мереж інформації, які мають такі характеристики:

— Індивідуально засновані мережі інформації, що автономно структуровані окремими громадянами.

— Оптичні засоби зв'язку, електронні комутатори, супутники зв'язку, персональні комп'ютери та інші системи використовуватимуться як технічна база для таких мереж.

— Персональні комп'ютери, що їх матимуть окремі індивіди, будуть зв'язані через комунікаційні лінії, а індивідуальні й групові поштові скриньки будуть забезпечені можливістю взаємно обмінюватися посланнями. Більше того, спільна для індивідів та індивідуальних суджень інформація і дані для дискусій будуть завантажені в такі скриньки для груп.

Можна згадати громадську автономну мережу для тих, хто не палить, як приклад автономної інформаційної мережі. Для цієї мережі характерне таке:

— Закрита мережа, утворена громадянами, котрі об'єдналися спільною метою — кинути палити.

— Вони мають право залучати до діяльності тих, хто не палить.

— Вони розвивають діяльність для того, аби спонукати інших людей кинути палити згідно зі спільною програмою.

Історичне значення громадянських автономних інформаційних мереж полягає в тому, що вони об'єднують тих громадян, котрі усвідомлюють спільну проблему або мету (відповідно до принципів консенсусу або співучасті) й спонукають їх до колективних дій заради спільної мети.

У такий спосіб громадяни, що беруть участь в автономній інформаційній мережі, обговорюватимуть проблеми,

які стосуються досягнення спільної мети, підсумовуватимуть наслідки дискусій і доходитимуть до остаточного рішення через участь усіх членів спільноти, причому кожен з них здійснює автономну дію заради досягнення мети в такий спосіб, який найбільш підходить до його власної позиції. Саме це й визначається як пряма демократія участі.

РОБОТИ: ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ

Дозвольте тепер обговорити проблему роботів. Ми можемо визначити робота як «машину, що здатна автономно виконувати фізичну та інтелектуальну роботу в той самий спосіб, як це робить людська істота».

Згідно з думкою професора Йодзі Уметані (Інститут технології, Токіо), такий робот складається з трьох підсистем:

- 1) штучний інтелект (арифметична пам'ять, здатність до розпізнавання, навчання, продукування власних висновків і таке інше);
- 2) сенсорний елемент (розмір, вага, температура, звук, форма, колір, запах, смак, відчуття дотику);
- 3) ефективний механічний елемент (пальці, руки, плечі, ноги).

Нинішні роботи досягли стадії роботів автономного типу з сенсорами, здатними до сенсорних оцінок (друге покоління роботів). Представником таких роботів є робот, призначений для роботи в екстремальних умовах, таких, як нагляд і ремонт ядерних реакторів, глибоководні дослідження й рятувальні роботи при пожежах тощо.

Наприклад, професор Кейносуке Міва з інженерного факультету Університету (Васеда) та його група добилися успіху в розробленні надмалих медичних роботів, які рухаються всередині внутрішніх органів і кровоносних судин людини подібно до розміреного черв'яка з тим, аби висвітити вражені частини тіла лазерним променем. Цей пристрій являє собою довге оптичне волокно з частинкою сплаву, що запам'ятовує форму (він повертається до своєї попередньої форми після охолодження чи нагрівання) своїм кінчиком. Ця частинка металевого сплаву має в собі VLSI.

Створено також робота, який аналізує клітини, і при цьому досліджує тканину й структуру клітин за допомогою ультразвукового мікроскопа, але може також з'ясовувати

внутрішній стан клітини в трьох вимірах, включаючи звук, швидкість, в'язкість і густину; робот для сліпих, котрий, зберігаючи дистанцію в один крок, рухається на метр попереду від сліпої людини й попереджає про будь-яке відхилення од правильного курсу, зупиняє біля перехрестя та сигналізує про небезпеку, якщо попереду виникає якась перешкода.

Коли в найближчому майбутньому будуть створені комп'ютери п'ятого покоління або біокомп'ютери, ми ввійдемо в еру розумних роботів третього покоління, здатних робити висновки й самонавчатися. У XXI столітті роботи з широким діапазоном розумових здібностей знайдуть свій шлях до офісів, заводів і навіть до домашньої оселі.

Основна функція робота полягає в тому, щоб виконувати фізичну та інтелектуальну роботу на місці людини. Більшість конструкторів роботів визнає, що найближчим часом значна частина виробничих операцій на заводах виконуватиметься роботами.

Зростаюче застосування роботів на виробництві з необхідністю ставить його перед альтернативою: або масове безробіття, або звільнення від продуктивної праці. Це буде зверненням до людської мудрості: вибрати звільнення від продуктивної праці й відкинути масове безробіття.

На мою думку, звільнення людини від праці, що його можуть дати роботи, буде досягнуте шляхом введення таких трансформуючих соціальних і трудових систем:

— По-перше, сприятлива зайнятість зростатиме, а робочі години скорочуватимуться шляхом часткової участі в роботі та подвійно орієнтованої системи організації праці, коли беззастережне розширення зайнятості стримуватиметься, оскільки суттєво зросте кількість вихідних, а відпустка буде обов'язковою.

— По-друге, на додачу до службової роботи набуватимуть поширення інші форми праці: за контрактом, незалежна діяльність (незалежні консультанти та незалежні бригади) тощо.

— По-третє, цей шлях відкриває можливість для створення різноманітних нових професій, пов'язаних з виробництвом інформації; біоінженерів, дослідників, інженерів та операторів, що пов'язані з оптоелектронікою й виробництвом високих технологій; видавців, дизайнерів моди та інженерів-ветеранів, котрі, кожен на своєму місці, беруть участь як радники в добровільних громадських об'єднаннях.

Можна чекати на появу тисяч і десятків тисяч нових професій і форм зайнятості. Можливо, що наприкінці першої половини ХХІ століття ми будемо повністю звільнені від праці для виробництва, а обов'язкові робочі години будуть скорочені. Буде широко впроваджена система з чотириденним робочим тижнем і двомісячною відпусткою, можлива навіть система — шість місяців роботи й шість місяців вільного часу та інші подібні форми зайнятості.

Але більшість людей дотримується суворих поглядів щодо звільнення людини від продуктивної праці і вважають його втратою чогось самоцінного, оскільки праця, спрямована на виробництво матеріальних речей, була джерелом самозадоволення, важливим соціальним актом, що був джерелом щастя. Але якщо роботи позбавлять людину задоволення від виробництва матеріальних благ, то постає питання, в чому ж люди знаходять радість життя або щось таке, заради чого варто працювати?

Стосовно цього професор Езра Дж. Мішан з Університету Вікторія (Канада) стверджує, що «наскільки праця була тим джерелом, завдяки якому людина у своєму житті пов'язувалася з реальністю, а також була джерелом самоповаги, настільки саме ця праця вже стала дезінтегративною»³.

Далі, Адам Шафф, директор Європейського наукового інституту соціальних досліджень, стверджує, що «праця в традиційному значенні цього слова була найголовнішою базовою діяльністю в нашому житті, і тепер ми дійшли до того, щоб позбавити людину цієї найбільш цінної речі, заради якої живемо»⁴.

Із засторогою про небезпеку мікроелектронної революції (особливо для молоді) виступив папа Римський Павло ІІ.

На противагу цьому я вважаю, що звільнення людини від продуктивної праці підведе її до творення цінностей часу, а це замінить задоволення від виробництва матеріальних речей. Тут, під «часом» я розумію не час у понятті годин і хвилин, а «космічний час» з реальним змістом, або час у термінах ситуації, що постійно змінюється. Під «часовими цінностями» розуміється «цінність, яка створюється в процесі проектування майбутнього часу», а висловлюючись літературно, це — «цілісність, через реалізацію якої на невидимій канві майбутнього простору щось вимальовується».

Більш об'єктивно, це є «цінність, що створюється в часовому процесі шляхом перетворення теперішнього стану в бажаний».

Дозвольте навести приклад. Якщо студент-правознавець А., котрий хоче стати адвокатом, складає іспити, щоб вступити до дослідного юридичного інституту, і зрештою був підготовлений для того, аби застосовувати закони, то це означає зміну в його ситуації від становища студента до більш бажаного становища адвоката, тобто відбулося творення часової цінності. Згідно з ціннісною теорією станових змін, цінність виробництва матеріальних речей є по суті той самий процес, що й цінність створеного часу. Отже, процес утворення цінності виробництва матеріальних речей є процесом трансформації фізичного стану природної сировини у фізичний стан корисних речей, за винятком того, що процес творення часових цінностей є складнішим станотрансформуючим процесом вищого порядку, аніж процес творення матеріальних цінностей.

Необхідно наголосити, що коли роботи будуть лише звільняти людину від продуктивної праці з метою надати їй більше вільного часу, то наслідок буде більшим, ніж створення людей, подібних до вільних громадян Риму або лицарів середньовічної Британії. Реальне історичне значення робіт слід шукати в тому, що людство, відповідно до теорії станотрансформуючої цінності, рухатиметься великим шляхом (big way) від задоволення матеріальних потреб до реалізації часової цінності, і що людство створюватиме людську цінність вищого порядку, заради чого варто жити.

ГЕНЕЗИС *HOMO INTELLIGENS*

Третьою суттєвою підвалиною для моєї аргументації щодо генезису нової людини є теорія «генно-культурної коеволюції». Стосовно неї Чарльз Дж. Ламсден та Едвард О. Вілсон стверджують, що «генно-культурна коеволюція є складною дивовижною взаємодією, в якій культура породжується і формується під впливом біологічних імперативів, коли біологічні риси змінюються генетичною еволюцією у відповідь на культурні інновації. Ми віримо, що генно-культурна коеволюція, одна й без допомоги, створила людину...

Ця концепція генно-культурної коеволюції, коротко кажучи, може бути зведена до такого: спочатку, як стверджує

головний постулат, певні унікальні й незвичайні властивості людського духу результуються в тісний зв'язок між генетичною еволюцією й культурною історією. Людські гени діють таким чином, що формуються певні розумові здібності — які стимули сприймати, а якими нехтувати, як протікати інформації, формуються види пам'яті, що найлегше викликаються, емоції, придатніші для їх введення в дію й таке інше. Ці процеси, що породжують такі ефекти, називаються епігенетичними нормами. Ці норми укорінені в специфіці людської біології, і вони впливають таким чином, що формується культура. Наприклад, міжродові шлюбні стосунки ймовірніші, аніж інцест брата з сестрою, оскільки індивіди, що зростали разом протягом перших шести років життя, рідко бувають зацікавлені в повноцінних сексуальних стосунках. Певний колорит словникового запасу є більш імовірним щодо його винайдення, аніж інший, оскільки інші сенсорні норми тягнуть за собою певний спосіб, в який цей колорит сприймається.

Переміщення від духу (mind) до культури є першою половиною генно-культурної коеволюції. Інший бік справи — це той вплив, який культура чинить на відповідні гени. Певні епігенетичні правила (тобто певні напрямки, в бік яких розум розвивається або, що ймовірніше, повинен розвиватися) спонукають індивідів засвоювати культурні альтернативи, які дають їм можливість успішніше виживати й відтворюватися. Протягом багатьох поколінь ці правила й кількість генів популяції, що ними просякнуті, мають тенденцію до зростання. Звідси випливає, що культура спричиняє генетичну еволюцію так само, як гени впливають на культурну революцію»⁵.

Дозвольте мені пояснити цю теорію генно-культурної коеволюції детальніше, як я її розумію. Якщо дії звичайних тварин є діями, що однобічно детерміновані генами, то людина породжує культуру завдяки функції мозку. Характеристики культури, породженої в такий спосіб, зумовлені генами, однак, в міру того, як культура, породжена таким чином, розвивається, вона у свою чергу доходить до того, що має вплив на генетичну еволюцію, таким чином, людські гени й культура йдуть курсом коеволюції, взаємно впливаючи одне на одного.

Два моменти в теорії генно-культурної коеволюції заслуговують на особливу увагу. Перший — це те, що мозок і розумові здібності є основою породження людиною куль-

тури. Цей процес перебуває в тісному зв'язку з лобними частками та складним голосовим органом сучасної людини. Це спонукає нас передбачати швидкий розвиток нової культури на основі комп'ютерів і нових засобів комунікації, якими людина вже оволоділа.

Другий момент є той, що коли нова культура в майбутньому розвиватиметься, то це приведе до радикальних змін у генах сучасного людства, створюючи можливість для генезису нової людини як нового виду. Стосовно цього, Ламсден і Вілсон говорять: «Ми впевнені, що генно-культурна коеволюція, одна і без допомоги, створила людину (тобто сучасну людину. —*Авт.*)»⁶.

Якщо сміливо застосувати що теорію генно-культурної коеволюції, то чи не можемо ми припустити, що нова людина з'явиться як новий вид, котрий матиме високий рівень інтелектуальної інформації та знань (яких вона раніше ніколи не мала і які стали доступні завдяки комп'ютерові), завдяки новим засобам комунікації сформує вільні громадські інформаційні мережі і який буде звільнений від продуктивної праці завдяки роботам? А все це і є генезисом нової людини, *Homo intelligens*.

Однак анатомічно *Homo intelligens* не матиме нових рис як новий вид, оскільки матимуть місце не біологічні зміни в органах чи життєвій тканині нової людини. Отже, якщо головні зміни відбуваються в людських базових бажаннях, цінностях, способі життя й зразках поведінки, то це означатиме породження нової культури, і якщо це веде до змін в людських генах, то ми маємо можливість розглядати це як біологічні зміни на генетичному рівні, що ведуть до появи нового виду.

Якщо ми дозволимо собі виразити цей пункт так, як це зробили б Ламсден і Вілсон, то фундаментальні зміни в людській культурі неминуче повинні привести до генетичної еволюції сучасного людства й до фундаментальних змін його основних рис.

Отже, що являє собою *Homo intelligens* як нова людина, як я розумію? По-перше, нова людина — це людина високого інтелекту, про що говорить сама назва. Сучасна людина, *Homo sapiens*, набула виключних розумових здібностей порівняно з примітивнішими гомінідами внаслідок розвитку функції лобних часток мозку й прийшла до керування царством тварин так само, як і до панування над усією світобудовою.

Але фундаментальною характеристикою інтелектуальної здібності сучасної людини є її кмітливість; іншими словами, її кмітливість ґрунтується на обмеженій, короткозорій інформації, а сама вона еґоїстична та орієнтована на задоволення своїх матеріальних потреб. Тому її інтелектуальні здібності характеризуються кмітливостю й хитрістю. В цьому сенсі про інтелектуальний рівень сучасної людини не можна сказати, що він високого порядку.

Але це була кмітливість, яка була необхідною для сучасної людини, слабкої й безсилої, змушеної залишити своє мирне життя в лісі, де вона харчувалася горіхами й фруктами, і раптом змушена була (через якийсь зовнішній чинник) жити в савані, де були мамонти й швидконогі трав'яні тварини, з якими вона змушена була вести боротьбу за виживання. Пізніше сучасна людина розвинула нові засоби передачі інформації: мову, письмо і друкування, так само як знаряддя праці: лук і стріли, мотигу і плуг та інші — одне за одним, аж поки не було побудоване індустріальне суспільство на основі наукового знання та всесильних машин.

Однак оскільки рушійною силою розвитку й прогресу була інтелектуальна кмітлива здатність, укорінена в еґоїзмі та матеріальних бажаннях, то знання, техніка й соціальні системи, породжені нею, з необхідністю характеризувалися двома основними рисами: матеріальне виробництво й контроль. Ось чому знання і технологія, створені сучасною людиною, концентрувалися на пануванні над природою (включаючи рослин і тварин) та над людиною, зокрема, розвивалася військова технологія й знання, призначені для агресії проти інших націй і держав.

Тому людська історія була кривавою історією війн між сильними і голодними вождями й державами, завоювань і грабунків, історією неминучої простої ринкової боротьби скупих торговців і підприємців.

Тепер завдяки цій кмітливості сучасна людина як вид перебуває на грані самознищення. Зійшовши на вершину матеріальної цивілізації, ось що вона для себе побудувала:

— На даний момент маємо близько 50 000 ядерних боєголовок, нагромаджених США, СРСР та іншими ядерними державами. Якщо навіть 10 000 мегатонн ядерної зброї (що дорівнює 500 000 бомб хіросимського типу) буде використано в ядерній війні, то 1 мільярд 150 мільйонів людей буде миттєво вбито, а 1 мільярд 95 мільйонів інших

отримає значну кількість опіків і поранень. Десь близько 10 мільйонів людей з одного мільярда тих, що виживе, страждатимуть від лейкемії, а одна третина дітей, котрі народяться в тих, хто виживе, матимуть вроджені аномалії розвитку (Потіков, академік АН СРСР).

— Існують потенційні чинники для повернення світової депресії, що за своїми масштабами стане подібною до Великої депресії 30-х років, не лише в індустріальних та розвинутих країнах, а також в нафтодобуваючих країнах. Не будуть звільнені від цього й соціалістичні країни, а безробіття в індустріальних країнах досягне 32 мільйонів чоловік (Шмідт, колишній канцлер Західної Німеччини).

— Баланс середньострокових і довгострокових боргів країн, які розвиваються, становив 530 мільярдів доларів у 1982 році й досягне 600 мільярдів доларів протягом 1983 року (річна доповідь Світового банку, 1983).

Ці дані переконливо свідчать, що національні держави, економічні й соціальні системи, які так винахідливо були створені сучасною людиною, власне кажучи, вичерпали свої функції, і в результаті людство як ціле опинилося тепер перед загрозою тотального знищення.

На противагу цьому, нова людина як *Homo intelligens* створюватиме цивілізацію, повністю відмінну од побудованої *Homo sapiens*.

Першою й найрішучою акцією *Homo intelligens*, яку він здійснить, буде подолання кризи існування людства. Це має бути проведено шляхом горизонтальної соціальної трансформації мирного революційного типу, в якій братимуть участь окремі громадяни, але не через соціальну трансформацію насильницького революційного типу із застосуванням збройних сил і влади, котрі використовувалися до цього часу.

Коли загальнолюдська криза поглибитися, громадяни, які усвідомлять свою місію стосовно врятування людства, з'являться в тисячах і десятках тисяч місць для того, щоб виконати цю місію. Такі громадяни будуть звичайними людьми — дантистами, домогосподарками, пенсіонерами, студентами, тобто представниками всіх верств населення, а не спасителями на зразок Будди чи Христа або диктаторами типу Наполеона чи Гітлера. Ці люди об'єднуюватимуть інших людей навколо себе, і ця автономна комунікаційна мережа людей розширюватиметься і примножуватиметься незалежно від роду їхніх занять, статі чи віку, мережа ця зростатиме

в загальносвітовому масштабі незалежно від національних кордонів і расових відмінностей.

Процес утворення громадських автономних мереж, породжених прагненням врятувати людство від кризи, подібний до процесу формування соціальної амеби як біологічного явища⁷.

Dictyostelium discoideum (типовий вид клітинної слизоподібної пліснявої амеби) повторює клітинний поділ і розмножується так, що спочатку поглинає бактерії навколо себе (період зростання), а коли з'їдено всі бацили навкруги, клітини поступово знову збираються навколо однієї з них, утворюючи слизоподібне тіло (період збирання), і починають рухатися (період руху). Після здійснення цього руху, вони формують плодове тіло (гіменій), яке складається зі спор і системи управління (період утворення гіменія). Спори розвиваються, щоб згодом стати клітинною слизоподібною пліснявою амебою, яка знову починає клітинний поділ (період породження). За таку поведінку професор Боннар із Принстонського університету назвав цю амебу «соціальною амебою».

Людина як вид, зіткнулася з кризою існування і, якщо застосувати мою сміливу гіпотезу, то сучасна людина перебуває наприкінці періоду зростання (як це відбувається у випадку з амебою) і має увійти в період збирання. Якщо дозволити собі виразити це згідно з професором Боннаром, то можна було б сказати, що нова людина прийде через соціобіологічні зміни до соціальної людини.

Коли амеба, ця найпростіша одноклітинна монада, наділена Вищим Буттям цим розумним інстинктом долати своє вимирання як виду, то чи можна відкидати як над-оптимістичну вигадку концепцію, що *Homo intelligens*, забезпечений високимудрим біологічним інтелектом, трансформується в соціальну людину, яка розпочне глобальну акцію, коли вона опиниться перед лицем кризи людства як виду?

СТРУКТУРУВАННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Подолавши в такий спосіб кризу людства, яке ж нове людське суспільство прагнучим створити *Homo intelligens*? Це має бути *глобальна громадська спільнота*. Ця глобальна спільність громадян стане поліцентрованим і складним суспільством, яке ґрунтуватиметься на найрізно-

манітних глобальних вільних громадських інформаційних мережах, котрі пересікатимуть усі національні кордони, суспільством, подібним до живого організму з системою прямого зв'язку, здатного швидко й динамічно відповідати на зміни в навколишньому середовищі. У подальшому ця глобальна громадська спільнота стане синергетичним суспільством, що функціонуватиме головним чином на основі принципу синергізму, який означає «комбіновану взаємодію різних функцій з тим, аби сприяти досягненню загального ефекту»⁸.

Це — соціальний принцип, на підставі якого всі індивіди виконують відповідні функції згідно власних точок зору і вільно кооперуються для того, щоб сприяти розвитку суспільства як цілого.

Це означатиме задоволення матеріальних потреб і нагромадження багатств у формі матеріальних благ, чого сучасна людина постійно прагнула досягти. Але до цього внаслідок низької матеріальної продуктивності, а також внаслідок вичерпаності і можливості передачі матеріальних речей матеріальні блага набували форми приватної власності, й посилювалася боротьба за монопольне володіння багатством. Зрештою, це породжує конкуренцію, що стає першим принципом соціального розвитку.

На противагу цьому, суспільство нової людини буде розумним суспільством, у якому інтелектуальні продуктивні сили матимуть перевагу над матеріальними продуктивними силами. Інформація забезпечує основу інтелектуальної продуктивності, повністю відмінну од матеріальних благ за такими характеристиками:

— *Невичерпуваність*. Інформація не може бути вичерпана, хоч би як багато разів вона використовувалася, тоді як матеріальні речі споживаються в процесі використання.

— *Неможливість фізичної передачі*. При передачі речових матеріалів від А до Б вони фізично рухаються від А до Б, однак інформація залишається в А навіть, якщо вона передана до Б.

— *Акумулятивний ефект*. Коли матеріальні продукти утворюють надзапаси, то після певного строку можливість її використання погіршується, тоді як інформація набуває нової цінності й зростає у своїй дієвості завдяки акумуляції.

Найефективніший спосіб виробництва й використання інформації для всіх людей — це об'єднати виробництво й розподілити використання. Це приведе до коперніканської

революції: переходу від принципу конкуренції до принципу синергізму.

Тому глобальна громадська спільнота є не просто федерацією вільних об'єднань, а суспільством, у якому окремі громадяни є його головними компонентами, і в якому автономність і незалежність перебувають у гармонії з упорядкованістю колективу.

Іншими словами, глобальна громадська спільнота є синтетичним суспільством взаємодопомоги, в якому свобода й незалежність індивідів гарантовані повністю, тобто функціонуючим суспільством, вільним від авторитарного правління.

У процесі структурування цієї глобальної громадської спільноти Homo intelligens створить одну за одною соціетальні системи, придатні для цієї глобальної вільної спільноти, тобто здійснять процес, що буде найреволюційнішою соціетальною трансформацією в історії людства.

По-перше, Homo intelligens не матиме потреби в державних установах і військових силах, які будуть замінені глобальними організаціями. Людська історія — це історія війн і збройних агресій між державами й націями, однак глобальна спільність громадян стане глобальним соціетальним організмом і водночас функціонуючим людським суспільством без авторитарного контролю, звільненим від війн, суспільством, якому не потрібні держава чи збройні сили і якому його спосіб існування цього навіть не дозволяє.

Глобальна спільність громадян, створена для того, щоб замінити сучасне суспільство, зовсім не є світовою державою чи міжнародною організацією на зразок Об'єднаних Націй. Це буде організація, основна функція якої полягатиме в попередженні можливих проблем шляхом адекватних оцінок та узгодження (з позицій гуманізму й глобалізму) протилежних точок зору стосовно проблем і кризових явищ.

По-друге, Homo intelligens створить економічну систему нового типу, повністю відмінну од обох попередніх — економіки вільного підприємства і планової економіки (типових економічних систем сучасного світу), — а саме: *біоекологічну економічну систему*.

Базовим поняттям колишніх економічних систем був економічний раціоналізм, а базовим поняттям цієї біоекологічної економічної системи стане гармонійне співіснування між людиною й природою, для чого має відбутися радикальна зміна в розумінні людиною взаємних стосунків

між людством і природою. Це є філософським визнанням, що потрібно дивитися на природу не як на матерію чи ресурси, а як на втілення праці чогось, що є поза людським розумінням. Воно ґрунтується на аналітичному усвідомленні того, що на неправильне людське поводження з природою, вона відповість багатозначущим ударом по самій людині, та на визнанні обмеженості науки й технології, які просто намагаються використати закони природи, такого факту, що людина ніяким чином не може змінити закони природи чи за своїм бажанням створити нові.

У біоекологічній економічній системі буде розвиватися й новий тип економічної діяльності. Одним із завдань такої діяльності стане стримання необмеженої експансії споживання. До цього часу людство розвивало економічну діяльність з основною метою — забезпечити необмежені матеріальні потреби та зростаюче споживання. На противагу цьому Homo intelligens знає, як бути самозадоволеним. Другим завданням стане впровадження повторного циклу використання ресурсів. З цією метою потрібно змінити характерні особливості науки й технології, зорієнтованих на розвиток військової технології та на нові види продуктів споживання, з тим, аби розвивати незабруднюючу й ресурсозберігаючу промисловість, що ґрунтується на циклах відновлення, а Homo intelligens при цьому докладатиме зусилля для пошуку й розвитку науки й технології, потрібних для цього.

Наступним кроком буде встановлення синергії між виробництвом і використанням. У майбутньому суспільстві використання інформації стане основним центром економічної діяльності. Найефективнішим способом виробництва й використання інформації для всіх є кооперація в її інформаційному продукуванні, у створенні банків даних і спільному їх використанні, оскільки інформаційні блага є за своєю природою спільною власністю всіх людей. Це означає, що спільне виробництво і роздільне споживання становитиме загальну економічну систему, котра замінить сучасну ринкову економіку, в якій виробництво і споживання здійснюються окремо.

За таких умов Homo intelligens, безперечно, досягне успіху в створенні біоекологічної економічної системи як третьої економічної системи, що відрізнятиметься як від економіки приватної, орієнтованої на прибуток підприємства, так і від неефективної планової економічної системи, керованої зверху за допомогою бюрократичного контролю.

СИНЕРГЕТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ВИЩОГО БУТТЯ Й ЛЮДИНИ — КІНЦЕВА ЖИТТЄВА МЕТА

Зрештою, якою має бути кінцева мета *Homo intelligens*? Це має бути реалізація *синергетичного суспільства Вищого Буття й людини*, суспільства, в якому творчість Вищого Буття інтегрована з працею людини. Це є сучасна версія теологічного синергізму, в якому духовне відродження спричиняється поєднанням людської волі й божественного благовоління. Божественне буття тут не означає бога на небесах, бо Вище Буття виражається в нашому повсякденному житті, й поширюється на небо і землю по той бік природного творення, це щось таке, що перебуває за межами пізнання людини. Професор Кейдзі Івата з Національного музею етнології стверджує: «Існує невидима природа по той бік видимих гір і річок, і невидимі гори здіймаються там. Існує реальна природа і її господар». Невидима природа — це і є те, що я назвав Вищим Буттям. Те, що я розумію під синергетизмом між Вищим Буттям і людиною, не є просто економічні відносини між людиною і природою, співіснування між ними, а є активним і позитивним синергізмом, у якому людина працює й живе разом з природою. Ми можемо сказати, що *Homo intelligens* не такий вже самовпевнений чи неосвічений, аби думати, наче він може маніпулювати природою, використовуючи її просто як джерело продуктів, грабуючи й руйнуючи її, як це робить сучасна людина, що призводить до кризи її існування як виду.

Однак *Homo intelligens* не є також бездіяльним, само-сповненим чи антисоціальним, якими були деякі східні святі, що спокійно сидять біля святої ріки, намагаючись піднести себе, з тим аби досягти божественної сутності через самоумертвіння.

Призначення *Homo intelligens* — досягти синергетичного суспільства, в якому об'єднуються Вища і людська істоти, суспільства, вільного од війн і голоду й сповненого життєвої сили. Ця людина стане його частиною; плануючи власну діяльність, вона інтегрується з ним. Саме це якраз і є кінцевою метою *Homo intelligens*.

ПРИМІТКИ

- ¹ J. *Goodman*. Genesis mystery—explaining the sudden appearance of modern man. New York, 1983.
- ² Ibid.
- ³ E.I.*Mishan* & T.*Kurakake*. Growth, government and science and technology / NIRA. № 10. 1982.
- ⁴ A.*Schaff*. Speech at Club of Rome Assembly. Tokyo, 1982.
- ⁵ Ch.*F.Lumsden* & E. O. *Wilson*. Promethean fire: Reflections on the origin of mind. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983.
- ⁶ Ibid.
- ⁷ J.*Ota*. Amoeba. Tokyo, 1977.
- ⁸ Y.*Masuda*. The information society as post-industrial society. Washington, 1981.

Перекладено за виданням: Y.*Masuda*. Hypothesis on the genesis of *Homo intelligens* // Futures. 1985. Vol. 17. № 5. P. 479—494.

© ВІТАЛІЙ ЛЯХ, переклад українською мовою, 1996.

Девід Лайон

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ ТА ІЛЮЗІЇ ІНФОРМАЦІЯ, ІДЕОЛОГІЯ ТА УТОПІЯ

У даний момент вирує дискусія стосовно майбутнього цивілізації, що заохочується в новій ситуації швидкого наукового й технічного поступу,

Альфред Порт Вайтгед

У моєму Едемі ми маємо декілька блискучих паровозних, цистерноподібних локомотивів, наливне водяне колесо та інші прекрасні речі застарілої машинерії, призначеної для того, щоб гратися з нею. В його Новому Єрусалимі навіть куховари хотіли б бути холоднокровними механіками.

Вістен Г'ю Ауден

«Інформаційне суспільство» виражає ідею нової фази в історичному розвитку передових країн. Тобто, не прихід «постіндустріального» суспільства, а створення нового соціального зразка, що є результатом «другої індустріальної революції», яка в основному ґрунтується на мікроелектронній технології. Зростаюча кількість людей з

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА. Поданий нижче уривок з книги Девіда Лайона «Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії» вводить читача в коло тих проблем, з якими неминуче стикається концепція «інформаційного суспільства» при спробі визначити її можливі соціальні наслідки. Оскільки попередня оцінка можливостей «інформаційного суспільства» була, як правило, оптимістичною і обнадійливою, то звідси думка Девіда Лайона заслуговує на особливу увагу. І хоча Йонезі Масуда висловлював застереження стосовно того, що майбутній розвиток суспільства завдяки загальній комп'ютеризації може піти по шляху створення «поліцейської держави», а Олвін

Тоффлер стверджував, нібито створення нового гуманістичного суспільства не є процесом самоплиним і безумовним, що «невидимій руці треба допомогти», все ж більшість прихильників концепції «інформаційного суспільства» виходила з уявлення, що нове суспільство є безсумнівним кроком уперед і що воно містить у собі гуманістичний потенціал. Тому позиція Лайона в цьому плані цікава як спроба осмислити реальний внесок інформаційної технології у створення нового, більш гармонійно функціонуючого суспільства.

необхідністю втягується в безпрецедентне розмаїття інформаційно орієнтованих типів робіт. Наукові й технічні працівники збирають і продукують інформацію, менеджери й фахівці опрацьовують її, викладачі й працівники комунікаційної сфери поширюють її. Цей процес «інформатизації» не залишає недоторканою жодну сферу соціальної активності: од повсякденного життя до міжнародних відносин та від сфер дозвілля до виробничих відносин.

Такі поняття, як «Третя хвиля» Олвіна Тоффлера (фактично синонім до «інформаційного суспільства»), ввійшли в уяву населення. Було зроблене фільм «Третя хвиля», а в Сполученому Королівстві Великобританії «Третя хвиля» є гаслом «Брітіш телеком едвертізін кемпейн». У міру того, як ми наближаємося до третього тисячоліття, поняття «інформаційного суспільства», в якому фокусуються всі дискусії щодо «майбутнього», дедалі частіше використовується як зручний універсальний засіб. Урядова політика також впливає із цієї концепції, особливо стосовно освіти. На даний момент британці переконані: «Наша система освіти має бути важливим, може, навіть домінуючим чинником, що забезпечить економічне процвітання Сполученого Королівства Великобританії в інформаційному суспільстві світового масштабу».

Однак деякі питання досить часто не усвідомлюються або мають ухильні чи неясні відповіді. Який зв'язок існує між новою технологією й суспільством? Якою мірою й за яких обставин технологічний потенціал стає соціальною долею? Наскільки правомірно приймати той різновид економічних і соціальних перетворень, що відбуваються в наш

Деякі західні дослідники й раніше звертали увагу на небезпеку «ангажування» інформаційної технології у звичайний порядок суспільства індустріального типу. Зокрема італійський учений Ф.Ферраротті, представник «альтернативної соціології», виступав проти технократичного підходу, який пов'язує становлення «інформаційного суспільства» з появою техніки нового покоління. Більше того, він виступав проти загальнопоширеної віри в невідворотність прогресу. Про це свідчить і назва одного з його творів: «Міф про неминучість прогресу» (1985 р.). Ознаки того, що віра в прогрес втрачає свою силу й привабливість, він знаходить у порівнянні

духовної ситуації кінця XIX і останньої чверті XX століття. Якщо в попередні часи прогрес вважався чимось на зразок природного процесу або навіть хронологічною неминучістю, то нині надто багато аргументів на користь того, аби відмовитися од такої безоглядної віри. Як зазначає Ф.Ферраротті, сама «концепція одностороннього і незворотного прогресу, добре відома як різновид інтелектуальної вульгати сучасної людини як правої, так і лівої історичистської традиції, згідно з якою досить піти вперед, щоб було добре; ця концепція перебуває сьогодні в стані

час, за епохальну соціальну трансформацію? І якщо так чи інакше ми є свідками виникнення «нового типу суспільства», то чи мають рацію його адвокати, стверджуючи (як вони це часто прагнуть робити), що соціальні ефекти інформаційної технології в цілому позитивні?

Проте наприкінці сучасної доби залишається питання, чи має бути поняття «інформаційного суспільства» передане на звалище надлишкових ідей, чи воно утримається як інструмент для соціального аналізу. Чи має воно майбутнє як прояснююче поняття, котре вказує на один з най-значущіших аспектів сучасних соціальних змін, а саме на пов'язаний з поширенням інформаційної технології? Або ж, можливо, треба відмовитися од нього саме тому, що його більш правомірно можна використати при появі дедалі новіших «мікроскопічних» пристроїв, аніж завдяки його можливості пояснювати соціальну реальність?

Є також інший аспект цього питання. Поняття «інформаційного суспільства» звучить як обнадійлива нота посеред настрою загальної рецесії. В Японії воно знайшло повну підтримку в певній групі людей як об'єднуюче гасло для активізації досліджень та підприємницької діяльності. Якщо будь-який соціальний прогноз є песимістичним, таким, що попереду бачить лише занепад (економічний) чи катастрофу (ядерну), то тоді поняття «інформаційного суспільства» звучить позитивно і, очевидно, надає певного сенсу соціальним намірам і цілям. У той час, коли інтелектуали оплакують кінець прогресу або недостатність утопій, оживає стара ідея про те, що добре суспільство виростає із сучасно-

кризи» (F.Ferrarotti. Five scenarios for the year 2000. New York, 1986. P. 6). На його думку, нормативний оптимізм не має еквіваленту в історичному досвіді, оскільки ані у сфері біологічного, ані в царині космічного розвитку не існує процесів односторонніх і таких, які невпинно зростають. Звідси випливає висновок, що майбутнє — не гарантоване, а людська історія є результатом саме людської діяльності.

У цьому плані Девід Лайон ставить ще радикальніші питання, чітко відділяючи суто технологічний аспект розвитку від тих наслідків соціального плану, які мають сприяти появі нового суспільства. На відміну від думки відомого американського соціолога Дж.Нейсбіта,

котрий вважав, що «інформаційне суспільство» — це вже реальність, Лайон наполягає на тому, що, мабуть, інформаційне суспільство ще не виникло в усіх своїх вимірах. І отже, потрібно працювати над тим, аби питання соціальних цілей, оцінка етичних чи культурних вимірів нової технології сприймалися як пріоритетні. Звідси, за Лайоном, впливає нова роль соціального дослідження, яке має в майбутньому відігравати роль «громадської філософії», тобто філософії, що з необхідністю містить у собі «людський фактор», гуманістично-етичний вимір.

го. Таким чином, не лише використання цього поняття для соціального аналізу, а і його соціальна роль усередині національного та глобального контексту заслуговують на подальше дослідження.

ПОЛІТИКА ЩОДО ТЕХНОЛОГІЇ

Нова технологія набула значення могутнього символу принаймні із часів Френсиса Бекона. Він вважав, що науку й технологію слід розглядати як засіб подолання шкідливих наслідків «випадіння» людини із сфери Божої милості. Фактично, його утопія «Нова Атлантида» (1627 р.) балансувала між «теологічною» і «природною» інтерпретаціями людських діянь. У той час, як він продовжував використовувати мову Біблії, увесь дух його творів готував підвалини домінуючій темі західної культури, відповідно до якої прогрес людства забезпечується шляхом наукової та технологічної експлуатації природи. Неабиякі дебати виникали щодо побічного впливу релігії й політики на походження сучасної технології. Якщо Мак-сові Веберу часто приписують точку зору, згідно з якою релігійні (зокрема, протестантські) корені були визначальними щодо науки, а інші заперечували це, то сам Вебер підкреслював внесок християнської теології у справу виправдання технологічної активності. Це є частка Богом даного завдання стосовно розподілу контролюючої й транс-формуючої його праці, що надає додаткового імпульсу в контексті стражденного світу, позбавленого безпосереднього доступу до Творця. У XVIII й частково в XIX століттях технологія обов'язково пов'язувалася з вірою в прогрес. Саме про їхній тісний зв'язок з розквітаючим капіталізмом, який зростаючими темпами вимагав нових технологій як засобу для підтримки й підвищення рівня прибутку, йшлося головним чином у вченнях Бекона чи Макіавеллі.

Прогрес, котрий для багатьох вікторіанців був одночасно й політичним прагненням, мав бути досягнутий завдяки застосуванню науки й технології до всіх сфер життя, а також мав бути засобом пояснення соціальних змін. Він надихав початкову соціологію. Прогрес, промисловість, наука й техніка отримали безсмертя у Великій виставці в Кришталевому палаці Лондона в 1851 році. Однак, хоча

поширена британська віра в технологічний розвиток не слабнула протягом багатьох десятиліть, усе ж можна зробити висновок, що центр ваги «технічного прогресу» перемістився на інший бік Атлантики. Саме в США, як ніде в Європі, із технологічного прогресу було зроблено щось подібне до панацеї. Технологічні утопії (як їх назвав Говард Сегал) накресливали деталізовані схеми майбутнього гарного суспільства. Славнозвісний Едвард Бедлам в книзі «Погляд назад» розглядав Америку як таку, що обплутана електричними й телеграфними комунікаціями і в якій будь-що (від музики до продуктів харчування) подається по трубах у кожний будинок із центрального джерела. Можливості такого соціального й матеріального конструювання завзято використали численні прихильники Клубу Бедлам, для яких «Погляд назад» відображав загальноприйнятну віру в неминучість технічного прогресу. Бажане майбутнє (розквіт технологічного утопізму припадав на 1883—1933 роки) уявлялося не як розрив, а як поступове виростання з нього.

Здається, сьогодні немає потреби брати до уваги очевидний зв'язок між цими ранніми технологічними утопіями, святкуванням у 60-ті роки «електричної величності» в Букмінстерській сукновальні чи, за Маршаллом Маклюеном, між «дротяним суспільством» і «силіконовою цивілізацією» сьогодення. Проте зв'язок і наслідування вражають. Технологічна утопія прискорено виростає із сучасних умов і на тривалий час має гарантувати спокій і процвітання всім. Існує можливість виправити менш бажані наслідки технологічних інновацій шляхом подальшого застосування техніки. Сьогодні велике значення надається зусиллям, спрямованим на створення нового суспільства (соціалістична версія наголошує, що кінцевим результатом технічного розвитку є справедливість і рівність). США однозначно не втрималися на позиції «провідного суспільства». Тепер Японія сприймається як така, що загрожує їхньому лідерству. Концепція «інформаційного суспільства» має спільні утопічні аспекти з деякими попередніми технологічними концепціями «гарних суспільств». Адже, як ми бачили, той спосіб, яким розвивалася інформаційна технологія і який призводить до збільшення вже існуючого розриву між соціальними групами й націями, розширює можливості

держави та інших інституцій спрямовувати й контролювати життя людей і підсилює владу постійно зростаючих економічних інтересів. У світлі сказаного, «інформаційне суспільство» також уявляється як досить сильно навантажене ідеологічним аспектом. Такий «ідеологічний аспект» може бути вилученим в міру того, як стає явним той специфічно сучасний спосіб поєднання політики з технологією, коли він часто маскує капіталовкладення, котрі спрямовуються в інформаційну технологію, відвертає увагу од деяких ускладнюючих суперечностей, і коли він водночас надає інформаційному суспільству, що наближається, видимість цілком природного й логічного соціального поступу.

У 60-ті роки, десятиліттям раніше від того часу, коли інформатика стала предметом соціальної дискусії, Юрген Габермас вважав, що поширені форми «технократичного розуму» являють собою серйозну загрозу людській свободі. Суспільна сфера комунікацій і прийняття рішень так усе перекручує, що більша частина населення перебуває в цілковитому невіданні стосовно реального розподілу влади й контролю в даному суспільстві. Габермас говорив, що політичні дебати систематично зводяться до чисто технічного рівня (мова буття, визначена «контрольованою економікою», є добрим прикладом) і водночас технологія стає майже конкурентом політики.

Зведення політичних дебатів до технічних засобів веде до того, що люди втрачають можливість брати в них участь на рівні моралі та справедливості і, отже, можливість шляхом політичних дій впливати на їхні результати. Сьогодні розвиток інформаційної технології демонструє це дуже добре. Такі гасла, як «комп'ютери в кожную школу», «автоматизуватися чи збанкрутувати» звужують будь-яку дискусію швидше до питання засобів, аніж мети. Запитання типу «Чому дитині необхідно показувати клавіатуру й екран?» або «Хто матиме вигоду від автоматизації?» — це запитання, які не можна ставити, оскільки вони послідовно виводять на цінності й цілі. А тим часом політичні рішення досить часто подаються громадськості як *fait accompli**. Лише деякі британці здогадуються і про причини, чому саме нова кабельна інфраструктура, а не зростаюча телефонна мережа стають предметом суспільної політики.

* Факт, що здійснився (фр.). —
Перекл.

Наступний аспект Габермасових тверджень стосовно того, що технологія стає конкурентом політиці, також сьогодні став очевидним. Він цитує «кібернетичну мрію» Германа Кана про використання техніки для стеження й масової освіти, прямого електронного спілкування з людським мозком і таке інше. Кульмінацією може бути «заплановане відчуження». Проте інформаційна технологія дійсно робить можливими багато таких речей, які колись були вже відкинуті як «фантастика». Теоретичне передбачення 60-х років про те, що політичні рішення можуть бути комп'ютеризовані, у 80-х роках стає тверезим холоднокровним фактом. Системи протиракетного захисту є саме таким випадком.

Отже, що означає «ідеологічний аспект» концепції «інформаційного суспільства»? По-перше, на задньому плані це — передусім нерівність і владні відносини. На даний момент, коли марно сподіватися на те, що поширення інформаційної технології матиме таке ж позитивне значення, як і поширення книгодрукування, безвідповідальними є заяви: це подібне до того, що вже відбулося раніше. Той факт, що багато людей купують усе дешевші домашні комп'ютери, нічого не додає до «інформаційної революції».

По-друге, концепція «інформаційного суспільства» не лише поглинає будь-який опір у суспільстві, а також і опозиційні рухи. Основні суперечності мають ще менші можливості проявити себе на поверхні, аніж нерівність і конфлікти. Нині опозиційні рухи в контексті інформаційної технології даються взнаки в недостатній інформації щодо співвідношення між загальним добром і дешевими послугами. Реальна загроза з боку сучасного розвитку інформаційної технології суспільній службі радіомовлення та громадським бібліотекам є проявом глибокої рушійної сили опозиції.

По-третє, прихід «інформаційного суспільства» розглядається (принаймні, його популярними прихильниками) як цілком природне явище. Це — ясний шлях уперед. Майбутнє пролягає через інформаційну технологію. Нова технологія повинна стати «щиросердно всеохоплюючою», заявляють капітани індустрії. Ось чому освітні системи мають бути переорієнтовані, ринок звільнено від ланцюгів, а дослідження у сфері високих технологій і торговельні угоди повинні зростати. Ось чому також рух луддистів має бути придушеним.

Цей частковий ідеологічний аспект — «інформаційне суспільство» як логічний і природний соціальний рух уперед — у подальшому підтримується типово західною вірою в прогрес завдяки необмеженому економічному нагромадженню. Те, що Шелліс назвав «силіконовим ідолопоклонством», співзвучне щй непохитній, стійкій вірі.

Зробивши такі зауваження щодо ідеологічного аспекту, я мушу повторити й розширити визначення, викладені в передмові. Я не стверджую, що «панівна ідеологія» існує для того, аби обманювати широкі верстви населення розвинутих країн. Це й не змова з метою ошукати таких людей. Швидше, я попереджаю, що некритичне використання концепції «інформаційного суспільства» веде до приховування або замовчування недоліків домінуючої реальності з боку могутніх сил.

Я хотів би також наголосити, що суть прояву таких відносин влади полягає не просто в тому, аби замінити одні відносини іншими, а в тому, щоб відкрити двері для належного нормативного підходу. Чоловіче—жіноче партнерство в новій технології не виключає можливості боротьби, проте як спосіб визнання спільності людства може стати початком перегляду технологічних пріоритетів. Виявлені суперечності розвитку інформаційної технології майже не заслуговували б на серйозну увагу, якби це не ставило під сумнів саму природу економічного життя, тобто чи воно існує для виробництва речей, а чи ж воно у своїй основі є відносним.

ОПІР І АЛЬТЕРНАТИВА

Той, кого турбує вторгнення тиранії технократичної влади, втіленої в інформаційній технології, не може не помічати протидіючих рухів, які також існують у сучасному суспільстві. Це правда, що ідея інформаційного суспільства є сильною й популярною, однак є досить багато людей, для яких вона є віддаленою й нереальною, і, крім того, є інші, хто ставиться до неї з підозрою й ворожістю. Для них критика ідеології самої по собі уявляється чимось незначним, а не центральним завданням; більш нагальним є дієвий опір прийняттю нової технології. Однак досліджувати форми опору (зокрема, руйнівний луддизм сто-

сується вищесказаного) — це одна справа, а приєднатися до пошуків альтернатив — інша. Я спробую довести, що обидві стратегії потрібні для того, аби інформаційне суспільство (яке тут зображене) не стало самовдоволеним пророцтвом.

Вторгнення інформаційної технології в різноманітні сфери життя (тільки цього тижня я виявив, що на мою пластикову картку можна купити квиток на поїзд до приміської станції і що невдовзі мій офіс зможе з'єднуватися з центральним комп'ютером IBM) відроджує інтерес до луддизму як до способу протистояння технології. В той час, як дехто використовує це поняття як епітет, що характеризує все «антипрогресивне» або на означення того, хто зовсім нерозсудливо бажає «повернути час назад» через відмову прийняти нову технологію, інші (як консерватори, так і радикали) охоче приймають цей ярлик як такий, що правильно відображає їхній стан. «Якщо бути луддистом означає зберігати все, що було добрим у минулому, і відкидати ті речі, які руйнують добро, тоді я вітаю цей термін», — говорить Майкл Шелліс.

Здається, що більшість тих, хто вірить сьогодні в «загрозу нашому майбутньому», є членами робітничих спілок, котрі чинять опір нестримному наступові нової технології на їхні робочі місця.

Звичайно, перші луддисти, які на початку ХТХ століття учиняли напади на фабрики й розбивали нові машини в Йоркширі, Ланкаширі, Чеширі та в Середній Англії, здійснювали свій протест проти індустріалізму в ті часи, коли ще не існувало робітничих спілок. Показово, що характерною рисою старанно запланованих нічних рейдів було те, що руйнувалися лише ті машини, котрі являли собою загрозу для існування й майстерності. Ясно, що страх перед новим був спровокованим. Проте корисно поставити луддизм у більш широкий контекст. Ті машини були символом цілком нового способу життя, який супроводжувався поширенням учення про економіку *laissez-faire**, появою великих промислових підприємств, нового розколу між домівкою, працею та втратою попереднього зразка взаємної відповідальності між найманим і наймачем.

Серед тих, хто обережно сприймає позицію луддистів щодо сучасної технології, саме Кевін Робіне і Френк Вебс-

* Полишити події на самоплив (фр.). —
Перекл.

тер найбільш ясно розшифрували цей зв'язок. Вони вважають, що сучасний луддизм, з одного боку, вимагає відмовитися од покори диктату політекономії *laissez-faire*, в якій економічні інтереси підпорядковують собі повсякденний спосіб життя, працю й майстерність людей. З іншого боку, визнаючи, що луддистський опір був спрямований не проти машин *per se**, а проти соціальних відносин, які уособлюються ними, вони наполягають, що луддизм є певний спосіб бачення, «критика розвитку, котрий внаслідок того, що він являє собою просту сукупність технічних змін, здається нестримним і незаперечним». Достатньо пристосовані для критики розвитку капіталістичного суспільства, такі ж «соціальні відносини», репрезентовані інформаційною технологією, в основному мають вигляд класових відносин. Ставлення чоловіка до жінки, етнічної більшості до меншості, індивіда до держави (і таке інше) так само мають тенденцію до того, щоб бути інтерпретованими в термінах класової теорії. Очевидно, такі аналітики визнають, що в сучасному суспільстві робітничий рух не просто поступився місцем іншим рухам (таким, як рух за мир чи феміністський), а навіть більше того, — робітничий рух може добре діяти як «носій» великих турбот. До того ж, зрозуміло, що багато ключових соціальних проблем, які спричинює інформаційна технологія, стосуються сфери праці та зайнятості. В цілому це усуває перешкоди для відродження луддизму як критики, яка базується виключно на класовому аналізі.

Надання такого важливого значення класовим відносинам і робітничому рухові може також відволікати увагу від інших проблем. Так, у сфері інформаційної технології транснаціональні корпорації домінують, проте такий же досвід інтернаціоналізації робітничого руху не береться до уваги. Однак, окрім цього, якщо правильним є твердження, що інформаційна технологія сприяє значному посиленню державного нагляду, то чому ж тоді така мала критична й протидіюча активність має місце на цій арені? Громадянські вільні угруповання ще можуть завдати серйозного удару урядовому самовдоволенню щодо захисту громадян від небажаного зайвого нагляду та контролю. Питання, подібні до цього (які можуть бути поширені на культурну сферу в цілому), не мають задовільної відповіді, якщо класовий

* Самих по собі (лат.). — *Перекл.*

підхід залишається ключовим способом пояснення та основним напрямком боротьби. Зрештою, луддизм як класова критика обмежений його негативною й чисто песимістичною позицією. Герберт Шіл-лер, зробивши нищівний висновок щодо глобального впливу інформаційної технології капіталізму, найбільшу надію покладає на передбачуваний «соціальний конфлікт у самому серці транснаціональної корпоративної системи». Неясно, як цей конфлікт виникне. Але якщо він не зможе матеріалізуватися, то все ж він здатний відступити назад перед іншим «могутнім джерелом потенційного прориву у всеосяжній (американській) економіці». Фактично подібний негативізм закладає основу для немарксистського луддизму. Майкл Шелліс робить висновок, що інформаційна технологія є «винахід диявола... що породжує деструктивність», «причаровує людей фальшивою вірою в несправжнього бога... Ми мусимо бути інформованими стосовно машин, які «думають», але нас мало б засоромити їх використання».

Сучасний луддизм репрезентує опір новій технології і є, по суті, негативним. Як такий він є неадекватною реакцією перед лицем очевидно антагоністичних сил. Проте, як підкреслювали Робінс і Вебстер, раціональне зерно етичної відповіді також помітне в луддизмі. Тим самим проблема знову розширюється завдяки відмові од спрощеного зведення буття до класових відносин. Це — натяк на існування можливостей для вироблення позитивної альтернативної стратегії.

Повернімося на мить до попередньої теми. В той час, як утопія Едварда Бедламі «Погляд назад» сприймалась у США одностайними гучними вітаннями, одного англійського читача вона зрештою вжахнула. «Погляд назад» видався Вільяму Моррісу більш подібним до історії, а відповіддю було написання ним власної славнозвісної сатиричної утопії «Новини нізвідки» (1890 р.). Його утопія, незважаючи на те, що надихалася марксизмом, була так само антиіндустріальною, як і антикапіталістичною. У своїх мріях він дивився назад із світу, сповненого значень і мистецької праці ремісника в ті часи, коли «вони самі прискорюють падіння вперед під цей жахливий тягар невпинного виробництва». В цій системі досить мало сил витрачається на виробництво речей, але безмірна енергія витрачається на те, щоб повернутися (наскільки це можливо) до тієї проєкції, коли «все було сакральним».

Морріс пропонує справді утопічну альтернативу непривабливому на вигляд централізованому, орієнтованому на виробництво—споживання світові. Можна погоджуватися чи ні зі швидше романтичною ностальгією, аніж детально виписано альтернативою Морріса, проте незаперечним є те, що людська свобода й реалізація є високими пріоритетами. Увага до характерних рис «доброго суспільства» так само має значення, як і опір відчуженню, домінації та дегуманізації.

Яка форма «альтернативного бачення» може бути включена в ідею «інформаційного суспільства»? Передусім вона повинна задовольняти дві вимоги. По-перше, нормативний базис альтернативи мусить бути чітко визначеним. По-друге, конче мають бути вказані різні ршні, на яких може мати місце вторгнення, а також засоби, завдяки яким політичні рішення можуть бути реалізовані. Це вимагає готових практичних зразків зміни встановленого порядку й можливостей вибору серед технологічних інновацій.

Технократична думка, особливо та, що втілена в сьогоденній комп'ютерній логіці, прагне звести до мінімуму дебати щодо етики або зовсім уникнути їх. Дискусії про «альтернативи» витягують її на перший план. На жаль, як зазначив Ганс Йонас, етика, яка розробляється щодо глобальних і довгострокових аспектів сучасної технології, значною мірою є недостатньою. Етика особистості розвинута набагато краще. Тобто одного разу ми усвідомимо, що «інформаційне суспільство» дає оманливе враження, начебто ми входимо в цілком нову соціальну ситуацію, і тоді довго торовані етичні кроки стануть доречними.

Імовірно, що інформаційна технологія породжує нові моральні проблеми. Одна з них може виникнути в разі, коли дані постійно й безслідно знищуються, інша — пов'язана з можливістю за допомогою комп'ютера втручатися в особисте життя. Але серед найважчих проблем окремо стоїть проблема статусу самої інформації. Тут постає старе питання щодо правильного співвідношення між даними, інформацією, знанням і четвертою категорією, яка сьогодні ще слабо окреслена, — мудрістю. Проте інформаційна технологія надає цьому етичному баченню нової нагальності й до того ж поєднує його з іншою групою проблем, пов'язаних з власністю: інформація як товар. «Інформації!» виробляється для продажу на ринковій площі. Але що справді повинно бути захищено як «громадська

інформація», як «надбання»? І що може покласти край цьому процесові отоварення? Другий критерій — це критерій реалізму стосовно стратегії. Усе це дуже добре для «процесу функціонування» (чигай «відчуження») якоїсь установи в Сан-Франциско, коли працівники марширують вулицею, несучи над головою картонні макети дисплейних терміналів, але така демонстрація не вичерпує можливостей стратегічних дій щодо інформаційної технології. Необхідний тип реалізму — це той, який пов'язує можливості для альтернативної дії з актуальними умовами в даному соціальному контексті. Незважаючи на позірну доладність уявлення про «інформаційне суспільство», малоймовірно, що альтернативи йому будуть так само однорідні.

Якби навіть можна було теоретично показати, як сучасне суспільство зростаючими темпами поділяється на групи людей, котрі або мають, або позбавлені доступу до інформації й контролю над нею, то в реальному житті їхні зусилля розподіляються на численні й часто розрізнені протистояння. Робітничий процес та індустріальні відносини пропонують дещо ясніший приклад для відповідної стратегії. Нова Технологічна Угода, під яким би приводом її не запроваджували, може бути використана для перевірки й контролю за процесом адаптації до нової технології. Демонстрація автоматів і роботів, впровадження яких не вело б до втрати майстерності та робочих місць, була б тут досить доречною.

Інші стратегії виникають із спектра проблем, що включають формальну політичну активність в існуючих партіях, залучення до політичних процесів через соціальні рухи (що організуються для поширення інформації й здійснення просвітницької політики) та локальні дії обивателів. Законодавчі зміни — такі, як захист інформаційних даних, — ясно " вимагають активності традиційного типу. Але що стосується інформаційної технології, то тут також можуть мати місце альтернативні дії разом з іншими рухами. У Британії це — організація «Мікросістер», яка намагається виправити той тип дисбалансу, що міститься в інформаційній технології, тоді як «Мікроелектроніка за мир» наважується підтримувати альтернативні проекти щодо розвитку військової техніки, головним чином, шляхом участі у величезних транснаціональних інформаційних технологіях. Подібні організації, такі, як американська «Комп'ютерні про-

фесіонали за соціальну відповідальність», існують і в інших місцях. Оскільки інформація та комунікація зростаючою мірою стають важливими категоріями на глобальному й на локальному рівнях, то відповідно виникають групи й рухи, наміри яких примушують змінювати напрямок їх розвитку або розширюють можливості для участі в них. Деякі з таких стратегій мають імпульсом егалітарність, у якому доступ до інформації та контроль над нею є ключовими проблемами, тоді як інші йдуть далі, щоб з'ясувати, чи є запропонована й установа нова технологія загальною власністю. На міжнародному рівні в дебатах навколо достославного Нового Світового Інформаційного й Комунікаційного Порядку обговорюються такого типу проблеми, незважаючи на те, що цілком слушні сумніви висловлюються як стосовно життєздатності й ефективності форуму ЮНЕСКО, так і щодо намірів деяких учасників. На більш локальному рівні ці два підходи, що стосуються справедливості та привласнення, знову можуть вступити в конфронтацію. З одного боку, є спроби заснувати децентралізовану комунікаційну систему, до якої доступ громадян був би гарантованим. З іншого — є проекти, які явно недвозначно спрямовані на те, щоб обернути загальний взірць технологічного розвитку на його протилежність, починаючи з дослідження соціальних і особистих «потреб». Це стосується, зокрема, таких неблагополучних груп, як неповні (з одним батьком) сім'ї, ізольовані люди похилого віку тощо. Німецьке дослідження «Соціально-політичні шанси інформаційної техніки» — це один приклад. Праця Елізабет Гервер «Гуманізуюча технологія» — інший.

ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Як це не парадоксально, «інформаційне суспільство» має як ідеологічний, так і утопічний аспекти. І жоден з них не повинен залишатися поза увагою. На закінчення дозвольте мені навести чотири важливі докази щодо сказаного з відповідними зауваженнями. По-перше, «інформаційне суспільство» ставить питання про нові соціальні обставини, але зовсім не в тому ракурсі,

як про це думають усім відомі його прихильники. Як я вже показував, сподівання стосовно цього «нового суспільства» досить часто ґрунтуються на дуже сумнівному економічному аргументі про домінацію нового «інформаційного сектора». Його прояви можна бачити в зростаючій залежності від мікроелектроніки, комп'ютеризації й телекомунікації і в дедалі більшій кількості «інформаційних працівників», котрі забезпечують очікуваний соціальний вимір, що виправдовує розмови про «інформаційну революцію» та «інформаційне суспільство».

Ще зовсім немає ясності в тому, чи інформаційне суспільство виникло в усіх своїх вимірах. Централізм, монополії та нерівність, що їх породжує капіталізм, не щезають, а служба сервісу продовжує (як завжди) поширюватися разом з індустріальним виробництвом (хоч дещо з останнього переміщується на Південну півкюлю). Демократія участі з безпосереднім доступом кожного до джерел інформації також з'являється не відразу за рогом. І те, що відсутнє в політичній сфері, відсутнє також і в культурній. Де обіцяні нові можливості вибору із розмаїття, де індустріалізований культурний досвід та діяльність стосовно використання зростаючого вільного часу, що виникає завдяки автоматизації?

Це означає, що, як виявляється, процес «інформатизації» соціального, економічного й культурного життя породжує важливі соціологічні питання. Тоді як на даний момент цілком ясно, що нагляд з боку державних агентств та службовців має довгу історію, котра передує впровадженню інформатики, вплив нових технологій під час загальної економічної перебудови може призвести до тривалих (і непередбачених) наслідків. На економічному, політичному й культурному рівнях ефект інформатики видається досить глибоким. Її впливом на індустріальні відносини (як прямий, так і опосередкований) не можна нехтувати. Зростаюче усвідомлення моніторингу (часто небажаного) за особистим життям з боку комп'ютеризованих служб може стимулювати у відповідь нові види соціальних рухів. І, судячи з минулої історії, ті засоби передачі інформації й ті типи людської подоби, що передані на зберігання до «думаючих машин», здатні спричинити зміни в нашому культурному досвіді.

По-друге, технологічна конвергенція, яка виражена в понятті «інформаційна технологія» є важливою як в со-

ціальному, так і в технічному плані. Колись цілком зрозумілі категорії, що нині засмічені через поширення інформаційної технології, мають важливі соціальні розгалуження. Такі поняття, як «журналізм» або «середній менеджмент», набувають нового змісту у зв'язку з впровадженням прямого вводу тексту й комп'ютеризованого упорядкування даних. Я вже показував більш широко, що нагляд, хоч і стає ефективнішим завдяки тільки комп'ютеризації, все ж його масове застосування можливе лише завдяки комп'ютеризації в поєднанні з телекомунікацією. Більше того, саме в цій галузі й відбуваються зараз швидкі зміни. І знову, тепер вже в глобальному контексті, дебати стосовно комунікативної й культурної домінації Півночі над Півднем набувають зовсім іншого забарвлення, оскільки інформаційна технологія робить ті ж самі комунікації провідниками економічної влади. «Фактор конвергенції», як це показав Вільям Мелоді, також має свої політичні імплікації. В ситуації, коли індустріальна політика заохочує до швидкого поширення телекомунікаційних мереж, включаючи кабельне телебачення, супутники, придатні для прямого радіомовлення, та об'єднані служби цифрового зв'язку, імпорту обладнання може надзвичайно розширитися. Поява нових мереж здатна відкрити країнам шлях до подальшого імпорту інформаційних послуг, «замінюючи внутрішнє виробництво й послуги у відповідному порядку: од формування баз даних до виробництва продукції телебачення. Це в свою чергу може викликати значний дисбаланс у фінансовій сфері і — як результат — призвести до втрати робочих місць, кількість яких перевищить новоутворені, і до серйозного підриву внутрішньої культурної політики». Як уже було показано вище, ті самі труднощі, до того ж, обтяжені етичними проблемами, окрім всього іншого, виникають від занадто інтенсивного споживання «інформації». Усі питання, що постають стосовно соціальної, особистої, громадської, приватної, комерційної та культурної інформації, є тут доречними. І кожне вимагає відповідного етичного аналізу в контексті ревізії з точки зору їх технічного й соціального використання.

По-третє, в будь-яких міркуваннях щодо «інформаційного суспільства» слід пам'ятати, що технологічний потенціал не є чимось неминучим. Таке легке сковзання від розмов про технологічний прорив до проголошення його

соціальних переваг є просто необачним. Навіть сам технічний прорив — це соціальна конструкція. Дослідження, експеримент та планування мали місце задовго до того, як інновації впроваджуються у вигляді економічно життєпридатного продукту. Однак це не означає, що інформаційна технологія неминуче має соціально шкідливі чи зловісні аспекти.

Поза сумнівом, є багато інновацій, що ґрунтуються на мікроелектроніці, яким ми маємо підстави бути вдячними. Не одні лише автори, подібні до мене, мають радіти тій зростаючій ефективності, яка досягається завдяки мовному процесорові. Роботи та інші форми автоматизації на заводах і в офісах часто послаблюють вплив монотонної праці, що руйнує дух людини. Комп'ютеризована ірригація, системи вирощування харчових продуктів та супутники, що досліджують природні й тваринні ресурси, роблять можливим значний крок у напрямку їх збереження. Комп'ютеризована медична діагностика збільшує вірогідність точного та швидкого діагнозу хвороби.

Але там, де ідея інформаційного суспільства залежить від версій технологічного детермінізму, вона повинна зустріти опір. Такий детермінізм є демонстративно фальшивим. Технологічний розвиток не має заздалегідь встановлених соціальних ефектів, відносно яких можна передбачити, чи є вони благотворними універсально, чи лише для даного випадку. Його можна представити як похідний від самого соціального утворення, включаючи деякі навмисні політичні, економічні й культурні уподобання. Незважаючи на те, що зразки технічного розвитку іноді виявляють себе як «самозростаючі» (в термінах Жака Еллюля), навіть цей процес не може продовжуватися без зворотного включення людського фактора.

Однаково, цей спектр соціального детермінізму повинен бути витісненим. Цей процес може мати кілька форм. Такі теоретики, як Гарі Бравермен і Мішель Фуко, хоч і перебувають у рамках різних традицій, є винуватцями заниження ролі людського фактора у своїх судженнях щодо системи «технологія і суспільство». Але існує й інший аспект цієї проблеми, коли, так би мовити, нові технології і системи розглядаються як занадто детерміновані соціальними силами. Сама інформаційна технологія може бути напівнезалежним фактором усередині соціальних змін. Наприклад, коли Британська залізниця комп'ютеризувала свої фрахтові

сховища, нова система мала цілком непередбачені наслідки для управлінських структур. Відмова од детермінізму, що його містять концепції «інформаційного суспільства», означає, що це поняття має бути відкритим для вільної дискусії з метою обговорення майбутніх альтернатив. Якщо соціальний і персональний вибори залучені, тоді їхня роль має бути висвітлена. Водночас, ці вибори та їхні мотивації не завжди будуть одно-значними. Наприклад, імпульс, що стояв за узгодженням закону про захист даних інформації у Великобританії, не мав відношення до захисту власності як такої, але був породжений страхом втратити важливий інформаційний ринок на континенті, оскільки британський закон не був узгоджений з Європейською Конвенцією.

По-четверте, і це впливає з попередніх міркувань, проблема інформаційного суспільства є як політичною, так і аналітичною. Соціальний аналіз відіграє певну роль у самій політиці інформаційної технології. Маю на увазі таку «політику», яка існує на різних ршнях: від міжнародної форми (через національне урядове планування) до рівня фірми й школи або навіть об'єднання сусідів. Тій діяльності, що як звичайно, приймається за політику, часто бракує етичного виміру й соціального усвідомлення.

У сьогоднішньому політичному кліматі, затьмареному, так би мовити, технологічною політикою (чи для того, щоб не втратити економічної конкурентоздатності, чи задля військової безпеки), робляться енергійні зусилля для того, аби спільно віднайти соціальну науку для технологічних цілей. Виділені для цього кошти витрачаються на те, щоб дослідити умови, за яких нова технологія може бути прийнятною, а люди могли б досить успішно пристосуватися до неї. Питання соціальних цілей, дослідження можливостей для звільнюючої, належної технології, оцінка етичних чи культурних вимірів нової технології — ці питання досі не сприймаються як пріоритетні.

Це завдання насамперед включає затвердження заново ролі соціального дослідження, що покликане відігравати роль «громадської філософії». Соціальний аналіз має неминучий моральний вимір і перетинається у своїй основі з «людським фактором». Ось чому висновок про значимість соціального формоутворення й соціальних наслідків інформаційної технології не повинен зводитися лише до соціальної інженерії. Соціально орієнтовані вчені наважують-

ся не продавати свої вроджені моральні та аналітичні права за мішанину з технологічної юшки. Соціальний аналіз повинен залишатися всередині концепції «інформаційного суспільства», а не поза нею.

Перекладено за виданням: *D.Lyon. The information society: issue and illusion. Oxford, 1988.*

© ВІТАЛІЙ ЛЯХ, переклад українською мовою, 1996.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1. Концепції «індустріального суспільства». Проблеми технологічного впливу на людину та соціальний розвиток.....	7
<i>Раймон Арон</i> . Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство.....	8
<i>Жак Еллюль</i> . Техніка, або виклик століття.....	25
<i>Льюїс Мемфорд</i> . Міф про машину. Техніка і розвиток людини.....	58
<i>Герберт Маркузе</i> . Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства.....	87
<i>Еріх Фромм</i> . Революція надії.....	135
Розділ 2. Концепції «постіндустріального», «інформаційного» суспільства. Проблеми та перспективи розвитку світової цивілізації.....	193
<i>Деніел Белл</i> . Прихід постіндустріального суспільства.....	194
<i>Деніел Белл</i> . Культурні суперечності капіталізму.....	251
<i>Олвін Тоффлер</i> . Третя хвиля.....	275
<i>Йонеї Масуда</i> . Гіпотеза про генезис <i>Homo intelligens</i>	335
<i>Девід Лайон</i> . Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії.....	362